

МЕШОВИТА ГРАЋА
Miscellanea
НОВА СЕРИЈА Књ. XLI

ISSN 0350-5650

INSTITUTE OF HISTORY

MISCELLANEA

NEW EDITION Vol. XLI

Editorial board

Mikhail Belov (Russia), Dejan Bulić, Gordana Garić Petrović, Miloš
Ivanović, Andrea Carteny (Italy), Ludmila Kuzmicheva (Russia), Radomir
J. Popović, Biljana Stojić, Liliana Simeonova (Bulgaria), Uroš Tatić,
Gabriella Schubert (Germany)

Editor-in-chief

Radomir J. Popović

Belgrade
2020

ISSN 0350-5650

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

МЕШОВИТА ГРАЂА
MISCELLANEA

НОВА СЕРИЈА Књ. XLI

Редакциони одбор

Михаил Белов (Русија), Дејан Булић, Гордана Гарић Петровић, Милош
Ивановић, Андреа Картени (Италија), Људмила Кузмичева (Русија),
Радомир Ј. Поповић, Биљана Стојић, Лилиана Симеонова (Бугарска),
Урош Татић, Габриела Шуберт (Немачка)

Одговорни уредник

Радомир Ј. Поповић

Београд
2020

Овај број *Мешовите грађе – Miscellanea*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

Александар Крстић, Невен Исаиловић ПОВЕЉА ДЕСПОТА ЂУРЂА БРАНКОВИЋА ЗА ЦЕХ КРОЈАЧА У НАЂБАЊИ	7
Драгана Амедоски, Дејан Булић УЗГАЈАЊЕ СИТНЕ СТОКЕ У КАДИЛУКУ УЖИЦЕ 1596. ГОДИНЕ	31
Ненад Нинковић ТЕФТЕР ЦРКВЕНИХ РАЧУНА СРЕМСКЕ ЕПАРХИЈЕ 1753–1754. ГОДИНЕ	53
Недељко В. Радосављевић, Мирјана Маринковић ЖАЛБА ХЕРЦЕГОВАЧКО-ЗАХУМСКОГ МИТРОПОЛИТА АНАНИЈА ПРОТИВ БОСАНСКОГ ВАЛИЈЕ 1791.	87
Владимир Јовановић НАЧЕЛО О РАТОВАЊУ СА ГВЕРИЛАМА	107
Урош Шешум ПОДРИМА, ИЗ СПИСА ПРОТЕ МИЛОША ВЕЛИМИРОВИЋА	127
Биљана Стојић ДИПЛОМАТСКИ КОНТАКТИ СРБИЈЕ/ЈУГОСЛАВИЈЕ И ПОРТУГАЛИЈЕ (1882–1924)	157
Јована Блажић Пејић ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКО-РУСКИХ ВЕЗА: МОСКОВСКО ПОПЕЧИТЕЉСТВО ЗА ШКОЛОВАЊЕ СЛОВЕНА (1889–1892)	171

Мирослав Јовановић КРАЉ МИЛАН И КЊАЗ НИКОЛА КАО КАНДИДАТИ ЗА ЧЛАНОВЕ СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ 1892. ГОДИНЕ	193
Кристијан Аксбо Нилсен МАЈСКИ ПРЕВРАТ 1903. У СЕЋАЊИМА ДАНСКОГ НОВИНАРА ФРАНЦА ФОН ЈЕСЕНА	205
Ана Столић ЗАОСТАВШТИНА КРАЉИЦЕ ДРАГЕ ОБРЕНОВИЋ	235
Радован Субић КАЗИВАЊЕ ВИЛКА ШЕФЕРОВА	251
Биљана Вучетић ИЗВЕШТАЈ ЧЛАНОВА САНИТАРНЕ КОМИСИЈЕ АМЕРИЧКОГ ЦРВЕНОГ КРСТА О СТАЊУ У СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ У ДЕЦЕМБРУ 1915. ГОДИНЕ	265
Божица Б. Младеновић ПЕСМА ЧЕТНИЧКОГ ВОЈВОДЕ КОСТЕ ВОЛИНОВИЋА КОСОВЦА	283
Гордана Гарић Петровић РАД СРПског ПОЉОПРИВРЕДНОГ ДРУШТВА У ИЗБЕГЛИШТВУ (26. децембар 1916/8. јануар 1917 – 1/14. фебруар 1918)	299
УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS	345 348

Александар КРСТИЋ*

Историјски институт
Београд

Невен ИСАИЛОВИЋ*

Историјски институт
Београд

ПОВЕЉА ДЕСПОТА ЂУРАЂА БРАНКОВИЋА ЗА ЦЕХ КРОЈАЧА У НАЋБАЊИ

Анстракт: У раду се доноси критичко издање латинске повеље деспота Ђурађа Бранковића коју је издао у Неметију у Сатмарској жупанији у Угарској 8. маја 1432. или, вероватније, 1442. године. Овом повељом, издатом на молбу представника кројачког цеха из града Нађбање у истој жупанији, деспот Ђурађ забрањује свим кројачима који дођу у Нађбању да се баве својим занатом уколико не постану грађани овог града и чланови тамошњег кројачког цеха. Нађбања, и градови Сатмар, Немети и Фелшебања у Сатмарској жупанији били су у поседу српских деспота од 1411. до 1444/1445. године, када су предати у залог Јовану Хуњадију. Повеља је сачувана у препису, сачињеном 1641. године на основу оригинала. У српској историографији ова повеља до сада није била позната.

Кључне речи: Деспот Ђурађ Бранковић, Нађбања (Баја Маре), кројачки цех, повеља, поседи српских деспота у Угарској, 15. век.

Abstract: The paper presents a critical edition of the Latin charter of Despot Đurađ Branković, which he issued on 8 May 1432 or, more probably, 1442, in Németi in the Szatmár County in Hungary. By this charter, issued at the request of a representative of the tailoring guild from the town of Nagybánya in the same county, Despot Đurađ forbade all tailors who came to Nagybánya to practice their craft, unless they became citizens of this town and members of the local tailoring guild. The towns of Nagybánya, Szatmár, Németi and Felsőbánya in the Szatmár County were in the possession of Serbian despots from 1411 to 1444/1445, after which they were handed over to John Hunyadi, as a pledge. The charter has been preserved as a copy, made in 1641, based on the original. It has not been known in Serbian historiography up to now.

Keywords: Despot Đurađ (George) Branković, Nagybánya (Baia Mare), tailoring guild, charter, estates of Serbian despots in Hungary, 15th century.

* aleksandar.krstic@iib.ac.rs

* neven.isailovic@iib.ac.rs

Деспот Стефан Лазаревић је 1411. године од угарског краља Жигмунда Луксембуршког, међу другим поседима у Угарској, добио и градове Сатмар, Немети, Нађбању (*Rivulus Dominarum*, *Asszonypataka*) и Фелшебању (*Medius Mons*) у Сатмарској жупанији¹ с 18 села и селишта, рудницама сребра и злата, комором и ковницом новца и другим приходима, правима и трибутима који су ишли уз њих.² Због великих прихода, првенствено од рудника племенитих метала у Нађбањи и Фелшебањи, овај комплекс поседа био је међу највреднијим и најзначајнијим властелинствима које су деспот Стефан Лазаревић и његов наследник деспот Ђурађ Бранковић држали у Угарској. Они су овим поседима управљали преко својих заступника, жупана (*comites*), именованих из редова њихових угарских фамилијара. Најпознатији од

¹ Сатмар (*Satu Mare/Szatmárnémeti*) је данас центар истоимене жупаније (*judet*) на северозападу Румуније, Немети (*Mintiu/Németi*) се у првим деценијама XVIII века спојио са Сатмаром и постао део овог града, док је Нађбања, тј. Баја Маре (*Baia Mare/Nagybánya*), данас центар суседне жупаније Марамуреш, у којој се налази и Фелшебања, односно Баја Сприје (*Baia Sprie/Felsőbánya*). О средњовековној Сатмарској жупанији и овим градовима видети: Z. Móricz, *Nagybánya*, in: *Szatmár vármegye, Magyarország vármegyéi és városai*, ed. S. Borovszky, Budapest 1908, 195–206; J. Farkas, *Felsőbánya*, Ibidem, 220–229; B. Bagossy, I. Domahidy, *Szatmár vármegye története*, Ibidem, 412–435; B. Bagossy, *Szatmár-Németi története*, in: *Szatmárnémeti, Magyarország vármegyéi és városai*, ed. S. Borovszky, Budapest 1908, 161–179; F. Maksay, *A középkori Szatmár megye*, Budapest 1940, 21–107 (о Сатмару и Неметију на стр. 67–72, о Нађбањи на стр. 98–106, о Фелшебањи стр. 134–135); P. Németh, *A középkori Szatmár megye települései a XV század elejéig*, Nyíregyháza 2008, xxv–xli; 8–9, 17, 249–251 (Нађбања), 84, 179–180 (Фелшебања), 199–201 (Немети), 277–283 (Сатмар); idem, *Szatmár vármegye a középkorban*, A történeti Szatmár vármegye I, ed. P. Takács, Nyíregyháza 2016, 131–154. О рудницама и ковници новца у Нађбањи у средњем веку видети такође: B. Balogh–K. Oszóczki, *Bányászat és pénzverés a Gutin alatt. Nagybánya és környékének bányászata, ércfeldolgozása és pénzverése 1700 előtt*, Miskolc–Rudabánya 2001, 4–13. Нажалост, недоступне су нам публикације: *Rivulus Dominarum*, ed. L. Blasko, Budapest 2016; *Nagybánya és környéke*, ed. L. Dávid, Nagybánya 2014.

² L. Thallóczy–A. Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Magyarország melléktartományainak oklevéltára 2, Budapest 1907, 52–57; J. Радонић, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од XIII до XVI века*, Глас Српске краљевске академије 187 (1941) 158; *Историја српског народа*, II, ур. Ј. Калић, Београд 1982, 322 (С. Ђирковић); А. Крстић, *Документи о угарским поседима деспота Ђурађа датим у залог Јовану Хуњадију 1444. године*, Мешовита грађа (*Miscellanea*) 32 (2011) 127; исти, *Деспот Стефан Лазаревић и Баточина*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012), ур. С. Мишић, Београд 2015, 112; исти, *Деспот Ђурађ Вуковић и закуп коморе у Нађбањи*, Историјски часопис 64 (2015) 238. Видети и литературу из претходне напомене, у којој се о периоду власти српских деспота над Нађбањом углавном говори као о добу опадања, након чега је следил велики успон Нађбање под влашћу Хуњадија.

њих, Стефан Реметски, био је истовремено и магистар товарника (*magister tavernicorum*) деспота Стефана у Сатмару, што значи да је био нека врста деспотовог коморника или протовестијара у Угарској. Као што се из неколико сачуваних докумената може видети, деспотов магистар товарника је на његовим поседима у Сатмарској жупанији сакупљао приходе, у које су спадали и они од краљевског пореза и од црквене десетине уступљене српском владару. У име свог господара судио је, заједно с представницима Нађбање и других деспотових градова у Сатмарској жупанији, у парницама које су биле у његовој надлежности, спроводио је пресуде и разне деспотове наредбе. У том својству, деспотов магистар товарника имао је судску надлежност и над ковничарима у краљевској ковници новца у Нађбањи, чије приходе је угарски краљ уступио свом српском вазалу.³ Приходе од добијених рудника и ковнице новца у Нађбањи српски деспоти су издавали у закуп дубровачким предузетницима⁴ и богатим угарским грађанима немачког порекла. Проблеми са исплатом дугова и закупнина понекад су доводили до спорова између српских владара и закупаца њихових регалних прихода, као што то показује једна судска парница из 1431–1433. године о спору око закупа коморе у Нађбањи.⁵

Преузевши 1427. године угарска властелинства свог преминулог ујака, Ђурађ Бранковић је потврђивао њихов правни статус. Гарантовао је

³ L. Thallóczy–A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 59–64, 67. Дужност магистра товарника, коју су српски владари увели по угледу на истоимено звање, једно од највиших у државној хијерархији средњовековне Угарске, указује на то да су деспоти Стефан и Ђурађ имали неку врсту двора у Угарској, односно формални круг службеника с титулама. Појава није ексклузивна у контексту угарске аристократије епохе, јер је аристократија организовала своје дворове са службеницима који су носили титуле по угледу на оне с краљевског двора: P. Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London–New York 2001, 92, 153–154, 192, 221, 252, 254; M. Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, Houndmills–New York 2000, 113–114; A. Крстић, *Два необјављена латинска писма деспота Стефана Лазаревића*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 3 (2015) 197–209; исти, *Деспот Стефан Лазаревић и Баточина*, 112–116; исти, *Деспот Ђурађ Вуковић и закуп коморе у Нађбањи*, 238–243.

⁴ Ј. Калић, *Цариници деспота Стефана Лазаревића у Угарској*, Зборник Филозофског факултета. Београд 11/1 (1976) 71–83 (= иста, *Европа и Срби: средњи век*, Београд 2006, 291–305); Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом (1300–1541)*, Годишњак града Београда 27 (1980) 62; исти, *Dubrovačke naseobine i poslovne stanice u Ugarskoj do 1526. godine*, Balkan i Panonija kroz istoriju, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa, Novi Sad 2006, 104–105; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986, 178–180.

⁵ B. L. Kumorovitz, *Budapest Történetének Okleveles Emlékei*, III/2 (1382–1439), Budapest 1988, 184–188; A. Крстић, *Деспот Ђурађ Вуковић и закуп коморе у Нађбањи*, 243–251.

слободе и повластице градова и њихових становника, али је и штитио своје интересе и интересе својих угарских поданика.⁶ Такође, без обзира на дубоку личну оданост православљу, штитио је интересе Католичке цркве у Угарској, како на својим поседима, тако и на државном нивоу. У складу с таквом политиком, деспот Ђурађ је 1437. године у близини Нађбање основао фрањевачки манастир који је доделио босанским фрањевцима.⁷

Међутим, велике државничке и личне недаће које је српском деспоту донео привремени губитак државе 1439. године⁸ довеле су неколико година касније и до трајног губиткаседа у Сатмарској жупанији. Велики приходи које су деспоту Ђурађу доносили тамошњи рудници, ковнице, градови и села привлачили су и Јована Хуњадија, па је деспот Ђурађ 1444. године морао да му уступи Сатмар, Немети, Нађбању и Фелшебању с поседима који су им припадали. Српски деспот је ова и још нека властелинства дао у залог Хуњадују као накнаду за трошкове и напоре приликом „Дуге војне“ 1443/1444. године и како би га приволео на склапање мира с Турцима којим је била обновљена српска држава. Хуњади је у лето наредне 1445. године уведен у посед деспотовог властелинства у Сатмарској жупанији.⁹ Деспот Ђурађ и његови насле-

⁶ L. Thallóczy–A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 82–85, 89, 93–98, 101–102, 144, 150–151, 162–164, 166–168, 180–181; Н. Исаиловић–А. Фостиков, *Повеља господина Ђурађа Бранковића којом потврђује слободу грађанима Дебрецина* (Биа, 1429, 5. мај), *Мешовита грађа* (Miscellanea) 33 (2012) 62–64; G. Herpay, *Debrecen szabad királyi város levéltára diplomagyűjteményének regesztái*, Debrecen 1916, 43, 45–47; B. L. Kumorovitz, *Budapest Történetének Okleveles Emlékei*, III/2, 184–188; E. Kammerer, *A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*, IX, Budapest 1899, 190–192; P. Lukcsics, *Codex Zichy*, Budapest XII, 1931, 215.

⁷ L. Wadding, *Annales Minorum seu trium ordinum a s. Francisco institutorum*, XI, Roma 1734, 51, 363, no. 47; E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925. usque ad annum 1752*, Zagreb 1892, 169, no. 777; J. Karácsonyi, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, II, Budapest 1924, 121–124; B. F. Romhányi, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus*, Budapest 2000, 9, s. v. Asszonyata; S. Andrić, *Saint John Capistran and Despot George Branković: An Impossible Compromise*, *Byzantinoslavica – Revue internationale des études byzantines* 74/1–2 (2016) 218; P. L. Szöcs, *Adatok Nagybánya és vidéke középkori egyházi topográfiájához*, *Genius loci: Laszlovszky 60*, ed. D. Mérai et al., Budapest 2018, 105.

⁸ *Историја српског народа*, II, 241–253 (М. Спремић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 213–223, 234–260.

⁹ А. Крстић, *Документи о угарским поседима деспота Ђурађа датим у залог Јовану Хуњадију 1444. године*, 128–129, 132–154; P. Engel, *János Hunyadi and the Peace “of Szeged”*, *Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungaricae* 47/3 (1994) 241–257; Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године*, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, *Зборник радова САНУ*, Београд 2011, 232.

дници су све до коначне пропасти српске државе (1459) полагали право на поседе у Сатмарској жупанији које су Хуњадију дали у залог, као и на више других властелинстава која су у различитим приликама доспела у његове руке, било као залог или као трајно власништво. Ипак, Нађбања, Сатмар, Немети и Фелшебања с припадајућим поседима и приходима никада више након 1445. године нису враћени Бранковићима.¹⁰

Невеликом корпусу докумената који сведоче о односима српских деспота према Нађбањи и другим њиховим поседима у Сатмарској жупанији сада можемо додати још један. У питању је латинска повеља деспота Ђурђа Бранковића која је до сада била непримећена у српској историографији,¹¹ а чији се препис, начињен 22. јула 1641. године, чува у граду Баја Маре (Нађбања), у архиву жупаније Марамуреш.¹² Овом

¹⁰ J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár X*, Pest 1853, 159–164, 305–312; А. Крстић, *Повеља деспота Ђурђа Бранковића о давању у залог посела у Угарској Јовану Хуњадију*, Стари српски архив (=ССА) 11 (2012) 154–161; исти, *Прилог биографији великог војводе Михаила Анђеловића*, Зборник радова Византолошког института 52 (2015) 361–364, 370–373; исти, *Документи о угарским поседима*, 129–130; М. Рокаи, *Протестна повеља Будимског каптала којом Елизабета Силађи забрањује планирано отуђивање посела породице Хуњади-Силађи (Будим, 1458, јун 23)*, ССА 12 (2013) 145–156; *Историја српског народа*, II, 327–328 (С. Ћирковић); Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота*, 233–242.

¹¹ У мађарској историографији деспотова повеља је одавно позната и коришћена. Њен садржај, на основу мађарског превода из XVIII века, саопштили су још 1889. године Лајош Садеци у раду посвећеном старим занатима и цеховима у Нађбањи, и Ђула Шенхер у извештају о исправама које се чувају у градском архиву у овом граду: L. Szádeczky, *Nagybánya régi iparáról és czéheiről*, Századok XXIII (1889) 677–678; Gy. Schönherr, *A nagybányai bizottság jelentése*, Ibidem, 128. Они су сматрали да је преписивач или погрешно преписао годину, или име ауктора, али су се определили да повељу датирају у 1412. годину, па су је стога приписали деспоту Стефану Лазаревићу. Ђ. Шенхер је указао да је деспотова повеља по садржају идентична повељи краља Матије Корвина из 1469. године, чији се препис из 1628. чува у градском архиву Нађбање (Arhivele Naționale ale Românie – Maramureș, Fond Primăria orașului Baia Mare, Seria 2. Documente privilegiale, nr. 117). Због тога је задржао извесну резерву по питању потпуне аутентичности садржаја, односно мађарског превода деспотове повеље. Аутори овог рада нису имали увид у поменути мађарски превод деспотове повеље из XVIII века. Деспотова повеља кројачком цеху у Нађбањи датије се у 1412. годину и у новијој литератури: P. Binder–G. Kovách (szerk.), *A céhes élet Erdélyben*, Bukarest 1981, 10; I. Csupor, *Nagybánya céhes iparának struktúrája a 18. században*, Népi kultúra Magyarországon a 18. században, ed. A. Paládi-Kovács, Budapest 1993, 226. Без навођења године, одлука деспота Ђурђа Бранковића о кројачима у Нађбањи помиње се и у: *Monografia municipiului Baia Mare I*, ed. M. Boca, Baia Mare 1972, 171–172.

¹² Arhivele Naționale ale Românie – Maramureș, Fond Primăria orașului Baia Mare, Seria 2. Documente privilegiale, nr. 137 [138]. Ова архивска серија је дигитализована и снимци докумената, укључујући и исправу чије је критичко издање сада објављујемо, доступни су на сајту <http://arhivamedievala.ro/>.

повељом, издатом на молбу представника кројачког цеха из Нађбање, деспот Ђурађ забрањује свим кројачима који дођу у Нађбању да се баве својим занатом уколико не постану грађани овог града и чланови тамошњег кројачког цеха. Повеља је издата у Неметију у Сатмарској жупанији 8. маја, али је година њеног издавања несигурна. Наиме, на постојећем препису деспотове повеље, урађеном по налогу неке високопозициониране личности, година је наведена на следећи начин: „anno 14esimo secundo“, испод чега у следећем реду стоји (додато руком преписивача): „Alias: anno 1412.“ Из мађарске белешке на дну документа, коју је начинио преписивач Јанош Варади 1641. године, сазнајемо да он није био у стању да прочита шта је било написано на оригиналу повеље након речи „anno“. У неком каснијем тренутку извесни Г. Диосеги додао је другу кратку белешку, идентификујући годину као 1402. После тога су, чини се трећом руком и блеђим мастилом, у датуму после цифара 14 дописане цифре 02.¹³

Будући да је деспот Ђурађ наследио угарске поседе свога ујака деспота Стефана тек 1427. године, сасвим је јасно да су обе године наведене на препису повеље нетачне. Такође је извесно да на оригиналу нису коришћене арапске цифре, него је година или у целини била исписана речима,¹⁴ или делимично речима, а делимично римским цифрама. Такав је случај на повељи деспота Ђурђа грађанима Дебрецина, издатој у Сребреници 19. јула 1433. године (*millesimo CCCC^o tricesimo tertio*), као и на писму његовом фамилијару Јовану Лекешу Калаију од 10. августа 1450. године (*M^o CCCC^o quinquagesimo*).¹⁵ Зато сматрамо да је реч

¹³ Захваљујемо колегама Андрашу Бандију (Bandi András) и Флорину Ардељану (Florin Nicolae Ardelean) из Клужа у Румунији на транскрипцији ових архивских бележака.

¹⁴ У латинским исправама деспота Стефана и Ђурђа година издавања је углавном исписивана речима, али постоје и документи у којима је година написана римским цифрама, на пример: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (=MNL-OL), Diplomatikai levéltár (=DL) 11375, 53925, 54930; MNL-OL, Diplomatikai fénycépgyűjtemény (=DF) 285900; L. Thallóczy–A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 59, 71, 97–98, 164.

¹⁵ MNL-OL, DL 55463, DF 278797; L. Thallóczy–A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 95–96, 165. Као примере још неких латинских докумената произашлих из угарских, али и босанских канцеларија у којима је у датуму, при писању године, први део дат римским цифрама, а други део речима, можемо навести: Н. Исаиловић, *Повеља војводе Хрвоја Вукчића Хрватинића угарском краљу Жигмунду и краљици Марији (Сучани, 23. август 1393)*, Грађа о прошлости Босне (= ГПБ) 1 (2008) 89–90; исти, *Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу (Скрадин, 1305, фебруар 21)*, ГПБ 3 (2010) 15–17; исти, *Повеља кнеза Вукослава Хрватинића којом се утврђује измирење Вука, сина Обрада, и његових сродника из Санице (Саница, 1315)*, ГПБ 11 (2018) 20–21; Н. Исаиловић–А. Фостиков, *Исправа краља Стефана Томаша којом овлашћује*

„secundo“ стајала и у оригиналу и да је неспорна. У том случају, једине две године између 1427. и 1444/1445. у којима је могла настати деспотова повеља за кројаче у Нађбањи јесу 1432. и 1442. година. Колико је нама познато, нема података да је у пролеће или лето 1432. године деспот Ђурађ боравио у Угарској.¹⁶ Зато нам се чини вероватнијим да је повеља настала 8. маја 1442. године, када је деспот Ђурађ са супругом и најмлађим сином Лазаром био у егзилу у Угарској.¹⁷ Тада је највећи део времена проводио на својим поседима у овој краљевини, па је свакако могао посетити и Немети, Нађбању и друге вароши у Сатмарској жупанији. Том приликом су представници кројачког цеха и градске управе Нађбање могли доћи свом српском господару и од њега добити повељу којима се штите њихова права.

Током XIV века у најзначајнијим економским и урбаним центрима Угарске настају први цехови. С временом, број цехова у овим градовима

Јакова Тесту да поврати новац опљачкан под Сињем (Ливно, 1449, децембар 2), ГПБ 7 (2014) 90–91; А. Крстић, Београдско писмо краља Жигмунда грађанима Шопрона (7. новембар 1427. године), Мешовита грађа (Miscellanea) 33 (2012) 33, 35; исти, Повеља краља Стефана Томаша којом се обавезује на верност Угарској против Турака (Добор, 1449, 11. новембар), ГПБ 8 (2015) 99. У наведеним радовима објављени су и снимци докумената.

¹⁶ У то време деспот је био у ратном сукобу с босанским краљем Стефаном Томашем око Сребренице. У јуну 1432. Османлије су упале у Влашку, а Дубровчани су процењивали да могу напасти и Србију, што се није догодило: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 157–159. Нема података где се у то време налазио српски владар. Деспот је 1432. године потврдио повељу великог челника Радича манастиру Ватопеду, издату у Некудиму 28. марта исте године. Међутим, тачан датум и место издавања деспотове повеље Ватопеду нису познати: М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, *Byzantinoslavica* 6 (1935–1936) 181–183. Чини се вероватним да је деспот потврдио Радичеву повељу убрзо по њеном издавању, а извесно је да се то догодило негде у Србији. Деспот Ђурађ је 20. августа 1432. из Смедерева писао краљици Барбари и угарским сталежима поводом проневере у комори у Нађбањи. Период од краја марта до друге половине августа је ипак довољно дуг да у њега стаје и евентуални деспотов боравак у Угарској у првој половини маја. На основу поменутог деспотовог писма не може се стећи утисак да је он боравио у Нађбањи након што је избио спор око закупа тамошње коморе у септембру 1431, мада се то не може ни искључити: В. L. Kumorovitz, *Budapest Történetének Okleveles Emlékei*, III/2, 186–187; А. Крстић, *Деспот Ђурађ Вуковић и закуп коморе у Нађбањи*, 243–245.

¹⁷ Деспот Ђурађ је у лето 1442. године учествовао на сабору у Будиму и наведен је међу достојанственицима на повељи краља Владислава I Јагелонца од 17. августа исте године: J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon*, X, Pest 1853, 118–120; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 260–262, 270–272; Р. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, I, Budapest 1996, 512; А. Крстић–Н. Исавиловић, *Донација деспота Ђурађа Вуковића (Бранковића) Павлу Биринију из Вероне: проблем аутентичности*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 4 (2016) 206.

се повећавао, а почели су да се појављују и у другим градским насељима са значајном привредном активношћу. Рад цехова у саским градовима Трансилваније правно је регулисан 1376. године по наређењу краља Лајоша I. Цехови су имали своју имовину и водили су своје финансије. На челу цехова налазиле су се старешине, биране на годину дана, које су деловале у име цеха. Цехови су доносили прописе који су регулисали не само услове под којима се сваки занатлија бавио својим послом (првенствено квалитет и цене производа), већ и њихов приватни живот. Нарасла економска моћ цехова и друштвено напредовање њихових чланова одразили су се и на њихову политичку моћ, па се већ од 1370-их година чланови цехова у Будиму бирају за градске већнике. У првим деценијама XV века скоро једну трећину градског већа у овом граду чиниле су занатлије, чланови цехова. Истовремено, постало је правило да се старешине цехова консултују при доношењу свих важнијих одлука о животу града, посебно оних који су се односиле на комерцијалне и финансијске регулативе.¹⁸

Слично су се развијале цеховске организације и у другим градовима и привредним центрима у Угарској. Крајем XIV века или најкасније почетком XV века, цехови се организују и у рударском граду Нађбањи. Иако се сматра да су међу првима цех у Нађбањи основали златари и рударски предузетници, први подаци о делатности цехова у овом граду потичу управо из повеље деспота Ђурђа за тамошње кројаче. Из деспотове повеље види се да је један представник овог цеха био и члан градске управе – „заклети грађанин“ (*juratus civis*),¹⁹ који је, у име својих

¹⁸ О занатству и цеховима у средњовековној Угарској видети: L. Szádeczky, *Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon okirattárral (1307–1848)*; *czéhek lajstroma; a czéhirodalom és ipartörténet könyvészete*, Budapest 1913, I, 25–48; II, 5–52; M. Rady, *Medieval Buda: A Study in Municipal Government and Jurisdiction in the Kingdom of Hungary*, New York 1985, 45, 50, 64, 73, 97, 120–122. J. Szűcs, *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*, Budapest 1955, passim; P. Binder–G. Kovách (szerk.), *A céhes élet Erdélyben*, 5–56; R. Skorka, *A céhrendszer kibontakozása, A magyar kézművesipar története*, szerk. J. Szulovszky, Budapest, 2005, 109–150.

¹⁹ Градовима у Угарској управљало је градско веће, састављено од 12 заклетих грађана, бираних на годину дана из редова угледних и добростојећих личности. На челу већа и града налазио се судија, кога су такође сваке године бирали грађани: M. Rady, *Medieval Buda*, 39, 48–54, 72–73; P. Engel, *The Realm of St Stephen*, 113, 252, 254; A. Kubinyi, *Városfejlődés a középkori Magyarországon*, Magyar középkori gazdaságés pénztörténet, ed. M. Gyöngyössi, Budapest 2006, 157, 174; I. Petrovics, *The Cities and Towns of Medieval Hungary as Economic and Cultural Centres and Places of Coexistence. The Case of Pécs*, Colloquia XVIII (2011) 6–7; V. Bácskai, *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*, Budapest 2002, 43–44; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 79–81.

колега занатлија, и изнео молбу пред деспота Ђурђа да се укине нелојална конкуренција. Проблем с којим су се у то време суочавали кројачи из Нађбање није био специфичан само за њихов град и њихов еснаф. Од придошлица у угарским градовима, као и другде по Европи, очекивало се да уђу у заједницу грађана и да поштују права, слободе и законе града и прописе градских удружења, односно да прихвате и извршавају све обавезе у вези с тим.²⁰ Ипак, да би избегле ове дужности (од плаћања одређене своте новца приликом учлањења у цех, преко обавезе израде „ремек-дела“, до обезбеђивања ручка мајстору и тако даље), неке занатлије су боравиле у градским предграђима и тамо радиле свој посао уз ниже цене и мање трошкове, чиме су наносиле штету цеховским мајсторима. Били су због тога извикани као „крпари“ и „фушери“, а цехови су се борили против њих кажњавајући их, у складу са својим правилима, конфискацијом имовине, протеривањем и забраном рада.²¹ Као и у другим угарским и европским градовима у средњем веку, цехови у Нађбањи узимали су учешћа у изградњи цркава и градских зидина и у њиховој одбрани, где је сваки цех имао свој бастيون. У цеховима у Нађбањи доминирале су занатлије немачког порекла све до краја XV и почетка XVI века.²²

Повеља деспота Ђурђа за кројаче у Нађбањи показује да је српски владар и овом приликом настојао да заштити права својих поданика у Угарској, у конкретном случају права занатлија у једном од најважнијих градова које је у тој земљи поседовао. У овој исправи уопштено се помињу деспотови службеници у Нађбањи, међу којима се посебно именују канцелари и плебан (парох, жупник).²³ Премда би се могло помислити да је овде реч о деспотовим канцеларима (српском и

²⁰ M. Rady, *Medieval Buda*, 70–71.

²¹ L. Szádeczky, *Nagybánya régi iparáról és czéheiről*, 677–678; Z. Móricz, *Nagybánya*, 199; A. Kubinyi, *Városfejlődés a középkori Magyarországon*, 167–168; P. Binder–G. Kovách, *A céhes élet Erdélyben*, 10; I. Csutor, *Nagybánya céhes iparának struktúrája*, 226.

²² Успон мађарских занатлија у Нађбањи доводио је до њихових сукоба с немачким колегама. Илустративан је пример месарског цеха у Нађбањи, у коме су после сукоба између мађарских и немачких занатлија 1506. године мађарски месари успели да издејствују од краља потврду свих права и равноправности с немачким месарима: Z. Móricz, *Nagybánya*, 199, 204–205; F. Maksay, *A középkori Szatmár megye*, 102; I. Csutor, *Nagybánya céhes iparának struktúrája*, 228.

²³ Главна парохијска црква у Нађбањи била је посвећена Светом краљу Стефану, првом угарском краљу: Z. Móricz, *Nagybánya*, 199; F. Maksay, *A középkori Szatmár megye*, 100–101; L. S. Gulyás, *A középkori Szatmár megye egyházi intézményei*, A történeti Szatmár vármegye I, ed. P. Takács, Nyíregyháza 2016, 173; P. L. Szöcs, *Adatok Nagybánya és vidéke középkori egyházi topográfiájához*, 105.

латинском), који су извесно били у Ђурђевој пратњи током његовог боравка у Угарској, далеко је вероватније да су у питању градски (прото)нотар Нађбање и, рецимо, службеници који су водили администрацију краљевске коморе у Нађбањи, уступљене српском владару.²⁴ То се може закључити и из повеље краља Матије Корвина издате тамошњем кројачком цеху 8. новембра 1469. године, поводом истоветних жалби на делатност кројача који нису били чланови занатског удружења. У повељи краља Матије такође се наводи да се цех из Нађбање жалио да ови кројачи шију за његовог коморника, друге службенике и плебана, наносећи тако велику штету овом еснафу. Краљева повеља стога не само да поново забрањује овакву делатност, него за прекршиоце прописа одређује исту казну као и деспот Ђурађ неколико деценија раније – три сребрне марке, од којих је половина ишла цеху, а половина градском судији.²⁵ Будући да се у краљевој повељи помиње да је такво деловање „противно старим правима“ цеха кројача у Нађбањи, као и да су предвиђене исте правне мере, чини се да је Матији Корвину била позната повеља деспота Ђурђа. Ердељски кнез Габор Бетлен је такође штитио привилегије нађбањских кројача и обновио забрану мајсторима који нису цеховски организовани да се баве овим занатом (1626).²⁶

Опис документа и дипломатичка анализа

Исправа, нажалост, није сачувана у оригиналу, већ у знатно познијем препису, па се о њеним изворним спољашњим карактеристикама може сразмерно мало рећи. Једино се недвосмислено зна да је била печатањена утиснутим, а не висећим печатом.²⁷ И сам наменски тип документа, а ради

²⁴ Градске нотаре (протонотаре) у угарским градовима постављали су сваке године судија и градско веће. Градски нотари су имали веома важну улогу у градској администрацији: уписивали су судске одлуке и пресуде градских власти у посебне градске књиге, издавали су документе о земљишним односима, наслеђивању, пореским задужењима грађана и другим правним и административним пословима. Како би могли да обаве све наведене послове, запошљавали су више писара: M. Rady, *Medieval Buda*, 54–58, 61–62.

²⁵ Ова повеља је сачувана у препису издатом од ердељског кнеза Габора Бетлена 1628. године: Arhivele Naționale ale Românie – Maramureș, Fond Primăria orașului Baia Mare, Seria 2. Documente privilegiale, nr. 117.

²⁶ L. Szádeczky, *Nagybánya régi iparáról és czéheiről*, 677–678; I. Csupor, *Nagybánya céhes iparának struktúrája*, 227.

²⁷ То се види из текста повеље (*nostrī proprii solliti sigilli impressione*). О печатању јужнословенских аката видети: G. Čremošnik, *Studije za srednjovekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slavena*, Sarajevo 1976, 81–117.

се о ономе што би се у мађарској дипломатици називало наредбодавним/мандатним листом (*littera mandatoria*) или листом забране (*littera prohibitoria*), указивао би на мање свечани акт, по правилу исписиван на папиру и то с утиснутим печатом, за разлику од свечаних, привилегијалних докумената исписиваних на пергаменту с висећим печатом. Овакве, мање свечане повеље називане су често отвореним листовима (*litterae patentes*), а обично су, према оријентацији текста, биле форматирани у облику положеног правоугаоника или, нешто ређе, квадрата или усправног правоугаоника (што је зависило и од обима текста).²⁸ Иако је у Србији, у немањихком раздобљу, постојао начин печатења докумената на пергаменту утиснутим или, тачније, прилепљеним печатом, биће да то овде није случај.²⁹ Прва дебрецинска повеља деспота Ђурђа из 1429. године, иако невеликог обима, била је, према доступним информацијама, сачињена на пергаменту, с утиснутим печатом. Међутим, ту се радило о привилегијалном типу исправе – већ је друга Ђурђева повеља Дебрецину из 1433. године, која се тицала мање и конкретније молбе, писана на папиру. Поједине градске канцеларије у Угарској заиста су користиле кожу као материјал за писање и током XV века, али се може претпоставити да је Ђурђев документ, био он непосредни производ неког локалног писара из Нађбање или деспотове путујуће канцеларије, био написан на папиру.³⁰ Печат је окарактерисан као „наш уобичајени лични печат“, а радило се вероватно о отиску неког од узајамно сличних малих печата које је деспот Ђурађ користио најкасније од 1433. године, у црвеном воску. Крајње типски образац онемогућава нам доношење закључка о томе ко је писао исправу, а недостатак оригинала чини немогућим и оцену или поређење писма и рукописа.³¹

Формулар коришћен у исправи је типичан за латинске исправе српских деспота из категорије отворених листова. Реч је, заправо, о

²⁸ *Lexicon literaturae academico-iuridicae*, I–II, ed. E. F. Fogel – T. O. Weigel, Lipsiae 1836–1838; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1972, 140; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример*, Београд 2012, 22, 31, 40–41, 262–266, 343–346 (докторска дисертација у рукопису); Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*, Београд 2014, 166, 168, 182–183, 288–289, 302, 351, 353 (докторска дисертација у рукопису); www.staff.u-szeged.hu/~capitul/oktatas/vocabulary_HLE.rtf.

²⁹ G. Čremošnik, *Studije*, 87–88, 90; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 214–215.

³⁰ J. Stipišić, *Pomoćne*, 14–18, 153–154; L. Thallóczy–A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 95–96; Н. Исаиловић–А. Фостиков, *Повеља господина Ђурђа*, 58–59.

³¹ А. Ивић, *Стари српски печати и грбови. Прилог српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910, 11, 20, 30, 34–35, табла VI – бр. 36, табла VIII – бр. 50, табла IX бр. 53; G. Čremošnik, *Studije*, 59, 69, 77, 90, 140–142; Н. Исаиловић–А. Фостиков, *Повеља господина Ђурђа*, 58–59.

прилагођеном формулару из угарске дипломатичке праксе коју су примењивали владари и великаши на државним функцијама. Документ почиње интитулацијом, карактеристичном за латинске повеље деспота Ђурђа од времена стицања деспотске титуле – *Nos Georgius, Dei gratia regni Rasciae despotus et Albaniae dominus perpetuus*. И она је изграђена према угарском моделу и геополитичкој терминологији. Садржи владарску множину и формулацију девоције (*по милости Божјој*), а Ђурађ се титулише као „деспот краљевства (тачније: државе) Рашке и господин Албаније [трајни]“, где се Албанија, несумњиво, односи на Зету. Термин Србија, део угарске краљевске титуле, није могао доћи у обзир (премда постоји један изузетак из 1445. године). Једино је реч *perpetuus* неубичајена јер је Ђурађ иначе просто *Albaniae dominus*, а у интитулацијама деспота Стефана се ни та одредба не среће.³² Можда се ради о погрешној аналогiji с познатом угарском титулом *comes perpetuus*,³³ а можда о одразу деспотове жеље да у тренуцима кризе власти истакне своја права над територијама које је некад контролисао. Такво тумачење додатно упућује на то да је документ вероватно из 1442. године.³⁴ Следи спој опште инскрипције и промулгације којим се садржај исправе саопштава свима заинтересованима (*memoriae commendamus, tenore presentium, universis quibus expedit significantes*), такође типичан за угарски дипломатички образац.³⁵

У тзв. текстуалном блоку формула, који отвара речца *quod*, налазе се петиција која преузима и улогу експозиције и диспозиција. Петиција започиње стандардним изразом о доласку молиоца (који је, уједно, заступник веће групе молилаца) пред ауктора – *veniens ad presentiam nostrae illustritatis providus Andeas sartor, juratus civis civitatis nostrae Rivulidominarum in persona sui et aliorum sartorum civium eiusdem civitatis*. У овој формули се износи проблем заједнице коју молилац представља и потражује адекватна и званична реакција ауктора као надлежног лица.³⁶

³² L. Thallóczy–A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 59–64, 71, 82–83, 95–98, 142–143, 158–159, 164–166, 191, 204–206; J. Stipišić, *Ротоцне*, 148; Н. Исаиловић–А. Фостиков, *Повеља господина Ђурђа*, 64–65; Н. Порчић, *Дипломатички образци*, 75–78, 193–194. Видети и напомене 5 и 6. Уп. А. Крстић, *Писмо деспота Ђурђа Вуковића угарском краљу Ладиславу V (Смедерево, 14. август 1445)*, Мешовита грађа (Miscellanea) 36 (2015) 14–18.

³³ P. Bán (ed.), *Magyar történelmi fogalomtár*, II. kötet: L–Zs, Budapest 1989, 194–195, s. v. örökös főispán (L. Nemes).

³⁴ За положај деспота Ђурђа у том тренутку видети напомену 8.

³⁵ J. Stipišić, *Ротоцне*, 148–149; Н. Порчић, *Дипломатички образци*, 78–97, 102–112; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 166, 307–308, 353, 378, 391, 398, 470, 514–516.

³⁶ J. Stipišić, *Ротоцне*, 149; Н. Порчић, *Дипломатички образци*, 57–59.

Диспозицију у којој деспот одлучује о уложеној молби уводи израз *et quia* (стога, и зато), те фраза коју можемо назвати аренгалним изразом јер она сажима идеал доброг владаноца који увек жели да изађе у сусрет праведним захтевима (*semper justis supplicationibus annuere intendimus*).³⁷ Диспозиција садржи правно решење проблема с којим се сусрео кројачки цех у Нађбањи и начелну претњу потенцијалним прекршиоцима која се наставља у конкретну световну санкцију, још један типично угарски дипломатички састојак, који предвиђа материјалну (новчану) казну у сребрним маркама за прекршиоце одредби предвиђених исправом. Та је казна ограничена на прекршиоце из конкретне групе људи – ривалских кројача који долазе споља, а предвиђа поделу новца од казне на два дела: део иде градском судији, а део кројачком цеху (*solvat pro poena tres marchas argenti, cuius poenae medietas sit iudici civitatis, et alia medietas arti sartorum*).³⁸

Исправа се наставља есхатоколском формулом короборације која садржи наредбу о записивању и наредбу о печатењу (*In cuius rei testimonium presentes literas scribi jussimus, nostri proprii solliti sigilli impressione roborari*).³⁹ Као што је већ речено, на основу најављене употребе утиснутог печата, исправа је вероватно била у форми тзв. „отвореног листа“, што у начелу означава све документе који нису били затворени печатом, али се у пракси односи на исправе мање свечаности (наредбе, одлуке, и друге исправе настале мањим, конкретнијим поводом). Датум садржи место издавања (град Немети, данас у склопу града Сату Маре/Сатмарнемети), те тачан дан у месецу и годину, без помена верског празника, што одудара од угарске праксе где је датација верским празником била најучесталија форма, а та се пракса преносила и у деспотске латинске исправе.⁴⁰ Можда због оштећења документа, а можда и због покривености дела године, након речи *anno*, утиснутим

³⁷ J. Stipišić, *Ротоџне*, 149; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 370–372, 376–377, 384–385, 400, 512, 530–531.

³⁸ J. Stipišić, *Ротоџне*, 150; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 131–135.

³⁹ J. Stipišić, *Ротоџне*, 150–151; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 135–147, 162–171; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 469–491.

⁴⁰ L. Thallóczy–A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 82–83, 95–96, 142–143, 158–159, 164–166, 204–206; J. Stipišić, *Ротоџне*, 151, 172–176, 186–188; Н. Исаиловић–А. Фостиков, *Повеља господина Ђурђа*, 66; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 148–151, 159–162. Ретки примери датовања даном и месецом, уместо верским празником, у латинским исправама деспота Ђурђа налазе се у исправи о закупу коморе у Нађбањи из 1432, у писму палатину Матији Палоцу из 1435. и писму херцегу Франческу Сфорци из 1454. године: L. Thallóczy–A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 97–98, 191; B. L. Kumorovitz, *Budapest Történetének Okleveles Emlékei*, III/2, 186–187.

печатом, преписивачи су имали проблем да одреде тачну годину издања повеље, о чему је било говора нешто раније.

Треба, најзад, рећи и нешто о настанку повеље и проблематици њеног преписа. Најпре, исправа је до нас дошла у копији начињеној 22. јула 1641. године, о чему су, испод садржаја оригинала, начињена два записа на мађарском. О разлозима настанка тих записа већ је било речи. Преписивачи су имали дилему о години, па је један од њих спекулисао да се ради од 1412. године, а други је то, подједнако погрешно, преправио у 1402. годину, интервенишући и у сáмом препису главног текста.⁴¹ Опширнијом историографском анализом дошло се до закључка да се ради о 1432. или, вероватније, 1442. години.⁴² Такође, треба рећи да прва белешка, која припада преписивачу Јаношу Варадију, садржи непосредно обраћање некој важној, високопозиционираној особи (*kegyelmes uram* тј. „милостивом господару“) којој се Варади извињава што, са својим знањем латинског, није могао разазнати тачну годину. Може се, стога, спекулисати да је препис наручио Ђорђе (Ђерђ) I Ракоци, трансилвански кнез (1630–1648), или пак нека друга значајна личност кнежевине.

Текст повеље

Nos Georgius, Dei gratia regni Rasciae despotus et Albaniae [2] dominus perpetuus, memoriae commendamus, tenore presentium, [3] universis quibus expedit significantes, quod veniens ad presentiam [4] nostrae illustritatis providus Andeas sartor, juratus civis civitatis [5] nostrae Rivulidominarum in persona sui et aliorum sartorum civium eiusdem [6] civitatis nobis, exposuit cum querella, quod cancerarii nostri et plebanus [7] et alii fortassis officiales nostri conducunt ab extra alios sartores [8] qui et ipsis et aliis ad libitum vestes cidunt et preparant [9] in damnum et praedictorum civium nostrorum eiusdem artis onera et [10] gravamina civitatis praefatae supportantium, supplicans nostrae [11] illustritati ut super hoc dignaremur providere de remedio opportuno. [12] Et quia semper justis supplicationibus annuere intendimus [13] et ipsos sartores in eorum praerogativis conservare, de retro [14] et deinceps perpetuis temporibus, quicumque sartorum, veniens ab extra [15] ad civitatem nostram praefatam, non audeat, nec praesumat artem [16] suam ibidem exercere, nisi primo civem eiusdem civitatis se faciat ad [17] onera et gravamina

⁴¹ Arhivele Naționale ale Românie – Maramureș, Fond Primăria orașului Baia Mare, Seria 2. Documente privilegiale, nr. 137 [138].

⁴² Видети текст на који се односе нап. 12–17.

prout et alii cives eiusdem artis se submittendo, [18] signis non receptis fuerit in contra hanc nostram prohibitionem [19] artem sartoriam exercere solvat pro poena tres marchas argenti, cuius [20] poenae medietas sit judici civitatis, et alia medietas arti sartorum. [21] In cuius rei testimonium presentes literas scribi jussimus, nostri [22] proprii solliti sigilli impressione roborari. Datum Nemphy, octo die mensis maii, anno 14[...].esimo secundo. [23] Alias: anno 1412.

Архивски запис на мађарском језику испод пренписа повеље:

Kegyelmes uram megh bocsassa, mert az anno utan valo betühez nem érem fel mosta[n] heitelen; Deaksaghommall.#

Elesse Isten kegyelmedet io egesseghben 22 Julij anno 1641. N. B.⁴³

Kegyelmednek szeretettel szolgál,

Waradj Janos

Az Esztendő szám 1402.

G. Dioszegi

Превод

Ми, Ђурађ, по милости Божјој деспот Краљевства Рашке и господин Албаније трајни, садржајем ове исправе дајемо на знање свима онима којих се то тиче, да је к нашој светлости дошао разборити кројач Андрија, заклети грађанин нашег града Нађбање, у своје и у име других грађана кројача овог нашег града, жалећи се да наши канцелари и плебан, а можда и други наши службеници, доводе са стране друге кројаче, који и њима самима и другима по жељи кроје и израђују одећу, на штету и на терет прихода истог цеха [кројача] наших поменутих грађана наведеног града, молећи нашу светлост да у погледу тога изволимо обезбедити одговарајуће мере. А пошто увек намеравамо излазити у сусрет праведним молбама и сачувати искључива права ових кројача, уназад а затим и за свагда, [стога] који год од кројача, који дође са стране у наш поменути град, да се не усуди нити да очекује да тамо обавља свој занат, осим ако прво не буде постао грађанин овог града подвргавајући се теретима и обавезама као и други грађани истог цеха. Они који не буду прихватили заповести и буду се супротно овој нашој забрани бавили кројачким занатом, платиће казну од три сребрне марке, од чега ће

⁴³ nota bene?

половина ићи градском судији, а друга половина кројачком цеху. За сведочанство ове ствари наређујемо да се запише ова повеља и овери нашим властитим уобичајеним утиснутим печатом. Дано у Неметију, осмог дана месеца маја, године хиљаду четиристо[тридесет/четрдесет] друге.

Другачије: године 1412.

Архивски запис на мађарском језику испод преписа повеље:

Опростите ми, милостиви господару, јер сада не могу, с мојим латинским, разумети слово након „година“.#

Живите, милошћу Божјом, у добром здрављу. 22. јули 1641. године. N. В.

Вашу милост с љубављу служи,

Варади Јанош

Број године 1402

Г. Диосеги

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Arhivele Naționale ale Românie – Maramureș, Fond Primăria orașului Baia Mare, Seria 2. Documente privilegiale

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai levéltár, Diplomatikai fényképgyűjtemény

A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo, IX, ed. Ernő Kammerer, Budapest 1899.

A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo, XII, ed. Pál Lukcsics, Budapest 1931.

Fermendžin Euzebijе, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925. usque ad annum 1752*, Zagreb 1892.

Herpay Gábor, *Debrecen szabad királyi város levéltára diplomagyűjteményének regesztái*, Debrecen 1916.

Kumorovitz L. Bernát, *Budapest Történetének Okleveles Emlékei*, III/2 (1382–1439), Budapest 1988.

Lascaris Michel, *Actes serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica 6 (1935–1936) 166–185.

Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár X*, Pest 1853.

Thallóczy Lajos –Áldásy Antal, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Magyarország melléktartományainak oklevéltára 2, Budapest 1907.

Wadding Luca, *Annales Minorum seu trium ordinum a s. Francisco institutorum*, XI, Roma 1734.

Исаиловић Невен, *Повеља војводе Хрвоја Вукчића Хрватинића угарском краљу Жигмунду и краљици Марији (Сучани, 23. август 1393)*, Грађа о прошлости Босне 1 (2008) 87–97. [Isailović Neven, *Povelja vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića ugarskom kralju Žigmundu i kraljici Mariji (Sučani, 23. avgust 1393)*, Građa o prošlosti Bosne 1 (2008) 87–97]

Исаиловић Невен, *Повеља кнеза Вукослава Хрватинића којом се утврђује измирење Вука, сина Обрада, и његових сродника из Санице (Саница, 1315)*, Грађа о прошлости Босне 11 (2018) 9–29. [Isailović Neven, *Povelja kneza Vukoslava Hrvatinića kojom se utvrđuje izmirenje Vuka, sina Obrada, i njegovih srodnika iz Sanice (Sanica, 1315)*, Građa o prošlosti Bosne 11 (2018) 9–29]

Исаиловић Невен, *Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу (Скрадин, 1305, фебруар 21)*, Грађа о прошлости Босне 3 (2010) 11–27. [Isailović Neven, *Povelja bana Pavla Šubića i njegovih sinova knezu Hrvatini Stjepaniću (Skradin, 1305, februar 21)*, Građa o prošlosti Bosne 3 (2010) 11–27]

Исаиловић Невен, Фостиков Александра, *Исправа краља Стефана Томаша којом овлашћује Јакова Тесту да поврати новац опљачкан под Сињем (Ливно, 1449, децембар 2)*, Грађа о прошлости Босне 7 (2014) 85–101. [Isailović Neven, Fostikov Aleksandra, *Isprava kralja Stefana Tomaša kojom ovlašćuje Jakova Testu da povрати novac opljačkan pod Sinjem (Livno, 1449, decembar 2)*, Građa o prošlosti Bosne 7 (2014) 85–101]

Исаиловић Невен, Фостиков Александра, *Повеља господина Ђурђа Бранковића којом потврђује слободу грађанима Дебрецина (Биа, 1429, 5. мај)*, Мешовита грађа (Miscellanea) 33 (2012) 57–68. [Isailović Neven, Fostikov Aleksandra, *Povelja gospodina Đurđa Brankovića kojom potvrđuje slobodu građanima Debrecina (Bia, 1429, 5. maj)*, Mešovita građa (Miscellanea) 33 (2012) 57–68]

Крстић Александар, *Београдско писмо краља Жигмунда грађанима Шопрона* (7. новембар 1427. године), Мешовита грађа 33 (2012) 21–36. [Krstić Aleksandar, *Beogradsko pismo kralja Žigmunda građanima Šoprona* (7. novembar 1427. godine), *Mešovita građa* 33 (2012) 21–36]

Крстић Александар, *Два необјављена латинска писма деспота Стефана Лазаревића*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 3 (2015) 197–209. [Krstić Aleksandar, *Dva neobjavljena latinska pisma despota Stefana Lazarevića*, *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije* 3 (2015) 197–209]

Крстић Александар, *Документи о угарским поседима деспота Ђурђа датим у залог Јовану Хуњадију 1444. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 32 (2011) 125–156. [Krstić Aleksandar, *Dokumenti o ugarskim posedima despota Đurđa datim u залог Jovanu Hunjadiju 1444. godine*, *Mešovita građa* (Miscellanea) 32 (2011) 125–156]

Крстић Александар, *Писмо деспота Ђурђа Вуковића угарском краљу Ладиславу V* (Смедерево, 14. август 1445), Мешовита грађа (Miscellanea) 36 (2015) 7–19. [Krstić Aleksandar, *Pismo despota Đurđa Vukovića ugarskom kralju Ladislavu V* (Smederevo, 14. avgust 1445), *Mešovita građa* (Miscellanea) 36 (2015) 7–19]

Крстић Александар, *Повеља деспота Ђурђа Бранковића о давању у залог поседа у Угарској Јовану Хуњадију*, Стари српски архив 11 (2012) 151–174. [Krstić Aleksandar, *Povelja despota Đurđa Brankovića o davanju u залог poseda u Ugarskoj Jovanu Hunjadiju*, *Stari srpski arhiv* 11 (2012) 151–174]

Крстић Александар, *Повеља краља Стефана Томаша којом се обавезује на верност Угарској против Турака* (Добор, 1449, 11. новембар), Грађа о прошлости Босне 8 (2015) 95–106. [Krstić Aleksandar, *Povelja kralja Stefana Tomaša kojom se obavezuje na vernost Ugarskoj protiv Turaka* (Dobor, 1449, 11. novembar), *Građa o prošlosti Bosne* 8 (2015) 95–106]

Крстић Александар, Исаиловић Невен, *Донација деспота Ђурђа Вуковића* (Бранковића) Павлу Биринију из Вероне: проблем аутентичности, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 4 (2016) 195–227. [Krstić Aleksandar, Isailović Neven, *Donacija despota Đurđa Vukovića* (Brankovića) Pavlu Biriniju iz Verone: problem autentičnosti, *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije* 4 (2016) 195–227]

Рокаи Мелина, *Протестна повеља Будимског каптала којом Елизабета Силађи забрањује планирано отуђивање поседа породице Хуњади-Силађи* (Будим, 1458, јун 23), Стари српски архив 12 (2013) 145–156. [Rokai Melina, *Protestna povelja Budimskog kaptola kojom Elizabeta Silađi zabranjuje planirano otuđivanje poseda porodice Hunjadi-Silađi* (Budim, 1458, jun 23), *Stari srpski arhiv* 12 (2013) 145–156]

Литература – Secondary Works

Andrić Stanko, *Saint John Capistran and Despot George Branković: An Impossible Compromise*, *Byzantinoslavica – Revue internationale des études byzantines* 74/1–2 (2016) 202–227.

Bácskai Vera, *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*, Budapest 2002.

Bagossy Bertalan, *Szatzmár-Németi története*, in: *Szatzmár-Németi*, Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország Monográfiája, szerk. Borovszky Samu, Budapest [1908], 161–278.

Bagossy Bertalan, Domahidy István, *Szatzmár vármegye története*, in: *Szatzmár vármegye*, Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország Monográfiája, szerk. Borovszky Samu, Budapest [1908], 412–530.

Balogh Béla – Oszóczki Kálmán, *Bányászat és pénzverés a Gutin alatt. Nagybánya és környékének bányászata, ércfeldolgozása és pénzverése 1700 előtt*, Miskolc–Rudabánya 2001.

- Bán Péter (ed.), *Magyar történelmi fogalomtár*, II. kötet: L–Zs, Budapest 1989.
- Binder Pál–Kovács Géza (szerk.), *A céhes élet Erdélyben*, Bukarest 1981.
- Boca Mitrofan (ed.), *Monografia municipiului Baia Mare I*, Baia Mare 1972.
- Csupor István, *Nagybánya céhes iparának struktúrája a 18. században*, Népi kultúra Magyarországon a 18. században, ed. A. Paládi-Kovács, Budapest 1993, 221–239.
- Čremošnik Gregor, *Studije za srednjovekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slavena*, Sarajevo 1976.
- Engel Pál, *János Hunyadi and the Peace “of Szeged”*, Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungaricae 47/3 (1994) 241–257.
- Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I*, Budapest 1996.
- Engel Pál, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London–New York 2001.
- Farkas Jenő, *Felsőbánya*, in: *Szatmár vármegye*, Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország Monográfiája, szerk. Borovszky Samu, Budapest [1908], 220–254.
- Gulyás László Szabolcs, *A középkori Szatmár megye egyházi intézményei*, A történeti Szatmár vármegye I, szerk. Takács Péter, Nyíregyháza 2016, 155–180.
- Hrabak Bogumil, *Dubrovačke naseobine i poslovne stanice u Ugarskoj do 1526. godine*, Balkan i Panonija kroz istoriju, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa, Novi Sad 2006, 99–114.
- Karácsonyi János, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, II, Budapest 1924.
- Kubinyi András, *Városfejlődés a középkori Magyarországon*, Magyar középkori gazdaság és pénztörténet, ed. Gyöngyössi Márton, Budapest 2006, 153–174.
- Lexicon literaturae academico-iridicae*, I–II, ed. E. F. Fogel – T. O. Weigel, Lipsiae 1836–1838.
- Maksay Ferenc, *A középkori Szatmár megye*, Budapest 1940.
- Móricz Zsigmond, *Nagybánya*, in: *Szatmár vármegye*, Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország Monográfiája, szerk. Borovszky Samu, Budapest [1908], 195–219.
- Németh Péter, *A középkori Szatmár megye települései a XV század elejéig*, Nyíregyháza 2008.
- Németh Péter, *Szatmár vármegye a középkorban*, A történeti Szatmár vármegye I, szerk. Takács Péter, Nyíregyháza 2016, 131–154.
- Petrovics István, *The Cities and Towns of Medieval Hungary as Economic and Cultural Centres and Places of Coexistence. The Case of Pécs*, Colloquia XVIII (2011) 5–26.
- Rady Martin C., *Medieval Buda: A Study in Municipal Government and Jurisdiction in the Kingdom of Hungary*, New York 1985.
- Rady Martyn C., *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, Houndmills–New York 2000.
- Romhányi Beatrix F., *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus*, Budapest 2000.
- Schönherr Gyula, *A nagybányai bizottság jelentése*, Magyar Történelmi Társulat 1889. Aug. 25–31-iki vidéki kirándulása, Máramaros vármegyébe és Nagy-Bánya városába, Századok XXIII (1889) 126–139.
- Skorka Renáta, *A céhrendszer kibontakozása*, A magyar kézművesipar története, szerk. J. Szulovszky, Budapest, 2005, 109–150.
- Stipišić Jakov, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1972.
- Szádeczky Lajos, *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon okirattárral (1307–1848); céhek lajstroma; a céhirodalom és ipartörténet könyvészete*, I–II, Budapest 1913.
- Szádeczky Lajos, *Nagybánya régi iparáról és céheiről*, Századok XXIII (1889) 673–700.

Szöcs Péter Levente, *Adatok Nagybánya és vidéke középkori egyházi topográfiájához*, Genius loci: Laszlovszky 60, edited by Dóra Mérai and Ágnes Drosztmér, Kyra Lyublyanovics, Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed, András Vadas, Csilla Zatykó, Budapest 2018, 103–107.

Szücs Jenő, *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*, Budapest 1955.

Бубало Ђорђе, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, Зборник радова САНУ, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 229–243. [Bubalo Đorđe, *Posedi srpskih despota u odbrambenim planovima Kraljevine Ugarske 1458. i 1459. godine*, u: Pad Srpske despotovine 1459. godine, Zbornik radova SANU, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 229–243]

Динић-Кнежевић Душанка, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986 [Dinić-Knežević Dušanka, *Dubrovnik i Ugarska u srednjem веку*, Novi Sad 1986].

Ивић Алекса, *Стари српски печати и грбови. Прилог српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910 [Ivić Aleksa, *Stari srpski pečati i grbovi. Prilog srpskoj sfragistici i heraldici*, Novi Sad 1910].

Исаиловић Невен, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*, Београд 2014 (докторска дисертација у рукопису) [Isailović Neven, *Vladarske kancelarije u srednjovekovnoj Bosni*, Beograd 2014 (doktorska disertacija u rukopisu)].

Историја српског народа, II, ур. Јованка Калић, Београд 1982. [Istorija srpskog naroda, II, ур. Jovanka Kalić, Beograd 1982]

Калић Јованка, *Цариници деспота Стефана Лазаревића у Угарској*, Зборник Филозофског факултета. Београд 11/1 (1976) 71–83 (= иста, *Европа и Срби: средњи век*, Београд 2006, 291–305) [Kalić Jovanka, *Carinici despota Stefana Lazarevića u Ugarskoj*, Zbornik Filozofskog fakulteta. Beograd 11/1 (1976) 71–83 (= eadem, *Evropa i Srbi: srednji век*, Beograd 2006, 291–305)]

Крстић Александар, *Деспот Ђурађ Вуковић и закуп коморе у Нађбањи*, Историјски часопис 64 (2015) 237–252. [Krstić Aleksandar, *Despot Đurađ Vuković i закуп коморе u Nađbanji*, Istorijски časopis 64 (2015) 237–252]

Крстић Александар, *Деспот Стефан Лазаревић и Баточина*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012), ур. Синиша Мишић, Београд 2015, 109–122. [Krstić Aleksandar, *Despot Stefan Lazarević i Batočina*, Spomenica akademika Miloša Blagojevića (1930–2012), ур. Siniša Mišić, Beograd 2015, 109–122]

Крстић Александар, *Прилог биографији великог војводе Михаила Анђеловића*, Зборник радова Византолошког института 52 (2015) 359–379. [Krstić Aleksandar, *Prilog biografiji velikog vojvode Mihaila Anđelovića*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 52 (2015) 359–379]

Порчић Небојша, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример*, Београд 2012 (докторска дисертација у рукопису) [Porčić Nebojša, *Diplomatički obrasci srednjovekovnih vladarskih dokumenata: srpski primer*, Beograd 2012 (doktorska disertacija u rukopisu)]

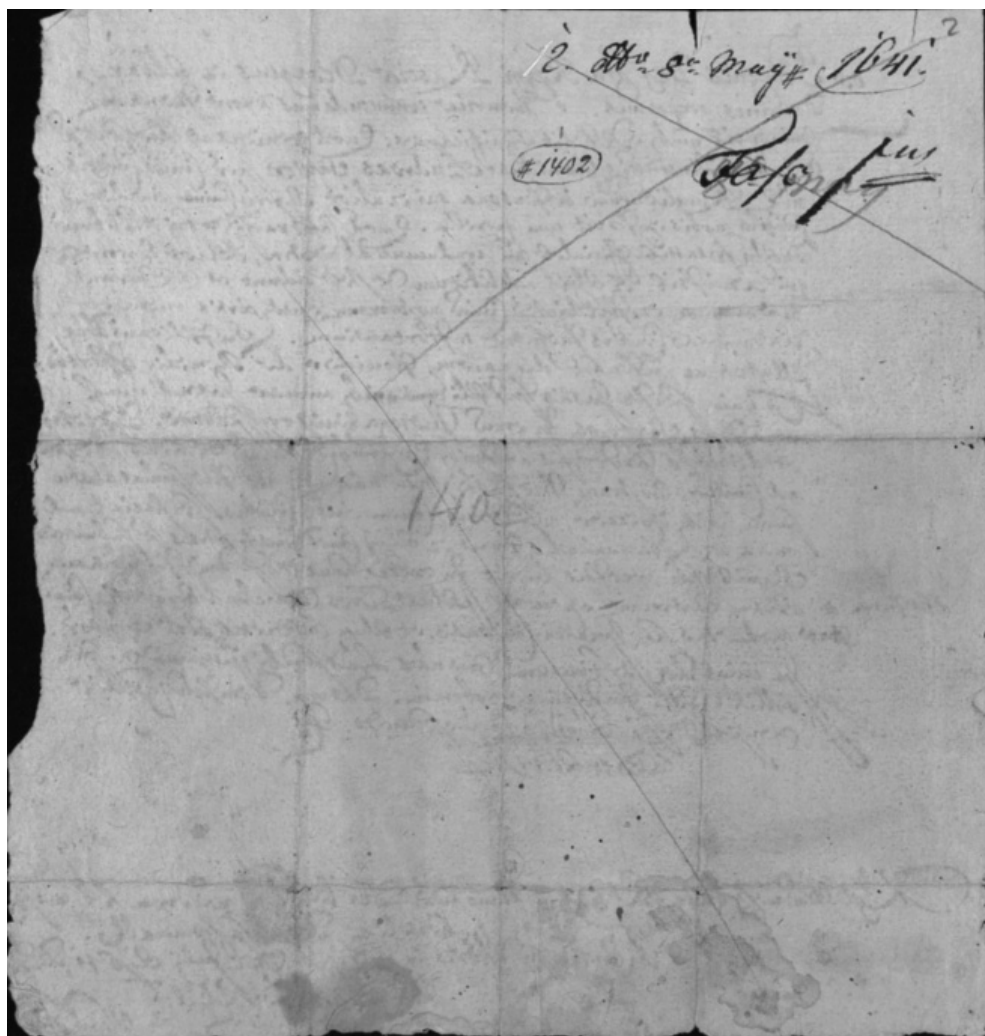
Радонић Јован, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од XIII до XVI века*, Глас Српске краљевске академије 187 (1941) 115–232. [Radonić Jovan, *Sporazum u Tati 1426. i srpsko-ugarski odnosi od XIII do XVI века*, Glas Srpske kraljevske akademije 187 (1941) 115–232]

Рокаи Петер, Ђере Золтан, Пал Тибор, Касаш Александар, *Историја Мађара*, Београд 2002. [Rokai Peter, Đere Zoltan, Pal Tibor, Kasaš Aleksandar, *Istorija Mađara*, Beograd 2002]

Спремић Момчило, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994. [Spremić Momčilo, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Beograd 1994]

Храбак Богумил, *Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом (1300–1541)*, Годишњак града Београда 27 (1980) 57–69. [Hrabak Bogumil, *Dubrovčani u Ugarskoj i njihove veze sa Beogradom i Srbijom (1300–1541)*, Godišnjak grada Beograda 27 (1980) 57–69]

[illegible]

Aleksandar KRSTIĆ – Neven ISAILOVIĆ

**THE CHARTER OF DESPOT ĐURAĐ BRANKOVIĆ
TO THE TAILORING GUILD IN NAGYBÁNYA**

Summary

The paper represents a critical edition of the Latin charter of Despot Đurađ (George) Branković (1427–1456), issued at the request of a representative of the tailoring guild from the town of Nagybánya in the Szatmár County in Hungary. Unlike the Hungarian and Romanian historiography, this charter has not been known in Serbian historiography up till now. Unfortunately, the document is not preserved as the original, but as a copy made on 22 July 1641, and it is now kept in the town of Baia Mare (Nagybánya) in Romania, in the Archives of the Maramureş County (Arhivele Naţionale ale Românie – Maramureş, Fond Primăria oraşului Baia Mare, Seria 2. Documente privilegiale, nr. 137 [138]). The scribes had a dilemma about the year in which the charter was written, so one of them speculated that it was in 1412, and the other, equally wrong, changed it to 1402. In the Hungarian and Romanian historiography it is generally accepted that the charter was issued in 1412. The towns of Nagybánya, Szatmár, Némethi and Felsőbánya in the Szatmár County were in the possession of Serbian despots from 1411 to 1444/1445, after which they were handed over to John Hunyadi, as a pledge. A historiographical and diplomatic analysis led to the conclusion that the despot's charter was issued on 8 May 1432, or, more likely, on 8 May 1442, when the Serbian ruler was in exile in Hungary. Through this charter, which he issued in the town of Némethi in the Szatmár County, Despot Đurađ forbade all tailors who came to Nagybánya to practice their craft, unless they became citizens of this town and members of the local tailoring guild. The content of the despot's charter was considered in the context of other data on the activities of guilds in medieval Hungary and in the city of Nagybánya. The paper also provides a detailed diplomatic analysis of the document. Since the document is preserved as a copy, relatively little can be said about its original external characteristics. The only thing that is unambiguously known, on the basis of the content itself, is that it was corroborated through an imprinted, not a pendant seal. The document, according to its purpose, represents a command or mandatory ordinance (*littera mandatoria*) or a prohibitory ordinance (*littera prohibitoria*). The form used in the charter is typical of the Latin documents of Serbian despots belonging to the category of the so-called *litterae patentes* ("open letter"), which was adapted from the Hungarian diplomatic practice.

Чланак примљен: 06. 07. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13. 08. 2020.

Драгана АМЕДОСКИ*

Историјски институт
Београд

Дејан БУЛИЋ*

Историјски институт
Београд

УЗГАЈАЊЕ СИТНЕ СТОКЕ У КАДИЛУКУ УЖИЦЕ 1596. ГОДИНЕ

Анстракт: У раду је саопштен попис села чији су становници узгајали овце и козе на територији кадилука Ужице, унутар Смедеревског санџака, крајем 16. века. Дефтер је сачињен 1596. године и показује да је узгајање ситне стоке заузимало водеће место у сточарској привреди ове области. Поред тога што се у попису нуде конкретни подаци о броју узгајане ситне стоке по селима, он пружа могућност да стекнемо и оквирну слику о границама кадилука Ужице у наведено доба.

Кључне речи: Османско царство, 16. век, кадилук Ужице, овчарина (*'adet-i âgnâm*), Смедеревски санџак.

Abstract: The paper presents a list of villages whose inhabitants bred sheep and goats in the territory of the *kazâ* of Užice, in the Smederevo Sanjak, in the late 16th century. The defter compiled in 1596 shows that small livestock breeding was predominant in the livestock economy of this area. In addition to offering concrete data on the number of small livestock by village, the defter also allows us to create a broader picture about the borders of the *kazâ* of Užice in the given period.

Keywords: Ottoman Empire, 16th century, *kazâ* of Užice, sheep tax (*'adet-i âgnâm*), Sanjak of Smederevo.

Захваљујући погодним географским одликама, бројним пашњацима, ливадама и изворима питке воде, на територији данашње Западне Србије традиционално је развијено сточарство. Дошавши на ове просторе, Османлије су затекли посебно развијено узгајање ситне стоке – коза и оваца – па су врло брзо успоставили опорезивање ове привредне гране.¹

* dragana.amedoski@iib.ac.rs

* dejan.bulic@iib.ac.rs

¹ Гајење крупне стоке није опорезивано.

Велики узгајивачи ситне стоке плаћали су више пореза у различито доба године. Овчарина и торовина ('*adet-i aġnâm* и *resm-i agil*) убиране су независно од осталих дажбина, пошто су припадале султану, и за њих су вођени посебни дефтери (*aġnâm defteri*).² Број ситне стоке евидентиран је по селима, на нивоу кадилука, а порез је утврђиван одсеком.³ Локалне кадије су контролисале сакупљање дажбина. Новац сакупљен од пореза предаван је кадији на шеријатском суду.⁴ Мања стада од неколико оваца нису опорезована, јер се сматрало да је њихов узгој намењен за исхрану чланова домаћинства.

Дефтер овчарине који саопштавамо у продужетку чува се у Османском архиву Председништва државних архива Председништва Републике Турске у Истанбулу, у архивској серији *Kâmil Kereci*, група дефтера *Mevkufat Kalemi Ganem Kitabeti No 3949*.⁵ Ради се о сумарном попису који доноси само укупан број ситне стоке, за разлику од опширних пописа овчарине који садрже имена власника стада, као и број грла. Попис представља интегрални део пописа овчарине и торовине у целом Смедеревском санцаку, односно у кадилуцима Ужице, Мала Пожега, Чачак, Сребреница и Ваљево.⁶ Према попису кадилука Ужице, овчарина је сакупљана у 148 села.⁷ Утврђени број грла стоке износио је 84.239, а највише их је пописано у селима Дуги Дол (1.999), Гостиница (1.999), Маковиште (2.455), Бреково (2.714), Ивановић (2.915) и Љутице (2.999). Како регистроване пореске обавезе не разликују број оваца и коза, на основу традиције можемо претпоставити да је на простору Ужичког кадилука био заступљенији узгој оваца.

Иако овим врстама пописа нису обухваћена сва села која припадају једном кадилуку, на основу података у њима могуће је повући оквирне границе кадилука на који се односе. У складу с тим, може се закључити

² Н. Hadžibegić, *Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša*, POF VIII–IX (1958–59) 1960, 93.

³ Исто. Т. Катић, *Узгој коза и оваца на простору кадилука Бован крајем XVI века*, Крушевачки зборник 14 (2010) 239.

⁴ Н. Hadžibegić, *nav. delo*, 101, nap. 201.

⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

⁶ Део овог пописа који се односи на кадилук Мала Пожега објављен је у претходном броју Мешовите грађе: Д. Амедоски, Д. Булић, *Османски попис овчарине и торовине у кадилуку Мала Пожега из 1596. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 40 (2019) 7–18.

⁷ Територија која је у време пописа 1596. године припадала кадилуку Ужице, с турским освајањем 1458. године нашла се у оквирима Смедеревског санцака, а према званичном турском попису из 1476. припадала је кадилуку Брвеник. У наредних неколико деценија, а свакако пре 1516. године, формиран је кадилук Ужице, од када се помиње у доступним турским дефтерима. Уп.: А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, 15. и 16. век*, I, Чачак 1984, 17–20.

да је кадилук Ужице крајем 16. века обухватао највећи део данашњих општина Ужице, Ариље и Косјерић, док су делом биле обухваћене и данашње општине Чајетина и Пожега, као и једно село општине Ваљево (Таор). Кадилук се на западу граничио с кадилуком Сребреница и то: од Шаргана и данашње Кремне граница је ишла на Борову главу, Велику стену и Кадињачу, а затим истакнутим врховима В. Приседо – Церје – Кик и преко Лисине избијала на мали Повлен и Црну гору. Северну границу према кадилуку Ваљево чинило је развође Црне горе, односно од југоисточних обронака Повлена, преко Маглеша и Маљена, до западних обронака Сувобора, где се кадилук Ужице граничио с кадилуком Островица. Одавде се граница спуштала истакнутим врховима Бабина Глава и Прванова Глава и даље ка југу обухватајући горњи и средњи ток реке Каменице, преко врха Оровица, потом на Стрмац, обухватајући Горњу, Средњу и Доњу Добрињу. Одавде линија разграничења избија на Скрапеж који у доњем току одваја кадилук Ужице од кадилука Пожега до ушћа у Моравицу. Одавде је река Моравица представљала границу два кадилука, све до села Добраче и Градине – река Трешњевица.⁸ На том месту се кадилук Ужице граничио с Босанским санџаком. Јужна граница кадилука, идући врховима Малич – Седалац – Кукутница – В. Пава – Трештена Стена – Црни Врх избијала је на Муртеницу, обухватајући најјужније село Љубиш. Одавде је западну границу чинио Златибор приближном линијом Муртеница – Чигота – Чукер – Стаменића вис и Шарган.

Преко евиденције села која су припадала кадилуку, а уз коришћење неких других старијих и млађих извора, могуће је податке из пописа искористити за утврђивање настанка појединих насеља и њихово трајање. Уз то, попис представља вредан прилог историји сточарства кадилука Ужице у последњој деценији 16. века.

Главно тржиште за пласман производа узгајивача коза и оваца у кадилуку било је град Ужице. Колико је за Ужице овчарство представљало важну привредну грану најбоље сведоче бројни занати у том граду у вези с обрадом коже и извозом животињских производа с овог подручја.⁹

⁸ За приближне границе кадилука Мала Пожега видети: Д. Амедоски, Д. Булић, *нав. дело*, 7–18.

⁹ А. Аличић, *Пописи*, I, 341–343; 479–483; исти, *Пописи*, II, Чачак 1985, 348–354; исти, *Пописи*, III, Чачак 1985, 43–52, 265–273; Д. Булић, *Насеља и становништво „Земље“ Моравице (XIV – средина XVI века)*, Докторска дисертација одбрањена на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду 2014. године, 172.

Превод:

[1]

ПОПИС ОВЧАРИНЕ И ТОРОВИНЕ КАДИЛУКА УЖИЦЕ

Село Јошаница,¹⁰ одсеком у рукама поменутог села 955, 955,¹¹ само девестопедесетпет оваца је регистровано.

Горња Плоскова,¹² одсеком у рукама поменутог села 455 оваца
Доња Висибаба,¹³ одсеком у рукама поменутог села 499 оваца
Горња Виси[баба],¹⁴ одсеком у рукама поменутог села 499 оваца
Гриска,¹⁵ одсеком у рукама поменутог села 699 оваца
Горње Грабовце,¹⁶ одсеком у рукама поменутог села 699 оваца
Доње Грабовце,¹⁷ одсеком у рукама поменутог села 999 оваца
Доња и Горња Речица,¹⁸ припада Мехмед-бегу, одсеком у рукама поменутог села 955 оваца

Северова,¹⁹ одсеком у рукама поменутог села 999 оваца
Ржава,²⁰ одсеком у рукама поменутог села 799 оваца
Радобуђа,²¹ одсеком у рукама поменутог села 455 оваца
Дренова,²² одсеком у рукама поменутог села 899 оваца
Прохоћница,²³ одсеком у рукама поменутог села 955 оваца
Коновић,²⁴ одсеком у рукама поменутог села 315 оваца
[2]

Горња Петина,²⁵ одсеком у рукама поменутог села 439 оваца

¹⁰ Село данас не постоји, али се налазило уз Јошанички поток код Пожеге.

¹¹ Написано сијакатским бројевима.

¹² Заселак Плоска у Годечеву, западно од Косјерића.

¹³ Данас Висибаба, код Пожеге.

¹⁴ Исто. Назив села, пропустом писара, наведен само као Горња Виси.

¹⁵ Село Гривска, југозападно од Ариља.

¹⁶ Данас не постоји, али вероватно у горњем току реке Грабовице, код Чајетине.

¹⁷ Вероватно у доњем току реке Грабовице, код Чајетине.

¹⁸ Данас Речице, јужно од Пожеге.

¹⁹ Северово, западно од Ариља.

²⁰ Ржаново, данас део Ариља.

²¹ Радобуђа, југозападно од Ариља.

²² Дренова, у општини Чајетина, код Љубиша.

²³ Прођица у Рожанству.

²⁴ Према А. Аличићу, Никојевићи у општини Чајетина: А. Аличић, *Пописи*, I, 514–515.

²⁵ Данас вероватно село Потпећ.

Средња Петина,²⁶ одсеком у рукама поменутог села 439 оваца
Хржана,²⁷ одсеком у рукама поменутог села 315 оваца
Горни Пшаник,²⁸ одсеком у рукама поменутог села 899 оваца
Сирогојна,²⁹ одсеком у рукама поменутог села 499 оваца
Дрежник,³⁰ одсеком у рукама поменутог села 499 оваца
Скражут,³¹ одсеком у рукама поменутог села 399 оваца
Луке,³² царски хас, одсеком у рукама поменутог села 399 оваца
Рожанска,³³ [царски] хас, одсеком у рукама поменутог села 859 оваца
Јован Божидар 149 оваца
Укупно: 1.008 оваца
Чучане,³⁴ [царски] хас, одсеком у рукама поменутог села 399 оваца
Висока,³⁵ [царски] хас, одсеком у рукама поменутог села 999 оваца
Горње Скрачково,³⁶ [царски] хас, одсеком у рукама поменутог села
399 оваца
Горња Севолна,³⁷ [царски] хас, одсеком у рукама поменутог села 399 оваца
Трбкова,³⁸ [царски] хас, 655 оваца
Котоловце,³⁹ одсеком у рукама поменутог села 199
Бреково,⁴⁰ одсеком у рукама поменутог села 715
Примићур Доброј хришћанин, Омер-ага и Војин хришћанин 1.999,
1.999⁴¹ оваца
Укупно: 3714⁴² оваца
[3]
Горња Крушевица,⁴³ одсеком у рукама поменутог села 1.299 оваца

²⁶ Исто.

²⁷ Ражана, северно од Косјерића.

²⁸ Данас Шаник, део Биоске.

²⁹ Сирогојно на Златибору, општина Чајетина.

³⁰ Дрежник, југоисточно од Ужица.

³¹ Скржути, јужно од Ужица.

³² Потес у Скржутима.

³³ Рожанство, јужно од Ужица.

³⁴ Данас непознато.

³⁵ Висока, југозападно од Ариља.

³⁶ Сврачково, јужно од Пожеге.

³⁷ Данас Севојно, код Ужица.

³⁸ Данас Трипкова, југозападно од Ужица.

³⁹ Вероватно Котољевац, део Ступчевића.

⁴⁰ Бреково, југозападно од Ариља.

⁴¹ Написано сијакатским бројевима.

⁴² Писар је погрешно написао 3.714. Тачан збир је 2.714.

⁴³ Данас Крушчица, југозападно од Ариља.

Доња Крушевица,⁴⁴ одсеком у рукама поменутог села 299 оваца
Мартолош, 455 оваца
Укупно: 754 оваца
Јагодина,⁴⁵ одсеком у рукама поменутог села 999 оваца
Вукадиновце,⁴⁶ одсеком у рукама поменутог села 395 оваца
Мачкат,⁴⁷ припада Муса-бегу, одсеком у рукама поменутог села 399 оваца
Симеун 300 оваца
Укупно: 699 оваца
Диретна,⁴⁸ припада черибаши,⁴⁹ одсеком у рукама поменутог села 399 оваца
Љубиш,⁵⁰ одсеком у рукама поменутог села 1.199, 1.199⁵¹ оваца
Катушница,⁵² одсеком у рукама поменутог села 899 оваца
Стремце,⁵³ одсеком у рукама поменутог села 499 оваца
Суђинце,⁵⁴ одсеком у рукама поменутог села 699 оваца
Крива Рика,⁵⁵ одсеком у рукама поменутог села 455 оваца
Конетић са Коритником,⁵⁶ одсеком у рукама поменутог села 499
Горња Биоска,⁵⁷ одсеком у рукама поменутог села 699 оваца
Пештан,⁵⁸ одсеком у рукама поменутог села 699 оваца
Годевик,⁵⁹ одсеком у рукама поменутог села 355 оваца
Хоћина,⁶⁰ одсеком у рукама поменутог села 199, 199,⁶¹

стодеведесетдевет оваца

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Непознато.

⁴⁶ Непознато.

⁴⁷ Мачкат на Златибору.

⁴⁸ Дријетањ, код Ужица.

⁴⁹ Виши стерешина војнука или заповедник војнука у једној нахији. Исто што и *serasker*.

⁵⁰ Љубиш, јужно од Ужица.

⁵¹ Написано сијакатским бројевима.

⁵² Данас засеок Дренове на реци Катушници. Извориште реке је у данашњем Алином потоку.

⁵³ Вероватно Стрмац, део села Кремна.

⁵⁴ Вероватно река Суђица код Мачката. Назив сачуван у имену реке Суђица.

⁵⁵ Данас Крива Река, јужно од Ужица.

⁵⁶ Конетић непознато, а Коритник је заселак Радобуђе према: А. Аличић, *Пописи*, I, 596.

⁵⁷ Биоска, западно од Ужица.

⁵⁸ Данас непознато, али како су њени становници чували дербенде око Градине – река Трешњевица, морало би се налазити негде у близини. уп: А. Аличић, *Пописи*, I, 492. Име топонима указује на пећину, којих има у Добрачама и Брекову.

⁵⁹ Годовик, јужно од Пожеге.

⁶⁰ Непознато.

⁶¹ Написано сијакатским бројевима.

[4]

Дубка и Коште,⁶² одсеком у рукама поменутог села 299 оваца
Ковича Лука,⁶³ одсеком у рукама поменутог села 125, 125,⁶⁴ само
стодвадесетпет оваца

Трновце,⁶⁵ одсеком у рукама поменутог села 399 оваца
Доња Петина,⁶⁶ припада Харамии-чаушу, 999, 999,⁶⁷ само
двестодеведесетдевет оваца

Доњи Пшаник,⁶⁸ одсеком у рукама поменутог села 349 оваца
Врањани са Ковича Потоком,⁶⁹ одсеком у рукама поменутог села 955
оваца

Врдука,⁷⁰ одсеком у рукама поменутог села 299 оваца
Доња Сфрачкова,⁷¹ одсеком у рукама поменутог села 299
Доња Севолна,⁷² одсеком у рукама поменутог села 499 оваца
Средња Добрина,⁷³ одсеком у рукама поменутог села 699 оваца
Доња Добрина,⁷⁴ одсеком у рукама поменутог села 499 оваца
Горња Добрина,⁷⁵ одсеком у рукама поменутог села 399 оваца
Томаш Милашин 199 оваца

Укупно: 598 оваца

Засеље,⁷⁶ одсеком у рукама поменутог села 425 оваца
Горња Каменица,⁷⁷ одсеком у рукама поменутог села 349 оваца
Белоперица,⁷⁸ одсеком у рукама поменутог села 699 оваца

⁶² Данашњи Дубци код Буара, западно од Ужица, док се село Коште вероватно налазило уз реку Коштицу, код Ужица.

⁶³ Претпостављамо да је реч о Ковчића брду у Рожанству.

⁶⁴ Написано сијакатским бројевима.

⁶⁵ Највероватније засеок Сирогојна. Постоје и Трнава код реке Лужнице и Трнава код Ужица ка Врутцима.

⁶⁶ Вероватно село Потпећ, упореди нап. 25 и 26.

⁶⁷ Написано сијакатским бројевима.

⁶⁸ Шаник код Биоске.

⁶⁹ Врањани, северозападно од Пожеге, док је Ковича Поток данас непознат.

⁷⁰ Вероватно село Врутци.

⁷¹ Данас само Сврачково, јужно од Пожеге.

⁷² Данас само Севојно код Ужица.

⁷³ Истоимено село северно од Пожеге.

⁷⁴ Истоимено село северно од Пожеге.

⁷⁵ Истоимено село северно од Пожеге.

⁷⁶ Засеље, североисточно од Ужица.

⁷⁷ Негде у горњем току реке Каменице, североисточно од Пожеге.

⁷⁸ Бјелоперице, код Косјерића.

[5]

Дреновци,⁷⁹ одсеком у рукама поменутог села 355 оваца

Субјел,⁸⁰ одсеком у рукама поменутог села 599, 599,⁸¹ само
петсодеведесетдевет оваца

Љутице,⁸² тимар Ахмеда чавуша, одсеком у рукама поменутог села
2.999 оваца

Маковиште,⁸³ одсеком у рукама поменутог села 2.455 оваца

Тахор,⁸⁴ одсеком у рукама поменутог села 399, 399,⁸⁵ само
тристадеведесетдевет оваца

Храсна,⁸⁶ одсеком у рукама поменутог села 199 оваца

Петронић,⁸⁷ одсеком у рукама поменутог села 310 оваца

Доња Каменица,⁸⁸ одсеком у рукама поменутог села 399 оваца

Средња Каменица,⁸⁹ одсеком у рукама поменутог села 499 оваца

Годечево,⁹⁰ одсеком у рукама поменутог села 299 оваца

Љутовце,⁹¹ одсеком у рукама поменутог села 399, 399,⁹² само
тристадеведесетдевет оваца

Рогерузи,⁹³ одсеком у рукама поменутог села 899 оваца

Лубање,⁹⁴ одсеком у рукама поменутог села 399, 399,⁹⁵ само
тристадеведесетдевет оваца

Јунаков Поток,⁹⁶ одсеком у рукама поменутог села 355 оваца

Конска река,⁹⁷ дербенд поменутог села, одсеком у рукама поменутог
села 499 оваца

Вукојина,⁹⁸ одсеком у рукама поменутог села 299 оваца

⁷⁹ Дреновци, северно од Косјерића.

⁸⁰ Субјел, источно од Косјерића.

⁸¹ Написано сијакатским бројевима.

⁸² Данашње Љутице, подно Тометиног поља, у општини Пожега.

⁸³ Маковиште, северозападно од Косјерића.

⁸⁴ Таор, северно од Косјерића.

⁸⁵ Написано сијакатским бројевима.

⁸⁶ Расна, јужно од Пожеге.

⁸⁷ Непознато.

⁸⁸ У сливу реке Каменице, североисточно од Пожеге.

⁸⁹ Исто. Можда данас село Мршелъ.

⁹⁰ Годечево, северозападно од Косјерића.

⁹¹ Љутце у Жежевици.

⁹² Написано сијакатским бројевима.

⁹³ Вероватно село Роге, јужно од Пожеге.

⁹⁴ Љубање, јужно од Ужица.

⁹⁵ Написано сијакатским бројевима.

⁹⁶ Непознато, али према Аличићу, део Ужица: А. Аличић, *Пописи*, I, 66.

⁹⁷ Негде уз водоток Коњске реке код Кремне.

⁹⁸ Могуће Вујовина у Бучевцима, код Рожанства.

[6]

Радуша,⁹⁹ одсеком у рукама поменутог села 999 оваца
Жикале,¹⁰⁰ одсеком у рукама поменутог села 399 оваца
Дуги Дол,¹⁰¹ одсеком у рукама поменутог села 1.999 оваца
Горња Равна,¹⁰² одсеком у рукама поменутог села 299 оваца
Доња Чичкова,¹⁰³ одсеком у рукама поменутог села 399 оваца
Желине,¹⁰⁴ одсеком у рукама поменутог села 355 оваца
Кослов Поток,¹⁰⁵ одсеком у рукама поменутог села 199, 199,¹⁰⁶ само
стодеведесетдевет оваца

Мешник,¹⁰⁷ одсеком у рукама поменутог села 315 оваца

Драгосав Плавац 500 оваца

Укупно: 815 оваца

Горња Чичкова,¹⁰⁸ одсеком у рукама поменутог села 399 оваца

Горња Качер,¹⁰⁹ одсеком у рукама поменутог села 299 оваца

Белуша,¹¹⁰ одсеком у рукама поменутог села 1.499 оваца

Латвица,¹¹¹ одсеком у рукама поменутог села 299 оваца

Јетовац,¹¹² одсеком у рукама поменутог села 455, 455¹¹³ оваца

Доња Равна,¹¹⁴ одсеком у рукама поменутог села 399 оваца

Рибашевина,¹¹⁵ одсеком у рукама поменутог села 350 оваца

Јеловник,¹¹⁶ одсеком у рукама поменутог села 299 оваца

⁹⁹ Радуша, део Кремне.

¹⁰⁰ Жигале, југозападно од Ужица.

¹⁰¹ Засеок Кремне.

¹⁰² Данас село Равни, јужно од Ужица.

¹⁰³ Чичкова, некадашњи назив села Радошево западно од Ариља.

¹⁰⁴ Жељине, јужно од Ужица.

¹⁰⁵ Село Козле нашло се у попису из времена Првог српског устанка након чега се више не помиње: Т. Вукановић, *Насеља у Србији у доба Првог српског устанка 1804–1813*, Врање 1975. Код Аличића постоји Косилов Поток – део Ужица: А. Аличић, *Пописи*, I, 66. Већа је вероватноћа да је то река Козлица, притока Каменице код Тометиног поља.

¹⁰⁶ Написано сијакатским бројевима.

¹⁰⁷ Мешник, део Криве реке у општини Чајетина.

¹⁰⁸ Чичкова, некадашњи назив села Радошево западно од Ариља.

¹⁰⁹ Данас Качер, југозападно од Ужица.

¹¹⁰ Данас Бјелуша, југозападно од Ариља.

¹¹¹ Латвица, јужно од Ариља.

¹¹² Вероватно Јеловац, заселак Дренове на Златибору.

¹¹³ Написано сијакатским бројевима.

¹¹⁴ Данас село Равни, јужно од Ужица.

¹¹⁵ Рибашевина, северно од Ужица.

¹¹⁶ Данас не постоји. Вероватно се налазило у долини реке Јелав, у близини Мађера.

[7]

Мађер,¹¹⁷ одсеком у рукама поменутог села 699 оваца
Дубица,¹¹⁸ одсеком у рукама поменутог села 299 оваца
Каменица,¹¹⁹ одсеком у рукама поменутог села 275 оваца
Ивановић,¹²⁰ да се тражи од села по имену Братул,¹²¹ одсеком у
рукама поменутог села 2.915 оваца
Годелева,¹²² тимар Осман-бега, одсеком у рукама поменутог села
199, 199,¹²³ само стодеведесетдевет оваца
Горња Скрапежа,¹²⁴ одсеком у рукама поменутог села 309 оваца
Средња Скрапежа,¹²⁵ одсеком у рукама поменутог села 415 оваца
Доња Скрапежа,¹²⁶ одсеком у рукама поменутог села 399 оваца
Трнава,¹²⁷ одсеком у рукама поменутог села 439 оваца
Богдан поток,¹²⁸ одсеком у рукама поменутог села 399, 399¹²⁹ оваца
Расточица,¹³⁰ одсеком у рукама поменутог села 399 оваца
Изворштица,¹³¹ одсеком у рукама поменутог села 299 оваца
Доња Дренова,¹³² одсеком у рукама поменутог села 405 оваца
Доњи и Горњи Мушић,¹³³ одсеком у рукама поменутог села 340 оваца
Горица,¹³⁴ одсеком у рукама поменутог села 999 оваца
Загорица,¹³⁵ одсеком у рукама поменутог села 255 оваца

¹¹⁷ Мађер, северно од Пожеге.

¹¹⁸ Дубоко, западно од Каменице, Дубље у Галовићима или Дубница река у Брајковићима.

¹¹⁹ И данас село Каменица, уз ток Лужнице, у општини Ужице.

¹²⁰ Ивановићи, северно од Косјерића уз реку Кладоробу.

¹²¹ Данас овог топонима нема, али према усменој традицији Братул је стари топоним у Сечи Реци. Захваљујемо колеги др Недељку Радосављевићу на овом податку.

¹²² Годљево, западно од Косјерића.

¹²³ Написано сијакатским бројевима.

¹²⁴ Како се у пописима уз реку Скрапеж јављају узводно Галовић, а низводно Белоперица, остаје простор између ових села за убикацију Скрапежа. Према овоме Горњи Скрапеж био би Косјерић.

¹²⁵ Данас Косјерић.

¹²⁶ Вероватно село Тубићи.

¹²⁷ Трнава, код реке Лужнице.

¹²⁸ Данас Богданица, североисточно од Мршеља, у општини Пожега.

¹²⁹ Написано сијакатским бројевима.

¹³⁰ Неубицирано.

¹³¹ Неубицирано.

¹³² Данас Дреновци, северно од Косјерића.

¹³³ Мушићи, источно од Косјерића.

¹³⁴ Данас Горице, потес у Маковишту. Топоним није забележен у катастру, али мештани знају за овај потес код данашње задруге.

¹³⁵ Вероватно се налазило негде уз Горицу, северно од Косјерића.

[8]

Доња Мионица,¹³⁶ одсеком у рукама поменутог села 499 оваца

Скакавце,¹³⁷ одсеком у рукама поменутог села 499 оваца

Попова Река,¹³⁸ одсеком у рукама поменутог села 415 оваца

Прамун,¹³⁹ одсеком у рукама поменутог села 199, 199,¹⁴⁰ само

стодеведесетдевет оваца

Руда Буква,¹⁴¹ одсеком у рукама поменутог села 455 оваца

Полошница,¹⁴² одсеком у рукама поменутог села 229 оваца

Братул,¹⁴³ одсеком у рукама поменутог села 399 оваца

Марчић,¹⁴⁴ одсеком у рукама поменутог села 149 оваца

Доња Гојна Гора,¹⁴⁵ одсеком у рукама поменутог села 399 оваца

Горња Гојна Гора,¹⁴⁶ одсеком у рукама поменутог села 399 оваца

Горња Кладаруб,¹⁴⁷ одсеком у рукама поменутог села 219 оваца

Јежев Поток,¹⁴⁸ одсеком у рукама поменутог села 495 оваца

[9]

Доња Дубица,¹⁴⁹ одсеком у рукама поменутог села 899 оваца

Грдовић,¹⁵⁰ одсеком у рукама поменутог села 299 оваца

Доњи Дрежник,¹⁵¹ одсеком у рукама поменутог села 299 оваца

Добродол,¹⁵² одсеком у рукама поменутог села 399 оваца

Горња, Доња и Средња Каран,¹⁵³ одсеком у рукама поменутог села 499 оваца

Велики Стапар,¹⁵⁴ одсеком у рукама поменутог села 999 оваца

¹³⁶ Данас Мионица, североисточно од Косјерића.

¹³⁷ Скакавци на реци Мионици, северно од Косјерића.

¹³⁸ Ово село је вероватно било позиционирано негде уз ток реке Поповице под Субјелском чуком, ка Мионици.

¹³⁹ Парамун, северозападно од Косјерића.

¹⁴⁰ Написано сијакатским бројевима.

¹⁴¹ Руда Буква, западно од Косјерића.

¹⁴² Данас Горња Полошница и Доња Полошница, западно од Косјерића.

¹⁴³ Видети напомену 121.

¹⁴⁴ Мрчићи, северно од Косјерића.

¹⁴⁵ Данас Гојна Гора, западно од Косјерића.

¹⁴⁶ Исто.

¹⁴⁷ Насеље у доњем току реке Кладерубе, највероватније данашњи Брајковићи.

¹⁴⁸ Данас Мала и Велика Жежевица, источно од Косјерића, у општини Пожега.

¹⁴⁹ Данас Дубница, северно од Косјерића уз истоимену речицу.

¹⁵⁰ Грдовићи, код Ариља.

¹⁵¹ Данас само Дрежник, југоисточно од Ужица.

¹⁵² Добродо, северозападно од Пожеге, у општини Ужице.

¹⁵³ Данас само Каран, североисточно од Ужица.

¹⁵⁴ Стапари, западно од Ужица.

Рупелево,¹⁵⁵ одсеком у рукама поменутог села 355 оваца
Губин Дол,¹⁵⁶ одсеком у рукама поменутог села 555 оваца
Живко 100 оваца
Укупно: 655
Сеча Река,¹⁵⁷ одсеком у рукама поменутог села 1.215 оваца
Добраче,¹⁵⁸ одсеком у рукама поменутог села 999 оваца
Гостиница,¹⁵⁹ одсеком у рукама поменутог села 1.999, 1.999,¹⁶⁰ само
хиљаду девесто деведесет девет оваца
Горњи Виревић,¹⁶¹ одсеком у рукама поменутог села 399 оваца
[10]
Грабовик,¹⁶² одсеком у рукама поменутог села 315 оваца
Горње Дреновце,¹⁶³ припада Пири халифи, одсеком у рукама
поменутог села 605, 605,¹⁶⁴ само шестопет оваца
Чехурић,¹⁶⁵ одсеком у рукама поменутог села 99, 99,¹⁶⁶ само
деведесет девет оваца
Горње Забучје,¹⁶⁷ одсеком у рукама поменутог села 99, 99,¹⁶⁸ само
деведесет девет оваца
Галовић,¹⁶⁹ одсеком у рукама поменутог села 99, 99,¹⁷⁰ само
деведесет девет оваца
Крушевица,¹⁷¹ одсеком у рукама поменутог села 99, 99,¹⁷² само
деведесет девет оваца
Хржана,¹⁷³ одсеком у рукама поменутог села 599 оваца

¹⁵⁵ Рупељево, јужно од Пожеге.

¹⁵⁶ Губин До, северно од Пожеге.

¹⁵⁷ Сеча Река, западно од Косјерића.

¹⁵⁸ Добраче, јужно од Ариља.

¹⁵⁹ Гостиница, северно од Ужица.

¹⁶⁰ Написано сијакатским бројевима.

¹⁶¹ Данас Вирово, северно од Ариља.

¹⁶² Грабовик, јужно од Ариља.

¹⁶³ Дреновци, северно од Косјерића.

¹⁶⁴ Написано сијакатским бројевима.

¹⁶⁵ Непознато.

¹⁶⁶ Написано сијакатским бројевима.

¹⁶⁷ Данас Забучје код Ужица.

¹⁶⁸ Написано сијакатским бројевима.

¹⁶⁹ Галовићи, код Косјерића на Скрапежу.

¹⁷⁰ Написано сијакатским бројевима.

¹⁷¹ Вероватно Крушчица код Варде.

¹⁷² Написано сијакатским бројевима.

¹⁷³ Село Ражана, северно од Косјерића. Како се већ једном помиње село истог назива, могуће је да се ради о Доњој Ражани и Горњој Ражани.

Хајмани¹⁷⁴ поменутог вилајета
Грла оваца: 3.290

Печат: [нечитак]

Овера на арапском:

Овај дефтер је издат са знањем убогог, безвредног Ахмеда, кадије у кадилуку Ужице.

Нека му Бог опрости грехе.

¹⁷⁴ Лица која нису уписана у дефтер, односно која не припадају никоме, дословно лутајућа лица, номади, чергари.

Факсимили:

1 (M.)

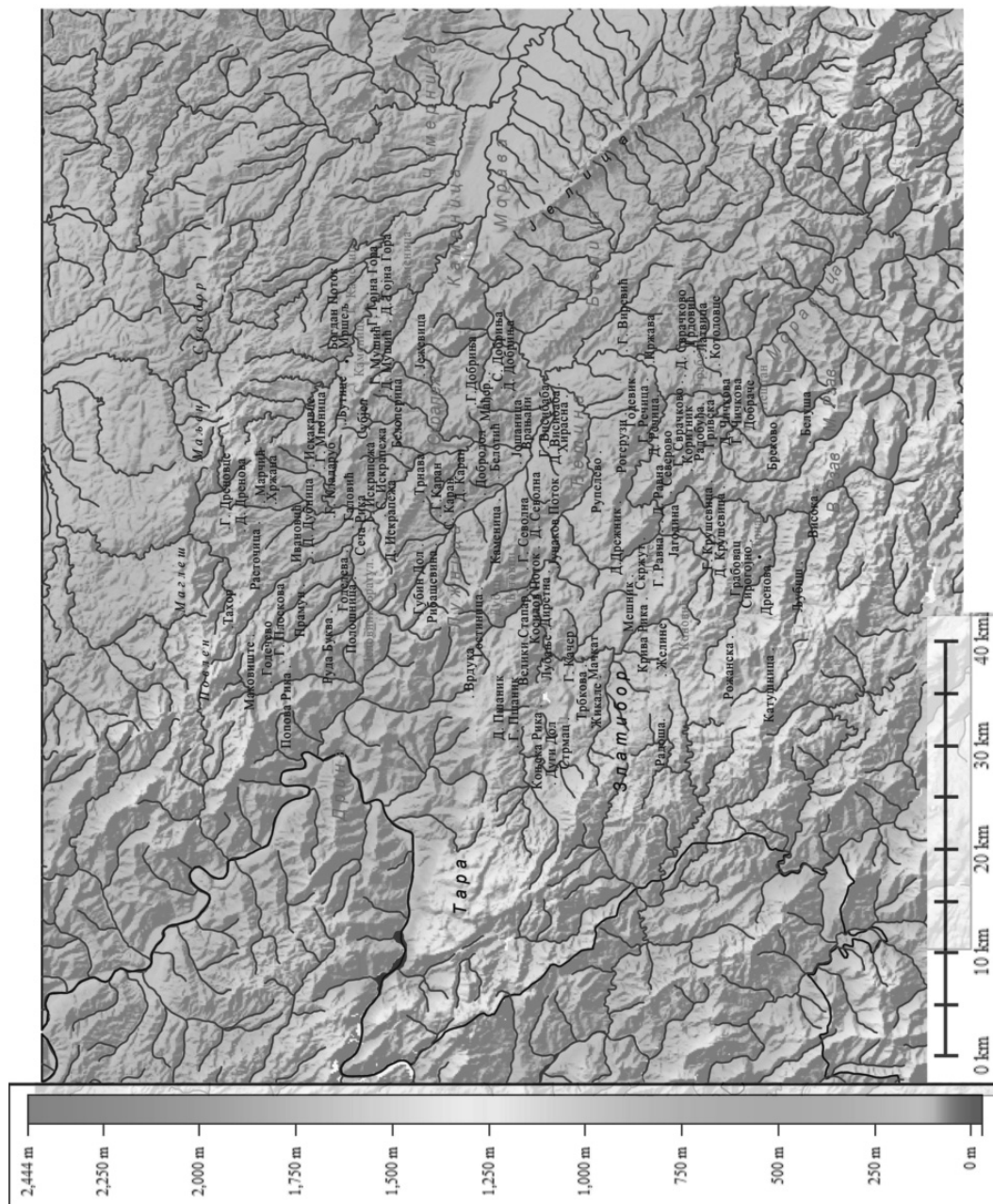
The image shows a handwritten musical score on two staves, separated by a vertical line. The notation is in Cyrillic script and includes various musical symbols, notes, and text. The right page is labeled '1 (M.)'. The notation is dense and appears to be a transcription of a musical work.

3

5

۱۰۰
 ۹۹
 ۹۸
 ۹۷
 ۹۶
 ۹۵
 ۹۴
 ۹۳
 ۹۲
 ۹۱
 ۹۰
 ۸۹
 ۸۸
 ۸۷
 ۸۶
 ۸۵
 ۸۴
 ۸۳
 ۸۲
 ۸۱
 ۸۰
 ۷۹
 ۷۸
 ۷۷
 ۷۶
 ۷۵
 ۷۴
 ۷۳
 ۷۲
 ۷۱
 ۷۰
 ۶۹
 ۶۸
 ۶۷
 ۶۶
 ۶۵
 ۶۴
 ۶۳
 ۶۲
 ۶۱
 ۶۰
 ۵۹
 ۵۸
 ۵۷
 ۵۶
 ۵۵
 ۵۴
 ۵۳
 ۵۲
 ۵۱
 ۵۰
 ۴۹
 ۴۸
 ۴۷
 ۴۶
 ۴۵
 ۴۴
 ۴۳
 ۴۲
 ۴۱
 ۴۰
 ۳۹
 ۳۸
 ۳۷
 ۳۶
 ۳۵
 ۳۴
 ۳۳
 ۳۲
 ۳۱
 ۳۰
 ۲۹
 ۲۸
 ۲۷
 ۲۶
 ۲۵
 ۲۴
 ۲۳
 ۲۲
 ۲۱
 ۲۰
 ۱۹
 ۱۸
 ۱۷
 ۱۶
 ۱۵
 ۱۴
 ۱۳
 ۱۲
 ۱۱
 ۱۰
 ۹
 ۸
 ۷
 ۶
 ۵
 ۴
 ۳
 ۲
 ۱
 ۰

Handwritten musical notation on a page from a manuscript. The page contains several staves of music, some with notes and others with rests. The notation is in a script that appears to be Persian or Arabic. The page is numbered 199 in the bottom right corner.

Карта села у кадилуку Ужице која су опорезована овчарином и торовином

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
- *Mevkufat Kalemi Ganem Kitabeti no 3949*.

Извори – Primary Sources

Bojanić D., *Turski zakoni i zakonski propisi iz XVI i XVII veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Beograd 1974.

Аличић А., *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, 15. и 16. век, I–III*, Чачак 1984. [Aličić A., *Turski katastarski popisi nekih područja zapadne Srbije, 15. i 16. vek, I–III*, Čačak 1984, 1985]

Амедоски Д., Булић Д., *Османски попис овчарине и торовине у кадилуку Мала Пожега из 1596. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 40 (2019) 7–18. [Amedoski D., Bulić D., *Osmanski popis ovčarine i torovine u kadiluku Mala Požega iz 1596. godine*, Mešovita građa (Miscellanea) 40 (2019) 7–48]

Катић Т., *Дефтер овчарине и торовине кадилука Петруш из 1597/98. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 29 (2008) 2009, 63–71. [Katić T., *Defter ovčarine i torovine kadiluka Petruš iz 1597/98. godine*, Mešovita građa (Miscellanea) 29 (2008) 2009, 63–71]

Катић Т., *Узгој коза и оваца на простору кадилука Бован крајем XVI века*, Крушевачки зборник 14 (2010) 237–246. [Katić T., *Uzgoj koza i ovaca na prostoru kadiluka Bovan krajem XVI veka*, Kruševački zbornik 14 (2010) 237–246]

Литература – Secondary Works

Hadžibegić H., *Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša*, Prilozi za orijentalnu filologiju VIII–IX (1958–59) 1960, 63–109.

Бојанић Д., *Јадар у XVI и XVII веку*, Јадар у прошлости, Лозница 1985, 77–191. [Bojanić D., *Jadar u XVI i XVII veku*, Jadar u prošlosti, Loznica 1985, 77–191]

Булић Д., *Насеља и становништво „Земље“ Моравице (XIV – средина XVI века)*, Докторска дисертација одбрањена на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду 2014. године. [Bulić D., *Naselja i stanovništvo „Zemlje Moravice (XIV – sredina XVI veka)*, Doktorska disertacija odbranjena na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu 2014. godine]

Вукановић, Т., *Насеља у Србији у доба Првог српског устанка 1804–1813*, Врање 1975. [Vukanović T., *Naselja u Srbiji u doba Prvog srpskog ustanka 1804–1813*, Vranje 1975]

Dragana AMEDOSKI, Dejan BULIĆ

**SMALL LIVESTOCK BREEDING IN THE KAZÂ OF UŽICE
IN THE YEAR 1596**

Summary

Due to favorable geographic features, numerous pastures, meadows and sources of potable water, the territory of today's western Serbia has a tradition of developed animal husbandry. The situation that Ottomans found there after the conquest was highly developed breeding of sheep and goats. Large breeders of small livestock paid several taxes in accordance with the season of the year. Smaller flocks of several sheep were not subject to taxation since breeding was intended for household use.

According to the register of the *kazâ* of Užice, sheep tax was collected in 148 villages. The number of sheep and goats collected in taxation was 84,239 heads and the largest number of small livestock was bred in the villages of Dugi Dol (1,999), Gostionica (1,999), Makovište (2,455), Brekovo (2,714), Ivanović (2,915) and Ljutice (2,999). As registered tax fees did not vary per number of sheep and goats, it is our assumption that sheep breeding was more represented in the area of the *kazâ* of Užice.

Even though this type of register does not encompass all the villages belonging to one *kazâ*, on the basis of provided data it is possible to draw approximate borders of the *kazâ* they were subject to. Therefore, we can come to the conclusion that the *kazâ* of Užice, at the end of the 16th century, covered most part of today's municipalities of Užice, Arilje and Kosjerić, partly covering the municipalities of Čajetina and Požega, as well as one of the villages of the Valjevo municipality (Taor).

It is possible to utilize register data in order to determine the time of emergence and duration of certain settlements within the *kazâ*, supported by other older and younger sources. Also, the register represents a valuable addendum to the history of small livestock breeding in the *kazâ* of Užice in the last decade of the 16th century.

Чланак примљен: 01. 06. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2020.

Ненад НИНКОВИЋ*

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
Нови Сад

ТЕФТЕР ЦРКВЕНИХ РАЧУНА СРЕМСКЕ ЕПАРХИЈЕ 1753–1754. ГОДИНЕ

Анстракт: Тема рада је тефтер (протокол) настао током визитације Сремске епархије од новембра 1753. до априла 1754. У њему су забележени подаци о приходима и расходима 103 парохије у 102 насеља. Могу се видети уобичајени приходи који су стицани на основу давања верника (на тас током литургија и за крсне славе), али и они од продаје стоке или пољопривредних производа или од позајмљивања новца с каматом. Забележени расходи више говоре о економској моћи парохија. Очекивано, оне у градовима су располагале знатно већим сумама од сеоских. Из тефтера се виде покушаји уређења цркава, изградње звоника, покривање храмова шиндром. Уочљиво је да главну реч у контроли црквених финансија воде епитропи. Они некада сами, а чешће с једним свештеником, егзарху подносе рачуне и предају новац који је припадао митрополиту као дијецезану Архиепископства Сремске епархије).

Кључне речи: Карловачка митрополија, Павле Ненадовић, парохије, црквени рачуни, протопрезвитерати, визитација.

Abstract: The paper examines the *Tefter* (Protocol) created during the visitations of the Srem Eparchy from November 1753 to April 1754. It contains data on income and expenditure of 103 parishes in 102 settlements. It shows customary income generated from believers' donations (money placed on plates during liturgies and money donated during St Patron's Day celebrations), money obtained from the sale of cattle or agricultural produce, or funds lent at interest. The recorded expenses testify rather to the economic power of parishes. Expectedly, parishes in towns had much greater financial resources than those in villages. The *Tefter* contains information on the attempts to decorate churches, build bell towers, cover temples with shingle. The epitropos had the say in the control of church finances. On his own, but more often with a priest, he would submit to the exarch the church bills and deliver the money which belonged to the metropolitan as the diocesan of the Archdiocese (Srem Eparchy).

Keywords: Archbishopric of Karlovci, Pavle Nenadović, parishes, church bills, protopresbyters, canonical visitation.

*nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs

Промене које су се догодиле у српском народу током последње две деценије XVII века и прве две XVIII века биле су важна прекретница у његовој историји. Ратови на простору насељеном Србима трајала су с малим прекидима од 1683. до 1718. доводећи до сеоба великог дела народа и преласка под власт Хабзбурговаца.¹ Српска војничка, свештеничка и грађанска елита брзо је прихватила средњоевропска културна и цивилизацијска достигнућа, а потом их ширила међу сународницима. У томе је предњачила јерархија Карловачке митрополије (архиепископије) јер су митрополити и епископи преко свештеника лакше долазили у додир с народом него други представници српске елите.² Било је у тим настојањима и доста дисконтинуитета, а историјске околности и честе смене на митрополијском трону прекидале су започете послове. Примера ради, митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић су између 1726. и 1737. унапредили српско школство за које њихов наследник у Сремским Карловцима, патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента, није имао слуха. Било је потребно да прође више од деценије да би нови митрополит – Павле Ненадовић, 1749. – наставио тамо где су стали Петровић и Јовановић.³

Митрополит Павле је и у другим подручјима своје делатности (реформе манастира, уређење парохија, заштита Привилегија) радио на основама које су поставили Петровић и Јовановић. Ненадовић је обојицу добро познавао, јер је био егзарх и њихов сарадник, а сам је имао ту срећу да је, за разлику од њих, на митрополијском трону био скоро две деценије, што му је омогућило да унапреди или заврши започете процесе.⁴ Он је многе идеје просветитељства прихватио и ширио међу православцима Карловачке митрополије, што је убрзало преношење тих идеја из центра ка периферији Хабзбуршке монархије, где су Срби углавном живели.⁵ Део тих новина је било увођење протокола у парохије, на чему су радили држава и црква, а митрополит Ненадовић је и у погледу тога био наследник делатности митрополита Петровића и Јовановића.

¹ Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, књ. I, Нови Сад 2016, 109–142. и 185–190.

² М. Костић, *Из историје Срба у Угарској и Аустрији XVIII и XIX века*, Загреб 2013, 133–137.

³ М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, прилози за историју митрополитства му 1731–1737*, Нови Сад 1900, 215–221; И. Точанац, *Српски народно–црквени сабори (1718–1735)*, Београд 2008, 213–221; Радослав М. Грујић, *Српске школе 1718–1739*, Нови Сад–Београд 2013, *passim*.

⁴ Н. Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад 2017, *passim*.

⁵ Н. Нинковић, *Пастирске посланице митрополита Павла Ненадовића*, Војвођански простор у контексту европске историје, Нови Сад 2012, 191–206.

Они су покушали да уведу обавезно вођење протокола крштених, венчаних и умрлих (1727, 1732) али је постигнут мали напредак.⁶ О озбиљности овог проблема казивао је 1767. арадски епископ Синесије Живановић тврдећи да су услед слабе писмености протоколи ретко вођени. Ситуација је у планинским, руралним крајевима, по тврдњи темишварског епископа Викентија Јовановића Видака била још тежа.⁷ Увођењем протокола држава је посредством цркве увек могла добити податке о становништву. Они су били неопходни и како би била искорењена бигамија, на чему се радило половином XVIII века. Брак је као Света тајна био у надлежности цркве, те је 1768. одређено да се може склопити само уз свештеничку потврду из које се види да будући супружници нису већ у браку с неким другим или да је реч о удовим особама. Како би се ово могло утврдити било је неопходно увести протоколе венчаних, умрлих и крштених. Одређено је и да митрополит шаље извештаје о броју венчаних на годишњем нивоу Илирској дворској депутацији.⁸ Поред наведеног, карловачки митрополити и епископи су имали и сопствене разлоге за увођење протокола. Црква је за крштења, сахране и венчања наплаћивала таксе, а епископској каси је припадао део такси плаћених за венчање (венчаница).⁹

Протоколи су могли служити за контролу и сређивање парохиских финансија, чему је Ненадовић тежио од доласка на трон. Током реформи манастира у Срему (од 1749, 1753) захтевао је да се у манастирима уведу протоколи у којима би била пописана манастирска имовина и уписивани сви приходи и расходи, поклони и средства дата манастирима за парастосе. О њима је требало да се старају четири заклета старца.¹⁰ Ненадовић је захтевао да протоколе о приходима и расходима воде и све сеоске и градске парохије.¹¹

⁶ АСАНУК, МПА „А“ 501/1745; В. С. Дабић, *Морталитет и старосна структура српског становништва у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку: пример православних парохија Вуковар, Итебеј и Дерово*, Српске студије 5 (2014) 15–16.

⁷ АСАНУК, МПА „А“ 609. и 611/1767; И. Точанац Радовић, *Реформа Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јосифа II (1740–1790)*, рукопис докторске дисертације, Београд 2014, 61.

⁸ Н. Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, 166.

⁹ Н. Нинковић, *Хесан егзарха Пахомија, Протокол визитације четири сремска протопрезвитерата 1758/1759*, Мешовита грађа (Miscellanea) 49 (2019) 21, 25.

¹⁰ АСАНУК, МПА „А“ 463/1766; Музеј Српске православне цркве, 122. Протокол ктитора и приложника Кувеждина и – 609. Протокол Бешенова; Н. Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, 401–402.

¹¹ У све парохије увођени су и циркуларни протоколи у које су преписиване митрополитове наредбе и посланице (АСАНУК, МПА „А“ 46/1749; И. Точанац Радовић, *Реформа Српске православне цркве*, 140).

Пре 1749. они су повремено вођени у градским срединама, где је проток новца био већи, али у селима о њима у првој половини XVIII века нема помена. Нису морали бити у облику књиге, како је требало да изгледају други протоколи, него су их чинили рачуни и запис о њима на једној или две странице.¹² У том смислу пракса се није још дуго мењала, али је контрола постајала строжа. Митрополит је лично прегледао рачуне Бечке капеле, због чега је инсистирао да му их епитропи редовно шаљу и саветовао их је како да их воде.¹³ Како је митрополит Ненадовић имао доста обавеза и често био ван Архидијецезе он лично није вршио визитацију своје епархије, него су то чинили његови егзарси. Они су прегледали црквене рачуне, тако да је митрополит на тај начин држао под контролом новац у парохијама, као и сопствене приходе – сидоксију, милостињу и димницу.¹⁴

Арсеније Радивојевић, егзарх митрополита Павла, почео је прву визитацију Архидијецезе крајем 1750. а завршио је 23. априла 1751. За то време је сакупио митрополитове приходе.¹⁵ Већ 16. новембра 1751. почео је нову визитацију када је поред скупљања прихода добио задатак да забележи да ли се у парохијама воде протоколи. Заједно с карловачким протопрезвитером Јефтимијем Радосављевићем обишао је 134 парохије у девет протопрезвитерата. Забележили су да су протоколи вођени у 92 (68%) насеља Архидијецезе, док нису вођени у 43, од којих су 23 села била без цркве и свештеника. Занимљиво је да су на Даљском (митрополитовом) властелинству протоколи вођени само у једном од три насеља, Белом Брду, које је било најмање село на овом поседу.¹⁶ Егзарси су за време визитације први пут саставили посебан протокол о црквеним рачунима парохија у Сурчинском протопрезвитерату (17. децембра 1751).¹⁷ Наредне године овакав извештај је за Иришки и Нештински протопрезвитерат саставио други митрополитов егзарх – архимандрит Јосиф Стојановић.¹⁸

Нова визитација је почела већ 10. новембра 1753. и трајала је до 7. априла 1754. Егзарх је требало да прегледа рачуне свих парохија и о томе

¹² АСПЕБ, Будим, 1704–1756, Рачун цркве Будимске года 1744.

¹³ Н. Нинковић, *Карловачка митрополија и Грци у Бечу (1731–1776)*, Антика и савремени свет данас, Београд 2016, 253–261.

¹⁴ Н. Нинковић, *Хесан егзарха Пахомија*, 21–23.

¹⁵ АСАНУК, МПА „А“ 51/1751.

¹⁶ АСАНУК, МПА „А“ 231/1752; К. Петровић, *Статистички подаци о Сремској епархији у 1750–1751*, Зборник за друштвене науке 15 (1956) 84–104.

¹⁷ АСАНУК, МПА „А“ 194/1751.

¹⁸ АСАНУК, МПА „А“ 435/1752.

састави протокол. Непознато је која је особа то урадила, јер се Арсеније Радивојевић налазио у Северину, Јосиф Стојановић је изабран за костажничког владику и упутио се у своју епархију, а рукопис „Тефтера“ не одговара ни Јефtimiју Радосављевићу.¹⁹ Архимандрити Мојсије Путник и Викентије Поповић, којима би овакав задатак могао бити поверен, такође нису били у Срему.²⁰ Егзарх је обишао 103 парохије у 102 насеља. У протоколу недостају подаци за три парохије у Сремским Карловцима, као и за још 11 насеља из којих црквени рачуни нису предати. Из коментара да они недостају може се закључити да су их епитропи могли послати у Сремске Карловце, односно да егзарх није лично морао да дође у дотично насеље. С друге стране, на основу датума се може пратити како се егзарх кретао по Срему и непознато је шта се десило и зашто није био у 11 села, јер чак и када у неком од њих нису вођени „тефтери рачуна“ он је забележио податак о томе.²¹

Из протокола се види да је о приходима и расходима парохије бринуо епитроп, који је самостално или са свештеником предавао рачуне егзарху. То је био њихов главни задатак током годишњег мандата. Исте особе су могле више пута бити биране за епитропа.²² Било је, али не често, парохија с два епитропа, као и неколико без њих, у којима је о финансијама бринуо црквени син. Његова задужења су и иначе имала везе с финансијама, јер је црквени син током литургија носио тас за скупљање прихода које је после предавао епитропу.²³ Свештеници су у овом смислу, судећи по протоколу, стављени у други план, а сва одговорност је била на епитропима.²⁴

Најзначајнији приход који се у протоколу помиње за сва насеља био је новац који су верницу давали на тас и за крсне славе. У скоро 20% парохија новац је набављен од продаје стоке или пољопривредних производа (кукуруза, пшенице, зоби, вина, ракије), али је непознато да ли су их добили, наследили или сами произвели. Материјална средства су добијали приликом обележавања храмовних слава, а неколико парохија их је стекло на вашару, вероватно као поклон. Знатно више података

¹⁹ АСАНУК, МПА „А“ 540/1753.

²⁰ АСАНУК, МПА „А“ 111/1754.

²¹ АСАНУК, МПА „Б“ 99/1753. и 9/1754.

²² Да је ово била устаљена пракса казује протокол настао 1758/1759. приликом визитације четири протопрезвитерата у Срему, коју је извршио егзарх Пахомије Кнежевић. Он је тада уписао имена 80 епитропа, од којих је за 56 потврђено да су на овој функцији и за 1759. годину, док је на место 12 непотврђених постављен исти број нових. Н. Нинковић, *Хесан егзарха Пахомија*, 29–44.

²³ К. Петровић, *Статистички подаци*, 83.

²⁴ АСАНУК, МПА „Б“ 99/1753. и 9/1754.

пружају записи о томе како је новац трошен. Једине сталне ставке у свим записима јесу куповина уља и тамјана, а готово у свим парохијама и набавка воска за свеће које су продавали. Посебно су значајни подаци из којих се види да је рађено на црквама и њиховом опремању као што је патосање подова циглом, покривање кровова за које су набављани шиндра и ексери, куповина звона и градња звоника, куповина барјака, за који је нпр. румска парохија платила чак 100 форинти. Ангажовани су мајстори за прављење столова и певничких скамија, као и сликари. Било је парохија које су новац давале под интерес. Документ пружа важне податке о уплатама у Клирикални фонд и о градњи школа, тако је у Земуну за то издвојено чак 594 форинте. Од пописане 103 парохије само је 53 дало цео износ који су биле дужне да уплате у Клирикални фонд. Мањи износ од предвиђеног дало је 12 парохија, док 38 није дало ништа, мада је постојала могућност да им се то рачуна као дуг који би платили наредне године. Најбогатије парохије су биле градске. Готово половина свих прихода у Архидијезеци примљена је из 13 насеља која су уписана као варош и из два села која су поред Даља чинила митрополијски посед. Приход од 1.026 форинти, који је земунска парохија остварила за годину дана, био је већи од свих осталих прихода појединачних протопрезвитерата, сем Карловачког.²⁵

У протоколу се често среће графема ћ, којом је егзарх бележио гласове ћ и ђ. Наилази се и на употребу графеме ц, као и слова писаних по руској ортографији (я, ю). Егзарх је често употребљавао графему ѝ да би означио гласове ј или и. Приметно је да презимена која се завршавају на -ић пише на два начина, стављајући њ у случају да је користио слово ћ или њ иза слова ч, што све упућује на утицај руског језика. Оригинални протокол који ће бити приказан у наставку чува се у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско-патријаршијски архив, Фонд „Б“, под две сигнатуре, АСАНУК, МПА „Б“ 99/1753. и АСАНУК, МПА „Б“ 9/1754. Из непознатог разлога протокол се води као два документа, настала у различитим годинама, иако се ради о једном. Протокол није био увезан, него је папир савијан, због чега су вероватно раздвојени његови делови. Тако је онај део на којем се налази насловна страна смештен у део „Б“ фонда за 1753. годину (пошто се она налази на насловној страни), а други у део за 1754. На овај начин се догодила и хронолошка пермутација, јер је 99/1753. млађи део протокола

²⁵ АСАНУК, МПА „А“ 47/1749; АСАНУК, МПА „Б“ 99/1753. и 9/1754; Н. Нинковић, *Црквено-народни сабор и Архидијерејски синод из 1749. године*, Истраживања 23 (2012) 273–274.

од 9/1754. О томе се говори у датумима када је егзарх обишао парохију, као и у њиховим редним бројевима. У наставку ће прво бити приказан документ под сигнатуром 9/1754. а потом 99/1753. јер је тако „Тефтер“ писан 1753/1754. али ће бити назначено шта припада једном, а шта другом документу. У угластим заградама разрешене су скраћенице или уписане речи које недостају, док оне које су дате у обичним заградама означавају форинте – ф и новчиће – н.

Тефтеръ ѡтхесапа церковній Епархіе Сремске лѣта 1753го

октом[врїя] 30го

[Протопопїяъ Карловачкій]²⁶

Нерадинъ Но 1ва. Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Николая Епитропъ Ћураћъ Познановичъ и С[вя]щеникъ Михайлъ парох: предали хесапъ ѡ лѣта 752го: долѣта 754го 27 октомра 30го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѡ тасовъ (9ф 26н), ѡ вина и ракіе (32ф), ѡ свечаровъ (18ф 32н), сума – 59 ф 58 н.

Потрошакъ ѡ вишеписате суме ѡ лѣта и дна долѣта 753го октомра 30го у разлики: за восакъ (75н), за тимїянъ (1ф 20н), за виноград трошка (12ф), пудару и копачу (8ф 5н), за столове (9 ф 20 н), у готову ѡста начисто (23ф 38н). Сума – 59 ф 58 н. Новогъ вина ѡста непродато: 30 Акова

Село Крушедолъ Но 2ра: Ц[е]рковъ Сретенїя Г[оспо]дня, Епитропъ Ранисав Райћъ и С[вя]щеникъ Давидъ парохъ: предали хесапъ ѡ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врїя] 1го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѡ тасовъ (18 ф 53 н), ѡ места и звона (12 ф 23 н), ѡ ракіе (2 ф 23 н), у готову ѡ лѣта 752го (34 ф 43 н). Сума – 67 ф 42 н.

Потрошакъ ѡ више писата суме ѡ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врїя] 1го у разлики: за тимїянъ и зеитинъ (2 ф 7 н), ѡ храму ц[е]ркве (4 ф 65 н), за репарацію (2 ф 20 н), за восакъ (80 н), за Ев[ан]г[е]ліе московско (18 ф), за тимїянъ (40 н), за два кандила (21 ф 50 н), за две ѡке воска (3 ф), ѡста у готову (14 ф 80 н). Сума – 67 ф 42 н. ѡста непродата вина: 11 акова.

Село Марадикъ Но 3та: Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Саввы Сербскагѡ, Епитропъ Теодоръ Перишковићъ и С[вя]щеникъ Аѡнасіѣ парох: предали хесапъ ѡ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врїя] 3го: Како показалъ

²⁶ Од записа о протопрезвитерату почиње документ под сигнатуром: АСАНУК, МПА „Б“ 9/1754.

²⁷ Овде је направљена грешка. Уместо 1754. треба да стоји 1753. година, што је јасно и по осталим подацима, као и из наредног пасуса.

тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (11ф 85н), ѿ кивота (5ф 85н), ѿ свечаровъ (4ф 62н), ѿмста и звона (1ф), у готову било ѿ лѣта 752го (4ф 19н), за 9 акова вина (27ф). Сума – 54ф 51н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿтлѣта и дна долѣта 753го ноем[врѣя] 2го у разлики: за свеће (7ф 11н), за зейтинъ (1ф 85н), ѿ храму ц[е]ркви (1ф 73н), за 4 комада пролога (20ф), у школску касу (12ф), ѿста надугу у Јоанна Лакетића ѿвина (11ф 82н). [Сума] – 54ф 51н.

Шанаць Чортановцы Но 4та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропъ Трифунъ Павловичъ, и С[вя]щеникъ Ерко парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врѣя] 3го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (2ф), различнаго прихода (16ф 15н). [Сума] – 18ф 15н.

Потрошакъ ѿвишеписате суме ѿтлѣта и дна долѣта 753го ноем[врѣя] 3го у разлики: за книге (6ф), за восак и заправлене Свѣщ (8ф), за зейтинъ и тамѣянь (2ф 11н), у разлики потрошено (47н), на школу на лѣто 752го (2ф). Сума – 18ф 58н. На дугу ѿстарогъ прихода ѿстое вино продато (12ф 40н).

Шанаць Бешка Но 5та: Ц[е]рковъ Воведенія Пр[есвя]тїя Б[огороди]цы, Епитропъ Милошъ Милинь и Маѣимъ Јовинъ: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врѣя] 4го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ, и ѿ продаемыхъ Свещъ и различне м[и]л[ос]тине (53ф 17½н), что неписали утефтеръ (41ф 36н), ѿ старогъ ѿтлѣта 751го и 753го ноем[вра] 4го (63ф 95н). [Сума] – 158ф 48½н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿтлѣта и дна долѣта 753го ноем[врѣя] 4го у разлики: за звона (90ф), за звонару (4ф 48н), паки за звона (38ф 75н), у разлики (25ф 35н). Сума – 158ф 58н.

Шанаць Крчединъ Но 6та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропъ Дамѣянь Келићъ и С[вя]щеникъ Гевргїе парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го, предали како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (19ф 32н), ѿ свеча[ро]въ (4ф 58н), у разлики (1ф 5н), у Епитропа на дугу (9ф 50н), у готову ѿ лѣта 752го (2ф 46н). Сума – 36ф 91н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿтлѣта и дна долѣта 753го ноем[врѣя] 5го у разлики: за тамѣянь зейтинъ и свеще (6ф 60н), ѿ празнику храма (4ф 50н), различногъ потрошка (8ф 23н), у касу школску (4ф 15н), у репарацію (4ф 41н), ѿста у готову (9ф). [Сума] – 36ф 89н.

Шанаць Новикарловцы Но 7ма: Ц[е]рковъ С[вя]таго С[вя]щенном[у]ч[е]ника Клименат, Епитропъ Филиппъ Туцакъ и намесникъ Прокопїй парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врѣя] 6го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ свечаровъ (20ф 1н), ѿ звона и места (7ф 25н), ѿ тасовъ (3ф 65н), у разлики (15ф 18н), у готову ѿста (2ф 17н). [Сума] – 48ф 26н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врїя] 6го у разлики: за зейтинъ, тимїянъ и Свеще (13ф 33н), ѿ храму церкви (9ф 85н), у разлики (12ф 53н), у школску касу (4ф 15н), у готову ѿста (8ф 40н). Сума – 48ф 26н. Ъста единъ ждребеце и 8 оваца непродати:

Шанаць Сланкаме[нъ] Но 8ма: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропъ Рака Сантићъ, и С[вя]щеникъ Јваннъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 754го,²⁸ ноем[врїя] 7го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (55ф 43н), ѿ места и звона (9ф 67½н), ѿ свечаровъ (22ф 97н), ѿ различне м[и]л[ос]тине (32ф), за минее узесмо (40ф), остало уготову ѿ лѣта 752го (13ф 20н), за единъ Столъ (2ф). Сума – 175ф 27½н.

Потрошакъ ѿвишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врїя] 7го у разлики потрошено (68ф 8½н), за Свеще зейтинъ и тимїянъ (7ф 40н), за репарацію (60ф 72н), у школску касу (12ф), у готову ѿста (27ф 20н). Сума – 175ф 40½н. За минее Чтосу усели оста 90ф.

Шанаць Сурдукъ Но 9та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропъ Стойша Живковићъ, и С[вя]щеникъ Тимоѡеј парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го, ноем[врїя] 8го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ и у разлики (8ф 18н), уготову встало на 752го (2ф 35н). Сума – 10ф 53н.

Потрошакъ ѿвишеписате суме ѿ лѣта идна, долѣта 753го ноем[врїя] 8го у разлики за тамїянъ Свеще (5ф 95н), у кумпанїй на дугу (4ф 25н), у готову ѿста (33н). Сума – 10ф 53н.

Шанаць Белегишъ Но 10та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропъ Радойца Пећиначки, и С[вя]щеникъ Риста парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го, ноем[врїя] 10го: Како показалъ без тефтера дохода: ѿ тасовъ свечаровъ (13ф 65н), в празнику храма (7ф 65н), уготову остало ѿ лѣта 752го (2ф 40н), у шкатули церковной (2ф). Сума – 25ф 70н.

Потрошакъ ѿвишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врїя] 10го за тимїянъ зейтинъ и Свеще (11ф 79н), за репарацію (7ф 34н), у школску касу (4ф), у готову ѿста (2ф 57н). Сума – 25ф 70н.

Шанаць Бановцы Но 11та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропъ Рада Нинковичъ, и С[вя]щеникъ Иванъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го, ноем[врїя] 11го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (21ф 46н), ѿ места и звона (1ф 8н), ѿ свечаровъ (7ф 32н), в празнику храма (41ф), уготову ѿ лѣта 752го (25ф 35н). [Сума] – 96ф 21н.

Потрошакъ ѿвишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врїя] 11го у раз[лики], за зейтинъ тимїянъ и Свеще (11ф 40н), за репарацію (4ф

²⁸ Треба да стоји 1753.

65н), у разлики потрошено (4ф 38н), наминикиши надугу (2ф 28н), о празнику храма (7ф), за минее у сланкамен (59ф), у школску касу (4ф 15н), у готову воста (3ф 35н). Сума – 96ф 21н.

Село Инђија Но 12та: Ц[е]рковъ Воведенія Пр[есвя]тїя Б[огороди]цы, Епитропъ Войћански: предалъ хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врїя] 13го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ свечаровъ и у разлики (12ф 25н). Сума – 12ф 25н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме втлѣта и дна долѣта 753го ноем[врїя] 13го како показалъ тефтеръ у разлики: за зейтинъ тимїянъ Свеще (9ф), у школску Касу (3ф 25н). [Сума] – 12ф 25н.

Село Бевчинъ Но 13та: Ц[е]рковъ Вознесенія Г[оспо]дня, Епитропъ Гавриль Пантелић и С[вя]щеникъ Николай парох: преда хесапъ ѿ лѣта 752го: Февр[алїя] 16го долѣта 754го марта 27го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ свечаровъ и у разлики (27ф 74н), за вино и ракію (24ф 90н). Сума – 52ф 64н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 27го: за тимїянъ, зейтинъ Свеще (18ф 11н), у касу школску (4ф 15н), потрошакъ за шатовића ради писма (7ф 30н), на дугу у селу (3ф 50н), у готову воста начисто (19ф 60н). Сума – 52ф 66н.

Село Лединцы Но 14та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропъ Дамїянъ Станимировъ и С[вя]щеникъ Тадей парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го: Февр[алїя] 28го долѣта 754го марта 27го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (7ф 13н), примили ѿ Старогъ (31ф 35н), у разлики (6ф 34½н), ѿ лѣта 752го (75н). Сума – 45ф 57½н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 27го: у празникухрама (15ф 40н), за виноградъ (7ф 65н), за антимисъ Г[оспо]дину протпопи (7ф 37½н), у касу школску (4ф 15н), у готову воста начисто (11ф). Сума – 45ф 57½н.

Варошъ Каменица Но 15та: Ц[е]рковъ Рождества Пр[есвя]тїя Б[огороди]цы, Епитропъ Г[оспо]даръ Савва Симоноевъ и С[вя]щеникъ Срета: предали хесапъ ѿ лѣта 753го: Февр[алїя] 16го долѣта 753го марта 28го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (107ф), ѿ продаеми Свещи (80н), ѿ места и звона (49ф 83н), ѿ различне м[и]лостине (123ф 14н). Сума – 280ф 77н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме втлѣта и дна долѣта 754го марта 28го како показалъ тефтеръ пред нами долу потписатими у разлики сума сумарум (138ф 77н), у готову воста начисто (144ф). Сума – 282ф 77н.

Буковацъ Но 16та: Ц[е]рковъ Вознесенія Г[оспо]дня, Епитропъ Лазаръ Петровић и С[вя]щеникъ Јваннъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го: Февр[алїя] 18го долѣта 754го марта 28го: Како показалъ тефтеръ

дохода: ѿ тасовъ (20ф 22н), ѿ свечаровъ (5ф 68н), ѿ преставлшихся (2ф 34н), ѿ лѣта 752го (6ф), у разлики (7ф 89н). Сума – 42ф 13н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 28го: за тиміянъ, зейтинъ восакъ провлаке (16ф 80н), и у разлики (12ф 98н), у касу школску (4ф 15н), у готову вста начисто (8ф 20н). Сума – 42ф 13н.

Протопоіѣтъ Иришки

Село Шатринци No 17та: Ц[е]рковъ Преподобнія Параскеви, Епитропъ Савва Попинчанинъ и С[вя]щеникъ Савва парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врѣя] 14го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (6ф 1н), ѿ звона (14н). Сума – 6ф 15н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врѣя] 14го у разлики за зейтинъ и таміянъ (68н), за циглу (2ф 24н), за ексере (42н), за кречъ (80н), у готову и дадоше у школску касу (2ф). [Сума] – 6ф 14н.

Варошъ Иригъ No 18та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропъ Јwannъ Ужичанинъ и Стефанъ Величковичъ парохъ: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врѣя] 13го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (57ф 64н), ѿ свечаровъ (24ф 35н), ѿ продаемыхъ Свещъ (13ф 78н), ѿ звона за усопше (4ф 61н), у разлики м[и]л[ос]тиня (73ф 95н), у готову чтосу прѣймили 752го (3ф 80н). Сума – 178ф 13н.

Потрошакъ ѿ више писате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го 29 ноем[врѣя] 13го: за восакъ и Свеще (36ф 40н), за зейтинъ и тиміянъ (12ф 36н), за репарацію (72ф 10н), у разлики (5ф 65н), у школску касу (12ф), воста начисто у готову (30ф), на дугу ц[е]рковни новаца (10ф). Сума – 178ф 51н.

Иригъ No 19та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Великом[у]ч[е]ника Ѳеодора Тирона, Епитропъ Григорій Јwannовичъ: предалъ хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врѣя] 15го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (21ф 60½н), ѿ продаемыхъ Свещъ (15ф 75½н), ѿ места и звона (1ф 85н), ѿ свечаровъ (17ф 94н), различне м[и]л[ос]тине (13ф 2н), ѿ лѣта 752го (1ф 60н). Сума – 71ф 77н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врѣя] 15го у разлики (44ф 96н), за вино дали 12 акова надобитъ (21ф 54н), у касу школску (4ф 15н), воста у готову (1ф 12н). Сума – 71ф 77н.

Село Ривица No 20та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Великом[у]ч[е]ника Гевргіа, Епитропъ Неделко Бошляревичъ и С[вя]щеникъ Гевргіе парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врѣя] 17го: Како показали

²⁹ Овде треба да стоји 1753, а не 1754.

без тефтера дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (6ф 7н), ѿ лѣта 752го уготову пріймилъ (35н). [Сума] – 6ф 42н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врѣя] 17го у разлики: за тимѣянъ и зеитинъ (1ф 25н), за Свеще и восакъ (98н), у касу школку (4ф), у готову вста (45н). [Сума] – 6ф 68н.

Село Вердникъ Но 21ва: Ц[е]рковъ Рождества С[вя]таго Пред[е]чи, Епитропъ Нинкв Ликийъ и С[вя]щеникъ Стефанъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врѣя] 18го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (3ф 37н), ѿ лѣта 752го что пріймили (4ф 25н), у разлики (2ф). [Сума] – 9ф 62н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врѣя] 18го у разлики: за восакъ и Свеще (6ф 6н), за тимѣянъ и Свеще (2ф 25н), у школку касу (2ф 47н). [Сума] – 10ф 78н.

Село Язакъ Но 22та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропъ Дамѣянъ Николичъ и С[вя]щеникъ Евѣимѣй парохъ. Предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врѣя] 20го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (9ф 76½н), ѿ свечаровъ (1ф 50н), ѿ столова (14ф 11½н), ѿ моба (70н), у разлики (11ф 86н). [Сума] – 37ф 94н.

Потрошакъ ѿ различне вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врѣя] 20го у разлики: за тимѣянъ и зеитинъ (1ф 98н), за книгу уставъ (10ф), различна потрошка (10ф 46н), у школку касу (12ф), у готову вста (2ф 99н). Сума – 37ф 43н.

Село Бешенова Но 23та: Ц[е]рковъ С[вя]тыхъ Архистратиговъ, Епитропъ Адамъ Ѧвдоровичъ и С[вя]щеникъ Константинъ, предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врѣя] 23. Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ свечаровъ и у разлики (66ф 50н). Сума – 66ф 50н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врѣя] 23: за столове (40ф), за репарацію (39ф 30н), у школку касу (4ф 15н). [Сума] – 83ф 45н. У вишеписату суму потрошка потроши Епитропъ Адамъ свой новаца (17ф 5н).

Село Шуламъ Но 24та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропъ Серѣнъ Манойловичъ и С[вя]щеникъ Петръ парохъ: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: јануарѣя 31го долѣта 753го ноем[врѣя] 24го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (7ф 23н). Сума – 7ф 23н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врѣя] 24го. Како показаль тефтеръ у разлики: за зейтинъ тимѣянъ и восакъ (5ф 95н), у готову нашлося (1ф 28н). Сума – 7ф 23н.

Село Манѣлосъ Но 25та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Великом[у]ч[е]ника Георгѣя, Епитропъ Димитрій Манойлић и С[вя]щеникъ Стефанъ парохъ:

предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врїя] 26го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ сандаровъ и долга старогъ (83ф 83н), ѿ тасовъ (13ф 29н), ѿ свечаровъ (6ф 49н), ѿ звона и места (2ф 31н), ѿ воспрїмниковъ (3ф 28н) у разлики (8ф 22н). Сума – 117ф 42н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врїя] 26го у разлики: за шиндру, и майсторовъ щосу покривали (107ф 53н), за тимїянъ и зейтинъ (7ф 83н), Свеѣа и воска (2ф 6н). Сума – 117ф 42н.

Село Стеяновци No 26та: Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Николая, Епитропъ Бошкѡ Бойѣъ и С[вя]щеникъ Симеѡнъ парох; Предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врїя] 28го: Како показалъ тефтеръ дохода: за два вола узели (27ф), ѿ тасовъ (5ф), ѿ свечаровъ (10ф 15н), у разлики (4ф 35н). Сума – 46ф 50н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врїя] 28го у разлики: за барякъ и два арзована (40ф), за поправлене Крста (75н), за протокулъ (1ф 60н), у касу школску (4ф). Сума – 46ф 35н.

Село Долни Радинци No 27ма: Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Николая, Епитропъ Јѡаннъ Якшиѣъ и С[вя]щеникъ Стоянъ предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го декем[врїя] 4го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (12ф 50н), за зобъ (4ф), за вѡце (3ф), у разлики (50н). Сума – 20ф.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врїя] 4го у разлики: за зейтинъ тимїянъ и репарацію (13ф 90н), у готову (4ф 15н), у разлики (1ф 95н). Сума – 20ф.

Протопопїятъ Дмитровачки

Село Горни Радинци No 28ма: Ц[е]рковъ С[вя]тыхъ Архистратигѡвъ, Епитропъ Михайлъ Милосавлевъ и С[вя]щеникъ Михайлъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врїя] 27го. Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (5ф 57н), ѿ жита (11ф 91н), ѿ обора (2ф 20н), ѿ лѣта 752го щое било у готову (14ф 6н), у разлики (3ф), у готову нашлося (5ф), за две коже (6ф). Сума – 47ф 74н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врїя] 27го у разлики: за прологе (28ф), за репарацію (2ф 40н), ѡ празнику храма (10ф 50н), у разлики (2ф 10 н), у касу школску (4ф 15н), у готову вѡста (60н). Сума – 47ф 75н.

Село Воганъ No 29ма: Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Николая, [Епитропъ] Петркѡ Радовановиѣъ и С[вя]щеникъ Јѡаннъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врїя] 29го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ

тасовъ и свечаровъ (9ф 84н), за едно юне (6ф 70н), ѿ лѣта 752го било у готову (7ф 87н). Сума – 24ф 41н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врѣя] 29го у разлики: за зейтинъ и тимѣянъ (3ф 22½н), за протокуль (1ф 85н), за вправление Книгъ (2ф 28½н), на дугу (1ф 41н), у школску касу (4ф 15н), у готову вста (11ф 50н). Сума – 24ф 41н.

Варошъ Рума Но 30та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропъ Живанъ Прекосавацъ и С[вя]щеникъ Јвакимъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го ноем[врѣя] 30го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (31ф 15н), ѿ свечаровъ (8ф 25н), ѿ жита и кукуруза (16ф 50н), за еднога вола (10ф), ѿ лѣта 752го и у разлики (46ф). [Сума] – 111ф 90н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го ноем[врѣя] 30го у разлики: за барякъ (100ф), за свеће и тимѣянъ (8ф), за зейтинъ (4ф 74н), у касу школску (4ф 15н), у готову вста начисто (5ф 85н). [Сума] – 122ф 74н.

Село Буѣановци Но 31ва: Ц[е]рковъ С[вя]тихъ Архистратиговъ, Епитропъ Живанъ Радоевичъ и Наместникъ Јванъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го декем[врѣя] 2го. Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (10ф 79н), ѿ свечаровъ (19ф 92н), у разлики (4ф 75н), ѿ лѣта 752го (3ф 85н), ѿ места и зова³⁰ (4ф 41н). Сума – 43ф 72н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врѣя] 2го за восак и Свеце (25ф 6н), за зейтинъ и тамѣянъ (13ф 45н), у касу школску (4ф), у разлики (1ф 21н). Сума – 43ф 72н.

Село Добринци Но 32та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропъ Михайль Грекъ: предалъ хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го декем[врѣя] 3го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (9ф 70н), ѿ свечаровъ (6ф 75н), ѿ лѣта 752го (9ф 38н), у разлики (7ф 40н). Сума – 33ф 23н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врѣя] 3го: за тимѣянъ, зейтинъ Свеце (9ф), у храму (6ф 22н), у касу школску на лѣто 752го (4ф 12н), у касу школску на лѣто 753го (8ф), вста у готову (5ф 88н). Сума – 33ф 22н.

Село Кралевици Но 33та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропъ Стефанъ Јанићевић и С[вя]щеникъ Петръ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го долѣта 753го декем[врѣя] 4го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ свечаровъ и у разлики (9ф 34½н), ѿ лѣта 752го (10ф 62н). [Сума] – 19ф 96½н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врѣя] 4го: за зейтинъ тамѣянъ Свеце (3ф 46н), за репарацію (13ф), у готову вста

³⁰ Треба да стоји звона.

(3ф 50н). Сума – 19ф 96н.

Село Путинци Но 34та: Ц[е]рковъ С[вя]тыхъ Архистратиговъ, Епитропъ Пеякъ Старошевъ и С[вя]щеникъ Јваннъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го: долѣта 753го декем[врїя] 4го. Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (11ф 81½н), ѿ свечаровъ (7ф 32½н), в храму церкви (5ф 17н). Сума – 24ф 31н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врїя] 4го: за зейтинъ тимїянъ Свеще (5ф 68н), у школску касу (4ф 15н), вста код епитропа на дугу (14ф 48н). Сума – 24ф 31н.

Село Петровци Но 35та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропъ Јваннъ Спарушћъ предалъ хесапъ ѿ лѣта 752го долѣта 753го декем[врїя] 5го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (7ф 70н), за двоє свиня (7ф), в храму (3ф 30н). Сума – 18ф 10н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врїя] 5го: за зейтинъ тамїянъ (2ф), в храму (5ф), у школску касу (3ф), за репарацію (3ф 40н), за вправленіе Книгъ (4ф 70н). Сума – 18ф 10н.

Шанацъ Яракъ Но 36та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Гевргїя, Епитропъ Бойца Јанковичъ и С[вя]щеникъ Симеонъ парохъ: предали хесапъ ѿ лѣта 752го ноем[врїя] 28го долѣта 754го Јануа[рїя] 30го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (21ф 65н), ѿ лѣта 752го (20ф 10н). [Сума] – 41ф 75н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Јануарїя 30го за направленіе школи (14ф 79н), у школску касу за три лѣта (12ф 45н), на 753го лѣто у школу (4ф 15н), у разлики и за тамїянъ и зейтинъ (5ф 96н), майсторовъ щосу фуруне правили (3ф). Сума – 41ф 75н.

Шанацъ Шашинци Но 37мо: Ц[е]рковъ Сошествїе С[вя]таго Д[у]ха, Епитропъ Маѡей Секулићъ и С[вя]щеникъ Петръ парохъ: предали хесапъ ѿ лѣта 752го ноем[врїя] 29го долѣта 754го Јануа[рїя] 31го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (24ф 52н), ѿ лѣта 752го (15ф). Сума – 39ф 52н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Јануарїя 31го за зейтинъ тамїянъ (4ф 10н), у школску касу на 752го (4ф 15н), паки на 753го у школу (4ф 15н), у готову вста (27ф 16н). Сума – 39ф 56н.

Шанацъ Дмитровица Но 38мо: Ц[е]рковъ С[вя]таго Первом[у]ч[е]ника Стефана, Епитропъ Анѡнїй Тевдоровичъ предалъ хесапъ ѿ лѣта 752го декем[врїя] 27го долѣта 754го фебр[алїя] 2го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (68ф 62н), ѿ продаемыхъ Свещъ (13ф 30н), ѿ места и звона (2ф 69н), ѿ свечаровъ (10ф 89н), прїйми ѿ старогъ дуга по вблигацій (190ф 94½н), ѿ лѣта 752го (6ф 30н). Сума – 292ф 74½н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го февр[алія] 2го: у разлики за зейтинъ таміянъ Свеще (16ф 69н), за репарацію (12ф 25н), церковномъ Сину (8ф 15н), за две книги (7ф 90н), маистру (12ф 72н), у разлики (8ф 70н), дадо Михаилу Ђекели (178ф), у готову вста начисто (48ф 33н). Сума – 292ф 74н.

Шанаць Лаћаракъ No 39та: Ц[е]рковъ С[вя]тыхъ Архистратиговъ, Епитропъ Николай Васичъ и С[вя]щеникъ Николай Цвейчъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го декем[врїя] 4го долѣта 754го февр[алія] 17го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ свечаровъ (38ф 99н), ѿ лѣта 752го за кукурузе (32ф 50н). Сума – 71ф 49н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го февр[алія] 17го: за звоно (32ф 50н), за Крст (18ф 20н), за ексере (2ф), за зейтинъ таміянъ и репарацію (6ф 41н), за скаміе у певнице (7ф), у разлики (1ф 38н), у касу школску (4ф). Сума – 71ф 49н.

Шанаць Мартинци No 40та: Ц[е]рковъ С[вя]тагъ Николая, Епитропъ Стефанъ Поповъ: предалъ хесапъ ѿ лѣта 752го декем[врїя] 5го долѣта 754го февр[алія] 18го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (21ф 69н), ѿ места и звона (2ф 4н), ѿ свечаровъ (7ф 84н), ѿ продаемыхъ Свещъ (22н), у разлики (2ф 14н), изваћено из шкатуле ц[е]рквене (6ф 3н). [Сума] – 39ф 96н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го февр[алія] 18го: за зейтинъ таміянъ (3ф 85н), за правлене звонице (43ф 81н). [Сума] – 49ф 66н. Что више потрошили узаймили ѿ грека 8ф 30нов.

Протопопїяъ Земунски

Село Голубинци No 41ва: Ц[е]рковъ Воведенїя Прес[вя]тыя Б[огороди]цы, Епитропъ Јваннъ Путниковичъ и Живанъ Момировъ: предали хесапъ ѿ лѣта 752го долѣта 753го декем[врїя] 9го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (6ф 62н), ѿ свечаровъ и у разлики (30ф 36н). [Сума] – 36ф 98н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врїя] 9го: за двери (8ф), за зейтинъ таміянъ Свеще (10ф 78н), и разлики и репарацію (14ф 63н), за восакъ (3ф 57н). [Сума] – 36ф 98н.

Село Попинци No 42ра: Ц[е]рковъ С[вя]тагъ Николая, Епитропъ Стоя Ранковичъ и С[вя]щеникъ Григорїй парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го фев[ралія] 8го до лѣта 754го фев[ралія] 20го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (8ф 33н), ѿ свечаровъ (3ф 28н) ѿ различногъ приход и ѿ старогъ долга (30ф 34н), ѿ лѣта 752го (14ф 81½н). [Сума] – 56ф 76½н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го фебр[аліа] 20: за таміянъ зейтинъ Свеще (7ф 82н), в празнику храма (4ф 82н), за престолне иконе молеру (40ф), у школску касу (4ф 12н). [Сума] – 56ф 76н.

Село Первво No 43та: Ц[е]рковъ С[вя]тагw Николая, Епитропъ Петръ Васић и С[вя]щеникъ Яковъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го Јануар[іа] 21го до лѣта 753го декем[врїа] 11го: Како показаль тетфтеръ дохода: ѿ тасовъ свечаровъ и у разлики (18ф 21н), ѿ лѣта 752го у готову било (29ф 81н). Сума – 48ф 2н.

Потрошакъ ѿ вишеписатае [суме] ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врїа] 11го у разлики: за таміянъ зейтинъ и у разлики (7ф 21н), у готову вста ѿ оба лѣта (40ф 81н). [Сума] – 48ф 2н.

Село Миалевацъ No 44та: Ц[е]рковъ С[вя]тагw Јwнна Б[о]гослова, Епитропъ Сава Рогіћ и С[вя]щеникъ Михайљ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го фебр[аліа] 5го до лѣта 753го декем[врїа] 11го: Како показаль тетфтеръ дохода: ѿ лѣта 752го у готову било (7ф), ѿ провизора ѿ порціе (53ф), за жито (12ф 50н), ѿ различне м[и]л[ос]тине (17ф), Епитропъ свое предложіw (8ф), ѿ свечаровъ (3ф 43н). [Сума] – 100ф 93н.

Потрошакъ ѿ вишеписатае суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врїа] 11го за ексере, даске, гвожђе: Сводъ, за бою, и липовину, и майсторовъ руку како показаль тетфтеръ Сума сумарумъ – 100ф 93н.

Село Шимуновци No 45та: Ц[е]рковъ С[вя]тагw Николая, Епитропъ Иліа Јwаннович и С[вя]щеникъ Урошъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го фебр[аліа] 4го до лѣта 753го декем[врїа] 12го: Како показаль тетфтеръ дохода: ѿ тасов и свечаровъ (6ф), в храму (6ф 50н), за жито (4ф 50н), у разлики (4ф 50н), ѿ лѣта 752го (1ф 32н). Сума – 22ф 82н.

Потрошакъ ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врїа] 12го за зейтинъ таміянъ восакъ (10ф 90н), в храму потрошакъ (5ф 50н), у школску касу (4ф 15н), у готову вста (2ф 33н). Сума – 22ф 88н.

Село Дечъ No 46та: Ц[е]рковъ Вознесенїа Г[оспод]на, Епитропъ Стоико Груйћ и С[вя]щеникъ Јwаннъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го фебр[аліа] 2го до лѣта 753го декем[врїа] 13го: Како показаль тетфтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (10ф 60н). Сума – 10ф 60н.

Потрошакъ ѿ вишеписатае суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врїа] 13го у разлики (1ф 77н), у школску касу (4ф 15н), у готову w[с]та и чтоє раздав людма (4ф 68н). Сума – 10ф 60н.

Село Угриновци No 47ма: Ц[е]рковъ С[вя]тагw м[у]ч[е]ника Гевргїа, Епитропъ Неделко Манойлович и намесникъ Тимотей парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го Јануар[іа] 31го до лѣта 753го декем[врїа] 14го: Како показаль тетфтеръ дохода: ѿ тасов (22ф 59н), ѿ свечаровъ (3ф 61н). Сума – 26ф 20н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врѣя] 14го у разлики за покриване Церкви гвожђа и ексере (15ф 25н), 752го у школску касу (6ф 50н), за правлене школи (2ф), у касу школску (2ф), у разлики (45н). Сума – 26ф 20н.

Село Крншевци Но 48ма: Ц[е]рковъ Бл[а]говещенія Пре[свя]тія Б[огороди]ци, Епитропъ Иванко Лубинковъ и С[вя]щеникъ Гавриль парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го до лѣта 753го декем[врѣя] 14го: Како показаль тефтеръ: ѿ тасовъ (6ф 44н), ѿ лѣта 752го (10ф 41н), ѿ преставлшихся и за место (9ф), у разлики (2ф 85н). Сума – 28ф 70н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врѣя] 14го: за тамѣянь зейтинъ Свеще, репарацію, сума сумаромъ (25ф 85н), у касу школску (4ф), у разлики (10н). [Сума] – 29ф 95н.

Шанаць Бежанія Но 49та: Ц[е]рковъ С[вя]тагw М[у]ч[е]ника Гевргія, Епитропъ Јваннь Кркуша и С[вя]щеникъ Јзвица парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го Јануар[ія] 26го до лѣта 753го декем[врѣя] 22го: Како показаль тефтеръ: ѿ тасовъ (7ф 98½н), ѿ свечаровъ (2ф 37½н), ѿ продаемихъ Свещъ (83½н), у разлики (26½н). Сума – 11ф 46н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врѣя] 22го: за тамѣянь зейтинъ Свеще и у разлики (10ф 9н), у готову нашлося (1ф 37н). Сума – 11ф 46н.

Варошъ Земунъ Но 50та: Ц[е]рковъ С[вя]тагw Николая, Епитропъ Г[оспо]даръ Войнь, Јваннь Протопопичъ предали хесапъ ѿ лѣта 753го Јануар[ія] 30го до лѣта 754го февр[алія] 10го: Како показаль тефтеръ: ѿ лѣта 752го прѣймили у готову (336ф), ѿ свечаровъ (29ф 70н), ѿ звона и места (21ф 69н), ѿ тасовъ и продаемыхъ Свещъ (581ф 12н), на верецій wста (57ф 83н). [Сума] – 1.026ф 34н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го февр[алія] 10го: Како показаль тефтеръ преднами долу потписати у разлики: I^{во} за направленіе школи (594 ф 52н), на госте и на духовника и у разлики (177ф 7н), за репарацію (36ф 75н), у школску касу (12ф), у готову wста начисто (206ф). Сума – 1.026ф 34н.

Шанаць Батаница Но 51ва: Ц[е]рковъ С[вя]тыхъ Ахистратиговъ, Епитропъ Живко Обрезацъ и С[вя]щеникъ Стойко парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го до лѣта 753го декем[врѣя] 21го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (11ф 83н), ѿ дуга прѣяль, и ѿ компаніе дара (6ф), ѿ лѣта 752го (6ф), у разлики (6ф). Сума – 29ф 85н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врѣя] 21го: за Ћалтирь велики (12ф), у разлики (10ф 41н), у касу школску (4ф 14н), у готову wста кодепитропа (3ф 27н). Сума – 29ф 82н.

Село Войка Но 52ра: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропы Маѣимъ Мали, Илія Поповичъ: и С[вя]щеникъ Лазаръ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го до лѣта 753го декем[врїя] 22го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (40ф 73н), ѿ свечаровъ (32ф 54н), ѿ продаемыхъ Свещъ (5ф 29н), ѿ празнику храма (7ф 51н), ѿ варѣ и жита (18ф 25н), ѿ лѣта 752го (16ф). [Сума] – 120ф 32н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го декем[врїя] 22го: за ѿсвещенїе цркве (46ф), за тамїянъ зейтинъ Свеще и у разлики (28ф 20н), у школску касу за два лѣта (24ф), за завесе (7ф), у готову вста (15ф 12н). [Сума] – 120ф 32н.

Протопопїя Сурчински

Село Брестачїе Но 53та: Ц[е]рковъ С[вя]тыхъ Архистратиговъ, Епитропъ Станое Стояковичъ предалъ хесапъ ѿ лѣта 753го Јануар[їя] 22го: до лѣта 754го Јануар[їя] 14го: Како показалъ без тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (11ф 65н), у разлики (9ф 94н), ѿ празнику храма (1ф 67н). Сума – 23ф 26н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 753го 31 Јануар[їя] 14го: за репарацію, за Свеще, за зейтинъ, тамїянъ (14ф 51н), у касу школску (4ф), на дугу, на селу и на епитропу (4ф 75н). Сума – 23ф 26н.

Село Пећинци Но 54та: Ц[е]рковъ С[вя]таго Николая, Епитропъ Петръ Драгишић и Стефанъ предали хесапъ ѿ лѣта 753го Јануар[їя] 31го: до лѣта 754го Јануар[їя] 15го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ свечаровъ и у разлики (22ф 10н). Сума – 22ф 10н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Јануар[їя] 15го: за тамїянъ зейтинъ Свеще (11ф 15н), у касу школску (4ф 15н), ѿ празнику храма (6ф 80н). [Сума] – 22ф 10н.

Село Мишковци Но 55та: Ц[е]рковъ рождества С[вя]таго Предтечи, Епитропъ Неделко Еремић предалъ хесапъ безтевтера ѿ лѣта 753го Јануар[їя] 22го: до лѣта 754го Јануар[їя] 15го: Како показалъ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (17ф 50н), ѿ лѣта 752го (14ф 35н), у разлики (3ф 7н). Сума – 34ф 92н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Јануар[їя] 15го: ѿ празнику храма (14ф 50н), за зейтинъ и тамїянъ (2ф 40н), у разлики (58н), у касу школску (4ф 15н), у готову вста начисто (13ф 30н). Сума – 34ф 93н.

³¹ Треба да стоји 1754.

Село Добановци No 56та: Ц[е]рковъ С[вя]тагw Николая, Епитропъ Петръ Цветић и Свещеникъ Јwсифъ парохъ предали хесапъ ѿ лѣта 753го Јануар[ія] 4го: до лѣта 754го Јануар[ія] 18го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (3ф 57н), ѿ свечаровъ (4ф 55н), у шкатули (65н), ѿ лѣта 752го (3ф 4н). Сума – 11ф 81н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Јануар[ія] 18го у разлики за зейтинъ таміянъ и репарацію (11ф 81н). [Сума] – 11ф 81н.

Шанацъ Яково No 57ма: Ц[е]рковъ Вознесенія Г[оспо]дна, Епитропъ Ђураћ Миливоевичъ и Петръ Јанковичъ: предали хесапъ ѿ лѣта 753го до лѣта 754го Јануар[ія] 19го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ свечаровъ и у разлики (21ф 51н). Сума – 21ф 51н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Јануар[ія] 19го: у разлики за книге (12ф), за протокуль (1ф 70н), за кондиръ ради мира (50н), за восакъ (3ф), за зейтинъ тиміянъ (3ф 75н), майстору заправление Свещи (56н). Сума – 21ф 51н.

Шанацъ Болевци No 58ма: Ц[е]рковъ С[вя]тыя Петки, Епитропъ Иванъ Ивановичъ: предаць хесапъ ѿ лѣта 753го до лѣта 754го Јануар[ія] 21го: у разлики: ѿ тасовъ свечаровъ и у разлики (23ф 50н), у шкатули црквеной (3ф 65н). Сума – 21ф 51н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Јануар[ія] 21го: за кадилницу (2ф), w wсвещенію церкви (7ф), капаре за стихаръ (7ф 21½н), за зейтинъ и таміянъ (4ф 28½н), проти дали и за крстилницу (3ф), у касу школску (3ф 65н). Сума – 27ф 15н.

Шанацъ Купиново No 59та: Ц[е]рковъ С[вя]тагw Ап[ос]тола Луки, Епитропъ Гойкw Живановичъ: предали хесапъ без тефтера, ѿ лѣта 752го ноем[вр]ія 20го: долѣта 754го Јануар[ія] 22го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ свечаровъ и у шкатули (21ф 50н), ѿ лѣта 752го (15ф 62н), ѿ старца Милина пошпечивикацій (19ф), ѿ шанца ѿ дуга (8ф 40н), ѿ оберщеровице (2ф 28½н), ѿ интереса: ѿ Марка и Стояна (3ф 80н), ѿ грка Гевргія по облигацій (48ф 50н). Сума – 119ф 10½н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Јануар[ія] 22го: у разлики: за таміянъ и зейтинъ (4ф 80н), у варошъ у м[и]л[ос]тиню (4ф 20н), за епитрахиль и наруквице (6ф 40н), 752го у касу школску (8ф 30н), за шиндру (19ф 43½н), 753го у касу школску (8ф 30н), у готову wста начисто (68ф 67н). Сума – 120ф 10½н.

Шанацъ Карловчић No 60та: Ц[е]рковъ С[вя]тагw Николая, Епитропъ Стефанъ Бошковичъ и С[вя]щеникъ Гевргій парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го Јануар[ія] 23го: долѣта 754го Јануар[ія] 16го: Како

показалъ тефтеръ: ѿ тасовъ (5ф 68н), ѿ свечаровъ (1ф 92н), у разлики (5ф), ѿ лѣта 752го (14ф 9н). Сума – 26ф 69н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Јануар[іа] 16го за таміянъ зейтинъ Свеще (6ф 91н), за репарацію (12ф), у разлики (2), у касу школску (4ф 15н), у готову вста (80н), (зарепарацію). Сума – 25ф 89н.

Шанаць Грабоваць Но 61ва: Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Георгія Великом[у]ч[е]ника, Епитропъ Радоня Чолаковичъ и Коста Чизмеція: предали хесапъ ѿ лѣта 752го ноем[вр]ія] 24го: долѣта 754го Јануар[іа] 24го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (40ф 32н), ѿ лѣта 752го (22ф 23н), за вола едногъ (12ф), за кукурузе (41ф), ѿ рещанцій (2ф). Сума – 117ф 55н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Јануар[іа] 24го: за всвещеніе церкви (49ф 50н), потрошакъ восвещеній церкви (17ф 15н), за циглу за патосъ церквени (19ф 93н), за репарацію (3ф 60н), за зейтинъ таміянъ и Свеще (5ф 11н), у разлики (8ф 26н), у школску касу (4ф 15н), у готову вста начисто (9ф 85н). Сума – 117ф 55н.

Шанаць Кленаць Но 62ра: Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Николая, Епитропъ Г[оспо]динъ лайтнантъ Марко Димитріевичъ предалъ хесапъ ѿ лѣта 752го и 753го долѣта 754го Јануар[іа] 27го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (46ф 73н), ѿ места и звона (41ф 48н), ѿ кукуруза (22), ѿ солдатске профунте (14ф), ѿ лѣта 750го и 751го (61ф 69н). Сума – 185ф 90н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Јануар[іа] 27го: за зейтинъ таміянъ и Свеще (1ф 87н), за репарацію (5ф 53н), за матерію за всвещеніе церкви и трошакъ (19ф 53н), за вправлене щоли (7ф 45н), за шиндру (31ф 45н), за ексере велике и мале (13ф), за бою и туткаль (1ф 32н), майсторъ руку (60ф), тишлеру за скаміе (9ф 20н), за даске дупле и райне (13ф), за циглу за патосъ и майсторомъ (13ф 90н), ракіе вина Брашна майсторомъ (9ф 65н). [Сума] – 185ф 90н.

Шанаць Платичево Но 63та: Ц[е]рковъ С[вя]тыхъ Архистратиговъ, Епитропъ Г[оспо]динъ Капитанъ Стефанъ Неделковичъ предалъ хесапъ ѿ лѣта 752го ноем[вр]ія] 26го долѣта 754го Јануар[іа] 29го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ и у разлики (35ф 25н), ѿ места и звона (4ф 11н). Сума – 39ф 34н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Јануар[іа] 29го: за всвещеніе церкви потрошено (16ф 92н), за Крестъ на барякъ (2ф), за столове (10ф 28н), за зейтинъ таміянъ (4ф 5н), у касу школску (4ф 15н). [Сума] – 39ф 44н.

Протпопїять Шидци

Шанаць Кузминь Но 64та: Ц[е]рковъ С[вя]тыхъ Безсребрениковъ Косми и Дамїяна, Епитропъ Церковни Синъ и С[ве]щеникъ Савва парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го декем[врїя] 8го Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (12ф 32н), ѿ свечаровъ (4ф 43н), ѿ звона и места (96н), у разлики (4ф 82н), ѿ лѣта 752го (2ф). Сума – 24ф 53н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го февр[алїя] 19го: у разлики за зейтинъ и тамїанъ (2ф 41н), у разлики (1ф 82н), Корнетъ Никола прїймилъи раздалъ у кумпанїю (20ф 30н). Сума – 24ф 53н.

Шанаць Ямина Но 65та: Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ М[у]ч[е]ника Гевргїя, Епитропа ѿ предидуци година небило: но церковни Синъ Чтоє долазило у тасъ, и прочего дохода прїймалъ. и потрошено за всвещенїе церкви: но на лѣто 753го обрелоя у шкатули (5ф) и дали у касу школску (4ф 15н).

Градъ Моровићъ Но 66та: Ц[е]рковъ Рождества Пре[свя]тїя Б[огороди]цы, Епитропъ небилъ: но церковни синъ Јваннъ, и С[вя]щеникъ Јваннъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го долѣта 754го Фев[ралїя] 24го: Како показали без тефтера дохода: ѿ тасовъ (2ф 50н). [Сума] – 2ф 50н.

Шанаць Азашевци Но 56та:³² Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Николая, Епитропъ Драгойло Вуйћъ и С[вя]щеникъ Петръ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го декем[врїя] 11го долѣта 754го Февр[алїя] 25го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ лѣта 752го (11ф 40), ѿ тасовъ и свечаровъ (43ф 81н). Сума – 45ф 21н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го февр[алїя] 25го: за зейтинъ тамїанъ (4ф 1н), За Крстилницу (8ф), у касу школску за два лѣта (8ф 30н), у готову уста начисто (8ф 20н), на дугу у шанцу (9ф 42н), на епитропу чтоє потрошїѡ (7ф 28н). Сума – 45ф 21н.

Шанаць Ваш[и]ца Но 57ма: Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Великом[у]ч[е]ника Гевргїя, Епитропа неимѣють, но церковни синъ Јваннъ Ђукићъ и С[вя]щеникъ Андрей парох: предалъ хесапъ ѿ два лѣта долѣта 754го февр[алїя] 25го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ лѣта 751го (1ф 2н), ѿ тасовъ и свечаровъ (20ф 50н). Сума – 21ф 52н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го февр[алїя] 25го: у разлики: за престолне иконе (11ф 40н) за восакъ и Свеще (4ф 50н), за тамїанъ и зейтинъ (4ф 37н), у разлики (1ф 25н). Сума – 21ф 52н.

³² Егзарх је направио грешке у нумерацији код Адашеваца и наредног села Вашице.

Село Беркасово Но 68ма: Ц[е]рковъ С[вя]тыхъ Апост[о]лъ Петра и Павла: Епитропа Миятъ Вуковић и С[вя]щеникъ Яковъ парохъ предали хесапъ ѿ лѣта 753го Јануаріа 8го долѣта 754го марта 17го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ свечаровъ звона и у разлики (21ф 46н). Сума – 21ф 46н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 17го: за таміянъ зейтинъ восакъ Свеще (21ф 46н). [Сума] – 21ф 46н.

Варошъ Шидъ Но 69та: Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Николая, Епитропъ Лаза роми предалъ хесапъ ѿ лѣта 753го Јануар[іа] 5го долѣта 754го марта 18го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (45ф 11н), ѿ места и звона (7ф 60н), ѿ лѣта 752го (20ф 2н), ѿ столовъ (18ф 93н). Сума – 91ф 66н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Марта 18го: за таміянъ зейтинъ Свеще (18ф 44н), за Ев[ан]г[е]ліе велико московско (30ф 23н), за барякъ молеру и за свилу (20ф), за поліелей (12ф 50н), за Крстилницу (7ф 60н), за вино ради службе (2ф 25н), у готову вста (64н). Сума – 91ф 66н.

Село Бачинци Но 70та: Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Николая, Епитропъ Тодоръ Јвсић: предалъ хесапъ ѿ лѣта 753го Јануар[іа] 9го долѣта 754го марта 20го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (24ф 22н), различне м[и]л[о]стине (14ф 30н), ѿ вина (5ф), ѿ лѣта 752го (3ф 10н). Сума – 46ф 62н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Марта 20го: за скаміе тишлеромъ (11ф 90н), у касу школску на 752го лѣто (2ф), ѿ празнику храма (3ф), за стихаръ (9ф 50н), за таміянъ зейтинъ восакъ (15ф 72н), у готову нашлося и примили ѿ реста школ[скагѡ] (3ф 50н), код епитропа на дугу (1ф). Сума – 46ф 62н.

Село Ердевикъ Но 72та:³³ Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Николая, Епитропъ Петковичъ и С[вя]щеникъ Георгій парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го Јануар[іа] 10го долѣта 754го марта 20го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ лѣта 752го (1ф 60н), ѿ тасовъ (10ф 55н), ѿ звона (96½н) ѿ продаемихъ Свещъ (5ф 30н), у разлики (4ф 6н). Сума – 22ф 47½н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Марта 20го: за таміянъ зейтинъ (18ф 87½н), майсторомъ што праве столове потрошка (2ф), у готову нашлося (2ф). Сума – 22ф 87½н.

³³ Поново грешка у нумерацији, настала јер је егзарх Бачинце најпре нумерисао под 70. али је пермутавао приходе и расходе. Због тога је поново написао податке за Бачинце на наредној страни, али их је нумерисао као нове под 71. Тако је Ердевик понео нумеру 72, уместо 71.

Село Чалма No 73та: Ц[е]рковъ С[вя]тагw Великом[у]ч[е]ника Гевргїя, Епитропъ Оевдосїй Божићъ: предасть хесапъ ѿ лѣта 753го долѣта 754го марта 21го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ лѣта 752го (10ф 88н), примил ѿ старогъ дуга (13ф), ѿ тасовъ и свечаровъ (32ф 27н). Сума – 56ф 15н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 21го: за скамїе у крилосъ (26ф), за Крстилницу (9ф 5н), за два арзована молована (1ф 65н), за тамїянь зейтинъ восакъ Свеће (12ф 5н), у готову нашлося (3ф 25н), епитропъ потрошїw (4ф 15н). Сума – 56ф 15н.

Протпопїяъ Вуковарскїй

Село Бановци No 74та: Ц[е]рковъ С[вя]тыя Предподобнїя Петки Параскеви, Епитропа неймѣють, но Церковнїй Синъ Петръ Турићъ и С[ве]щеникъ Стефанъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го до лѣта 754го фебр[алїя] 28го Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (9ф 63½н), за ракїю (2ф), ѿ дуга примили (1ф), ѿ моба (23½н), на вашари добили (3ф 34н). Сума – 16ф 21н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го фебр[алїя] 28го: за репарацію (7ф 63н), за двери (5ф), за зейтинъ тамїянь и у разлики (3ф 58н). Сума – 16ф 21н.

Село Чаковци No 75та: Ц[е]рковъ Воведенїя Прес[вя]тыя Б[огороди], Епитропа Миросавъ Гевргїевичъ и С[ве]щеникъ Стефанъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го декем[рїя] 13го до лѣта 754го фебр[алїя] 28го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (14ф 43н), за ябуке церквене (4ф), ѿ лѣта 752го (3ф). [Сума] – 21ф 43н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го фебр[алїя] 28го: у разлики: за правила и плаштаницу (3ф), за тамїянь и зейтинъ (2ф 49н), Кнезь узель у село (5ф 1н), у касу школску (3ф), у готову нашлося и вста начисто (8ф). [Сума] – 21ф 40н.

Село Негославци No 76та: Ц[е]рковъ Рождества С[вя]тагw Предтечи, Епитропъ Иवानъ Марковичъ и С[ве]щеникъ Григорїй парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го декем[рїя] 16го до лѣта 754го марта 1го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (18ф 91н), ѿ лѣта 752го (7ф), Стари новава³⁴ ѿ предашни лѣта (15ф), у разлики (11ф 90н). Сума – 52ф 81н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 1го: у разлики: за зейтинъ тимїянь и репарацію (6ф 22н), у касу школску (4ф 15н), у готову вста начисто код епитропа Захарїе (27ф 57н), на дугу у

³⁴ Треба да стоји новаца.

селу (15ф). Сума – 52ф 94н. 3 киле жита продали по 2ф и 75 нов: и неузели новаца: а чини сума:³⁵

Село Оролић No 77ма: Ц[е]рковъ С[вя]тыхъ Апост[о]лъ Петра и Павла: Епитропъ Маџимовић и С[ве]щеникъ Ѧеодоръ парохъ предали хесапъ ѿ лѣта 753го до лѣта 754го марта 2го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ и у разлики (25ф 2н). Сума – 25ф 2н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 2го: за тиміянъ зейтинъ Свеще и репарацію (20ф 2н), у готову вста (5ф). Сума – 25ф 2н.

Село Лазе No 78та: Ц[е]рковъ С[вя]тыхъ Архистратиговъ, Епитропъ Симеонъ Веселинович и С[ве]щеникъ Савва парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го декем[брія] 15го до лѣта 754го марта 2го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (11ф 13н), ѿ лѣта 752го (2ф). Сума – 13ф 13н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 2го: у разлики: за тиміянъ зейтинъ Крстилицу и епитрахиль (9ф 70н), у готову нашлося и вста код епитропа (3ф 70н). Сума – 13ф 40н.

Село Петровци No 79та: Ц[е]рковъ Вознесенія Г[оспо]дна, Епитропъ Богданъ Боровацъ и парох Гаврілъ С[ве]щеникъ: предали хесапъ ѿ лѣта 752го декем[брія] 17го до лѣта 754го марта 3го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (22ф 52н), у разлики (3ф 20н). Сума – 25ф 72н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 3го: за восакъ и Свеще (2ф 85н), за зейтинъ и тиміянъ (2ф 15н), за полиелей (12ф 30н), в празнику храма (1ф 46н), за репарацію (3ф 96н), у касу школску на 752го лѣто (3ф). Сума – 25ф 72н.

Шанац Мирковци No 80та: Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Николая, Епитропъ Стефанъ Васић и наместник Мойсей парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го декем[брія] 18го долѣта 754го марта 3го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (51ф 75н), ѿ свечаровъ (2ф 39н), ѿ места и звона (1ф 52н), ѿ продаемыхъ Свещъ (91н). Сума – 56ф 57н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Марта 3го: за зейтинъ тиміянъ Свеще (9ф 35н), у разлики (1ф 34н), на дугу у шанцу како гласе Спецификаціе (43ф 40н), у готову нашлося (2ф 49н). Сума – 56ф 58н.

Село Ѓострово No 81ва: Ц[е]рковъ Рождество С[вя]тагѡ Јѡанна, Епитропъ Стоянъ Цветкович и С[ве]щеникъ Марко парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го декем[брія] 21го долѣта 754го марта 6го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (8ф 35н), ѿ свечаровъ (3ф 67н), у разлики (1ф). Сума – 13ф 2н.

³⁵ Сума није уписана. Извесно је да се под изразом кила не подразумева килограм него 100 килограма.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Марта 6го: за тиміянъ зейтинъ (65н), за ексере ради покривача церкви (8ф), за правила (1ф 50н), потрошили на село церковени новаца (85н), у готову вста начисто (2ф). Сума – 13ф.

Село Маркушица No 82ра: Ц[е]рковъ Сошествіе С[вя]тагѡ Д[у]ха, Епитропа неймѣтъ, но церковни синъ Ѳома Грозденовичъ и С[ве]щеникъ Николай парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го декем[врѣя] 21го долѣта 754го марта 6го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ свечаровъ и у разлики (12ф 28н).

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Марта 6го: за тиміянъ зейтинъ репарацію и за правила (5ф 28н), на дугу у селу (3ф 50н), на лѣто 752го рестъ платише у школу (1ф 15н), у готову вста начисто (2ф 35н). Сума – 12ф 28н.

Варошъ Вуковаръ No 83та: Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Николая, Епитропъ Г[оспо]даръ Стефанъ Чупић и Г[оспо]даръ Тевдоръ Петровъ: предали хесапъ ѿ лѣта 752го декем[врѣя] 31го долѣта 754го марта 11го: Како показалъ тефтеръ преднами долу подписатими дохода: ѿ лѣта 752го что уготову встало (148ф), ѿ тасовъ (131ф 46н), ѿ продаемыхъ Свещъ (35ф 76н), ѿ места и звона и у разлици (100ф 83н), ѿ вина и ракіе (67ф 51н), различне м[и]л[ос]тине (50ф 72н). Сума – 534ф 28н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Марта 11го Како показалъ тефтеръ преднами долу подписатими: за тиміянъ зейтинъ и за правленіе Свещъ (17ф 1н), за виноградъ чтосу радили (14ф 12н), за два фелона свилена (104ф 71н), у разлики репарацію (50ф 19н), у касу школску (12ф), у готову вста начисто (336ф 25н). Сума – 534ф 28н.

Село Сотинъ No 84та: Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Николая, Епитропъ Петръ Ђермановъ предалъ хесапъ ѿ лѣта 753го јануар[іа] 2го долѣта 754го марта 12го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (13ф 3н), ѿ звона (1ф 65н), ѿ вина и ракіе (7ф 80н), ѿ марве (1ф 10н), у разлики (2ф), ѿ лѣта 752го (8ф). Сума – 33ф 58н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Марта 12го: за кречъ и за жѣвке ради церкви за восакъ за зейтинъ тѣмѣянъ, сума сумаров (16ф 56н), у касу школску (4ф 15н), у готову вста начисто (13ф). Сума – 33ф 71н.

Село Миклушевцы No 85та: Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Николая, Илія Шарчевић и С[вя]щеникъ Јваннъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752^{го}³⁶ јануар[іа] 3го долѣта 754го марта 12го: Како показалъ тефтеръ дохода: ѿ лѣта 752го (4ф 67н), ѿ тасовъ (7ф 8н). Сума – 11ф 75н.

³⁶ Треба да стоји 1753.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Марта 12го у разлики: у вуковару что били дужни платили (5ф 75н), майсторовъ церков щосу покривали (2ф), у готову нашлося: и платише у школу (4ф). Сума – 11ф 75н.

**Хершофтъ нѣх Ежеленцѣй Г[оспо]д[и]на Г[оспо]д[и]на
АрхіЕпи[скопа] и М[итрополита]**

Варошъ Даль Но 86та: Ц[е]рковъ С[вя]тагw Великом[у]ч[е]ника Димитрія, Епитропъ Стефанъ Чаругцїя и намесникъ Давидъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го декем[врїя] 27го долѣта 754го мар[та] 7го: Како показаль тефтеръ дохода: у готову ѿлѣта 752го било встало (47ф 40н), ѿ тасовъ (79ф 82н), ѿ свечаровъ (10ф 27н), ѿ продаемыхъ Свещъ (50ф 97н), ѿ места и звона (26ф 58н), у разлики (10ф 10н), ѿ столовъ (7ф 24н), ѿ дуга примиль (11ф 56н). Сума – 243ф 94н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Марта 7го: за восакъ и Свеще (32ф 61н), за тимїянь и зейтинъ (26ф 1н), Епитропу и служителемъ церковнимъ за чизме (9ф 50н), за вправлене церкви и школе и репарацію (44ф 20н), за шиндру за покривачъ ради церкви (71ф 92н), у касу школску (12ф 45н), у готову вста начисто (47ф 20н). Сума – 243ф 89н.

Бело Бердо Но 87ма: Ц[е]рковъ С[вя]тагw Николая, Епитропъ Яковъ Милисавлевић и С[вя]щеникъ Јваннъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го декем[врїя] 28го Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (41ф 47н), ѿ продаемыхъ Свещъ (8ф 32н), ѿ места и звона (94н), ѿ свечаровъ (2ф 9н), у разлики (18ф 1н), ѿ лѣта 752го (19ф 20н), ѿ дуга прїймили (35ф 50н). Сума – 125ф 53н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Марта 8го: за тимїянь зейтинъ восакъ (27ф 2н), звоницу нову справили (44ф), за Чалтирь велики (12ф), за два баряка капаре (7ф 15н), у касу школску (12ф), у готову вста (12ф 65н), раздав у месту церковни (10ф 71н). Сума – 125ф 53н. Паки предашни новаца раздав: 6ф:

Борово Но 88ма: Ц[е]рковъ С[вя]тагw архидїякона Стефана: Епитропъ Станко аранбаша и С[вя]щеникъ Гавріиль парох: предали хесапъ ѿ лѣта 752го декем[врїя] 22го долѣта 754го мар[та] 10го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ лѣта 752го чтосу имали и старогъ (120ф), паки что било затечено (16ф), ѿ тасовъ (42ф 35н), ѿ свечаровъ (13ф 29н), у разлики и ѿ продаемыхъ Свещъ (24ф 41н). Сума – 216ф 5н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го Марта 10го: за тамїянь зейтинъ восакъ и за прав[ленї] Свещъ (45ф 37н), за 12: минея (90ф), у касу школску (12ф), у готову вста начисто (68ф 68н). Сума – 216ф 5н.

Протопопїятъ Нещинскїй³⁷

Село Ѓпатоваць Но 89та: Ц[е]рковъ С[вя]тагw м[у]ч[е]ника Гевргїя, Епитропъ Ѓстоя Милошевићъ и С[вя]щеникъ Григорї парохъ: предали хесапъ ѿ лѣта 752го долѣта 754го марта 12го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (5ф 50н). Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го у разлики: за тимїянъ зейтинъ (1ф 20н), у готову вста (4ф). Сума – 5ф 20н.

Село Мохово Но: Ц[е]рковъ Преподобнїя Параскеви: Епитропъ Милић Милутиновичъ предалъ хесапъ без тефтера: и что добиль дохода неписаль тако и потрошакъ но сказаль ѿ усть потрошакъ: за тимїянъ зейтинъ восакъ – 9ф 17½н. Толоко сказаль дае и доходка било у готову неустало ичто.

Варошъ Шаренградъ Но 90та: Ц[е]рковъ С[вя]тыхъ Архистратиговъ, Епитропъ Стойко Ђурићъ, и грекъ Пайкw предали хесапъ ѿ лѣта 753го фев[ралїя] 5го до лѣта 754го марта 14го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ лѣта 752го (19ф 56н), за едну краву (9ф), ѿ старогъ вина чтосу продали (36ф 27н), за мараме (93½н), ѿ звона (1ф 41½н), ѿ тасовъ (32ф 62н), ѿ свечаровъ (2ф 23½н). Сума – 102ф 3½н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 14го: за тимїянъ зейтинъ Свеще за виноградъ (79ф 2н), за [е]питрахиль (6ф 16н), у готову вста (6ф 85н), за Крстилницу (10ф). Сума – 102ф 3н.

Село Моловинъ Но 91ва: Ц[е]рковъ С[вя]тыхъ Архистратиговъ, Епитропъ Нинко Станисављевићъ предалъ хесапъ ѿ лѣта 753го фев[ралїя] 6го до лѣта 754го марта 15го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (9ф 44н).

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 15го: за тимїянъ зейтинъ восакъ Свеще (5ф 44н), у готову вберлося и платише у касу школску (4ф). Сума – 9ф 44н.

Варошъ Илокъ Но 92ра: Ц[е]рковъ С[вя]тыхъ Архистратиговъ, Епитропъ Кириянъ Михайловичъ: предалъ хесапъ ѿ лѣта 753го до лѣта 754го марта 17го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (29ф 93н), ѿ свечаровъ (5ф 78н), ѿ столовъ (1ф 95н), ѿ лѣта 752го (61ф 90н). Сума – 99ф 56н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 17го: за тимїянъ зейтинъ Свеще (6ф 39н), у разлики (17ф 35н), касу школску (4ф 15н), у готову вста код епитропа (71ф 67н). Сума – 99ф 56н.

³⁷ Од Нештинског протопрезвитерата почиње АСАНУК, МПА „Б“ 99/1753.

Село Бингула Но 93та: Ц[е]рковъ С[вя]тагw великом[у]ч[е]ника Гевргїя: Епитропъ Маѣимъ Симеовъ, и С[вя]щеникъ Јваннъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го фев[ралія] 3го до лѣта 754го марта 21го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (36ф 85н), ѿ продаемыхъ Свещъ (7ф 85н), ѿ звона (3ф 56н), ѿ столовъ (19ф) у разлики (21ф 29н), ѿ лѣта 752го (84н). Сума – 89ф 30н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 21го: за 4 комада пролога (28ф), за циглю за патосъ кречъ и майсторомъ (16ф 41½н), за крстилницу (3ф 28н), за тимїянъ восакъ Свеще зейтинъ (20ф 29½н), у касу школску (4ф), у готову вста начисто (17ф 31н). Сума – 89ф 30н.

Село Лежмирь Но 94та: Ц[е]рковъ С[вя]тагw великом[у]ч[е]ника Гевргїя: Епитропъ Никифоръ Живановичъ: предалъ хесапъ ѿ лѣта 753го до лѣта 754го марта 23го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ лѣта 752го (22ф 7н), ѿ тасовъ и свечаровъ (27ф 70н), ѿ старогъ дуга чтое прикупиль (36ф 39н). Сума – 86ф 7н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 23го: за тимїянъ зейтинъ и у разлики (24ф 3н), на дугу чтое раздав на интересъ (27ф 4н), у касу школску (30ф 85н), у готову вста начисто (4ф 15н).³⁸ Сума – 86ф 7н.

Село Дивошь Но 95та: Ц[е]рковъ С[вя]тагw великом[у]ч[е]ника Гевргїя: Епитропъ Лазаръ Поповичъ, и С[вя]щеникъ Илія парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го фев[ралія] 3го до лѣта 754го марта 23го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (14ф 75н), ѿ продаемыхъ Свещъ (1ф 76н), ѿ места и звона (2ф 10н), ѿ преставлшихся (4ф 61н), ѿ свечаровъ (10ф 5н). Сума – 33ф 27н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 23го: за тимїянъ зейтинъ восакъ (13ф 23н), тишлеру за Апостоле что Даску начинил (4ф 45н), протокуль (3ф 50н), у разлики (4ф 9н), молеру капаре за апостоле (5ф), у касу школску (3ф). Сума – 33ф 27н.

Село Визић Но 96та: Ц[е]рковъ С[вя]тыхъ Архистратиговъ: Епитропъ Милић Ѧвдосић, и С[вя]щеникъ Тевдоръ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го фев[ралія] 4го до лѣта 754го марта 24го: Како показаль тефтеръ дохода: примиль ѿ старогъ дуга (4 ф 48½н), ѿ тасовъ и свечаровъ (10ф 44н). Сума – 14ф 92½н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 24го: за тимїянъ зейтинъ (6ф 21н), за дарке свилене (4ф), у готову нашлося и дали у село (4ф 71н). Сума – 14ф 92н.

³⁸ Треба да стоји: у касу школску (4 ф 15 н), у готову вста начисто (30 ф 85 н).

Варошъ Нешинъ No 97ма: Ц[е]рковъ С[вя]ыхъ Безсребреникъ Козми и Даміяна: Епитропъ Маѣимъ Мишаковичъ, и С[бя]шеникъ Гавріїлъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го фев[ралія] 3го до лѣта 754го марта 24го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ (53 ф 60н), ѿ свечаровъ (6ф 80н), у разлики (17ф 37½н), ѿ звона (6ф 48н), ѿ лѣта 752го (26ф 25н), ѿ продаемыхъ Свещъ (39ф 6н). Сума – 149ф 56½н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 24го: за восакъ и за правленіе Свещъ (13ф 26н), за тиміянъ и зейтинъ (11ф 45н), у разлики (32ф 75н), цигларомъ и арнаутомъ (105ф 39н). Сума – 162ф 85н. Што више потрошено тое неуписивали у приходъ ѿ разлике: У шкатули придъ вбразомъ матере Б[о]жїя 26ф.

Село Сусекъ No 98ма: Ц[е]рковъ Саборъ Архангела Гавріїла Епитропъ Сима Костићъ, и намесникъ Созонтїй парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го до лѣта 754го марта 25го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ свечаровъ и ѿ лѣта 752го (50ф 91н).

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 25го: за зейтинъ тиміянъ восакъ Свеще (34ф 26н), у касу школску (12ф), у готову вста начисто (4ф 65н). Сума – 50ф 91н.

Село Свилошъ No 99та: Ц[е]рковъ Вознесенїя Г[оспо]дня: Епитропъ Лека Радосавлевичъ, и С[вя]шеникъ Јваннъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го до лѣта 754го марта 25го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (7ф 62н), ѿ звона (57½н), ѿ лѣта 752го (2ф 31н), на вашару добили (5ф 50н). Сума – 16ф.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 25го: за тиміянъ зейтинъ восакъ и у разлики (8ф), за Крстилницу (2ф), платили чтое церков дужна била (5ф), у готову нашлося (1ф). Сума – 16ф.

Село Грабово No 100та: Ц[е]рковъ Сабор С[вя]тагw архангела Гавріїла: Епитропъ Ђука Живановичъ, и С[вя]шеникъ Тевдоръ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го до лѣта 754го марта 26го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (13ф 6н), ѿ Свећа (53н), ѿ столовъ (1ф 79н), у разлики (7ф). Сума – 22ф 38н.

Потрошакъ ѿ вишеписате суме ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 26го: за зейтинъ (3ф 23½н), за икону храма (1ф 11½н), за кадилницу и чираке (4ф), за протокуль (2ф 78н), за Крстилницу (2ф 20н), у касу школску (4ф 15н), у готову вста начисто (5ф 15н). Сума – 22ф 63н.

Село Баношоръ No 101ва: Ц[е]рковъ С[вя]тагw великом[у]ч[е]ника Гевргїя: Епитропъ Живко Милутиновичъ, и С[вя]шеникъ Николай парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го до лѣта 754го марта 26го: Како показаль

тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (16ф 57н), ѿ дуга примили (8ф), ѿ лѣта 752го (4ф 13н). Сума – 28ф 70н.

Потрошакъ ѿ вишеписате сумѣ ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 26го: за тимїянъ зейтинъ (2ф 95н), на дугу у селу (4ф), у разлики (6ф 14н), у касу школску (4ф 14н), у готову вѣста начисто (11ф 56н). Сума – 28ф 80н.

Варошъ Черевѣиъ No 102та: Ц[е]рковъ С[вя]тагѡ Савви Сербскагѡ: Епитропъ Димитрій цинцаръ, и намесникъ Исаакъ парох: предали хесапъ ѿ лѣта 753го до лѣта 754го марта 26го: Како показаль тефтеръ дохода: ѿ тасовъ и свечаровъ (44ф 90н), ѿ продаемыхъ Свещъ (31ф 10н), ѿ мест и звона (10ф 49н), у разлики (65ф 94н), ѿ вина и ракіе (99ф), ѿ лѣта 752го (2ф 3н). Сума – 253ф 46н.

Потрошакъ ѿ вишеписате сумѣ ѿ лѣта и дна долѣта 754го марта 26го: за тимїянъ зейтинъ восакъ тепло репарацію и у разлики како показаль тефтеръ (227ф 34н), у варошъ узаймили (26ф 12н). Сума – 253ф 46н.

Котора црковъ непредала хесапа:

У протпопійяту Иришком: у Павловцы, у Гргуревцы.

У протпопійяту Сурчинском: у Сибачю, у Прогари, у Ѓбрежи, у Ѓгару.

У протпопійяту Шидскомъ: у Грку, у Рачи, у Илинци, у Товарнику.

У протпопійяту Фуковарскомъ: у Габошу.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско-патријаршијски архив, Фонд „А“ и „Б“ (АСАНУК, МПА „А“ и „Б“). [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Sremskim Karlovcima, Mitropoljsko-patrijaršijski arhiv, Fond „А“ i „Б“ (ASANUK, MPA „А“ i „Б“)]

Архив Српске православне епархије будимске (АСПЕБ), фонд Будим 1704–1756. [Arhiv Srpske pravoslavne eparhije budimske (ASPEB), fond Budim 1704–1756]

Музеј Српске православне цркве 122. Протокол ктитора и приложника Кувеждина и 609. Протокол Бешенова. [Muzej Srpske pravoslavne crkve, 122. Protokol ktitora i priložnika Kuveždina i 609. Protokol Bešenova]

Извори – Primary Sources

Нинковић Н., *Хесап егзарха Пахомија, Протокол визитације четири сремска протопрезвитерата 1758/1759*, Мешовита грађа (Miscellanea) 40 (2019) 19–49. [Ninković N., *Hesap egzarha Pahomija, Protokol vizitacije četiri sremska protoprezviterata 1758/1759*, Mešovita građa (Miscellanea) 40 (2019) 19–49]

Петровић К., *Статистички подаци о Сремској епархији у 1750–1751*, Зборник за друштвене науке 15 (1956) 80–104. [Petrović K., *Statistički podaci o Sremskoj eparhiji u 1750–1751*, Zbornik za društvene nauke 15 (1956) 80–104]

Литература – Secondary Works

Грујић М. Р., *Српске школе 1718–1739*, Нови Сад–Београд 2013. [Grujić, M. R., *Srpske škole 1718–1739*, Novi Sad–Beograd 2013]

Дабић С. В., *Морталитет и старосна структура српског становништва у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку: пример православних парохија Вуковар, Итебеј и Дероње*, Српске студије 5 (2014) 13–33. [Dabić S. V., *Mortalitet i starosna struktura srpskog stanovništva u Habzburškoj monarhiji u XVIII veku: primer pravoslavnih parohija Vukovar, Itebej i Deronje*, Srpske studije 5 (2014) 13–33]

Јакшић М., *О Вићентију Јовановићу*, Нови Сад 1900. [Jakšić M., *O Vićentiju Jovanoviću*, Novi Sad 1900]

Костић М., *Из историје Срба у Угарској и Аустрији XVIII и XIX века*, Загреб 2013. [Kostić M., *Iz istorije Srba u Ugarskoj i Austriji XVIII i XIX veka*, Zagreb 2013]

Микавица Д., Лемајић Н., Васин Г., Нинковић Н., *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, књ. I, Нови Сад 2016. [Mikavica D., Lemajić N., Vasin G., Ninković N., *Srbi u Habzburškoj monarhiji od 1526. do 1918*, knj. I, Novi Sad 2016]

Нинковић Н., *Пастирске посланице митрополита Павла Ненадовића*, Војвођански простор у контексту европске историје, Нови Сад 2012, 187–210. [Ninković N., *Pastirske poslanice mitropolita Pavla Nenadovića*, Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije, Novi Sad 2012, 187–210]

Нинковић Н., *Црквено-народни сабор и Архијерејски синод из 1749. године*, Истраживања 23 (Нови Сад 2012) 259–282. [Ninković N., *Crkveno-narodni sabor i Arhijerejski sinod iz 1749. godine*, Istraživanja 23 (Novi Sad 2012) 259–282]

Нинковић Н., *Карловачка митрополија и Грци у Бечу (1731–1776)*, Антика и савремени свет данас, Београд 2016, 251–264. [Ninković N., *Karlovačka mitropolija i Grci u Beču (1731–1776)*, Antika i savremeni svet danas, Beograd 2016, 251–264]

Нинковић Н., *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад 2017. [Ninković N., *Mitropolit Pavle Nenadović*, Novi Sad 2017]

Точанац И., *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*, Београд 2008. [Točanac I., *Srpski narodno-crkveni sabori (1718–1735)*, Beograd 2008]

Точанац Радовић И., *Реформа Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јосифа II (1740–1790)*, рукопис докторске дисертације, Београд 2014. [Točanac Radović I., *Reforma Srpske pravoslavne crkve u Habzburškoj monarhiji za vreme vladavine Marije Terezije i Josifa II (1740–1790)*, rukopis doktorske disertacije, Beograd 2014]

Nenad NINKOVIĆ

**RECORD OF PAROCHIAL EXPENSES
IN THE EPARCHY OF SREM IN 1753–1754**

Summary

The Serbian elite in the Habsburg Monarchy embraced the Monarchy's cultural and social heritage from the beginning of the 18th century and tried to hand it down to their people. This was particularly the case with the church hierarchy who had easy access to all of their Orthodox believers, regardless of their status or position in society. One of the novelties introduced by the archbishops of Karlovci was the Record Book of baptisms, marriages and deaths as part of the Church Register. The archbishops who were involved in this project were Mojsije Petrović (1726–1730), Vićentije Jovanović (1731–1737) and Pavle Nenadović (1749–1768). At the same time, Archbishop Pavle was in charge of monitoring the finances, those that the parishes sent to him, as well as those that the parishes had at their disposal. This is why during their canonical visitations his vicars also inspected church bills, and as a record of the inspections during their rounds of the Archdiocese in 1753–1754, a uniform protocol was created (*Tefter*). It contains the data on the income and expenditure of 103 parishes in 102 settlements. All parishes obtained funds from liturgies or from the believers' Patron Saint's Day celebrations. Some parishes made money from agricultural produce or cattle, and there were also some that lent money with interest. Their expenses were mostly connected with buying oil, frankincense and candles which they needed for church services, but the money was also spent on repairing church buildings, buying bells and building bell towers or decorating the church interior. They also invested the money into the School Fund. This Record (*Tefter*) is an important source of information about the economic power of the church parishes in Srem, especially the ones in cities. Zemun was the most powerful among them and its church was in possession of significant financial resources. A small number of villages had large income and expenditures, while the majority of parishes had small financial possibilities.

Чланак примљен: 14. 05. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 17. 08. 2020.

Недељко В. РАДОСАВЉЕВИЋ

Историјски институт
Београд

Мирјана МАРИНКОВИЋ

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Београд

ЖАЛБА ХЕРЦЕГОВАЧКО-ЗАХУМСКОГ МИТРОПОЛИТА АНАНИЈА ПРОТИВ БОСАНСКОГ ВАЛИЈЕ 1791.

Анстракт: У раду је приређена и објављена жалба херцеговачко-захумског митрополита Ананија против босанског валије, настала 1791, заједно са пропратним документима: преписом фермана о забрани насиља над митрополитима и рајом из 1780. године, и извештајима дворских канцеларија који се на њега односе. Дати су основни подаци о митрополиту Ананију и околностима у којима су документи настали. Извршена је њихова критичка анализа. Указано је на њихове основне палеографске, дипломатичке и сигилографске особине. Извршен је њихов превод, дата транскрипција на османском турском језику, и приложени њихови снимци.

Кључне речи: Ананије, митрополит, жалба, ферман, Царски диван, двор, канцеларија.

Abstract: The paper presents the complaint of Herzegovian-Zahumlje Metropolitan Ananias against the Bosnian vali, made in 1791, together with the accompanying documents: the transcript of the ferman on the prohibition of violence against metropolitans and the rayah from 1780, and the relating reports of court offices. The main information about Metropolitan Ananias and the circumstances in which the documents were created is presented, and their critical analysis is carried out. The main paleographic, diplomatic and sigillographic features of the documents are highlighted. They have been translated, their transcription in the Ottoman Turkish language has been given, and their photographs attached.

Keywords: Ananias, Metropolitan, complaint, ferman, Imperial Divan, court, office.

У Оријенталној архивској колекцији (Ориентална архивна колекција)
Народне библиотеке Свети Кирил и Методиј (Св. Св. Кирил и Методиј)

* nedeljko_radosavljevic@yahoo.com

* mirjana.marinkovic65@gmail.com

у Софији, под инвентарским бројем ОАК 213/6, чувају се документи која се односе на Херцеговачко-захумску митрополију у години 1791.¹ Сви документи писани су арапским писмом на османском турском језику. Кључни од њих, међутим, није османске, већ црквене провенијенције. Ради се о жалби херцеговачко-захумског митрополита Ананија, упућеној централним османским властима 1791, у којој оптужује босанског везира да га позива код себе без потребе, вређа га и изнуђује суме новца на које није имао право.² Жалба је писана на једном листу папира, на чијој полеђини се налази печат митрополита Ананија. Уз њу је приложен препис фермана који је издат на молбу васељенског патријарха. Тај опширан акт настао је под надзором Халила Хамида, тада у звању реис-ул-кутаба (*reis-ül-küttâb*), што је била титула шефа писарских служби Дивана, али и високог чиновника задуженог за контакте са иностраним изасланицима. Халил Хамид је на ту дужност ступио 1780. године. Био је познат по енергичности и разумевању потребе војних реформи, нарочито у време када је био на положају великог везира (1782–1785). Осим тога, придавао је велики значај државној бирократији.³

Херцеговачко-захумски митрополит Ананије на ту дужност је изабран на *ad hoc* сабору архијереја, одржаном 1772. у Софији по наредби Васељенске патријаршије и одобрењу османских власти.⁴ На херцеговачко-

¹ Херцеговачко-захумска митрополија била је једна од четири православне епархије које су постојале у Босанском пашалуку. Она се територијално подударала с границама тадашњег Херцеговачког санџака. До 1766. била је у саставу Пећке патријаршије. Године 1766, када је Пећка патријаршија укинута ферманом султана Мустафе III, Херцеговачко-захумска митрополија је, као и све друге њене епархије, постала део Васељенске патријаршије. И. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве : из путничког записника*, Београд, 1879, 6–8; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 1, Београд 1991, 439–442; Исти, *Хумско-херцеговачка митрополија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, Богословље 15 (1940) 33; Н. Михаиловски, *Историјски изследования за Охридската и Ипекска архиепископији*, Цариград 1869, 62; Н. В. Радосављевић, *Херцеговачки митрополити 1766–1878*, Историјски часопис 57 (2008) 175–176.

² Жалба митрополита Ананија на босанског валију из 1791, Народна библиотека Св. Св. Кирил и Методиј, Ориентална архивна колекција (НБКМ, ОАК), 213/6–3.

³ *Препис фермана о заштити митрополита и православних поданика Османског царства издатог васељенском патријарху на молбу групе митрополита*. НБКМ, ОАК 213/6–2; S. A. Somel, *The A to Z of the Ottoman Empire*, Lanham–Toronto–Plymouth; UK 2010, 113–114; *Historija osmanske države i civilizacije*, 1, прir. E. İhsanoğlu, Сарајево 2004, 192, 258.

⁴ Ђ. Памучина, *Лѣтописъ православне цркве далматинске и херцеговачке : Почетак долазка грчки владика у Херцеговину*, Србско-далматински магазин за лѣто 1848 (Задар 1848) 169–170; Н. В. Радосављевић, *нав. вело*, 178.

захумском митрополитском трону наследио је митрополита Антима (1766–1772). Антим је био први херцеговачко-захумски митрополит кога је поставила Васељенска патријаршија. То се догодило одмах пошто је 9. (21) септембра 1766. укинута Пећка патријаршија, и смењен митрополит Стефан Мркоњић.⁵

У историографији је постојала недоумица о томе када је Ананије постао херцеговачко-захумски митрополит. Док је Јоаникије Памучина сматрао да се ради о 1778, Ђоко Слијепчевић је, на основу једног записа, тврдио да је реч о 1772. години.⁶ Архијерејски печат митрополита Ананија, који се налази на полеђини поменуте жалбе, разрешава то питање. На њему је угравирана 1772. као година ступања на херцеговачко-захумски митрополитски трон.⁷ Захваљујући тексту печата на османском турском језику, у коме је наведена 1186. година по Хиџри, закључује се да је он на архијерејски трон изабран између 1. априла 1772, односно 1. мухарема 1186, када је почела та хиџретска година, и 31. децембра 1772. (10. јануара 1773. по грегоријанском календару).

Митрополит Ананије је затекао тешко стање у Херцеговачко-захумској митрополији, јер је његов претходник Антим имао озбиљне неспоразуме са свештенством и верницима. Ананије је успео да делимично поправи те односе. Он је приликом ступања на архијерејски трон већ био добро упознат с проблемима у епархији, јер је митрополиту Антиму био придворни јерођакон. Стрпљиво је решавао проблеме и трудио се да заштити вернике пред османским властима, док у прикупљању својих прихода није користио све могућности које су му стајале на располагању, међу којима је била и помоћ локалних османских власти. Такође се старао да реши спорове у манастиру Житомислићу. Подржавао је и православне

⁵ Н. Михаиловски, *нав. дело*, 73–74.

⁶ I. Памучина, *нав. дело*, 170; Ђ. Слијепчевић, *Хумско-херцеговачка митрополија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, 33; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, 2, Београд 1903, запис 3375, 240.

⁷ Сви митрополити Васељенске патријаршије су по избору и потврђивању добијали два, некада и три печата (трећи је био у форми прстена печатника). Један печат имао је универзалну форму. Био је округлог или благог елипсоидног облика, с грчким текстом по ободу и османском турском у средини. Разлика међу њима била је само у имену митрополита и епархије којој је био на челу. Друга два печата могла су бити округла или квадратна са зарубљеним угловима, натписима на грчком језику или језику области у коју се новоизабрани митрополит упућује. Међутим, само је први печат, са грчким и османкотурским текстом, могао да буде коришћен у преписци са османским институцијама. Н. В. Радосављевић, *Синђелија, брат, печат : ступање на архијерејски трон у Османском царству 1766–1878*, Државно-црквено право кроз векове, Београд–Будва 2019, 149–151.

Србе у Дубровнику, који дуго нису имали слободу вероисповести, шаљући у тај град јеромонахе који су у почетку тајно вршили обреде.⁸

Жалба митрополита Ананија потврђује његову решеност да заштити своја права која је угрозио босански валија. А с обзиром на то да се радило о незаконитим новчаним потраживањима, која би иначе била расподељена на вернике, на тај начин штитио је и њих. Жалба није датована. Међутим, узимајући у обзир време када је решавана може се претпоставити да је настала при крају или непосредно по завршетку последњег хабзбуршко-османског рата (1788–1791). Тај рат се водио и у Босанском пашалуку, мада су се кључне операције одвијале у Смедеревском санцаку. У време рата Срби у Смедеревском санцаку су масовно узели учешћа у фрајкорима (Freikorps), добровољачким јединицама при хабзбуршкој војсци.⁹ Хабзбуршке војне власти покушале су да формирају фрајкоре и у Босанском пашалуку. Одзив је, међутим, био знатно мањи него у Смедеревском санцаку. Слабо организоване, те добровољачке формације нису имале већу борбену вредност.¹⁰ У време ратова 1787–1792. код носилаца важних функција у османским провинцијама широм Царства појавила се нетрпељивост према хришћанском становништву и њиховим црквеним поглаварима. Велика концентрација војске састављене од локалних одреда изазвала је повећање незаконоња, при чему ни црквени великодостојници нису били поштеђени. Митрополит Ананије остао је и по завршетку рата у херцеговачко-захумској митрополији. Умро је 1802. у Мостару.¹¹

⁸ Ђ. Слијепчевић, *Хумско-херцеговачка митрополија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, 33–34; Н. В. Радосављевић, *Херцеговачки митрополити 1766–1878*, 176–178; П. Поповић, *Шематизам Српско-православне митрополије и архидијецезе Херцеговачко-захумске*, Сарајево 1890, 9.

⁹ Рат је започео 1788. нападом Хабзбуршке монархије на Османско царство. Разлог томе су међународне околности, јер је 1787. почео рат између Русије и Османског царства. Тиме је Русија преузела иницијативу у решавању Источног питања, што Хабзбуршка монархија није хтела да допусти. Услед дипломатског притиска Пруске на Хабзбуршку монархију и инсистирању да се рат оконча по принципу *status quo ante bellum*, мир је 4. августа 1791. склопљен у Свиштову, уз мању корекцију границе на Уни. Мир између Русије и Османског царства склопљен је 1792. у Јашију. *Историја српског народа*, IV/1, Београд 1986, 395–402 (С. Гавриловић); Д. Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791–1794*, Београд 1927, 47–67.

¹⁰ В. Чубриловић, *Босански фрајкори у аустро-турском рату 1788–1791*, Браство 27 (1933) 102–131.

¹¹ Ђ. Слијепчевић, *Хумско-херцеговачка митрополија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, 34; П. Поповић, *нав. дело*, 9; Н. В. Радосављевић, *Херцеговачки митрополити 1766–1878*, 179.

Препис фермана који је митрополит Ананије приложио уз жалбу написан је на османском турском језику, на једном листу папира. На десној маргини преписа, испод потписа пљеваљског кадије Изета Исмаила, налази се печат елипсоидног облика на којем се може прочитати: роб Исмаил (Abd İsmail).¹² Тим ферманом најстроже се забрањују незаконити намети на митрополите и хришћанско становништво. Из његовог садржаја се види да је група митрополита сабраних у Цариграду, преко васељенског патријарха поднела жалбу султану због лошег поступања локалних власти према њима и православним хришћанима које представљају. Због тога се ферманом наређује да се спречи безакоње и заштите православни поданици Османског царства, при чему су посебно наведене области Анадолије, Румелије и Архипелага, а његов препис упућен је „кадијама Босне, Пловдива, Софије и Београда“, као и „кадијама и наибима у кадилуцима Самоков, Саригол, Ниш, Ужице, Зворник, Нови Пазар, Херцеговина, Пећ, Скопље и Ћустендил“. Митрополиту Ананију је препис фермана из сицила (судског протокола) дао пљеваљски кадија Исмаил.¹³ Издао га је султан Абдул Хамид I (1774–1789) васељенском патријарху Софронију II (1774–1780).

Пошто се у наведеном ферману помиње Херцеговина, могуће је да је и херцеговачко-захумски митрополит Ананије био један од митрополита који су 1780. боравили у Цариграду, или је ту молбу подржао својом пуномоћју. С обзиром на то, жалба против босанског везира из 1791. потврђује континуитет његовог старања о правима Православне цркве и верника које је пред османским властима представљао.

Следећа два акта османске су провенијенције и односе се на поступање дворских канцеларија приликом провере навода из жалбе митрополита Ананија. Оба су настала на истом листу хартије. Пракса да се на истом акту допишу одговори или упутства различитих државних служби трајала је све до проевропских реформи у 19. веку, када је османска бирократија усвојила европски начин рада по коме је свака канцеларија издавала сопствени документ који је чинио целину заједно са документима других канцеларија ако су се тицала истог предмета.¹⁴ Први акт, потписан 31. августа 1791. (1. мухарема 1206) сажетак је који је

¹² Није могуће прочитати печат у целини.

¹³ *Препис фермана о заштити митрополита и православних поданика Османског царства издатог васељенском патријарху на молбу групе митрополита*, НБКМ, ОАК, 213–2.

¹⁴ *Historija osmanske države i civilizacije*, 237.

издала канцеларија која се бавила евиденцијом издатих фермана. У њему се укратко наводе неки делови из жалбе митрополита Ананија. Када је реч о ферману издатом 1780. којим се наређује да се заштити хришћанско становништво, у одговору те канцеларије се наводи да у дефтерима нема података о његовом издавању. Испод тога, налази се и извештај „Из епископског протокола“, потписан 13. септембра 1791. (14. мухарема 1206). У њему се такође каже да нема података о наведеној заповести (ферману), и да „епископском записнику није забележен примерак који је поднео наречени митрополит“.¹⁵ Предмет провере дотичних канцеларија нису били наводи митрополита Ананија које је изнео против босанског валије, већ утврђивање да ли је ферман из 1780, чији је препис добио од плеваљског кадије Исмаила, издат и заведен у тим канцеларијама. Међутим, иако је њихов одговор био негативан, уз фразе о томе да ће бити онако како одлучи султан („Заповест је у мога султана“; „Заповест је у Његовог величанства, мог срећног и милостивог султана“), препис који је издао плеваљски кадија није био споран и митрополит Ананије је, што се аутентичности и веродостојности тог акта тиче, могао да буде сигуран. Тај препис за саму жалбу није био неопходан, али га је митрополит Ананије највероватније приложио како би додатно учврстио своје тврдње и нагласио права која по султановом берату има.

Што се тиче провере преписа фермана из 1780, види се неажурност важних османских дворских канцеларија. Тамо нису успели да нађу податке о ферману: када је написан, заведен и на које адресе је упућен. У Османском царству које се простирало на три континента издаван је велики број фермана, а од издавања овог о коме говоримо прошло је 11 година, па је постојала могућност да податак о томе не буде брзо пронађен. Плеваљски сицил тако се показао поузданијим од неких канцеларија у престоници.

У даљем тексту прилажемо четири документа: Жалбу митрополита Ананија на босанског валију, препис фермана који је уз њу приложен, и одговоре двеју дворских канцеларија по питању приложеног фермана султана Мустафе III васељенском патријарху Софронију II. Такође посебно прилажемо и печат митрополита Ананија који се налази на његовој жалби. Разлог за то су његове сигилографске одлике, као и чињеница да година 1772. урезана на њега коначно разрешава питање када је тачно постао херцеговачко-захумски митрополит.

¹⁵ *Одговори Канцеларије издатих царских заповести и Канцеларије црквених муката.* НБКМ, ОАК 213/6–1.

1.

Без места и датума, 1791. Митрополит херцеговачко-захумски Ананије Царском дивану. Подноси жалбу на босанског валију због изнуђивања новца које није био дужан да плаћа, и узнемиравања и вређања које трпи.

Нека је срећно, милостиво и славно Његово величанство, мој срећни, љубазни, милостиви, према свима слабима праведни султан!

Молба овога роба је следећа: ја сам митрополит у Херцеговачком санџаку по височајшем царском берату. До сада није било потраживања на име давања некој страни и нисам био узнемираван. Ових неколико година босанске валије су увеле новину и сваке године уз бујурулдију позивају овога роба, узимају му по шест-седам стотина гроша, и вређају га. Овоме робу не следује да то даје и за вољу Свевишњег сва је моја молба да се височајшом заповешћу спречи и забрани да се овај роб позива и да му се узимају новоуведене суме. Заповест је у Његовог величанства, мога срећног, милостивог, милосрдног и према свима слабима праведног господара султана.

Роб Ананије, тренутно херцеговачки митрополит.

Транскрипција

Devletlû inâyetlû merhametlû kâffe-i aceze adâletlû efendim sultânım hazretleri devlet ve ikbâl ve merhamet ve iclâl ile sağ olsun!

Arzuhâl-i kullarıdır ki: bu kulları bâ-berât-ı emr-i âlî ile Hersenk Sancağı mitropolidi bulunup bu ana gelince bir tarafa avâidât nâmıyla metâlib ve rencîde olunmadığım işbu birkaç senevîn Bosna vâlîleri bid'at edinip be-her sene bu kullarını bâ buyruldu ihzâr ve altışar yedişer yüz gurûş ahz ile rencîde etmelerile bu kullarından vermekten kıttkâr olmadığım hasbeten li-l-müteâl üzerime bid'at olunan mebâligi ve ihzârı emr-i âlî ile men' ve def' ve ref' buyurulmak bâbında emr ü fermânlarını kull'-i ricâ ve niyâzdır. Emr ü fermân devlelû inâyetlû merhametlû kâffe-i aceze-i adâletlû efendim sultânım hazretlerininindir.

Bende

Ananiye

Mitropolid-i

Hersenk

Hâlâ

НБКМ, ОАК 213/6–5.

Оригинал

Печат митрополита Ананија на његовој жалби на босанског валију 1791.

Печат је округлог облика, пречника 33 mm. На његовом унутрашњем ободу урезан је текст на грчком језику који гласи: „Ο ΤΑΠΕΙΝΟΣ ΜΗΤΡ[Ο]ΠΟΛΙΤΗΣ ΧΕΡΣΕΚ ΑΝΑΝΙΑΣ 1772.“ У његовом централном делу исписан је идентичан текст само арапским писмом: Ο Ταυρονος Μιτροπολιτης Ερσεκιју Ananiyus 1186“. Печат митрополита Ананија налази се на полеђини његове жалбе, у њеној доњој левој сфери.

НБКМ, ОАК 213/6–5.

Оригинал

*Препис фермана о заштити митрополита и православних поданика
Османског царства издатог васељенском патријарху на молбу групе
митрополита.*

Нека буде знано велеученим кадијама муслиманима, првим валијама који у једног јединог Бога верују, који су на помоћ врлинама и непорецивој истини, узвишени у шеријатским и верским наукама, баштиницима наука пророка и посланика, приврженим милости, ученим кадијама Босне, Пловдива, Софије и Београда, нек им се увећају врлине, поносу кадија и цивилних службеника, који су од помоћи врлинама и Божјој речи, кадијама и наибима у кадилуцима Самоков, Саригол, Ниш, Ужице, Зворник, Нови Пазар, Херцеговина, Пећ, Скопље и Ћустендил, нек им се увелича врлина, поносу међу сличнима и једнакима, свим цивилним службеницима, нек им се моћ увећа, да ће стићи узвишени царски потпис:

Будући да је мој владарски захтев да се штите припадници раје која живи на мојим Богом штићеним земљама и плаћа цизју, јер од тога зависи просперитет земље и даљи спокој поданика који плаћају порез, потребно је да се штите и чувају у складу са одредбама височајших берата који су уручени митрополитима и садржином часних заповести и условима који у њима стоје. Исто је тако, према садржини представке која има карактер жалбе потписане од стране више лица, која је предата од стране митрополита грчког милета у престоници – у гнезду моје величине – од избијања војних похода, порезници су почели да се понашају супротно височајшим бератима, те су кренули са извођењем митрополита у разне мецлисе¹⁶ без фермана и под другим изговорима, са слањем изасланика по кадилуцима, те се од митрополита и раје супротно часном шеријату и вољи узимају велике суме новца и наноси им се штета. Митрополити не могу да обављају послове у месту своје службе и немају могућности да врше верске обреде [...].¹⁷ Митрополити моле да се издају високе заповести мулама, кадијама, наибима и цивилним службеницима у местима где се налазе митрополити и епископи у Анадолији, Румелији и Архипелагу, да се издају оштре наредбе да се никако не вређа и не чини неправда сиротињи тиме што ајани и други насилно траже макар и једну акчу и једно зрно, као и да се без часне наредбе не изводе на суд и не хапсе, да се не угњетавају именовањем изасланика, да се од раје не тражи ништа супротно шеријату, а у контексту државне својине и прикупљања одређених дажбина према бујурулдијама које се непрекидно издају и кадијског писма.

¹⁶ Судове.

¹⁷ Нечитко.

Имајући у виду да је ради благостања земље, нужног испољавања правде и праведности потребно стално водити рачуна о напретку земље тако што ће се одржавати трајни мир и спокој [...] ¹⁸, издају се моје часне заповести у местима у којима је то потребно ради заштите митрополита и раје у складу са садржином услова у бератима и часним заповестима, чиме ће се почети са отклањањем насиља и безакоња и нестати повода да се жале. Будући да је то јасно, мој шеф писарске службе на дивану, Халил Хамид, понос поносних и часних, нек му потраје слава, обавестио је васељенског патријарха да речена скупина ¹⁹ оде у места своје службе ради обављања послова раје, јер постоји мој ферман да се поступа на начин како је објашњено. Стога се неће дозволити убудуће да се сваки час на разне начине врши насиље и терор, да се раја кињи, а мој преузвишени ферман васељенском патријарху је да се митрополити који су на поштеди због насиља и неправде пошаљу у своја места.

Будући да је моја владарска жеља да од данас престане насиље које у њиховим местима нарушава њихове односе и спокој раје, и ви када ово будете примили к знању, непрестано морате пазити да штитите како речене, тако и рају зимије од окривљавања, наплата и угњетавања. Ако се неко од службеника и других усуди да чини насиље и да кињи митрополите и рају, лично ће добити потребну казну, а постараћу се да моји поданици то знају, тако да сви треба непрекидно да пазе да раја која плаћа порез на сваки начин треба да буде заштићена. По том питању од сада да се до крајњих граница чувате и најмање грешке и лењости у погледу одржавања спокоја и мира раје, о чему се издаје мој високославни ферман.

Наређујем да када моја часна одлука стигне, поступате у складу са налогом мог фермана који је часно издат и поступате у складу са његовим садржајем. Да знате и да се ослоните на честити знамен, написано крајем месеца реби-ул-ахира 1194. године/маја 1780. године

Одговара изворнику
Написао убоги роб Изет [...] ²⁰
Исмаил, кадија у граду Пљевљима
Нека му Бог опрости
(печат)

¹⁸ Нечитко.

¹⁹ Митрополита.

²⁰ Нечитко.

Транскрипција

1 – Akzâ-yı kudât-il-müslimîn evâli-i vülât-il-muvahhadîn muâvin-ül-fazâil ve el-yakîn râfi'û-i a'lâm-iş-şerî'at ve ed-dîn ve vârisû-i ulûm-il-enbiyâ' ve el-mürselîn el-muhtassûn bi-tecrîd-i inâyet-il-mülk-il-allâm

Bosna ve Filibe

2 – ve Sofya ve Belgrad kâdıları zîdet fazâilühüm ve mefâhir-ül-kudât ve el-hükkâm muâvin-il-fazâil ve el-kelâm Samokov sa Sarıgöl ve Niş ve Ujiçe ve İzvornik ve Yeni Pazar ve Hersenk ve İpek ve Üsküp

3 – ve Küstendil kazâlarının kudât ve nüvvâbı zîde fazlühüm ve mefâhir-ül-emâsil ve el-akrân bil-cümle zâbitân zîde kadrühüm tevkî' -i refî' -i hümayûn vâsıl olunacak ma'lûm ola ki: i' mâr-ı bilâd ve imdâd-ı asâyîş-i raiyyet

4 – husûsuna mevkûf olduğundan memâlik-i mahrûsemde sâkin cizyedâr sunûf-ı raiyyetin vücûh-ı mezâlimden sıyânetleri matlûb-ı mülûkânem olmaktan nâşî mitropolitlerin yedlerine i'tâ' olunan

5 – berevât-ı münîfe ve evâmir-i şerîfe mentûklarınca himâye ve sıyânetleri ve şerâ'it-i mukarrinlerinin icrâsı lâzime iken âstâne-i şevket-i aşiyânemde mukîm millet-i Rûm mitropolitler taraflarından takdîm

6 – olunan mahzar güne arz-ı hâlleri mefhûmunda seferler vukû'unda berü ehl-i orf câniblerinden şurût-ı berevât-ı münîfeye mugâyiri evzâ'ya ibtidâr ve bi-lâ-fermân mitropolidânı mecâlis-i sâireye ihzâr teklîfi ve bahâne-i

7 – uhrâ ile kazâ-be-kazâ mübâşirler tesyâr ve mitropolidandan ve reâyâdan şer'-i şerîfe mugâyir-ı rızâ mebâlig-i kesîre ahz ve izrâr olduğundan mitropolidler oldukları mahallde karâr ve idâre-i

8 – umûr ve icrâ-yı ayınlerine kudret-yâb olamayıp aceze-i raiyyet envâ' -i tecâzübleri müstelzim olan iken (okunaksız) ve bu vechile maktûr oldukları aşikâr olduğu mitropolidlerin yedlerine

9 – verilen berâtlar mantûkunca amel olup bi-lâ-emr-i şerîf ihzâr ve haps teklîfi ve mübâşirler ta'yîni vecihât-ı sâire ile taaccüz ve reâyâdan hilâf-ı şer' tekdîr ve emvâl-i mîriye ve rüsûmât-ı müteayyine tahsîli

10 – siyâkında verilegelen buyuruldular ve mürâsele zımnında bir nesne talebile tecrîm ve taazîm olunmayıp ber-mûcib-i şerâit-i berât ve evâmir-i aliye himâyet ve sıyanet olup reâyâ fukarası

11 – a'yân ve sâirleri ve mürûr ve ubûr edenler taraflarından zülmen bir akçe ve bir habbe mutâlebesiyle zinhâr zinhâr rencîde ve taaddî olunmamak mazâmîn ve tenbîhât-ı ekîde müş'ir Anadolu ve Rûm İli fi Bahr-ı Sefid'de

12 – vâki' adaları mitropolidân ve piskoposların bulundukları mahallerin mevâlî ve kadât ve nüvvâbına ve zâbitânına ahkâm-ı celîle sudûrî istirhâm ve mitropolidân berâtları şurûtile tâife-i merkûmenin

13 – himâyelerine dâir tevârih-i muhtelifede verilen on kıt’a evâmir-i şerîfe kayıdları mahallinden ihrâc olunmakla âsûde-nişîn ve asâyîş-i ahvâl-i raiyyete dikkat bi-sebeb-i imâr-ı memleket ve lâzime-i

14 – merâsim-i nasfet ve adâlet-i nizâm ve ıdlâl-i zâbita-ı raiyyetbin (?) mûcib-i hâlâtın enderi (?) ve ale-d-devâm âsûde-nişîn mazalle-i emn ve arâyîş olmaları esbâbının istihşâlile

15 – ma’mûr-i memâlike sarf-ı himmet-i müstebkâ levâzım-ı mülkdârî ma’delet olduğuna nazaran ber mentûk-i şerâit-i berevât ve mazâmîn-i evâmir-i şerîfe himâyet-i mitropolidân ve raiyyet için iktizâ

16 – eden mahallerde evâmir-i şerîfem ısdâr ile def’-i zûlm ve taadiye mübâderet ve mazâlim ve taaddiyât vesîlesiyle me’mûr oldukları yerleri bırakıp ve raiyyetimde ikâmet eden mitropolidinin ba’dezin

17 – i’tizarlarına mahall kalmayacağı zâhir olduğu cihetten tâife-i mesfûre berâtları mûcibince umûr-ı reâyâyı rû’yet için me’mur oldukları mahallere gitmeleri Rûm patriği tarafına tenbîh olunmak husûsunu

18 – iftîhâr-ül-efâhir ve el-ekârim bi-l-fi’l re’îs-ül-küttâbım olan Halil Hamid dâme mecdühü i’lam etmekle vech-i meşrûh üzere amel olunmak fermânım olmağın ikide bir fi-mâ-ba’d vücûh-ı mezâlim ve taaddiyât ile rencide ettirilmeyeceği

19 -beyânile taaddî ve mezâlim vesîlesiyle mutasarrıf olan mitropolidlerin mahallerine gönderilmesi Rûm patriğine ber-vech-i muharrer fermanım âlî ile tenbîh olunduğu ve ba’de-l-yevm mahallerinde aralarına ve fukarâyı

20 – raiyyetin istirahatlarına mâni mezâlimin def’i matlûb-ı mülûkânem idüğü ma’lûmunuz oldukta sizler ki mûmâileyhim siz mitropolitlerin yedlerinde olan berâtlar şerâitine münâfî bi-lâ-emr hapis ve ihzâr

21 – teklîfi ve cihât-ı sâire-i zülmiye ile rencideden ve gerek mesfûrları ve gerek ehl-i zimmet reâyâ fukarâsını tecrîm ve tagrîm ve tekdîr ve taaccüzden sıyanet husûsuna ale-d-devâm i’tinâ ve dikkat

22 – ve zâbitân taraflarından ve gayriler câniblerinden fermân-ı hümâyûna muhâlif hareket ve mitropolidâna ve reâyâyı cevır ve zülme cû’ret eder olur ise te’dîbât-ı lâzîmelerinin icrâsı için isim ve şöhetle

23 – ve raiyyetime i’lâmlarına müsâraat ederek cizyegüzârân reâyânın fi-kull-il-vücûh mahmî kalmaları hâlâtına dâiman ve müstemirren cümle tarafından sa’i ve dikkat birle tahsîl ve sâir asâyîş ve refâhları

24 – husûsâtında bundan böyle sermu kusûr ve rahâveti tecvîzden gayet-ül-gaye (okunaksız) ve mücânebet eylemeniz bâbında fermân-ı âlîşânım sudûr olmuştur. Buyurdum ki hükm-i şerîfim vusûl

25 – buldukta bu bâbda vech-i meşrûh üzere şeref-yafte sudûr olan fermân vâcib-ül-ittibâ’ ve lâzım-ül-imtisâlimin mazmûna itâat-makrûn ile âmil olur

26 – ve mücânebet eyleyesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız
tahrîren fî evâhir-i şeh-r-i rebi'-il-âhîr sene erba'a ve tis'in ve mie ve elf.

Tıbk-ı aslihi-l-hatîr

Ketebehu el-fakîr el-abd İzzet (okunaksız)

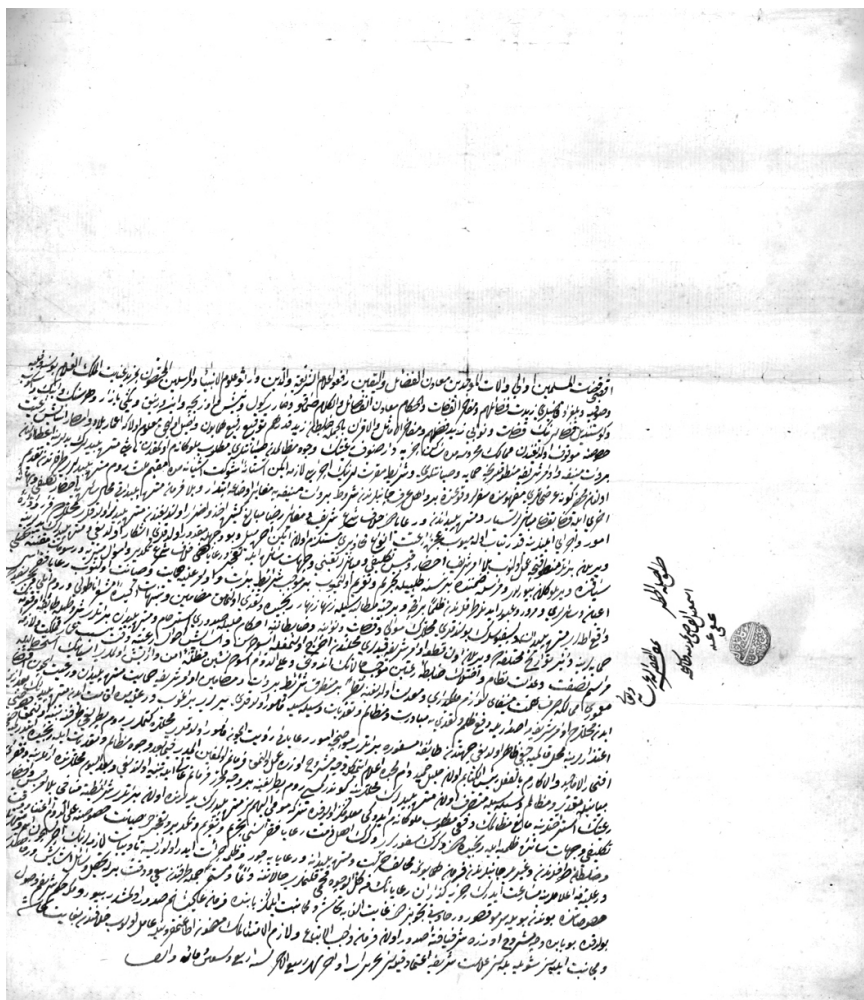
İsmail el-kadı bi-medine-i Taşlıca

Afa anh

(mühür)

НБКМ, ОАК 213/6-3.

Препис

2.

Цариград, 31. августа – 9. септембра 1791. Извештаји царских канцеларија о препису фермана приложеном уз жалбу херцеговачко-захумског митрополита Ананија на босанског валију.

Сажетак једне ставке из документације која је пристигла из Пљеваљског и Пријепољског кадилука.

Првог дана месеца мухарема, године (1)206.²¹

Херцеговачки митрополит у једној хартији пише да иако сходно височајшој заповести коју има нико не треба да му се меша у послове, већ неколико недеља босанске валије реченога позивају и неправедно му узимају по шест-седам стотина гроша, што наречени митрополит тражи да се благоизволи спречити.

Примерак височајше заповести коју има речени

1 примерак

Из евиденције високих фермана

У приручним дефтерима нема забелешке да је издата поуздана заповест Царског дивана о реченој ствари. Заповест је у мога султана.

10. мухарема [120]6/9. септембра 1791.

Из епископског записника

Премда постоје примерци заповести које се тичу праведности а које је издао Царски диван, у епископском записнику није забележен примерак који је поднео наречени митрополит. Заповест је у његовог величанства, мог срећног и милостивог султана.

14. мухарема (1)206/13. септембра 1791.

Транскрипција

Taşlıca ve Prepol kazâ'larından vârid olan evrâkdan bir mâddenin hulâsasıdır. Fî gurre-i Muharrem sene 206

Hersek mitropolidi yedinde olan emr-i âlî mûcibince hiç kimesne tarafından dahl ü taarrüz iktizâ' etmez iken birkaç seneden berü Bosna vâîleri bâ-buyruldu mesfûru ihzâr ve bi-gayr-i hakkın altışar yedişer yüz gurûş ahz etmeleriyle bu husûsun indifâ'ına inâyet buyurulmuş mitropolid-i mesfûr bir kıt'a kâğidında tahrîr eder.

Mesfûrun yedinde olan emr-i âlînin sûreti kıt'a 1
Verilen fermân-ı âlî kuyûdundan

Derdeset olan defterlerde husûs-ı mezbûr için dîvân-ı hümayûn tarafından
emr-i sâbit verildiğinin kaydı bulmamıştır. Fermân-ı sultânımındır.
Fî 10 Muharrem 6

Piskopis cerîdesinden
Mitropolid-i mesfûrun ibrâz eylediği sûret adâleti mütezammın dîvân-ı
hümayûn tarafından ısdâr bulunan evâmirlerin sûreti bulmakla piskopos
cerîdesinde kaydı yoktur. Emr ü fermân devletlû inâyetlû sultânım
hazretlerindir.

Fî 14 Muharrem 206

НБКМ, ОАК, 213/6–1.

Оригинал

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Народна библиотека Св. Св. Кирил и Методиј, Ориентална архивна колекција (НБКМ, ОАК), 213/6. [Narodna biblioteka Sv. Sv. Kiril i Metody, Orientalna arhivna kolekcija (NBKM, OAK), 213–6.]

Извори – Primary Sources

Јастребов И. С., *Податци за историју Српске цркве : из путничког записника*, Београд 1879. [Jastrebov I. S., *Podatci za istoriju Srpske crkve : iz putničkog zapisnika*, Beograd 1879]

Михаиловски Н., *Историјски изследованија за Охридската и Ипекска архиепископија*, Цариград 1869. [Mihailovski N., *Istoričeski izsledovaniya za Ohridskata i Ipekskata arhiepiskopii*, Carigrad 1869]

Поповић П., *Шематизам Српско-православне митрополије и архидијецезе Херцеговачко-захумске*, Сарајево 1890. [Popović P., *Šematizam Srpsko-pravoslavne mitropolije i arhidijeceze Hercegovačko-zahumske*, Sarajevo 1890]

Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, 2, Београд 1903. [Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi*, 2, Beograd 1903]

Литература – Secondary Works

Historija osmanske države i civilizacije, 1, прир. Е. Њсаноџлу, Сарајево 2004.

Somel S. A., *The A to Z of the Ottoman Empire*, Lanham–Toronto–Plymouth; UK 2010.

Историја српског народа, IV/1, Београд 1986. (С. Гавриловић) [*Istorija srpskog naroda*, IV/1, Beograd 1986. (S. Gavrilović)]

Памучина Ј., *Лѣтописъ православне цркве далматинске и херцеговачке : Почетак долазка грчки владика у Херцеговину*, Србско-далматински магазин за лѣто 1848 (Задар 1848) 169–181. [Pamučina J. *Ljetopis pravoslavne crkve dalmatinske i hercegovačke : početak dolazka grčki vladika u Hercegovinu*, Srpsko-dalmatinski magazin za ljeto 1848 (Zadar 1848) 169–181]

Пантелић Д., *Београдски pašaluk после Свиштовског мира 1791–1794*, Београд 1927. [Pantelić D., *Beogradski pašaluk posle Svištovskog mira 1791–1794*, Beograd 1927]

Радосављевић Н. В., *Синђелија, берат, печат : ступање на архиепископски трон у Османском царству 1766–1878*, Државно-црквено право кроз векове, Београд–Будва 2019, 137–156. [Radosavljević N. V., *Sinđelija, berat, pečat : stupanje na arhijerejski tron u Osmanskom carstvu 1766 – 1878*, Državno-crkveno pravo kroz vekove, Beograd–Budva 2019, 137–156]

Радосављевић Н. В., *Херцеговачки митрополити 1766–1878*, Историјски часопис 57 (2008) 175–196. [Radosavljević N. V., *Hercegovački mitropoliti 1766–1878*, Istorijски časopis 57 (2008) 175–196]

Слијепчевић Ђ., *Историја Српске православне цркве*, 1, Београд 1991. [Slijepčević Đ., *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, 1, Beograd 1991]

Слијепчевић Ђ., *Хумско-херцеговачка митрополија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, Богословље 15 (1940) 28–43. [Slijepčević Đ., *Humsko-hercegovačka mitropolija i episkopi (mitropoliti) od 1219 do kraja XIX veka*, Bogoslovlje 15 (1940) 28–43]

Чубриловић В., *Босански фрајкори у аустро-турском рату 1788–1791*, Браство 27 (1933) 102–131. [Čubrilović V., *Bosanski frajkori u austro-turskom ratu 1788–1791*, Brastvo 27 (1933) 102–131]

Nedeljko V. RADOSAVLJEVIĆ, Mirjana MARINKOVIĆ

**THE COMPLAINT OF HERZEGOVIAN-ZAHUMLJE METROPOLITAN ANANIAS
AGAINST THE BOSNIAN VALI IN 1791**

Summary

The oriental archival collection of the National Library of St. Cyril and Methodius in Sofia keeps the complaint of Herzegovian-Zahumlje Metropolitan Ananias against the Bosnian vali from 1791, with the accompanying documents, a ferman attached to it, and the opinion of the competent court offices. All documents are in the Ottoman Turkish language, written in Arabic script. The complaint was created by the end of the last Habsburg-Ottoman War (1788–1791) or just after it. It highlights that the claimant was not disturbed earlier, but that in the past several years he suffered pressure from the vali to give him money to which he had no right according to Sultan's berat, and that he was needlessly called and offended. The annex contains the transcript of the ferman created in 1760 or 1780, and issued by Pljevlja kadi Izet Ismail, strictly forbidding illegal actions against metropolitans and Orthodox Christians, and reports of two court offices which were to give correct data on when and to whom the ferman was issued, which they did not do.

Чланак примљен: 06. 07. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 16. 08. 2020.

Владимир ЈОВАНОВИЋ
Историјски институт
Београд

НАЧЕЛО О РАТОВАЊУ СА ГВЕРИЛАМА

Анстракт: *Начело о ратовању са гверилама* представља занимљив и досад непознат спис настао средином 19. века. Овај кратак, непотписан и недатован рукопис налази се у личном фонду Милутина Гарашанина, познатог српског политичара и једног од вођа Напредне странке. Писан је у форми нарочитог упутства за организовање и припрему оружаног отпора војскама страних сила. Текст је рашчлањен у 28 засебних поглавља. Нарочито су наглашене војна тактика, организација самих јединица, као и питања субординације, дисциплине и вештине управљања мањим ратним окршајима.

Кључне речи: герила, официри, чете, одбори, команданти, оружје.

Abstract: *The Principle of Guerilla Warfare* is an interesting and hitherto unknown manuscript created in the mid-19th century. This short, unsigned and undated manuscript is kept in the personal fund of Milutin Garašanin, a well-known Serbian politician and one of the leaders of the Progressive Party. It was written in the form of a special instruction for the organisation and preparation of armed resistance to the armies of foreign powers. The text is divided into 28 separate chapters. Particularly emphasised are the military tactics, organisation of units, the issues of subordination, discipline and skill of managing smaller war skirmishes.

Keywords: Guerrilla, officers, companies, committees, commanders, weapons.

Начело о ратовању са гверилама, које овом приликом објављујемо, тиче се начина остварења политичког уједињења српских земаља кроз оснивање нарочитих герилских јединица. Текст је посвећен припреми за организовање оружане борбе применом средстава специјалног рата, уз коришћење свих предности познавања домаћег терена, као и искустава стечених током претходних, устаничких времена. Овај занимљив пројекат посвећен је не само војном већ и политичком организовању

* vladimir.jovanovic@iib.ac.rs

органа власти у ослобођеним областима, као и успостављању међусобних веза између војних и цивилних власти на самом терену.

Уз већ уобичајене масовне окршаје регуларних армија врло честе у 19. веку и 20. веку, све је заступљенији и феномен неконвенционалног или герилског ратовања, као нарочитог вида локалног оружаног отпора. Појава нерегуларних војних јединица, као и различитих облика партизанског рата, имала је врло дугу традицију широм Европе. Репресивне акције окупаторских војски, усмерене против ненаоружаног цивилног становништва, уз обавезно насиље, пљачку и уништење имовине локалних житеља, изазивале су врло честе и разноврсне облике оружаног отпора. Притиснути надмоћношћу окупаторских снага и њиховим окрутним политикама, локални борци често су и сами прибегавали врло драстичним облицима освете, немајући милости према непријатељским заробљеницима. У те мере спадала су сакаћења, мучења, ликвидација и други слични видови прекомерне одмазде.

Такве кошмарне појаве, као последице ширих ратних окршаја, први је свету открио познати шпански сликар Франсиско Гоја, као сведок дешавања у Шпанији почетком 19. века. Његов чувени опус графика *Ужаси рата* препун је гротескних и изузетно сурових сцена виђених на простору Иберијског полуострва.¹ Комадање тела убијених и „украшавање” дрвећа деловима убијених војника, масовне егзекуције, силовања, као и поља посута стотинама лешева невиних жртава шокирали су европску јавност и представљали први отворени протест против бруталних начина вођења окршаја током Наполеонових ратова. Слични облици неописивих суровости и дехуманизовања самих начина војевања, уз јавна погубљења и мучења непријатељских заробљеника, виђени су у још масовнијим размерама за време Наполеонове најезде на Русију 1812. године. Бруталност герилског и партизанског рата почетком 19. века, постајала је неизоставан део нове стварности широм Европе. У међувремену, герилски рат постаје уобичајен облик отпора, од локалних формација националиста по забаченим брдовитим провинцијама Шпаније, преко жилавог сељачког отпора Наполеновој армији у Русији, све до срчаних пољских устаника наоружаних косама, тридесетих година 19. века.²

Спирала насиља изазвана неделима окупатора била је убрзана каснијим актима појединачне и личне освете и потоњим, све масовнијим

¹ Francisco Goya, *Los Desastres de la Guerra*, Madrid 1863.

² M. Broers, *Napoleon's Other War: Bandits, Rebels and their Pursuers in the Age of Revolution*, MPG Books Group 2010, 105–127; S. Talty, *The Illustrious Dead: Terrifying Story How Typhus Killed Napoleon's Greatest Army*, Crown Publishers New York 2009, 218–219.

актима ретрибуције омраженијих војних власти. Нарочита бруталност према цивилном становништву и примена герилских тактика ратовања запажена је у Америчком грађанском рату, као и у француско-пруском сукобу из 1870. и 1871. године.³ Чувени француски *слободни стрелци*, својим смелим и изненадним препадима на пруске снаге у позадини фронта, изазвали су бруталну реакцију пруских трупа, преке судове и стрељање многих који су били осумњичени да помажу борцима локалног отпора.⁴ Нешто слично дешавало се и током Бурског рата, када су холандски насељеници у Јужној Африци довели у питање војну премоћ Велике Британије својим упорним и успешним отпором надмоћнијем и много боље наоружаном противнику.⁵

Све чешћа појава герилских снага и партизанских облика отпора умногоме подсећа на оно што се већ дешавало на Балкану од краја 17. века до почетка 19. века.⁶ Хајдучко и ускочко четовање хришћана с временом је постало део националне традиције и представљало је основ организованог оружаног отпора снажнијем, бројнијем и боље наоружаном непријатељу.⁷ И Карађорђевог устанак из 1804. покренут је као класично хајдучко четовање, али је постепено прерастао у вишегодишњи крвави обрачун са Турским царством. Сличан феномен специјалног герилског рата, у одређеној мери, представљало је и четничко ратовање широм Старе Србије и Македоније, на преласку из 19. века у 20. век. Мале, добро организоване и неухватљиве чете бораца, угрожавале су вековну премоћ Турака на широком простору од Солуна до јужних граница Србије и Бугарске.⁸

Идеја да се незадовољство локалних хришћана начинима управе суседних царстава, Аустријског и Турског пре свих, може искористити за подизање масовног устанка била је врло популарна током читавог 19. века и почетком 20. века. О опсежним припремама терена за политички преокрет и касније територијално уједињење српских земаља нарочито говори политички програм Илије Гарашанина – *Начертаније*, настало већ 1844. године.⁹

³ Детаљније о томе, D. E. Sutherland, *A Savage Conflict: the Decisive role of the Guerrillas in the American Civil War*, the University of North Carolina Press, 2009.

⁴ *On the Road to Total War*, Eds. S. Förster, J. Nagler, Cambridge University Press, 2002, 278–281, 318–324.

⁵ M. M. Evans, *The Boer War South Africa 1899–1902*, Osprey Publishing, 1999, 122, 126, 140; L. Scholz, *Why the Boers Lost the War*, Palgrave Macmillan, 2005, 88–93.

⁶ Р. Самарџић, *О усменом песништву*, Београд 1976, 137–144.

⁷ E. Hobsbawm, *Bandits*, Pantheon Books, New York 1981, 72–88; M. Broers, *нав. дело*, 177–180.

⁸ Детаљније о томе: У. Шешум, *Српска четничка акција (1897–1908)*, Београд 2020.

⁹ Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, Београд 2003, 187–202; Р. Перовић, *Око „Начертанија” из 1844. године*, Историјски гласник 1 (1963) 83–89; К. В. Никифоров, *„Начертаније” Илије Гарашанина и спољна политика Србије 1842–1853*, Београд 2016, 91–98.

У групу сличних пројеката, чији је коначни циљ било ослобођење и уједињење српских територија и области, свакако спада и анонимни спис – *Начело о ратовању са гверилама*. То је врло занимљив документ, значајан за разумевање политичких прилика на Балкану у другој половини 19. века. Анонимни аутор списка о начелима ратовања са гверилама очигледно је добро познавао локалне прилике и био упућен у тајне Источног питања. Његова визија облика и циљева успешног националног отпора ослањала се на познавање терена, као и на родољубивост и спремност за излагање ризицима од сукоба с армијама много боље опремљених и многољуднијих држава. Реч је о комбинацији хајдучког четовања и познатих елемената герилске тактике која је постојала широм Европе у 19. веку. Аутор притом истиче чињеницу да противник ни од чега толико не зазире колико од упорне борбе герилских јединица, упркос томе што многи војни експерти потцењују важност герилског четовања. Те чете, спремне да нападну с бока или из позадине и да изненада ноћу препадну непријатељски логор, чиниле би језгро герилских јединица.

Начела герилског ратовања спадају међу занимљивије, иако широј јавности сасвим непознате политичке пројекте. Спис о герилском ратовању открива суштину плана о стварању наоружаних одреда и ударних група, дубоко у непријатељској позадини, као и начине припреме терена за даље политичко деловање преко постепеног придобијања поверења локалног становништва. Главни актери поменутог списка били би команданти герилских јединица. Добри познаваоци терена и искусни ратници, способни да сталним акцијама исцрпљују снаге непријатеља, вође герилских јединица створили би повољне предуслове за каснији политички успех. Придобијање локалног становништва и постепено овладавање простором, под командом проверених локалних вођа, основни је циљ герилског отпора и централна тачка ове политичке замисли.

Аутор списка о герилском ратовању врло је помно анализирао локалне околности и капацитете једног сиромашног и врло заосталог друштва какво је било српско друштво средином 19. века. Имајући у виду наведене чињенице, као и крајњи циљ герилске борбе, он је закључио да се ти планови могу остварити само доследном применом основних начела асиметричног рата. Најпре, избегавањем директних окршаја с надмоћним противником на отвореном, а потом упорним поткопавањем и слабљењем снаге непријатеља. Изненадни напад с бока или из позадине, избегавање борби у урбаним срединама, спречавање увлачења шпијуна и непријатеља у редове добровољаца, као и пуно коришћење предности

познавања домаћег терена и географских специфичности, неке су од основних тачака овог пројекта. Лукавство, ноћни напад, угрожавање комуникација и стално исцрпљивање противника, имало је да поништи несумњиву техничку и бројну надмоћ противничке стране. Уз то, једна од кључних ставки био је и локални живаљ и подстицање њиховог родољубља кроз избегавање сваке пљачке, осиноности и грубости које би могле да умање популарност герилских јединица у локалној средини.

Један од битних детаља плана о ратовању са гвeрилама било је и стварање посебних политичких тела, надређених вођству герилских јединица. За то би требало основати нарочите одборе, чији би политички ауторитет био неоспоран. Локалним одборима био би надређен једино Централни одбор, или побуњеничка влада, која би преузела управу над радом одбора на одређеној територији или у читавој провинцији. То је посебно истакнуто у 7, 8, 9. и 10. тачки начела о герилском ратовању. Команданте герилских јединица постављају и именују одбори. Они се брину не само о логистичкој подршци герилским јединицама, о њиховој исхрани и наоружању, већ и о мрежи курира који би усменим путем били у вези с вођством герилских јединица, локалним одборима, али и Централним одбором. Главни циљ читавог пројекта, као што у завршном поглављу истиче аутор, било је „непрестано радити до часа док се чете не претворе у војску редовну, а одбори не уступе место народној влади”.

Ваља приметити да је слична идеја о организовању нарочитих одбора, као језгара будуће политичке власти, постојала већ у време револуције у јужној Угарској, али је по окончању сукоба у 1849. години пала у заборав.¹⁰ Шездесетих година 19. века, међутим, након поновног разбукутавања Источног питања, план о оснивању посебних политичких тела поново постаје актуелан. Нарочито после изненадног пораза Аустрије у рату с Пруском, 1866, када оживљавају планови о могућем територијалном и политичком преуређењу посрнутих царстава, Аустријског и Турског.¹¹ У међувремену, појачане су и припреме за војни обрачун међународних размера. Такав след догађаја био је покренут драматичним збивањима у Србији, после бомбардовања београдске вароши с Калемегданске тврђаве 1862. године.¹² Грозничаво наоружање народне војске и припреме за могући сукоб с Турским царством трајали су све до тријумфалне предаје градова Србији, у пролеће 1867. године.

¹⁰ *Преписка Илије Гарашанина 1839–1849*, I, прир. Г. Јакшић, Београд 1950, 293, 312–313, 359–361.

¹¹ *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874*, Београд 1965, 260–273.

¹² Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, Београд 2006, 419–442.

О озбиљности припрема за коначни обрачун с Турским царством и за ослобођење јужнословенских простора сведочи и формални предлог о могућем удруживању српских и хрватских снага у предстојећем сукобу. И тај занимљив пројекат дело је Илије Гарашанина и његовог повереника, капетана Антонија Орешковића. То је детаљан план о начину преузимања власти на читавом простору словенских провинција које су припадале Турској и Аустрији, и био је понуђен Јосипу Јурају Штросмајеру у марту 1867. године. Немогуће је не приметити одређене сличности између тог предлога и рукописа анонимног списка о герилском ратовању. Нарочито пада у очи сличност у образовању политичких одбора и организовању устаничке власти на територији која ће бити ослобођена у сукобима.¹³

Начело о герилском ратовању уједно представља доказ о увећању политичких тензија на Балкану и могућем драматичном расплету Источног питања. О томе сведочи и ујурбан рад на наоружању народне војске и повећању српских борбених капацитета кроз набавку десетина хиљада нових пушака.¹⁴ Замашни планови чији је важан чинилац био Илија Гарашанин, били су прекинути после његове смене 1867. и изненадне погибије кнеза Михаила средином 1868. године. После тога уследило је потискивање Гарашанина из државне политике јер је био отворен противник новог намесничког режима.¹⁵ Илија Гарашанин умро је 1874. године у Гроцкој.

Прецизно датовање текста о начелима герилског ратовања ипак мора остати нерешено. Овај документ може се условно сместити у шири временски оквир, између година Револуције из 1848. и последње године Гарашаниновог министровања.¹⁶ Када је пак реч о аутору списка *Начело о ратовању са гверилама*, и на то питање није могуће дати прецизан одговор. Ипак, врло је вероватно да је аутор овог пројекта био неко ко се

¹³ D. Bataković, *Foreign Policy of Serbia (1844–1867) Ilija Garashanin's Načertanije*, Belgrade 2014, 274–279.

¹⁴ Близу 40.000 пушака добијених на поклон из Русије било је кришом пребачено из Румуније Дунавом, до Србије. Том акцијом је руководио сам министар полиције Никола Христић. Н. Христић, *нав. дело*, 449, 462–464; В. Bogdanović, *Puške – dva veka pušaka na teritoriji Jugoslavije*, Beograd 1990, 36–40.

¹⁵ Милојковићеви агенти и полицијски чиновници су после 1868. готово нескривено надзирали и пратили Гарашанина, читали његову личну преписку и ометали његове сусрете с политичким истомишљеницима. Био је то горак крај Гарашанинове врло плодне и богате државничке каријере. Д. Мекензи, *Илија Гарашанин, државник и дипломата*, Београд 1987, 458–461.

¹⁶ Поједине речи и технички изрази које анонимни аутор користи у свом тексту, као: *револвер, телеграф, жандармерија, штафетна пошта*, овај документ смештају у педесете или шездесете године 19. века.

веома добро разумео у стручна питања војне тактике и био упућен у поверљиве и подробне детаље Источног питања. Утолико није искључено да је управо неко од блиских Гарашанинових сарадника, какав је био официр Антоније Орешковић, могао бити творац поменутог пројекта. О томе говори и чињеница да спис носи несумњиве одлике архаичног стила, језика и српске ортографије, карактеристичне за средину 19. века.

Овај занимљив и обимом невелик документ похрањен је у личном фонду Милутина Гарашанина, у Архиву Србије, под сигнатуром МГ–47.

Начело О Ратовању са Гверилама

Увод

1. Важност гверила. – Премда команданти редовних војски, мало чете гверила уважавају, опет стоји то, да војници и официри ничега се толико не боје, колико једном упорном и трајућом боју гверила, који их мори и троши.

Гверила су нека оделења војна састављена из чета већег или мањег броја самовољаца¹⁷ који имају за главну цел, досађивати непрестано непријатељу, таквим начином, да не буду никад изненада нападнуте или обкољене, и које су расуте по местима удаљеним од вароши као н.пр. између брда, шума, долина и.т.д. приморавајући их гонити једног невидимог непријатеља, као сенку, који ипак не даје њима ни један тренутак мира.

2. Места. – У образовању гверила, мора се пре свега избегавати вароши и паланке јер ове могу врло лако освојене бити од непријатеља, и освете коју овај у тим приликама чини над житељима, разпростиру свуда страх и угушују одмах с' почетка одушевљење народа. Треба дакле изабрати отворена места, шума, гора, планина и. т. даље.

3. Лица. – Најспособнија за предузети такав посао јесу она лица која су компромитирана код владе, и која, да не би остала непрестано изложена опасности да буду ухваћена, и без икаквог отпора жртвована освети тирјанства, морају пре желити повући се између брда или шума и ту поставити језгре кора који се имају образовати /устројити/. Кад је почетак од овакови лица, није тако лако, да у случају несреће, други ко буде компромитиран, јер влада познајући у њима своје старе противнике, не може себи преставити једно пространије созоклетије.¹⁸

4. О језграма /nuclei/. – Језгра сваког кора или чете гверила мора бити састављена од врло мало људи најмање од 5 највише од 20. Ова морају гледати избегавати трупе које су противу њи послате од владе; ал ово не мора се чинити беганем, већ свдећи с' пута исте са лажним извештајима, и држати их увек у упорним и безполезним¹⁹ движењу.²⁰ Чрез њиовог малог броја, ове језгре лако се навикну узнемиравати и избегавати непријатељске трупе, и како се оне постепено усавршавају у овом начину

¹⁷ Самовољац – добровољац.

¹⁸ Созоклетије – завера.

¹⁹ Безполезно – бескорисно.

²⁰ Движеније – покрет.

ратовања, добијају све више уверење у саме себе, док редовне трупе, видећи се увек преварене и тако рећи поругане,²¹ губе све више узтерпљење и одушевљење. С' друге стране, народ видећи да редовни војници нису кадри схватити оно начело храбри синова отачества, почне поверавати се гверилама, одушевљава се и гледа да им помогне ако не другчије, а оно посредно; младеж се одушевљава, иде да умножи врсте војујућих, и тако постепено језгре се развијају, умножавају, док постају кори и за нападање способни.

5. О сајузу²² чета. – Свака чета, била она мала или велика, може имати врло малу надежду на успјет јер пре или после непријатељске трупе могу је обколити; али више њи мањи чета, далеко једна од друге неколико миља но опет међу собом сојужене, не могу бити обкољене, нарочито кад се налазе у једном ланцу гора као на пример оним провинције Трента, Кадора и. т. д.

Зато је нужно да од прилике 10 чета, раздељене на мала одстојања буду под једном командом, њиовим постепеним умножињем треба изнова пораздељавати их, тако да се уздржи првобитна сразмјерност. Тако на. пр. један сами кор од 1,000 људи врло би од мале ползе био; али раздељен у толико мали чета, овај број је довољан за забављати једну редовну војску у врло великом простору земље.

6. Прва предузимања. – Чим су мање чете устројене, морају гледати да држе народ околине у движењу средством чести извештаја. Оне треба да се појаву непријатељу, рушењем по дигод железни путова који су њему најнужнији за његов саобраштај, прекидањем жица телеграфски, ваћањем²³ штафета, да не би имао извесна известија о њиовом броју, устројству и.т.д. тако исто морају гледати да изненада нападају и безоружају патроле и жандаре који често прегледају у врло малим оделењима, друмове, села. и.т.д. или и уништавати правителствене²⁴ магацине.

7. Предострожности. – Од велике је важности пазити нарочито прве дане, да се не би у четама увукао који шпион, прем да је док су ове мале и у непресталном движењу, скоро немогућно издати их; и чим је чета мало већа, њиова движења морају бити позната само официрима.

Ако би се ипак таково лице увукло треба га пронаћи и на сваки начин, да би се могао за пример другима казнити, такођер је од највеће важности

²¹ *Поруган* – исмејан.

²² *Сојуз* – савез.

²³ *Ваћање* – хватање.

²⁴ *Правителствен* – државни.

нарочито први дана, да све што чете добијају за своју рану буде изплаћено, иначе би их народ могао сматрати за чете ајдука, кад напротив треба за народ зна да се то тиче отечественог предузећа, чим он буде о томе убеђен [зацелоће, нечитко] раном за отечественике, премда је увек нужно да му се за то понуди нека награда за ствари које је он дао. О свему томе треба да се брину одбори.

О Одборима

8. Централни одбор. – Прве наредбе морају издане бити од Централног одбора или бунтовне владе. Њему спада наименовање први поглавара, официра, капетана и: т: д; установити прву или прве чете, решити о времену и месту први предузимања што више за већу сигурност нужно је да ове приуговорљавајуће радње буду све концентrirане у руке једног самог одбора. Но чим су радње започете, нужно је поставити више цент[а]ра и одбора подчињени /филијални/

9. Одбори провинцијални и окружни. /Districtus/²⁵ одбори провинцијални установљавају се у најзгоднијем месту провинције, а окружни у оном – месту – окружија. Ови последњи примају заповести од први који су у непосредном сајузу са Централним одбором или бунтовном владом.

Главна брига мора бити та да гледају да лица која сачињавају гвериле буду поштени синови отечества и да се не увуче који издајник, с друге стране мора пазити да не би било које поштено лице невинно гоњено.

Често се догађа да и најискренији родољуб, било због тога што се усудио против стати²⁶ којој популарној идеји, било стога што је од каквог особеног непријатеља, или кад кад од људи исте владе нападнут, буде од обштег мњења обтужен издајства ради и осуђен. Такова гонења шкоду много цељи и удаљавају много поштене родољубе. Кад су се упознала лица и сачинила чета, нужно је да се надлежни одбор занима о њеном наоружању, и тако исто да јој прибави нужна средства за храну барем за прве дане.

10. Предупређавајућа правила. – Док не дође час делања, одбори нека наменују поглаваре чета, нек одреде целисходна места за предузимање, нек прибаве у напред оружје и рану. Нека се не чини никакovo уписивање /вербовање/ у напред, нека поглавари уписују без извести сва лица способна за бој гверила, и нек их не позива к' оружју док се не устроје чете.

²⁵ Districtus – област.

²⁶ Противстати – успротивити се.

Уписивања /вербовање/ унапред јесу безкорисна штовише шкодљива. Више њи се уписују кад је опасност будућна и далеко, али мало њи су одважни да ју дочекају својевољно у случају такове, у предрачуну гверилера поглавари нек се ограниче рачунати само на мало њи одважни и као такви познати људи.

11. О наоружању. Што се наоружања тиче, добро би било кад би сваки ратоборац²⁷ снабдевен био једним штуцом²⁸ или ловачком пушком и:тд: Но ипак немајући довољно число²⁹ пушака то треба се задовољити и оним оруђима којих има, па било коса, или штапова; јер као што смо већ казали, чете ако су мало одважне, могу се лако наоружати, обезоружавајући изненада ког жандара, патролу стражу, и т:д. Официри осим мача /сабље/ и штилета /ридла/ могу набавити и оружати се једном пушком – карабина или револвером.

О команди.

12. Наименовања и круг власти. Коменданти кора гверила морају бити наименовани од Централног одбора или ако има, од бунтовне владе. У исто време мора им бити тачно опредељен круг власти која не треба да пређе круг ког нису у стању надгледати.

На ту цел најугодније је разделити земљу на 4 или 6 предела војени, и наименовати једног коменданта за сваки, он пак наменује подкоменданте своје.

При бирању коменданта, Централни одбор мора смотрити, не само на храброст, дјелателност,³⁰ способност и поверење, које одбор има у њима, но и на особни уплив које ће ови имати над ратоборцима, њиовим заповестима подчињени.

Није преко нужно, но ипак добро би било кад би такви комендант имао особитог војеног изобраења,³¹ ал је преко нужно да зна употребити апсолутну власт над својим подчињенима, јер један гверилерски капетан много више но они при трупам, мора зактевати од своих војника неограничену покорност, окретност у движењима, и онајвише, тачност у смотрењу времена.

²⁷ *Ратоборац* – ратник.

²⁸ *Штуц* – кратка пушка, карабин.

²⁹ *Число* – број.

³⁰ *Дејателан* – приљежан, вредан.

³¹ *Израење* – знање, стручност, искуство, наука.

Нереди у овом смотрењу, при трупама које се у један ма могу наћи у нужди да се скупе у једном даном месту, могу повући са собом највеће опасности при најважнијим предузећима.

13. Дужности коменданта. Комендант мора дакле знати здружити љубезном начину преко нужно својство у таквим комендантима, за задобити срце својих садруга у оружију. – Најозбиљнију строгост на ползу³² делања.

Не мора имати наклоности за икога, сви су његова браћа за време одмора, и сви једнако подчињени његовим заповестима при делању.

У случају кад он неби могао присуствовати у предузимању ког дела веће важности, заступаће га онај комендант предњи чета, за кога он држи да најбоље одговара захтевањима околности /времена/

14. Предострожности. – Комендант мора наредити, да чете које су се због неке важне дужности скупити морале, неостану сајужене дуже но што треба; но чим је план свершен, нек се раздвоје, следејући свака други правац, јер иначе могу бити све у један ма нападнуте од царски сила, што баш на сваки начин избегавати треба.

Кад се трупе непријатељске деле у разна одељења за гоњење поједини чета све тежње коменданта морају бити управљене на то, да их умори са непрестаним и изненадним движењима, са лажним известијама, која известија – разпростирање мора остати поверено пријатељском народу. Кад пак комендант увиди да су непријатељске силе већ без снаге, уморне и безвољне, мора дочекати угодно време, скупити убрзо неколико чета и напасти онај део непријатељске војске који би највише безвољан и уморан [био].

Свршен план мора заповедати, да се скупљене чете одма раздвајају као што је горе казано.

15. Движења и изненадна нападања. – Ако план који се извршити има – има за темељ неку подану точку, уместо да би уморио чете, и изгубио бадава време, много је боље да комендант лично тамо иде са неколико од својих најпоузданијих и наређује скуп други чета у месту где треба да се ради, и тако брзина движења зачудиће и задаће већма страх непријатељу.

Не треба никад заборавити, да се човек већма боји онога што му је непознато, од опасности које не може видети или измерити, нег ли опасности очевидне, од које може рачунати штету; из овог узрока бољи су успеси који се добијају изненадним нападима са стране. Из овог следеује да цел и намера четног коменданта мора увек бити изненадни нападај.

³² Полза – корист.

16. Круг власти. – Власт једног четног коменданта не мора прекорачити границу задатог му предела осим у случајима велике нужде, и у овом случају мораће увек извести Централни одбор за избећи неред. Најважнија вештина једног четног коменданта јест та, да зна постићи највећи добитак из положаја места, као н:пр: гора, шума, потока, и странпутица итд: ствари које он тешко може добро знати ако прекорачи њему опредељен круг, и над коме је морао већ учинити особита размотрења.

17. Изузетци. – Ипак кад један капетан гони са својом четом бегајућег непријатеља тада нема се бојати и прелазити у кругу, другом коменданту одређеном тако исто и онда, кад превиди да би неким делом хитрости³³ могао предупредити да непријатељ заузме неки корисни положај, не треба да то изостави, ови и тим подобни су изузетни случајеви о којима горе говоримо.

18. Одношаји са житељима. – Комендант мора гледати да је у непрекидном саобраштају са житељима оближњи места, да би средством њих, могао имати верна³⁴ известија, о силама и движењима непријатеља, која он мора одма саопштити старијем коменданту, да би се могло увек радити с' поразумљењем. И за постићи ово треба да комендант пази, да не би своји подчињени увредили или се показали неучтиви са житељима оближње вароши или села.

19. Квартир.³⁵ – Ако је могућно треба да се наместе изван обитавани³⁶ места, у каквој шуми долини итд. Ал на сваки начин мора избегавати вароши, ако је ипак принуђен са својим добровољцима становати у једном месту или вароши, мора гледати да заузме неку обштинску зграду, манастир, цркву итд: да би био тако увек у скупу и да не би бескорисно досађивао житељима.

20. Познавање лица. – Комендант треба да упозна собствена³⁷ својства добровољаца, мотрити на пример: који су најбржи пешаци, најбољи стрелци, коњаници итд: да би знао у којој служби и којим случајевима ће од њи имати најбољу корист.

21. Преко нужна знања. – Комендант мора добро знати дужности мртви стража, шпиона, патрола и одбране места итд:

22. Вештина о употребљењу својих сила. – Показујући само једну част³⁸ својих сила, и показујући притворно одступање, достижава се више

³³ *Хитрост* – лукавство.

³⁴ *Веран* – веродостојан, тачан.

³⁵ *Квартир* – логор.

³⁶ *Обитавана* – насељена.

³⁷ *Собствена* – лична.

³⁸ *Част* – део.

пута, да непријатељска сила оставља им полезан положај. У том случају лако је прекидати одступање, и тако преварити је. Ову вештину /strategemma/³⁹ комендант треба да употреби нарочито кад је нека част непријатељске војске стављена у које село или паланке.

Да не би своје људе и житеље изложио опасности и погибелји, мора гледати да непрестано узнемирује, и умори непријатеља са непрестаним и разним движењима, престављајући час да ће га нападати, час да ће га обколити, док непријатељ изгубивши стрпљење одступи место, и тада га комендант напада ако се осећа јачи, у противном случају одступа као што смо горе казали. Јер да повторимо,⁴⁰ капетан или комендант треба увек да пред очима има то начело: да је његов најглавнији задатак не оставити никад непријатеља у миру, узнемиравати га, уморити га са честим изненадним нападајима, или претворним нападањем, кад се тога он најмање нада изчезнути [versvinden] кад се он држи или ближи њима.

На тај начин непријатељ се налази принуђен све већма раздвајати, и тим расипати своје силе, тако да, кад ће рат постати обшти, неће бити у стању саставити једну чврсту и подпуну војску.

О четама

23. Број и дељење. – Свака чета подпуно устројена може се састојати од 100, или 150 људи а не сме прећи 200, осим онда кад је непријатељ одступио из једне целе провинције или окружија. У овом случају надлежни одбор моћи ће устројити чете, са више од горе прописаног броја људи, наредба заборавити, да ако се рат са гверилама одржи и развије, добровољцима се додају и многи војници редовне трупе, и тако се постепено сачињава чврста и дисциплинарна војска.

Добро је да се свака чета раздели у 4 одељења са 4 официра над свако. Ако је чета врло мала може се разделити на 2 одељења.

24. О кавалерији.⁴¹ – Једна чета гверила подпуно устројена мора имати 3 или 4 добровољаца на коњу, или ако положај места дозвољава, и 10 до 20. Ова лица морају бити окретна, отважна, и способна, да познају добро околине, путове и најсакривеније странпутице, и:т:д: Ова се не морају употребити нарочито за ношење нужни депеша, тако исто и за нападати изненада на ког непријатељског писмоносца или кола са раном.

³⁹ *Strategema* – стратегија.

⁴⁰ *Повторити* – поновити.

⁴¹ *Кавалерија* – коњица.

У обште треба тако управљати да поједине чете раде у свом пределу, јер познавање истог олакшава много њиов посао, и још с' тога што је овај једна од највећи полза коју добровољци имају над редовним трупaма. Ипак поједине чете морају увек бити спремљене ићи у оном месту окружија или провинције које ће њима означити комендант.

25. О естафетама.⁴² – Да би се могло у сваком тренутку шиљати и примати настављења⁴³ нужно је поставити одма с' почетка један кор естафета, који морају бити доста паметна да би точно изказали речи њима казате, јер се мора у колико је могуће избегавати писмене заповести, настављења итд: начин устројства овог кора зависи од местни околности и потом је дужност одбора о том занимати се, на сваки начин мора имати ово као једну од најважнији своји дужности.

26. О вежбању. – Добровољски кори⁴⁴ не могу никад доћи до великог степена војеног изображења, ипак нужно је да се гвериле пешака у пражњавању прости и двостручни линија, у движењима и марширању у колонама, у употребљењу ножева и пушака – тако исто у постројењу каре,⁴⁵ и ако достаје довољно времена, добро је да се упражњавају батаљоном и четном учењу.

27. Радња. – Већ смо казали да главна целъ чета гверилски јест узнемиравати, досађивати и уморити душмана. Поред тога нужно је и омести га јер у противном случају, видећи непријатељ њих да су нападаји чета и њиове вештине гола страшила, неће о том водити никакву бригу и остаће у његовом положају док не види да је пробитачно оставити га.

Најбољи начин за шкодити непријатељу јесте тај, да се по верним извештајима, нападају његови шиљбоки⁴⁶ и на целе страже. Више пута могу добровољци увући се у линији мртви стража и отуд избацити коју пушку противу непријатељског логора, због њиовог врло малог броја могу после прећи на друго место и то исто пофторити. Ноћу нарочито ово проузрокује обшту сметњу, кад та врло мала чета скоро никаквој опасности изложена није. Ако се пак ова вештина може са више страна изградити, тако да неколико гверила увучени у линију мртви стража, са више места избацују неколико пушака у непријатељском логору, којима

⁴² *Естафете* – штафете, тачније штафетна или курирска пошта којом се преносе хитне поруке и садржаји. У Србији је ова брза пошта радила све до установљења телеграфских линија педесетих година 19. века.

⁴³ *Настављења* – наредбе.

⁴⁴ *Кор* – јединица.

⁴⁵ *Кара* – квадратна војна формација.

⁴⁶ *Шиљбок* – стражар.

пак наравно све следује пушкарање [нечитко] непријатељски штабска сметња дође до највећег степена и приморава да цели логор устане.

Пофторавајући ово сваку ноћ и по могућности више пута, успева се, да се умори и ослаби и најјачи непријатељ; кад добровољци врло мало [нечитко] јел сваки пут не иду него само неколико њи вршити ту дужност, дајући тако један другом времена одмору.

28. О времену. – Најугодније време за узнемирити непријатеља јест ноћ, а нарочито око један сат после добошног позива, кад су војници заспали. Сан одмара физичне силе човека; тога ради морају гвериле гледати да одузму непријатељу овај благи покој при свем том морају употребити сваки угодни тренутак за оназађивати и узнемиравати непријатеља, било дању било ноћу. Уобште може се поставити ово начело: дан мора бити особито употребљен за гонити страже, патроле, естафете, кола натоварена војним потребама и. тд; ноћ за нападање или узнемиравање самог логора.

Добар капетан не мора се задовољавати сам једним добрим успехом предузећа, но мора га подстрекавати да пофтори нападај, и да се ползује клонулим духом непријатеља. Тако ће бити непријатељ приморан умножити своје чете за осигурати стране,⁴⁷ и тако његове силе постају све већма раздвојене.

Кад се узме на ум да свака редовна трупа мора управљати маршове, по маршовима патрола, лако ће се увидити како, непријатељ тако узнемирен не може правити на дан више од 4 до 6 миља. Тако једна најмања гверила, добро вођена у стању је узнемоћити /парализирати/ силе једног јаког непријатеља. Једно од највећих старања гверила мора бити то, да сведе с' правца пажњу непријатеља. Између брда, најбоље средство за постићи ову цел, јест упалити ватру по врховима гди нема чета. За то треба употребити сељака или пастира. Ово се још боље успети може, ако се близу ових ватра избаци по коју пушку у ветар.

Обшта примедба

Гвериле које се могу сматрати као мртва стража народне војске имају двоструко знање: одвајати непријатељске силе, и приуговљавати⁴⁸ земљу на обшти устанак. За постићи ову последњу цел, нужно је да оне са пристојним владањем, као што приличи ономе који се бори за цел

⁴⁷ Страна – крило, бок.

⁴⁸ Приуговљавати – припремати.

свету љубезним и срдачним као што приличи синовима отечества, да свагда знаду себи и истој цели задобити симпатију народа, који ће их у том случају подпомоћи драговољни у свакој нужди, а младеж ће својевољно понудити да умножи број храбри родољуба, у овом случају и саме породице заузеће се, судбини гверила, и више ће се старати да би оне успеле у својој цели. – Последња цел гверила јест с' једне стране дати времена и прилике земљи да устроји велику војску, од које оне састављају језгру, која је у стању против стати и разбити непријатеља у отвореном пољу, а с друге стране олакшати какву случајну помоћ са стране, предупредити непријатељу да стави против силе пријатељске чврсту војску – тога ради гвериле немају се задовољавати са појединим победама, оне морају непрестано радити до часа док се чете не претворе у војску редовну, а одбори не уступе место народној влади.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Преписка Илије Гарашићина 1839–1849, I, прир. Г. Јакшић, Београд 1950. [*Prepiska Ilije Garašanina 1839–1849*, I, прир. G. Jakšić, Beograd 1950]

Христић Никола, *Мемоари 1840–1862*, Београд 2006. [Hristić Nikola, *Memoari 1840–1862*, Beograd 2006]

Литература – Secondary Works

Bataković D., *Foreign Policy of Serbia (1844–1867) Ilija Garašanin's Načertanije*, Belgrade 2014.
Bogdanović B., *Puške – dva veka pušaka na teritoriji Jugoslavije*, Beograd 1990.

Broers M., *Napoleon's Other War: Bandits, Rebels and their Pursuers in the Age of Revolution*, MPG Books Group 2010.

Evans M. M., *The Boer War in South Africa 1899–1902*, Osprey Publishing 1999

Goya F., *Los Desastres de la Guerra*, Madrid 1863.

Hobsbawm E., *Bandits*, Pantheon Books New York 1981

On the Road to Total War, Eds. S. Förster, J. Nagler, Cambridge University Press, 2002

Scholz L., *Why the Boers Lost the War*, Palgrave Macmillan 2005

Sutherland D. E., *A Savage Conflict: the Decisive role of the Guerrillas in the American Civil War*, the University of North Carolina Press 2009

Talty St., *The Illustrious Dead: Terrifying Story How Typhus Killed Napoleon's Greatest Army*, Crown Publishers New York 2009

Љушић Р., *Књига о Начертанију*, Београд 2003. [Ljušić Radoš, *Knjiga o Načertaniju*, Beograd 2003]

Мекензи Д., *Илија Гарашићин, државник и дипломата*, Београд 1987. [Mekenzi Dejvid, *Ilija Garašanin, državnik i diplomat*, Beograd 1987]

Никифоров К. В., „Начертаније” Илије Гарашићина и спољна политика Србије 1842–1853, Београд 2016. [Nikiforov Konstantin Vladimirovič, „Načertanije” Ilije Garašanina i spoljna politika Srbije 1842–1853, Beograd 2016]

Перовић Р., *Око „Начертанија” из 1844. године*, Историјски гласник 1 (1963) 71–94. [Perović Radoslav, *Oko „Načertanija” iz 1844. godine*, Istorijski glasnik 1 (1963) 71–94]

Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874, Београд 1965. [Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške monarhije 1859–1874, Beograd 1965]

Самарцић Р., *О усменом песништву*, Београд 1976. [Samardžić Radovan, *O usmenom pesništvu*, Beograd 1976]

Шешум У., *Српска четничка акција (1897–1908)*, Београд 2020. [Šešum Uroš, *Srpska četnička akcija (1897–1908)*, Beograd 2020]

Vladimir JOVANOVIĆ

PRINCIPLE OF GUERRILLA WARFARE

Summary

The organisation of armed resistance against a superior enemy is closely related to the question of choice of relevant tactics and the forms of unconventional, asymmetric warfare. The guidelines about the principles of guerrilla warfare are an interesting example of defining formal principles for mounting an armed resistance in the second half of the 19th century. The choice of the field conducive to guerrilla warfare, control of strategic positions, manner of organising companies, and their attitude towards the civilians, including the elimination of spies and traitors among the local population, are essential for effective guerrilla resistance. The political background of the guerrilla organisation, centralised and ongoing supervision of the commanding composition of the guerrilla movement, and the control of important information, are some of the key questions concerning the phenomenon of guerrilla warfare.

The secrecy and caution of organising actions were of decisive importance as the success of the entire guerrilla conflict depended on them. An overtly open or incautious guerrilla resistance would be useless and would imply the danger that the superior enemy could reveal and destroy it. If it aimed to gain and maintain advantage over the enemy, any guerrilla unit would be forced to rely on a sudden attack, disturbing the opposing forces with constant skirmishes, taking captive smaller squads of enemies and avoiding open conflicts with the better armed enemy. Particularly important for any guerrilla movement is the creation of political structures availing of the military successes of guerrilla forces in the field and turning them into durable political or territorial gains. In the Serbian case, this was done through particular committees, superior to the leaders of guerrilla units. Committees would set up authority in the territory liberated during earlier successful guerrilla warfare.

Чланак примљен: 31. 05. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 07. 07. 2020.

Урош ШЕШУМ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

ПОДРИМА, ИЗ СПИСА ПРОТЕ МИЛОША ВЕЛИМИРОВИЋА

Анстракт: Живот српског становништва Старе Србије у другој половини 19. века био је обележен притиском њихових суседа Албанаца. И у Подримљу, метохијској микрообласти, албанска насртљивост је такође обележила епоху. Насиља Албанаца за последицу су имала мењање етничке и верске слике бројних насеља на штету православних Срба. Исељавање Срба повлачило је и урушавање или уништавање православних храмова и других материјалних трагова српске средњовековне државности. Текст Милоша Велимировића настао је на основу његових сећања на боравак у Подримљу шездесетих година 19. века, када је био ђак манастира Дечана. Он садржи податке о насељима, ономастици, етничком распореду, црквама, манастирима и њиховим остацима, те о обичајима и начину живота подримских Срба. Будући да је сачувано врло мало наративних извора о прошлости подримских Срба пре последње четвртине 19. века, овај извор представља драгоцену сведочанство за локалну историју, али и за историју Старе Србије.

Кључне речи: Стара Србија, Подрима, Манастир Високи Дечани, Ораховац, Велика Хоча.

Abstract: The Serbian population in Old Serbia in the second half of the 19th century lived under the pressure of their Albanian neighbours. The Albanian aggression in Podrimlje, a micro-region of Metohija, also marked the epoch. The consequence of the Albanians' violence was a change in the ethnic and religious image of numerous settlements to the detriment of Orthodox Serbs. The emigration of Serbs also implied the collapse or destruction of Orthodox churches and other material traces of Serbian medieval statehood. The text of Miloš Velimirović is based on his memories of his stay in Podrimlje in the 1860s, when he studied at the Dečani monastery. It contains information on settlements, onomastics, ethnic distribution, churches, monasteries, and their remains, as well as the customs and lifestyle of the Podrimlje Serbs. Given that very few narrative sources have been preserved about the past of the Podrimlje Serbs before the last quarter of the 19th century, this source is a valuable testimony to local history, as well as the history of Old Serbia as a whole.

Keywords: Old Serbia, Podrima, Visoki Dečani monastery, Orahovac, Velika Hoča.

* sesumiii@hotmail.com

Милош Велимировић био је међу првим националним радницима, учитељима, који су понети родољубљем одлучили да се отисну у Стару Србију и Македонију крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 19. века, те да тамо поред просвете шире и српску националну свест и припреме тамошње Србе за будуће ослобођење и уједињење с Кнежевином Србијом.

Рођен је 1848. године у селу Краљу код Андријевице, у племену Васојевића. Описменио се у родном селу, а образовање је стицао и у школама манастирског типа у родном месту, Манастиру Ђурђеви ступови, Високим Дечанима и у српској основној школи у Пећи. Београдску богословију завршио је 1870. године као државни благодјејанац.¹

По завршеној Богословији одлази у Пећ, где се црквено-школској општини понудио за учитеља, међутим, пошто га је општина због свог сиромаштва одбила, одлази накратко на рад у школу на Чево, а затим у Скадар.² Скадарска српска црквено-школска општина добијала је новчану помоћ од руског скадарског конзулата још од 1859. за издржавање школе, те је Велимировић у другој половини 1870. постао учитељ скадарске српске школе. У Скадру је остао до 1872. године, када је Русија ускратила помоћ општини која услед тога није имала новца да плаћа учитеља. Изгубивши службу, Велимировић је отишао у Београд где је од митрополита Михаила и министра иностраних дела Јована Ристића тражио стипендију за даље школовање. Ристић га је одбио, препоручивши му да нађе слободну школу у српским областима у Османском

¹ *Пастир, лист за науку и књижевност духовног садржаја*, 19–3 (1870) 312; Т. Урошевић, *На својој бразди, светле слике свеишеничке из Епархије нишке од 1879–1929. г.*, књ. 2, Ниш 1933, 107–108; В. Војводић, *Из књижевне историје и просвете*, Кикинда 1989, 93, 145; *Тајна мисија пиротског проте Милоша Велимировића по европској Турској 1909. године*, прир. И. Николић, Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ 9 (1995) 132; В. Николић, *Велимировић Милош*, Српски биографски речник 2, В–Г, Нови Сад 2006, 118–119; Г. Антић, *Велимировићи, (књижевна баштина)*, Андријевица–Земун 1996, 21–24; М. Вулевић, *Незнано гробље прота М. Велимировића*, Стварање, лист за књижевност и уметност 47 (1992) 463; Архив Србије (= АС), Министарство просвете – Просветно одељење (= МПс-П), 1870, фасцикла (= Ф.) 5, ред (= Р.) 826, ректор Београдске богословије Н. Поповић, министру просвете и црквених дела Д. Матићу, но. 93, 26. 6/8. 7. 1870; М. Велимировић, митрополиту српском Михаилу, 26. 6/8. 7. 1870; АС, МПс-П, 1876, Ф. 5, Р. 54, М. Велимировић, министру просвете и црквених дела С. Новаковићу, 26. 6/8. 7. 1875; АС, МПс-П, 1877, Ф. 7, Р. 36, Алексиначко окружно начелство, министру просвете и црквених дела А. Васиљевићу, бр. 3213, 28. 6/10. 7. 1877.

² *Протокол писама Општине Пеће 1870–1880*, прир. Ј. Пејин, М. Петровић, Приштина–Београд 1992, 13; Т. Урошевић, *нав. дело*, 108; *Тајна мисија*, 132; В. Николић, *нав. дело*, 119; Г. Антић, *нав. дело*, 24.

царству и у њој настави свој просветни рад. Пошто му је пропао покушај да постане учитељ српске школе у Сарајеву, а Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини га је одбио као учитељског кандидата, вратио се у Краље.³

У Србији се опет обрео крајем 1874, где је убрзо по доласку постављен за заступника учитеља у сокобањском селу Читлуку. У истом селу постао је привремени учитељ 1876. године. Учествовао је 1876–1878 у српско-турским ратовима. Пошто се оженио, рукоположен је за свештеника 1878. и постао парох зајечарског села Слатина. Године 1882. прешао је у парохију Сокобање.⁴

На почетку Српско-бугарског рата 1885. био је војни свештеник Тимочког артиљеријског пука, а по освајању Брезника накратко је вршио дужност брезничког среског начелника.⁵ Године 1886. постао је пиротски парох. У овом граду остао је 25 година, поставши током дугогодишње службе окружни протојереј и гимназијски вероучитељ, такође и војни свештеник Моравске дивизијске области. У Пироту је засновао пододбор Друштва Светог Саве и Српске књижевне задруге. За време анексионе кризе 1908. приступио је организацији Народна одбрана и постао потпредседник њеног локалног одбора и власник *Момчиловца*, гласника пиротског пододбора организације.⁶

³ Велимировић је у писму министру иностраних дела Јовану Ристићу казао да је крајем октобра 1872. кренуо из Скадра у Србију, одакле је министру писао почетком децембра исте године. У својим доцнијим молбама није наводио да је после губитка службе отишао у Београд, већ у родно село. Биће да се 1872. вратио из Београда у Краље, па затим 1873/1874. поново дошао у Србију. Г. Антић, *нав. дело*, 25–27; АС, Министарство иностраних дела – Благајничко одељење (= МИД–БО), К. 6, митрополит српски Михаило, министру иностраних дела, Ј. Ристићу, 7/29. 11. 1872; М. Велимировић, Ј. Ристићу, 22. 11/3. 12. 1872; АС, МПС–П, 1874, Ф. 15, Р. 612, М. Велимировић, министру просвете и црквених дела Ф. Христићу, но. 6744, 6/18. 11. 1874; АС, МПС–П, 1876, Ф. 5, Р. 54, М. Велимировић, министру просвете и црквених дела С. Новаковићу, 26. 6/8. 7. 1875.

⁴ Г. Антић, *нав. дело*, 25; АС, МПС–П, 1874, Ф. 15, Р. 612, М. Велимировић, министру просвете и црквених дела Ф. Христићу, но. 6744, 6/18. 11. 1874; исто, Ф. 18, Р. 1061, министар просвете и црквених дела Ф. Христић, начелству Округа алексиначког, бр. 6996, 18/30. 11. 1874; АС, МПС–П, 1878, Ф. 6, Р. 45, М. Велимировић, Министарству просвете и црквених дела, 25. 7/6. 8. 1878; *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1875*, Београд 1875, 105; исто, 1876, 127; исто, 1877, 143; исто, 1878, 117; исто, 1879, 155; исто, 79; Т. Урошевић, *нав. дело*, 108; *Тајна мисија*, 132; В. Николић, *нав. дело*, 119.

⁵ В. Ђорђевић, *Историја Српско-бугарског рата 1885*, књига 2, од Сливнице до Пирота, Београд 1908, 617; М. Марковић, *Моје успомене*, Београд 1906, 316.

⁶ В. Ценић, *Часописи Јужне Србије на раскрсници XIX и XX столећа*, Врање 1982, 309–310; В. Николић, *нав. дело*, 119.

Године 1909. председник српске владе Стојан Новаковић послао га је у Метохију и Северну Арбанију да испита расположење Албанаца према младотурском режиму и уопште шта мисле о тамошњим политичким приликама. Године 1911. премештен је у Београд, у савиначку парохију, где је на служби остао до смрти. Током окупације Србије у Првом светском рату прота се с породицом неколико пута нашао у збегу или бежанији, те је током рата због повлачења и евакуације становао у Пироту, Куршумлији и Крушевцу и у последњем граду је сачекао ослобођење 1918. године. Преминуо је у Београду 12. септембра 1920. године.⁷

*

Велимировић је у последњој деценији 19. века почео да објављује своја сазнања о разним крајевима Старе Србије, Полимља и Северне Арбаније, у којима је живео или кроз која је путовао. У часописима *Дарданија*, *Наставник*, *Учитељ*, *Браство*, *Дело*, *Годишњица Николе Чулића*, *Слава*, *Просветни гласник* и *Наше планине* објавио је неколико чланака који су описивали Полимље, област Васојевића, западни део Метохије и скадарску околину. За време балканских ратова објављивао је фељтоне и у новинама, *Вечерњим новостима*, *Виделу* и *Штампи*, и у београдском издању *Илустроване ратне кронике 1912–1913*.⁸

Будући да је знао да су српској стручној и широј јавности области Старе Србије, Северне Арбаније и Полимља биле слабо познате, трудио се да у својим текстовима о њима пружи што више података. У намери да каже више, Велимировић је губио систематичност, те је у својим

⁷ Т. Урошевић, *нав. дело*, 108, 111; *Тајна мисија*, 132; В. Николић, *нав. дело*, 118–119; Г. Антић, *нав. дело*, 33–34.

⁸ Илија Николић и Гојко Антић дали су до сада најпотпуније библиографије Милоша Велимировића, мада се мора закључити да су и оне непотпуне. Николићева библиографија представља списак објављених радова који је сам Велимировић саставио у дубокој старости, а који се налази у Архиву САНУ. Списак је свакако непотпун, пошто је пронађено још неколико Велимировићевих краћих текстова, углавном беседа; њих није ставио на списак који је Николић користио. Гојко Антић је проширио списак Велимировићевих библиографских јединица, али ни он свакако није коначан. Велимировић за живота није објавио ниједну књигу. Ратко Делетић је 2003. објавио као књигу његов рукопис пронађен у Пећкој патријаршији, *Племя Васојевичко*. Идентичан рукопис налази се и у Велимировићевој заоставштини у Архиву САНУ под сигнатуром 14. 420/IV. Почетком овог века такође су реиздати његови радови из часописа као посебна дела: *На Комовима*, те *Васојевићи и Метохија* и *Паћеник*. *Тајна мисија*, 132–133; В. Ценић, *нав. дело*, 90, 92, 312; *Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот* 4 (1894) 526–527; М. Велимировић, *Племя Васојевичко*, прир. Р. Делетић, Андријевица–Комови 2003.

чланцима, који су били мешавина путописа, географско-етнографских и историјских састава, доносио податке о географији, историји, просвети, становништву, народној књижевности, обичајима, предањима, друштвеним, верским и етничким односима, црквама, манастирима и остацима старина.⁹

Изузимајући дела Ивана Степановича Јастребова, Тодора Станковића и Бранислава Нушића, који су као дипломате боравили у Старој Србији, већина наративних извора из 19. века о овим областима потичу из пера српских или европских путописаца и дипломата, који су податке прикупљали углавном испитивањем мештана приликом путовања или краћих боравака. Српска историографија данас располаже са свега неколико објављених наративних историјских извора о Метохији у 19. веку, насталих од српских аутора који су у њој рођени или живели.¹⁰ Стога објављени и необјављени радови Милоша Велимировића, који је у седмој деценији 19. века живео у Дечанима и Пећи, представљају допринос знању о историјској прошлости, али и о етнологији, антропологији и социологији.

*

У Архиву Српске академије наука и уметности у Историјској збирци под сигнатуром 14.220/II-7 чува се рукописна заоставштина свештеника Милоша Велимировића. Међу осталим рукописима које је свакако намеравао да објави налази се и састав Подрима, који се овом приликом приређује. Рукопис под насловом *Подрима* написан је на 11 страна, које је аутор нумерисао арапским бројевима у горњем десном углу сваке странице.

Као и објављеним радовима и овом саставу недостаје „*реда и системе*“, како се изразио Јован Ердељановић о Велимировићевом опису Скадарског језера. Међутим, он садржи детаље о насељима, комуникацијама, пољопривреди, верском животу православних Срба, прошлости Манастира Високих Дечана, те развалинама српских цркава,

⁹ Ј. Ердељановић, *Поп Милош Велимировић, По Скадарском језеру, Дело, св. за Септембар 1894, с. 430–447*, Просветни гласник (1895) 40–41.

¹⁰ О Метохији, њеној прошлости и савременим збивањима у њој писали су пре последње четвртине 19. века и дечански калуђери Гедеон Јосиф Јуришић у *Дечанском првенцу*, Серафим Ристић у *Дечанским споменицима* и Сава Дечанац у чланку *Призрен*. Петар Костић је почео да објављује своје радове о Призрену и његовој околини доцније, користећи се сопственим сећањем и сећањима старијих савременика али и документарним изворима, те записима и натписима.

обичајима и предањима и топонимији Подримља. Притом ваља имати на уму да аутор описује Подримље какво је упамтио, из седме деценије 19. века, из периода за који није сачувано ниједно слично сведочанство ни српских ни страних путописаца.

Иако рукопис доноси свега неколико нових података о прошлости Метохије, они су значајни, јер се у српској архивској грађи сачувало веома мало података о овој области у периоду пре последње четвртине 19. века. У жељи да се прошлост овог простора што више расветли, аутор је текст пропратио врло опширним напоменама. Намера приређивача била је да путем критичког апарата донесе нове или непознате податке о прошлости Метохије, црпљене из архивске и доступних објављених историјских извора и литературе.

*

Реченице Милоша Велимировића у приређиваном тексту су јако дугачке и услед изостанка интерпункцијских знакова често се тешко прате. Стога је на местима где је то било неопходно приређивач поделио реченице запетом или тачком и запетом. Уколико је то смисао текста налагао промењена је запета тачком и тако су реченице дељене на две, али томе се ређе прибегавало. Поред поменутих, интервенцијама у правопису приступало се само у погледу писања малим словом властитих именица или писања великим словом присвојних придева. Приређивачким интервенцијама се прибегавало и у погледу скраћеница, изостављених везника, црта и цртица или речи. Уметнути делови означени су угластим заградама. Географски појмови остављени су у оном облику у коме их је аутор навео

Подрима.

Подримље је један срез у коме је главно мјесто варошица Ораовац. Овај срез припада Призренској нахији и сав је на лијевој страни Дрима.¹¹

Сва долина дримска подијељена је на двије половине Дримом и на три нахије: Пећску, Ђаковачку и Призренску, а ова [последња] још и на Дукађин.¹²

Подрима од запада граничи се са Пећском нахијом са Прекорупјем¹³ ријеком Мирушом, од југа са Ђаковачком нахијом граничи се Дримом, од ј. и. [југоистока] са призренском долином [–] Дукађином граничи се р[еком] Топлуом¹⁴ од Суо-реке до утока њеног у Дрим код села Пирана и од сјевера граничи се вијенцем планинским од села Затрића и иде изнад Ораовца и Оче до брда Дуља.¹⁵

Брда која од Затрића до Дуља дијеле Подриму од Орлатски брда јесу ова: Гурачево, Црновршке плоче, Конин-поток, Ждрело, Чабар, Цареве њиве, Стрмица, Гурбан, Милановац, Катина-страна, Копитњак, Чукарин-поток, Карлица, Пиранске рупе, Рабарњачки лад и Краста.¹⁶

¹¹ Бели Дрим.

¹² Милош Велимировић је под Дукађином подразумевао призренску равницу или један њен део. Под Дукађином се у 19. веку обично мислило на северни део данашње Албаније, али се његов назив понекад проширивао и на Метохијски Подгор. И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија, забелешке с путовања*, Београд 2018, 357; Р. Љушић, *Вујкина врата, хроника подгорског села Исток*, први део, Београд 2011, 49.

¹³ Прекорупље обухвата источни део Метохије, на левој обали Белог Дрима, на развођу река Мируше и Глине, углавном слив реке Глине. Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Сабрана дела, књ. 12, Београд 1996, 389.

¹⁴ Готово сви српски Велимировићеви савременици реку која се данас зове Топлуга називају Топлухом, понекад изостављајући слово х. Ређе наводе и Топлува.

¹⁵ Границе Подримља на исти начин оцртао је и Јован Цвијић неколико година доцније. Ј. Цвијић, *нав. дело*, 389–390.

¹⁶ Набројани топоними, искључујући Милановић планину – Милановац – јесу микротопоними и налазе се у атарима Ораховца и Велике Хоче или у њиховој ближој околини, већином на обронцима Милановић планине. Изузев Царевих њива, Чабра, Црновршких плоча, Гурбана и Гурачева све топониме забележили су Милета Букумирић и Крста Витошевић у другој половини 20. века на терену Подримља. Неки од топонима који се јављају у српским и османским изворима из средњег века и 16. века могу се наћи у радовима Митра Пешикана и Татјане Катић. Марк Краснићи у својој монографији о Ораховцу није побележио све месне топониме, па чак ни значајније. На војној топографској карти ЈНА из 1972, размере 1 : 25.000, пронађени су топоними које нису забележили Букумирић, Витошевић и Краснићи: Гурбан, брда јужно од Острокуба, Гарачевска кула и Гарачевска шума, северно и североисточно од Затрића, и Црни врх, вис на јужним обронцима Милановић планине. Код последњег виса вероватно су се налазиле

Назив Подрима не прелази Дрим ни Мирушу а не прелази ни Топлу-у к Орлатима и Острозубу, те тако Подрима није пространа но у роду богата је и најбогатија је са виноградима због којих она и јесте чувена.

Подрима може се рачунати око 4 сата ширине и дужине [и] по положају своме може се дијелити на стрмени део од Затрића изнад Ораовца, Оче и Зочишта до Дуља; овај део није насељен [и] служи као испуст за стоку, но има и забрана и добрих коштана;¹⁷ друго на причељни део са доста мањијех брда, која се међу собом дијеле просјецима већином сувих потока и речицама. Овај је део насељен и већином је под виноградима; и треће на равницу која се пружила дуж Дрима нарочито од Швањског моста¹⁸ до утоке ријеке Топлу-е. Брдски је део каменит [и] има бијелу земљу, но има и мјешавине, а у равници поред Дрима земља је црна смоница ђе се не може наћи ниједног камичка.

Сва Подрима броји 35 села и 1 варошицу а мјештани дијеле Подриму на двије половине, од којих у првој главно је мјесто варошица Ораовац а у другој село Велика Оча.

Ораовцу припадају 16 села: Чивлик, Козник, Кремовик, Дреновац, Затриће, Подлужје,¹⁹ Поточане, Сарош, Петковиће, Ратковац, Дањане,

Црновршке плоче, будући да је М. Букумирић забележио постојање микротопонима Плоче. Гурачево је свакако један од брегова код заселка Гарачева, за које Митар Пешикан наводи да је вероватно средњовековно село Горачево које је постојало и у 16. веку. Милош Милојевић 1870. Горачево описује као брдо изнад Ораховца на коме су се налазили остаци цркве, старо гробље и студенац. Микротопоним Цареве њиве није поменут ни на топографској карти ни код поменутих аутора, међутим, Милош Милојевић забележио га је у трећој књизи свог путописа уз друге микротопониме у околини Ораховца (Тумба, Крсти–Краста, Царина, Врања стена–Вран стена, Китица и Ждрело). Није немогуће да топоним постоји, а да није учтан на топографску карту и да је измакао пажњи теренских истраживача на шта упућује исправност свих осталих микротопонима које набраја Милојевић. М. Милојевић, *Путопис дела праве (Старе) Србије*, књ. 3, Београд 1877, 138, 141; М. Пешикан, *Из историје топонимије Подримља*, Ономатолошки прилози 2 (1981) 46; исти, *Стара имена из Доњег Подримља*, Ономатолошки прилози 7 (1986) 23, 57, 112; М. Букумирић, *Из ономастике јужне Метохије*, Ономатолошки прилози 5 (1984) 439–440; 462–464; К. Витошевић, *Велика Хоча*, Приштина 1995, 10–12; М. Krasnići, *Orahovac, antropogeografska monografija varošice*, Priština 1957, 6–7; *Опширни попис Призренског сањака из 1571. године*, прир. Т. Катић, Београд 2010, 213.

¹⁷ На локалном дијалекту коштаном се именује дрво и плод кестена. Г. Елезовић, *Речник косовско-метохишког дијалекта*, св. 1, Приштина 1998, 320.

¹⁸ Камени Швањски мост на Белом Дриму налази се на путу Ђаковица–Призрен. Изграђен је у раном периоду османске власти. Током 20. века више пута је рушен и обнављан. Т. Вукановић, *Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања у Срба на Косову и Метохији, VI век – почетак XIX века*, Београд 2001, 535; Н. Гојковић, *Грађа за проучавање старих камених мостова и аквадуката у Србији, Македонији и Црној Гори*, Београд 1961, 16.

¹⁹ [Ово је једина Велимировићева напомена, нумерисана под бројем 1.] **По овом селу називала се жупа Полушка.**

Сопониће, Радосте, Геђе, Зрзе и Брчања са Штавицом.²⁰ Другу половину сачињавају 19 села: Велика Оча, Бела Црква, Брестовац, Мала Оча, Нагавци, Целина, Зочиште, Оптеруша, Ретимље, Велика Круша, Ран-Дубрава, Мала Круша, Пиране, Зојиће, Слама-Драже, Студеничане, Мамуша, Медвеђа и Раштане, а села Србица и Суо-Рек не припадају Подрими већ Призрену – Дукађину.

Брда су: Рид, Шиловрт, Липа, Бардовац и Деја.²¹ Рид је брдска коса која се пружила од Ораовца средином поља Белаје до Дрима и Швањског моста; ову косу, коју је ту код Швања некада вода пролокала, преко Дрима у Ђаковачкој нахији наставила је коса Градиш која такође дијели долину Ђаковачке нахије.²² Шиловрт је брдо више Зочишта код Цркве Свети врача. Целина²³ је брдо између села Велике Круше и Б[еле] Цркве. Липа је брдо које дијели Б[елу] Цркву од В[елике] Оче, а брдо Деја наставак је брда Липе.²⁴ На овом је брду велики дечански виноград, по предању Душанов, који се и данас тако назива – Душанов виноград.²⁵

Брдо Бардовац налази се између В[елике] Оче и Ораоца, но сем ових брда има још доста мањих главица.

²⁰ По Ивану Степановичу Јастребову село Штавица раселило се почетком 19. века. Марк Краснићи наводи, с друге стране, да се становништво Штавице преселило у Ораховац „недавно“. И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, 137; М. Краснићи, *Orahovac*, 6.

²¹ Микротопоним Деја нису забележили Витошевић, Букумирић и Краснићи, али је на топографској карти уцртан топоним Дела, што је можда назив дела косе. Иначе, Марк Краснићи назива Рид, косу у Ораховцу, Рио, додајући да народ не зна шта та реч значи. Липа и Бардовац налазе се у атару Велике Хоче, а микротопоним Шеловрт обухвата њиве у атару села Зочишта. М. Букумирић, *нав. дело*, 461, 463–464, 481; К. Витошевић, *нав. дело*, 10–12; М. Краснићи, *Orahovac*, 6.

²² О коси Градиш видети: Ј. Цвијић, *нав. дело*, 393.

²³ Истоимено село.

²⁴ Пре речи Липа, Велимировић је прецртао реч Деја.

²⁵ Геден Јосиф Јуришић наводи средином 19. века да је Душанов виноград у власништву Манастира Дечана, те да се грозђе убрано у њему чува у посебној бачви, а од њега се справља вино за богослужење у манастиру и за дечанске госте. По Милошу Милојевићу у Великој Хочи, на брду Крајику, свакако Краишту, постојао је виноград за који се причало да је Душанов, а који је називан *Душаново лојзје*, али и одвојено од њега *Светокраљско лојзје*, односно дечански виноград. Иначе, М. Букумирић је забележио у Великој Хочи топоним Краиште, који је означавао винограде, њиву и утрину поред села. Душанов виноград у Великој Хочи помињу и Сава Дечанац, Иван Степановић Јастребов и Бранислав Нушић. Нушић наводи да је виноград био од 1.000 мотика. Г. Јуришић, *Дечански првенац*, Нови Сад 1852, 101–102; М. Милојевић, *Путонис*, књ. 3, 144; С. Дечанац, *Призрен*, Браство 2 (1888) 43; И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, 132; Б. Нушић, *С Косова на сиње море, белешке с пута кроз Арбанасе 1894. године*, Коло 3–9 (1902) 559.

Од ораовичких поља најглавније је поље Белаје.²⁶ Простире се на сву ораовачку долину и пружа се до Дрима где је најшире. Ово је подељено брдом Ридом у двије половине на Горње и Доље белаје; ово носи општи назив и важи за онај дио поља који припада Ораовцу, но има и мањих поља ораовачких, а та су: Царина, Мачине, Дубљане, Расоје и Језеро, у коме Језеру по народном вјеровању живи некакав бик, о коме се могу да чују читаве приче од Подримаца.²⁷

Очка су поља: Кушетин, Мијачинце, Бор, Петко-поље, Бардовац, Краиште, Грлац, Вељанско-поље, Бабин дб, Вучак, Комина²⁸ и Лесковац.²⁹ Но сва ова може се рећи да чине једно поље испрекидано поточићима, речицама, малим брдима и главицама, те сва скупа чине један клобичаст простор који се не може назвати равницом.

Подрима има три ријеке. Ораовачку Рибник, она извире од Ждрела више Ораовца, а увире у Дрим код села Брњаче. Ова је ријека мала и она собом дијели ораовачко поље Белаја на двије половине.³⁰

²⁶ Име поља Белаја се у 20. веку односило само на њиве код села Беле Цркве. М. Букумирић, *нав. дело*, 434; М. Krasnići, *Orahovac*, 7.

²⁷ У подримском селу Црновране по локалном предању је из неког великог извора излазио бик и убадао сеоске волове. Немам је убијена тако што је неки сељак своје волу ставио гвоздене навлаке на рогове. Црновране се налазе релативно близу Ораховца те није немогуће да је у Велимировићево време у његовој непосредној околини постојао топоним Језеро. Такође је могуће да је Велимировић под Језером подразумевао топоним Блато, који означава овећу бару код Ораховца. Није немогуће ни да је Велимировић „прекрстио“ топоним у Блато, а могуће је и да је бара у време када је он боравио у Подримљу била већа, те да се тада називала Језером, а да је до 20. века стари назив напуштен. М. Букумирић, *нав. дело*, 438; М. Krasnići, *Orahovac*, 6; М. Филиповић, *Различита етнолошка грађа*, Београд 1967, 72.

²⁸ У непосредној близини Велике Хоче у средњем веку је забележен топоним Избиште и Команово селиште. М. Букумирић забележио је топоним Избиште у Великој Хочи, те је могуће да је поље задржало само тај назив. Могуће је да је од Велимировићевог времена до средине 20. века микропоним Комине, који се налази до Избишта, ишчезао из локалног говора и сећања мештана. М. Пешикан, *Стара имена из Доњег Подримља*, 29; М. Букумирић, *нав. дело*, 481.

²⁹ Све побројане микропониме изузев Комине забележили су М. Букумирић и К. Витошевић, а уочавају се и на топографској карти. М. Букумирић је Вељанско поље навео као Виљанско, док је на топографској карти оно учртано као Ваљанско поље, како га именује и К. Витошевић. Поље Мијаћинце мештани зову Мијачин дол. Поље Бор се налази у Ораховцу, на путу за село Зрзе. М. Букумирић, *нав. дело*, 461–463; К. Витошевић, *нав. дело*, 10–12; М. Krasnići, *Orahovac*, 6.

³⁰ М. Краснићи назива ораовачку речицу Римником, уз тврдњу да је мештани само тако називају и да је погрешно на карту унета као Рибник. Букумирић наводи оба назива, вероватно мотивисан тиме што су поток једним именом звали мештани Албанци а другим Срби. М. Krasnići, *Orahovac*, 3; М. Букумирић, *нав. дело*, 439.

Ријека очка извире више Велике Оче код цркве С[в]. Јована. Извор ове зове се Врело. Она тече кроз Очу, Брестовац, М[алу] Очу, Нагавац и Велику Крушу, ђе се улива у Дрим.³¹ Ова је ријека за Подриму од јаке користи, јер на њој раде неколико воденица, од који су у самој Очи четири. На овој ријеци воденице подмирују са мливом већи део Подрима па и сам Ораовац.³²

Ријека Зочишка Ретимштица³³ извире на врело испод цркве Св. Врача више села Жочишта. Протиче кроз Жочиште и кроз Ретимље и увире код Велики брестова³⁴ у Топлу-у, која утиче у Дрим код села Пирана, те се село Љандовица, код кога се из једне баре ваде пијавице, остаје Призрену. Поред ових речица и оног језера у ораовачкој долини, Подрима има приличан број извора на којима су већином чесме, од ових има у В[еликој] Очи три: Бркића, Пејића и Х[аци] Јакића; без ових није скоро ниједно село, но има и бунара у селима до Дрима.

На путу између Ораовца и Оче на Суом потоку подигнут је камени мост „фиљин“ а ниже њега на једном извору озидана је „Хајдучка чесма“.³⁵

³¹ Хочка река је речица, поток. Сами Хочани део који протиче кроз њихово село називају Врелском реком или Врелом. Извире из врела на северној периферији села. Врело је истовремено и назив њеног извора. М. Букумирић, *нав. дело*, 459, 461; *Велика Хоча, бисер Метохије (Velika Hoča, the pearl of Metohija)*, ур. М. Менковић, Београд 2003, 106.

³² Средином 20. века у Великој Хочи мештани су памтили пет воденица у самом селу. Све су се налазиле на једном широком јазу потока Врела, на простору од неколико стотина метара. До данас се очувала само воденица Бркића. Мештани памте да су у Великој Хочи жито млели и мештани околних села, јер речица Врело никада није пресушивала, те да су многи великохочански житељи живели од ујма, воденичарске накнаде. Великохочке воденице помиње и Сава Дечанац. С. Дечанац, *нав. дело*, 43–44; М. Менковић, *нав. дело*, 106.

³³ Ради се заправо о потоку, који извире из извора Врела испод Манастира Св. Врачева. М. Букумирић није у селу Ретимљу прибележио назив Ретимштица за поток који протиче кроз село. Топоним Ретивштица јавља се у српским средњовековним повељама, те је М. Пешикан између осталих изнео и претпоставку да се ради о овој речици/потоку. М. Букумирић, *нав. дело*, 480; М. Пешикан, *Стара имена из Доњег Подримља*, 38.

³⁴ У атару села Зојића и средином 20. века налазила су се два веома стара стабла бреста у једној њиви која је носила назив Голем брес. Сава Дечанац бележи 1888. постојање једног великог бреста на истом месту. По њему, опште мишљење мештана било је да је тај брест запамтио *чак и српску царицу*, те је разматрао да ли се цар Душан под њим одмарао. М. Букумирић, *нав. дело*, 515; С. Дечанац, *нав. дело*, 44, 46.

³⁵ О мосту и чесамама податке нису оставили у својим студијама К. Витошевић, М. Краснићи и М. Букумирић.

Ораовац је варошица, броји око 400 домова³⁶ са 30-35 дућана; пазарни је дан петак.³⁷ Све куће и зграде у Ораовцу покривене су плочама. Овима су покривене куће и зграде по свима селима подримским и скоро свака кућа има своју виницу – подрум.³⁸ Ораовац има три џамије³⁹ а Срби имају цркву нову.

Плоче за покривање домова ваде се више Оче на мјесту Широки пут⁴⁰ испод пл[анине] Стрмице. Ово мјесто било је својина Оче, но Ораовчани су га отели, те тако сада Очани ваде плоче више брда Копитника,⁴¹ из Широког поља,⁴² у „Зарине медине“ – ваљда мајдане?⁴³ У свој Подрими

³⁶ М. Милојевић наводи да је 1870. у Ораховцу било 200 српских, 40 кућа православних Цигана и 510 потуричких. И. Јастребов наводи да је осамдесетих година 19. века у Ораховцу било 284 српске куће, 350 кућа муслиманских, 64 кућа православних и 9 кућа муслиманских Цигана, укупно 546 кућа. Сава Дечанац записује свакако претеран број од 1.000 кућа крајем осамдесетих година истог века, док Бранислав Нушић почетком 20. века процењује варошицу на 500 кућа, од чега 160 српских и 50–60 кућа православних Цигана. М. Милојевић, *Путонис*, књ. 3, 134; И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, 131; С. Дечанац, *нав. дело*, 42–43; Б. Нушић, *нав. дело*, 561.

³⁷ М. Милојевић пише да је пазарни дан у Ораховцу био петак. У 20. веку, бар у његовој другој половини, пазарни дан била је субота. М. Милојевић, *Путонис*, књ. 3, 136; М. Крсноћ, *Orahovac*, 29.

³⁸ М. Милојевић истиче разлику у изгледу кућа на Косову и у Метохији. За област Метохије наводи да су куће грађене од камена и покривене каменом или ћерпичем. У Подрими већина кућа била је покривена каменим плочама и у 20. веку, а у Ораховцу је већина кућа и тада имала такве кровове. По Тодору Станковићу, у другој половини 19. века готово да није било арнауташке куће у Подримљу која није била покривена плочама. Исти аутор наводи да су се Арнауташки бавили и виноградарством. М. Милојевић, *Путонис*, књ. 3, 134–135; М. Крсноћ, *Orahovac*, 16–18; М. Филиповић, *Различита етнoлошка грађа*, 36; Т. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1874–1893*, Београд 1910, 145.

³⁹ М. Милојевић наводи да су у време његовог путовања у Ораховцу постојале три џамије, зидане и покривене каменом. По њему, две су подигнуте у петој деценији 19. века, а главна, „на тргу“ пре 110 година. За четврту, напуштену, каже да је недуго пре 1870. изграђена на темељима цркве посвећене Св. Николи, те да јој се никако није могао одржати минарет, због чега је прозвана Инат џамијом. Милојевић наводи и постојање једне дервишке текије, старе 110 година, подигнуте око неког старог турбета. И. Јастребов пише да су у Ораховцу постојале три џамије. У другој половини 20. века у Ораховцу су постојале четири џамије и четири текије, од којих су најстарије биле Чарши џамија и Халватска текија. М. Милојевић, *Путонис*, књ. 3, 135; И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, 137; М. Крсноћ, *Orahovac*, 8, 18.

⁴⁰ Пут и виногради код Ораховца. М. Букумирић, *нав. дело*, 440.

⁴¹ Копитњак је доцније постао веома густа шума. М. Букумирић, *нав. дело*, 463; К. Витошевић, *нав. дело*, 11.

⁴² Поменути микротопоним нису забележили ономастичари и етнологи.

⁴³ У околини Велике Хоче мештани мајдан називају медином. У селу постоји микротопоним Медине, као место из кога су се вадиле плоче за изградњу кућа, али без префикса Зарине. М. Букумирић, *нав. дело*, 463.

ријетко се може наћи које село у коме [се] не познају трагови старина, а има и цркава којима зидови и данас [стоје] до крова, а има их које су очуване понављањем добрих људи.

У Подрими било је села и са више цркава, од којих највише било их је у В[еликој] Очи једанајест, од ових три су се и данас одржале: Св. Стевана архиђакона у селу, Св. Ане у селу преко потока и Св. Ђорђа на извору врела, а порушене су цркве Св. Николе, Св. Недеље, Св. Аранђела, Св. Јована, Св. Илије, Св. Петра, Св. Пречисте – Покрова и Св. Луке са остацима старог молераја.⁴⁴

⁴⁴ Гедеон Јосиф Јуришић наводи да је половином 19. века у Великој Хочи било тринаест цркава, од којих су две биле активне. Исти број цркава даје и Сава Дечанац 1888. додајући да је тада у три храма вршена служба. М. Милојевић наводи у свом путопису да је у Великој Хочи 1870. било седам активних и 12 цркава у развалинама. Међутим, даље наводи да су у селу биле три активне цркве: Црква Св. Стефана у селу и Св. Николе и Св. Јована ван села. Над земљом, али као оштећене Милојевић набраја Цркве Св. Илије, Св. Луке и Св. Недеље и у рушевинама Цркве Св. Петра и Св. Архангела. Критикујући Милојевића Петар Костић 1880. наводи да је у селу било 11 цркава, три целе и осам у развалинама. И. Јастребов пише да је у време његовог путовања кроз Подримље само једна великохочка црква била активна, свакако Св. Стефана, а да су се две, које су кратко пре тога биле целе и активне, због нерада сељана урушиле. Године 1882. Велика Хоча је имала три цркве, али су једну, неизвесно коју, Арбанаси оштетили пробивши јој зид, те су мештани почели да је поправљају. Изгледа да је у другој половини 19. века обновљена и Црква Св. Луке, али су је арбанашки башибозуци 1897. опљачкали и знатно оштетили, те у њој након поменуте године није вршено богослужење. Почетком 20. века, 1902. активне су биле Цркве Св. Стефана и Св. Јована, а 1913. уз њих и Црква Св. Николе. Исте године, као цркве у рушевинама означене су Цркве: Св. Луке, Св. Ане, Св. Петра, Св. Илије, Св. Архангела и Св. Недеље. Петар Костић је навео да су 1928. целе биле Цркве Св. Стефана, Св. Јована и Св. Недеље. Последњу цркву је свакако грешком навео уместо Цркве Св. Николе, јер на истој страници за Св. Недељу каже да је развалина. За Цркву Св. Ане Костић наводи да је након Првог светског рата обновљена. Поред развалина Св. Недеље Костић на истом месту наводи и развалине Цркава Св. Луке, Св. Пречисте, Св. Илије, Св. Петке и Архангела. Предраг С. Пајкић је у другој половини 20. века констатовао да су у Великој Хочи обновљене Цркве Св. Јована, Св. Николе, Св. Стефана, Св. Недеље и Св. Ане, а да се у остацима налазе Цркве Св. Илије, Св. Аранђела, Св. Петке, Св. Пречисте, Св. Петра и Св. Луке. Године 1985. обновљене су и Цркве Св. Луке и Св. Илије. Треба напоменути да је Милан Ивановић без навођења извора унео у истографију податак да је Црква Св. Ане пре 1912. била претворена у цамију, те да је цамија срушена после ослобођења, а на њеном месту изграђена црква. По списку црквених развалина на простору Рашко-призренске епархије из 1913. Св. Ана је обележена као црквиште, према томе податак о њеном претварању у цамију треба сасвим одбацити. М. Велимировић у свом објављеном тексту из 1897. каже да у Великој Хочи постоје три активне цркве и десет цркава у развалинама, без прецизирања како се која звала. У приређиваном тексту се дакле исправио, јер је дао број од једанаест црква и развалина, као и П. Пајкић пола века касније. Међутим, свакако омашком, Цркву Св. Ане, развалину, навео је као активну цркву уместо Цркве Св. Николе.

У Зочишту, на врелу, очувана је црва Св. врача⁴⁵ из времена патријарха Макарија. Она је била једна од најбољих цркава у Подрими, а познају се још двије у овом селу: Св. Јована Главосјека и Покрова Св. Бдице.⁴⁶ У Белој Цркви до скоро је стајао и кров на цркви Св. Јована, но врата на овој била су зазидана.⁴⁷

Св. Јована поменуо је као развалину, а уместо ње као целу навео Цркву Св. Ђорђа. Да је при помену Цркве Св. Ђорђа мислио на Цркву Св. Јована, сведочи то што ју је сместио код извора Врела, где се и налази Црква Св. Јована. Велимировић није навео ни развалине Цркве Св. Петке. На крају, треба напоменути да је према народној традицији у Великој Хочи постојало 12 цркава. Милан Ивановић поред 11 цркава, које даје Пајкић, наводи још једну неименовану цркву на локалитету Дуги рид. Извештај о теренском истраживању Метохије из 1968, поред већ помињаних наводи и Цркве Св. Спаса и Св. Арсенија. Према мишљењу Божицара Зарковића, црква је у Великој Хочи било 12, с тим што су остатке на Дугом риду мештани вероватно називали и Св. Арсенијем и Св. Спасом. М. Милојевић, *Путонис*, књ. 3, 144–145; В. Трпић-Призренац (Петар Костић), *Милош С. Милојевић у Призрену и његовој околини*, Београд 1880, 11; И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, 136; П. Костић, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX. веку (са успоменама писца)*, Београд 1928, 99; П. Пајкић, *Цркве у Великој Хочи*, Старине Косова и Метохије 2–3 (1963) 166; *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен–Београд 1987, 412; М. Ивановић, *Метохија, споменици и разарања*, Нови Сад–Београд 2013, 172–174; Б. Зарковић, *Хотачка метохија, први хиландарски посед у Србији*, Лепосавић–Косовска Митровица 2002, 140–141; А. Новаков, *Српске светиње Шар-планине, Призрена и околине*, Нови Сад 2019, 22–25; АС, МИД–БО, К. 12, Општина великохочка, Министарству иностраних дела, 18/30. 5. 1882, архимандрит Сава Дечанац, начелнику Црквеног одељења МПС-а Ј. Павловићу, 14/26. 5. 1882; АС, МПС-Ц, 1913, Ф. 8, р. 4, Списак цркава, манастира, капела и старих црквишта у Рашко-Призренској епархији.

⁴⁵ Црква Св. врачава Козме и Дамјана је изграђена у 14. веку, а у 18. веку била је манастир. У 19. веку била је мирска црква, када је обнављана. Године 1999. Албанци су је срушили до темеља. Обновљена је до 2007. као манастир. М. Ивановић, *Споменици и разарања*, 234; А. Новаков, *Српске светиње Шар-планине, Призрена и околине*, Нови Сад 2019, 28–29.

⁴⁶ Рушевине Цркве Св. Јована биле су посвећене усековању главе Св. Јована, те отуда Главосјек. На исти начин, мада екавским изговором називају је и мештани, као и Великохочани цркву посвећену истом празнику у свом селу. Богородичина црква заиста је била посвећена Ваведењу. *Задужбине Косова*, 448. М. Ивановић, *Споменици и разарања*, 234.

⁴⁷ У свом путопису М. Милојевић наводи да је у Белој Цркви у годинама пре његовог доласка постојала урвина од огромне цркве чији су камен разнели муслимани села Рогова за своју цамију „најбељу на свету“. Коментаришући овај Милојевићев навод Петар Костић ћутке прелази преко приче о остацима цркве и употреби њеног камена за градњу цамије и само апострофира Милојевићеву тврдњу да је цамија најбеља на свету као карактеристику информација које даје. И. Јастребов осамдесетих година 19. века наводи да је на путу између Сопнића и Беле Цркве некада постојала Црква Св. Јелене и да од ње није остало ни трага, али да су локални житељи тачно знали где се некада налазила. Десно од места некадашњих рушевина Св. Јелене Јастребов помиње рушевине цркве чији назив није био сачуван у колективном сећању. Близу поменутих „безимених“ рушевина, у време Јастребовљевог путовања виделе су се развалине Цркве

У Оровцу старинске цркве тако су уништене да им се ни темељи не познају, но мјеста на којима су биле знају се, због тога Ораовчани су подигли себи нову цркву у горњем крају вароши и слави Св. Госпођу, код које је и школа подигнута за децу српску.⁴⁸

Ораовац има три џамије у вароши, и у М[алој] Круши једну теђу у којој увијек седе дервиши.⁴⁹

Кроз Подриму пролазе два пута за Призрен од Пећи и Ђаковице. Пут од Пећи, пошто остави Прекрупје и пређе р[еку] Мирушу, прелази на Ждрело у Подриму, од[а]кле силази у Ораовац. Одавде прелази Фиљин мост и брдо Бардовац [и] долази у Очу, одакле даље иде на Бор, Лучин до⁵⁰ и код црквишта Св. Јована улази у Зочиште, одакле иде над р[еку]

Св. Архангела. Јастребов је забележио да је на путу из Беле Цркве у Зрзе и Рогово постојала и једна „безимена“ црква на локалитету Слопови и развалине костурнице, Цркве Св. врачава, за коју је сумњао да је заправо Црква Св. Илије која се помиње у Дечанској хрисовуљи. У атару Беле Цркве по М. Ивановићу постојале су три цркве: Св. Илије, Св. Јелене и Св. Архангела. Није могуће утврдити коју је цркву у атару Беле Цркве Велимировић сматрао Црквом Св. Јована, али његов опис стања храма упућује на то да су остаци једне од цркава након шездесетих година 19. века разграђени. Вероватно се радило о једној од две „безимене“ црквине. М. Филиповић у селу Рогову није забележио предање о изградњи сеоске џамије од камена донетог са цркве или црквине. Коментаришући натпис по коме је роговска џамија изграђена 1580. он наводи да је џамија коју је видео новијег постања. М. Милојевић, *Путонис*, књ. 3, 142; М. Велимировић, *Манастир Високи Дечани, њихов просветни утицај у Подримљу, Полимљу и Зети*, Просветни гласник 17 (1897) 115; В. Трпић, *нав. дело*, 9, И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, 135–136; М. Ивановић, *Споменици и разарања*, 158; М. Филиповић, *Хас под Пашићком*, Сарајево 1958, 100.

⁴⁸ Црква у Ораовцу сазидаана је 1859. на старим темељима и посвећена је Успењу пресвете Богородице. Петар Костић наводи 1852. као годину изградње, вероватно зато што се последњи број на натпису на цркви може читати и као два и као девет. Милош Милојевић пише да је црква сазидаана 1861. а да је освећена 1864. године. Године 1860. архимандрит Хрисант из манастира Пећке патријаршије ораховачку цркву 1860. описује као новосаграђену. Уз то, наводи да је била метох његовог манастира и да је посвећена Св. Ђорђу. Ораховачка општина у свом писму Министарству просвете 1865. наводи 1860. као годину изградње цркве. Дакле, година изградње цркве је сасвим сигурно 1859/1860. Школа у Ораовцу је у новоизграђеној згради отпочела рад 1866. а први учитељ био је Илија Спасојевић. Иначе, Велимировић је пропустио да помене да се у Ораовцу налазио и конак Пећке патријаршије изграђен 1848. године. М. Милојевић, *Путонис*, књ. 3, 137; П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века (са успоменама писца)*, Скопље 1933, 34; М. Krasnići, *Orahovac*, 18; И. Женарју Рајовић, *Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији (1839–1912)*, Београд 2016, 50, 108; А. Новаков, *нав. дело*, 26; АС, МБ, 1860, 1278; АС, МПС–П, 1865, Ф. 7, Р 1630, Општина Ораовац, Министарству просвете, 18/30. 4. 1865.

⁴⁹ Текију. О овој текији нису пронађени подаци у литератури ни у изворима.

⁵⁰ Овај микротопоним нису забележили ономастичари и етнолози.

Ретимштицу до Зојски брестова, које је по предању Душан засадио;⁵¹ овде пут прелази р[еку] Топлу-у и пољем србичким и призренским иде и улази у Призрен код Баждаране.⁵²

Од овог пута, више Зочишта, код цркве Свети Врачева, одваја се пут за Косово и иде на села Слама-Драже, Студеничане и Раштане, долази у Суо-Реку, гди се са призренским путем спаја и даље води преко Дуља и Црнољева за Косово.

Пут од Ђаковице за Призрен, у Подриму прелази Дрим на Швањском мосту, одакле иде пољем поред Дрима на села Брњачу, Велику и Малу Крушу, оставља Дрим и прелази р[еку] Топлу-у, удара на село Љандовицу и кулу на брду, одакле силази пољем Бузагилаком [и] улази у Призрен код цркве која је потурчена и служи као џамија.⁵³

Дрим лети када опадне вода може да се гази више Швањске клисуре код села Геђе. Ово чини уштеду пута између Ђаковице и Ораовца за читав сат, а може да се прегази и код села Рогове у Асу,⁵⁴ што чини уштеду пута између Аса и Подрима, Ђаковице и Призрена. Сељаци ашки из села Рогове кад имају потребе за прелаз у Подриму газе Дрим код села Рогове и тиме чине уштеду од пута преко Швањског моста.

Од Ораовца к Пећи десном страном р[еке] Мируше и пута јака су брда, општи је назив ових брда Орлати. Овђе се налази и село Орлате у коме живе Арнаути. У овом селу постоји и данас једна црква без крова, око које се виде гробови са крстовима и плочама надгробним добре израде. У цркви је још постојао патос од плоча углађених и живописом[,] но већ исквареним.

Предање каже да су одавде вађене велике плоче за патос дечанске цркве. Мјесто каменог мајдана и данас познаје се до самог села.⁵⁵

⁵¹ Помињани брестови код села Зојић.

⁵² Баждарана је крај и улица у Призрену, у околини места где се у 19. веку налазила трошарина на улазу у град. Велимировић мисли на ту трошарину. Г. Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта*, св. 1, Приштина, 1998, 26; М. Чемерић, *Призрен и околина 1019–1941*, књ. 1, Београд 2003, 70.

⁵³ Није се установило на коју џамију Велимировић мисли. У Призрену су крајем 19. века постојале 24 џамије, укључујући ту и Цркву Богородице Љевишке преобраћену у џамију. И. Јастребов и П. Костић набрајају неколико џамија које су из цркава преобраћене у исламске богомоље или су подигнуте на остацима цркава, али се све налазе доста јужније, у језгру града, уз Бистрицу. И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, 114–115, 117; П. Костић, *Црквени живот*, 91–94.

⁵⁴ Хас је област која обухвата равницу и побрђа око Ђаковице и брежуљкасту област на десној обали Дрима, све до ушћа реке Бистрице. Ј. Цвијић, *нав. дело*, 389.

⁵⁵ Панта Срећковић је 1865. у свом делу о Синан-паши пренео исказ игумана Арсенија Андрејевића који је видео рушевине „Орлатског манастира“. По Андрејевићу манастир

Орлате припадају Прекокрупљу Пећској нахији и граниче са Острозубима. Острозуба има један барјак, њих има неколико села о којима се говори да су потурице и припадају Призренској нахији као срез острозубски.⁵⁶

У Ораовцу и у селима ораовачким мало је Срба, а по селима готово их и нема, а у Великој Очу Срби су, а по селима очким може се рачунати на половину.⁵⁷

је опустео крајем 17. века за време Велике сеобе и у рушевинама стајао до 1845. када су га за потребе џамије разградили локални муслимани. Андрејевић пише да је манастир био „плана и грађе“ као и Дечани. Срећковић је доцније, почетком осме деценије 19. века, прошао кроз Орлате и описао развалине цркве, наводећи да је храм био огроман и да су га Турци разорили, Орлаћане потурчили, а од црквеног камена начинили џамију. Срећковић даље пише да се прича како је цркву градио исти пратомајстор који је градио Дечане, тако што је крао грађевински материјал с дечанског градилишта. По истом предању, Стефан Дечански је проклео „украдену“ цркву да се у њој легу орлови. Срећковић доноси и један сумњив натпис с камена побиијеног код некадашње орлатске цркве. У другој књизи свог путописа М. Милојевић допунио је Срећковићево казивање из 1865. тврдњом да је манастир у Орлату био разаран за време султана Бајазита I, Мехмеда II и након Велике сеобе. По Милојевићу последњи пут је манастир запустео за време приштинског Јашар-паше Џинолија, који је побио све калуђере, након чега су манастирске остатке локални муслимани разнели за џамије 1845. године. На истом месту Милојевић пише да је манастир имао 13 купола и да је био начињен од истог мрамора као и Високи Дечани. У трећој књизи свог путописа исти аутор наводи да се у Орлатима некада налазила огромна црква од истог камена којим су грађени Високи Дечани, напомињући да се прича да ју је градила мајка цара Душана и да се у њој по смрти мужа замонашила. Коментаришући Милојевићеве наводе у трећој свесци путописа Петар Костић каже о Орлатима: И ако се виде некакове урвине, али нису од онаког истог камена какав је дечански. Дакле, Костић је сазнао да су се у селу Орлатима пре почетка осме деценије 19. века налазиле некакве рушевине, али о њима ништа прецизније није написао. Костић није директно потврдио Милојевићу тврдњу да су се у селу налазиле рушевине цркве, већ је употребио врло неодређен израз „некакове урвине“. Иван Степанович Јастребов није поменуо остатке у Орлатима, могуће и због тога што их у време његовог путовања више није било. Дакле, опис остатака орлатске цркве Милоша Велимировића, који их је могао видети пре свог одласка из Метохије, вероватно шездесетих година, представља време урушавања или разградње последњих остатака овог храма. До осамдесетих година 19. века и путовања Јастребова више није било чак ни „урвина“, јер је камен разнет. По М. Ивановићу црква се налазила у засеку Ђурђица који носи име по њој, односно њеном патрону Св. Ђорђу. П. Срећковић, *Синан паша*, Београд 1865, 99–100; исти, *Путничке слике*, ЛМС 130 (1882) 17; М. Милојевић, *нав. дело*, књ. 2, 110–111; исти, *нав. дело*, књ. 3, 151; В. Трпић, *нав. дело*, 22–23; М. Ивановић, *Споменици и разарања*, 296; У. Шешум, *Улога Јашар-паше Џинолија у разарању српских сакралних споменика на Косову (Пример уласка предања у историографију)*, Зборник Матице српске за друштвене науке 168–4 (2018) 865.

⁵⁶ Острозупски барјак описао је Иван Степанович Јастребов. И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, 159–168.

⁵⁷ Податке о броју кућа по верском или верском и етничком пореклу у селима које М. Велимировић наводи као хочка и ораовачка, за 1870. дао је М. Милојевић, док су И. Јастребов и П. Костић податке оставили за осамдесете године 19. века. М. Милојевић,

Велика Оча чисто је село српско, у којој сем једног Азар-аге који је био као нека назорна власт, није било никада ниједног мухамеданца, па и овај био је миран и добар човек.⁵⁸

Подрима је виноградама богата, они су добру половину притисли зиратне земље. Уопште се може рећи да су виногради живот Подрима.

У Подриму сваки је виноград до 1. марта орезан и прво копање бива у првој половини м[есеца] марта, друго у половини априла и треће концем маја. Последња два окопавања називају прашењем.⁵⁹ У јесен око винограда нема никаквог рада.

Грожђе има ове називе: дренук црни, бели и морски, кечун, лалица, лисичина, беловина, миросаљка или тамјаника, тврдошија, прокупка и циганско грожђе. Бело вино одвајају Подримци само од белог грожђа. Грожђе у Подрими остављају за зиму у туршији и ово траје до половине велики [Великог] поста а може се наћи овога и до Ђурђевог дана.

Суарак⁶⁰ беру одвојено, који још просуше и у кесама остављају за зиму. Овога има свака кућа за Божић и за друге добре данове преко зиме до Васкрса.

У Великој Очи виногради важе као најбољи у Подрими, но и у Ораовцу такви су, а вино подримско чувено је.

Каца, у којима међу грожђе има толики да је то невјероватно.⁶¹ У њима стаје по неколико товара грожђа из којих вино отичу у ардове.⁶² Грожђе

Путонис, књ. 3, 139–145, 157–158, 177; И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, 131, 138–140, 146; П. Костић, *Црквени живот*, 69–70.

⁵⁸ По Гегеону Јосифу Јуришићу средином 19. века у Великој Хочи је било око 100 српских кућа. По М. Милојевићу 1870. било је 6 потуричких и 100 српских кућа, док је И. Јастребов неколико година касније забележио да Велику Хочу чини 67 српских кућа, 10 муслиманских и две куће Цигана муслимана. Б. Нушић наводи да се у неколико година које су претходиле почетку 20. века у Велику Хочу доселило 25 „потуричких кућа“ из Ораховца, Милановића и Брестовца. Иако наведене бројеве кућа треба узети с резервом, на основу њих може се закључити да је насељавање Арбанаса у Велику Хочу почело крајем шездесетих година 19. века и да се број арбанашких усељеника с временом повећавао. Г. Јуришић, *нав. дело*, 101–102; М. Милојевић, *Путонис*, књ. 3, 144; И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, 131; Б. Нушић, *нав. дело*, 559.

⁵⁹ По Глигорију Елезовићу на Косову и у Метохији прашењем се називало прво, а не последње окопавање. Израз се није односио само на винограде, већ и на кукуруз и поврће. Г. Елезовић, *нав. дело*, књ. 2, 120.

⁶⁰ На Косову и у Метохији суарак је означавао суварак, суво грање. Пре ће бити да Велимировић под суарцима подразумева суво воће, евенке. Г. Елезовић, *нав. дело*, књ. 2, 280.

⁶¹ У дечанској Виници у Великој Хочи и данас се налазе две огромне бачве велике старине. Високе су по пет метара, а пречник им је око четири метра, те могу да приме од десет до петнаест хиљада кила грожђа. М. Менковић, *нав. дело*, 85.

⁶² Ардов је велико буре. Г. Елезовић, *нав. дело*, књ. 1, 17.

из винограда доносе у крбле. Две крбле чине товар.⁶³ За вино важи мера кондир 2 ½ две оке и по.⁶⁴ Свака кућа има свој подрум, виницу. На Преображење свака кућа доноси у цркву само бело грозђе.

Прави живот Подрими чини берба винограда када у свој Подрими влада необична живост. Ја у времену бербе био сам три пута у Очи и бавио се по мјесец дана ради бербе винограда, којих Дечани имају 32 = тридесет и два винограда⁶⁵ и једну од најбољих пивница у свој Подрими⁶⁶ и конак манастирски.⁶⁷

Сви Очани пошто оберу своје винограде иду да оберу дечанске винограде бербом белог винограда и Душановог винограда, што значи да је берба свршена.

⁶³ Крбла је дрвени суд и истовремено некадашња мера за вино. Две крбле запремале су један коњски товар. У овом суду Подримци су и преносили вино. Г. Елезовић, *нав. дело*, књ. 1, 324.

⁶⁴ Г. Елезовић описује кондир као суд и меру за вино и ракију. У погледу односа према оки с резервом наводи да је кондир обухватао три и по оке. Г. Елезовић, *нав. дело*, књ. 1, 308.

⁶⁵ Дечански калуђери су до почетка осме деценије 19. века постепено увећавали своје поседе у Великој Хочи. Године 1712. манастир је купио један виноград у селу, али је заокруживање имања трајало све до 1838. године. Хочанин Ђока Петровић 1802. завештао је манастиру кућу, њиве, ливаде и баште и имање у свом селу; манастирске старешине су кућу продале, а за 1.000 гроша 1807. године купили још један великохочки виноград. Имање се и надаље ширило, те су Дечани 1833. купили два винограда и четири њиве у Петковом пољу; 1834. купљен је виноград у Мијачин долу, 1837. још један у Бабином долу; манастир је 1838. у Мијачин долу један виноград стекао завештањем, а други је купио. Поред винограда, манастир је у селу поседовао и баште, њиве и ливаде. М. Шакога, *Дечанска ризница*, Београд 1984, 60, 65, 67–68, 400–403, 413, 416–418; иста, *Дечански фермани*, Манастир Високи Дечани 2017, 96–99, 101, 142–143, 154–155, 158–163.

⁶⁶ Дечанска пивница у Великој Хочи налази се у Дечанској махали, у склопу дечанског метоха.

⁶⁷ У Великој Хочи постоје два дечанска конака, стари и нови. Стари је из 16. века, а нови је подигнут 1851. године, о чему сведочи плоча с натписом. Иначе, натпис из 1851. Милојевић преноси нетачно. Премда га је ставио у курзив, он га препричава, те на крају име *Младена Ст.*, чијим је настојањем по тексту натписа изграђен конак, проглашава за настојатеља Старовлашанина Милету. Милојевић даље додаје да се старац Милета преко тридесет година добро старао о манастирским пословима. М. Ивановић је у свом препису натписа уместо *Младена Ст.* ставио: *Младена Стаћ*. Личност с натписа заправо је Младен Станојевић, „подрумџија и домаћин“ манастира Дечана и члан тајне српске организације у Османском царству из 1849, којом је руководио Илија Гарашанин. Зашто је Младена Станојевића Милојевић прогласио за Милету, тешко је објаснити, осим ако се не ради о две личности и његовог труда да свом савременику дода значај. М. Милојевић, *Путонис*, књ. 3, 144; М. Менковић, *нав. дело*, 84–85; И. Женарју Рајовић, *нав. дело*, 49; М. Ивановић, *Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век*, Косовско-метохијски зборник 2 (1998) 22; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868), наслеђе на југу*, Београд 2016, 73, 122.

Овај завршетак свршава се давањем свечане вечере берачима. Тада берачи пију ракију ибриком а вино кондијером⁶⁸ до миле воље и вечера се заврши свирком и игром с благословом у здрављу и догодине.

У времену бербе једне године десила се смрт очког учитеља Павла кога је сва Оча ожалила,⁶⁹ а друге године полазак Симе Недељковића⁷⁰ са синовима у Јерусалим.⁷¹ Овај полазак на мене је јако упливисао. Сима је био трговац, богат човек и дугогодишњи коцабаша очки,⁷² од свакога поштован.

На дан поласка свог дође Сима у конак дечански код калуђера и замоли да пођу у цркву с њим ради молитве за пут, па кад је и с тим било готово, Сима изађе пред црквом, гди се већ била сва Оча искупила, он

⁶⁸ Кондиром.

⁶⁹ Као оснивача великохочке школе Петар Костић означава старошколца Алексу Н. из Ђаковице. Милош Велимировић у једном свом објављеном тексту као оснивача школе именује Павла Алексића, за кога наводи да је преминуо 1864. године. Великохочки учитељ Павле Алексић је 17. 5. 1864. потписао молбу житеља Велике Хоче митрополиту српском Михаилу којом је мољена помоћ за цркву и школу; такође се налази и на списку пренумераната књиге *Плач Старе Србије* архимандрита Серафима Ристића из исте године. У поменутој молби Хочани наводе да су цркву и школу „поновили“ пре седам година, односно 1857. године. Дакле, школа у Великој Хочи је поменуте године обновила рад, те је можда учитељ Ђаковац кога Костић помиње њен први учитељ. Није искључено ни да је Костић презиме учитеља Алексића грешком узео за име. П. Костић, *Просветно-културни живот*, 33; М. Велимировић, *нав. дело*, 116–117; С. Ристић, *Плач Старе Србије*, Земун 1864, списак пренумераната; М. Менковић, *нав. дело*, 42; АС, МПС–П, 1864, Ф. 11, Р. 1657, Општина Велика Хоча, митрополиту Михаилу, 4/16. 5. 1864.

⁷⁰ Сима Недељковић, великохочки коцабаша, потписао је заједно с учитељем Павлом Алексићем и Хочанима Дамјаном Трифуновићем, Пером Мицићем и Луком Димићем молбу митрополиту српском Михаилу маја 1864. којом је мољена помоћ за цркву и школу. Недељковић, као хочки коцабаша, налази се и на списку пренумераната књиге *Плач Старе Србије* архимандрита Серафима Ристића. По Браниславу Нушићу опстанак Велике Хоче као потпуно српског села до последње четвртине 19. века била је последица највише Недељковићевог залагања и залагања Ђорђа Вукашиновића. По истом аутору, Недељковић је преминуо 1866. или 1867. године. С. Ристић, *Плач Старе Србије*, списак пренумераната; Б. Нушић, *нав. дело*, 560; АС, МПС–П, 1864, Ф. 11, Р. 1657, Општина Велика Хоча, митрополиту српском Михаилу, 4/16. 5. 1864.

⁷¹ На јерусалимској икони Симе Недељковића која се чува у кући породице Спасић у Великој Хочи стоји запис: *Симеон Недељковић поклоник Христовог гроба 1865*. М. Менковић, *нав. дело*, 91.

⁷² Коцабаша – првак међу старешинама у селу или махале у вароши, кмет. У 19. веку постојале су и нахијске коцабаше, које су пред властима представљале хришћанску заједницу једне нахије. Односно, коцабаша је био представник заједнице пред властима. У овом случају ради се о старешини села Велика Хоча. Г. Елезовић, *нав. дело*, књ. 1, 319; М. Јагодић, *нав. дело*, 9, 15–17.

тада извади кесу с новцима, окрену се к народу и рече: Браћо, ја сам вам био до сада коцабаша, па може бити да сам кога увриједио, зато молим да ми опрости, а ако има који да му шта дугујем да се јави да му платим, да не би с дугом ишао на Божи гроб. Па пошто је и неке сиромашке даривао Сима са синовима Томом и Спасом пође за Јерусалим, праћен многим сељацима до Суге Реке.

Но, сем овог бављења у Очу, ја сам и доцније више пута пролазио кроз Очу и ту коначавео; од којих путова један је био 1870. године, када је била изашла наредба да сви манастири плаћају данак држави на све земље које се у ферманима спомињу, па и оне које су Арнаути одузели.⁷³ Због тога дечански, пећски и девички калуђери и пећски прота⁷⁴ пођу у Призрен, па и ја с њима, и дођемо у Очу на конак. Но, пре поласка из Оче дознамо да се ту у околини налази чувени хајдук Цуфа Арнаутин из Затрића са већим бројем арнаутских цубова.⁷⁵ И збиља ово се обистинило истога јутра, тиме што је Цуфа напао призренске трговце Петроногиће и Мачкиће⁷⁶ и опљачкао их до голе душе, те се ови поново врате у Очу и нама то јаве.

Ово нас забрине али се нијесмо смјели показати забринуте, једно од самих Очана, друго од наших арнаутских војвода манастирских⁷⁷ а треће

⁷³ Османска администрација је 1870/1871. завела нови систем књижења имања, те су манастири морали да добију нове исправе за своја имања. Изгледа да је порез морао да се плати и на имања узурпирана од стране локалних Албанаца, која су само формално-правно, али не и фактички били манастирски поседи, те је М. Велимировић ово укњижавање описао као вид фискалног насиља. М. Шакота, *Дечанска ризница*, 71–72.

⁷⁴ Крајем шездесетих и током седамдесетих година 19. века пећки протојереј био је Стефан Петровић Дашић (1820–1895). Овај свештеник је, као и Дели Костадин, ван вароши ишао под оружјем и вредно и храбро заступао интересе српске заједнице. Н. Савић, *Пећ, манастир Патријаршија и Високи Дечани*, Голуб, лист за српску младеж 4–11 (1882) 173–174; М. Велимировић, *нав. дело*, 117; М. Милојевић, *Путонис*, књ. 3, 5; *Цариградски гласник*, бр. 13 (13. 4. 1895) 4, 8.

⁷⁵ Цубови, од цуб – хајдук, одметник. Г. Елезовић, *нав. дело*, књ. 2, 426.

⁷⁶ Патрногићи и Мачкини били су богате српске призренске породице у 19. веку. М. Чемерићић, *нав. дело*, књ. 2, Београд 2003, 184, 186.

⁷⁷ Манастирске војводе били су најмљени манастирски чувари Арбанаси, који су за стан, храну и плату штитили манастир и калуђере. Пећку патријаршију, Дечане и Девич чували су арбанашке војводе са наслоном на оружану подршку својих села и племена, а своју дужност сматрали су чашћу која их је истичала над суседима. По П. Костићу војводе су бирали сељаци села Дечана, наизменично из сваке махале, а по споразуму и из једне махале. Приказујући историју манастирских војвода у Метохији и Дреници Марк Краснићи је идеализовао и преувеличао њихову улогу у очувању храмова, пропуштајући да прикаже негативне стране војводске институције. Поред тога, засновао је део свог рада о дечанским војводама на породичном предању вишедеценијског војводе Салиха Русте. По тој традицији дечанске војводе биле су наследне

и од самог нашег оружја. И ми, иако смо могли обићи овај пут Ђаковачким путем, ипак се ријешисмо да идемо овијем путем, на коме се Цуфа већ био показао. И пођемо.

Када смо изашли на брдо више Зочишта а ми заиста угледамо Цуфу и његово друштво код неки церова с десне стране пута, Тада калуђер дечански Дели Костадин,⁷⁸ који је био по одијелу као прави јаничар-ага, рече осталом друштву да иду без бриге, а он сврати управо Цуфи. Па кад је дошао код њега устави коња и поздрави га турски са „селама-алећ“, на шта добије одпоздрав од Цуфе „алећиму селам“⁷⁹

Сам овај поздрав представио је Дели Константина као Турчина,⁸⁰ а по ођелу такав је и био и носио је сабљу. Затим се са Цуфом мало разговарао и дошао к нама, и ми одемо на миру у Призрен.

Пошто смо били у Призрен, Цуфа је сазнао право стање и чекао је наш повратак на Белију код Швања, вребајући на сва три прелаза преко Дрима, Рогову, Швањ и Геђу. Но ми ударимо горњим путем преко Ораовца и Ждрела за Пећску нахију и дођемо код цркве будисавачке⁸¹ сви заједно; одакле смо се разишли за Дечани, Пећ, Девич и тако се вратили здраво.

и вековима их је давала једна породица. Сачувани савремени извори оповргавају предање о наследности достојанства, јер показују да су се у првој половини 19. века војводе често смењивале, а притом нису биле ни из истих села. И. Јастребов наводи да су се приликом избора за војводу у Дечанима дешавали међусобни сукоби арбанашких племена и села, а такође су кандидати за војводску службу умели претити, уцењивати и злостављати манастирско братство. Поред тога, сваки избор војводе окупљао је у Дечанима приличан број Арбанаса, који су већајући о избору живели о манастирском трошку, што је економски погађало Дечане. М. Крaснiчи, *Manastirske vojvode u Kosovsko-metohijskoj oblasti*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 3 (1958) 107–128; М. Барјактаревић, *Чувари (туђих) богомоља (манастирски војводе)*, Новопазарски зборник 20 (1996) 131–136; М. Шакота, *Дечанска ризница*, 65–66, 398, 403, 413, иста, *Дечански фермани*, 82, 105–106, 142; И. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, 87–88.

⁷⁸ Калуђер Дели Костадин пре замонашења био је мирски свештеник, а мирско име било му је Коста. Био је син призренског свештеника Васе Подгоричанина. По очевој смрти наследио је његову парохију у Призрену, а једно време био је и парох села Љубижде. Петар Костић наводи да није имао свештеничке ни хришћанске врлине, али да је био одважан и неустрашив. Увек је носио оружје и јахао бесне коње. Пошто је обудовео, замонашио се у Дечанима, где је као калуђер и преминуо. Судећи по овој анегдоти, ни након замонашења није оставио оружје и није се одрекао јахања бесних коња. П. Костић, *Црквени живот*, 51, 59.

⁷⁹ Муслимански поздрав и отпоздрав. Г. Елезовић, *нав. дело*, књ. 2, 216–217.

⁸⁰ Муслимана.

⁸¹ Црква Преображења Господњег у Будисавцима. Обновљена је у 16. веку, међутим, поново је разорена па је обновљена 1874. године. Сада је манастир. М. Ивановић, *Споменици и разарања*, 169; И. Женарју Рајовић, *нав. дело*, 50.

Вино подримско извози се на све стране: за Скадар, Полимље, Нови Пазар и Сјеницу. Но Дечанци никада своје вино нијесу продавали, већ су га трошили у манастир дочеку[ју]ћи госте из разних крајева српских, који су Дечани јако посјећивали у групама од по 100-200 душа, па и више. Оваких поклоника долазило је од 10-15 група преко љета и све их је мр дочекивао о своме трошку, држећи их по 3-4 дана;⁸² одакле су се враћали као поклоници Св. Краља и хације дечанске, напојени љубављу према светом и племенитом задатку српском, каквом су могли само Дечанци своје госте да напоје.⁸³

Своје госте Дечанци су обично сретали с војводом на конак у В[еликој] Очи,⁸⁴ одакле су их пратили до мра. За време мога бављења били су последњи гости из Прилипа, Велеза, Гилана и Пирота.⁸⁵ Од ових у

⁸² Најстарији податак о групној посети поклоника манастиру Високим Дечанима потиче из 1743. године. До краја 18. века био је забележен долазак неколико ходочасничких група из Призрена, Скопља, Београда, манастира Раванице, области Бихор и села Краља. Током 19. века и до почетка 20. века поклоничка путовања великих група постају део традиције, те манастир бива одредиште великих група поклоника, нарочито с простора Брда, Понишавља, Јужног Поморавља те Старе Србије и Македоније. Манастирско гостопримство је у 19. веку постало чувено, а поклоници су називани дечанским хацијама. Број поклоника из Понишавља и Повардарја почео је да опада након успостављања Бугарске егзархије 1870, а из осталих области од почињања Велике источне кризе и заседања Призренске лиге, када се у манастирској околини зацарила анархија. М. Миљанов, *Живот и обичаји Арбанаса*, ЛМС 230 (1905) 67–68; М. Милојевић, *Путопис*, књ. 3, 2, 4–5, 86, 92, 146; П. Костић, *Црквени живот*, 41–42; Ј. Хаџивасиљевић, *Поклоници Св. Краљу, Црква и живот* 11–12 (1922) 450–453; Т. Станковић, *нав. дело*, 121–122; Т. Вукановић, *нав. дело*, 512–515; М. Шакота, *Дечанска ризница*, 65–67, 72; Љ. Пузовић, *Манастир Високи Дечани као стециште поклоничких путовања у 18. веку*, *Богословље* 72–2 (2012) 101–104; И. Женарју Рајовић, *нав. дело*, 60; У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд 2017, 404–405.

⁸³ До средине 19. века код Срба су Дечани поред духовног центра постали и национално жариште, а дечанске реликвије постају реликвије националне славе и прошлости. Дечански калуђери из тог периода трудили су се да споје национално и духовно, о чему речито сведочи текст молбе дечанских монаха Ананија и Агатангела митрополиту српском Михаилу из 1851, као и чињеница да су се при ручку који је даван поклоницима и гостима у манастирском конаку поред духовних певале и световне песме, које су уздизале српску прошлост и славу српског народа. С. Ристић, *Дечански споменици*, Београд 1864, 63–76; М. Шакота, *Дечанска ризница*, 69–70; М. Јагодић, *нав. дело*, 58.

⁸⁴ Петар Костић такође наводи да је ходочаснике спроводио до манастира манастирски војвода. Пратња је представљала вид почаста, али и гаранцију безбедности. Иначе, Костић није поменуо да су војводе ходочаснике дочекивале у Великој Хочи. П. Костић, *Црквени живот*, 42.

⁸⁵ Велешки гости сматрали су се најдарежљивијим приложницима, а и Прилепчани су често посећивали манастир. К. Шапкаров, *Описание на град Прилеп и околностит му*, Читалиште 3 (1872) 173; Ј. Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. веку (до Српско-турских ратова 1876. и 1877-1878)*, Београд 1928, 86; У. Шешум, *Србија и Стара Србија*, 404.

Пироту има и данас добри домаћина и угледни трговаца, као што су Танча Ђорђевић-Куклић,⁸⁶ а добри трговац Стојан Божиловић-Бели⁸⁷ био је дечански епитроп и тиме се поносио као највећим одликовањем, те тако и Тана Поп Крстић ећим.⁸⁸ И сви они и данас⁸⁹ чувају као успомену иконе мѐра Дечана, Св. Краља и Св. Јелене⁹⁰ у својим домовима.

Другом приликом када сам путовао на Очу за Призрен са пратиоцем Крстом Гошићем из Пећи, па када смо били близу Зочишта чујемо бубњеве и зурле. Мислили смо да је то нека свадба, но, када дођемо у село угледамо до самог пута на ширини⁹¹ нову чесму и на њој пуштену воду која тек што је била протекла. Код чесме било се скупило доста сељака и очекивала другу групу, која је била отишла у брдо и воду пуштала, коју су пратиле свирке и гочеви. А један чесмација био је стајао код чесме и на покровцу купио бакшише. Мене⁹² тада напомену Крста да би ред био да и ми дамо бакшиш мајсторима јер смо први дошли на ову чесму, па биће то и сељацима мило; и обојица се скинемо с коња и честитамо нову чесму, па и мајсторима дам мало бакшиша.⁹³

⁸⁶ Танча Ђорђевић Куклић (1860–1939) био је пиротски трговац, одборник, председник Пиротске општине и народни посланик. М. Ђенић, *Ђорђевић, Танча*, Српски биографски речник 3, Д–З, Нови Сад 2007, 586.

⁸⁷ Стојан Божиловић Бели (1838–1903) био је угледни и богати пиротски трговац. Т. Карановић, М. Савић, *Стојан Бели Божиловић, грађански дух Пирота*, каталог изложбе, Пирот 2008, 6–8.

⁸⁸ Атанасије Тана Поп Крстић је био члан угледне пиротске свештеничке породице. Рођен је почетком 19. века, а у младости је од турских лекара у Пироту изучио „хећимлук“, односно вештину лечења, те му отуда потиче надимак. Доживео је веома дубоку старост. Б. Лиљих, *Историја Пирота и околине*, део 1, *Пирот у периоду турске власти 1804–1878*, Пирот 1994, 188.

⁸⁹ Пре ове, у тексту се налази једна прецртана реч.

⁹⁰ У другој половини 19. века и првој половини 20. века дечански монаси су прибавили и донели у манастир неколико бакрорезних плоча које су представљале манастир, Св. Краља и заједнички портрет Св. Краља и Св. Јелене, те су иконе које Велимировић помиње вероватно били бакрописни отисци. На последњу претпоставку упућује такозвана икона манастира Дечана. Изгледа да су бакрописне отиске поклањали или продавали поклоницима. Под османском влашћу развио се култ Свете Јелене Дечанске, за коју се веровало да је сестра Стефана Дечанског. Предање о краљевој сестри Св. Јелени среће се у Троношком родослову из 18. века. Веровало се да је светитељка сахрањена испод мањег каменог саркофага у Дечанима и да се као света објавила крајем 17. века и спасла манастир од преобраћања у џамију. У 19. веку се веровало да исцељује нероткиње. М. Милојевић, *Путопис*, књ. 3, 15, 63, 85, 97–98, 102; М. Миљанов, *нав. дело*, 68–70; М. Шакота, *Дечанска ризница*, 59, 212–213; И. Женарју Рајовић, *нав. дело*, 177.

⁹¹ Изгледа да се не ради о микротопониму, већ да *ширина* означава проширење пута.

⁹² Пре ове речи једна је прецртана.

⁹³ Подаци о Крсти Гошићу и чесми нису пронађени.

Овај поступак виђело се да је код сељака добро примљен, те после нашег кратког одмора, када смо пошли, сви нам рекоше „Улан бар“ – срећан пут.

Опис Подрима да завршим најдебљим дрветом које сам у њој видео, а то је бријест на увиру реке Ретимштице у Топлу-у, о коме се каже да је под њиме Душан седео, поред ког имају још два мања бријеста – „Зојски брестови“.

Овакве дебљине дрвета живог нема ваљда у свој Старој Србији сем једног у Зети, а то је бријест Баштића?

4. августа 1903. г.
Пирот.

Поп М. Велимировић

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ) [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (ASANU)]

- Историјска збирка 14.220/II-7 [Istorijska zbirka 14.220/II-7]

Архив Србије (АС) [Arhiv Srbije (AS)]

- Министарство иностраних дела – Благајничко одељење (МИД–БО) [Ministarstvo inostranih dela – Bлагaјничко odeljenje (MID–BO)]

- Министарство просвете – Просветно одељење (МПс–П) [Ministarstvo prosvete – Prosvetno odeljenje (MPs-P)]; Министарство просвете – Црквено одељење (МПс–Ц) [Ministarstvo prosvete – Crkveno odeljenje (MPs-C)];

- Митрополија Београдска (МБ) [Mitropolija Beogradska (MB)];

Извори – Primary Sources

Дечанац С., *Призрен*, Браство 2 (1888) 30–84. [Dečanac S., *Prizren*, Brastvo 2 (1888) 30–84]

Ивановић М., *Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век*, Косовско-метохијски зборник 2 (1998) 13–36. [Ivanović M., *Natpisi i ornamenti na nadgrobnim pločama, ikonama i zvonima srpskih crkava na Kosovu i Metohiji XIV–XIX/XX vek*, Kosovsko-metohijski zbornik 2 (1998) 13–36]

Јастребов И., *Стара Србија и Албанија, забелешке с путовања*, Београд 2018. [Jastrebov I., *Stara Srbija i Albanija, zabeleške s putovanja*, Beograd 2018]

Јуришић Г., *Дечански првенац*, Нови Сад 1852. [Jurišić G., *Dečanski prvenac*, Novi Sad 1852]
Календар са шематизмом Књажевства Србије 1875–1879. [Kalendar sa šematizmom Knjažestva Srbije 1875–1879]

Марковић М., *Моје успомене*, Београд 1906. [Marković M., *Moje uspomene*, Beograd 1906]

Милојевић М., *Путопис дела праве (Старе) Србије*, књ. 2, Београд 1872. [Milojević M., *Putopis dela prave (Stare) Srbije*, knj. 2, Beograd 1872]

Милојевић М., *Путопис дела праве (Старе) Србије*, књ. 3, Београд 1877. [Milojević M., *Putopis dela prave (Stare) Srbije*, knj. 3, Beograd 1877]

Миљанов М., *Живот и обичаји Арбанаса*, Летопис Матице српске 230 (1905) 41–79. [Miljanov M., *Život i običaji Arbanasa*, Letopis Matice srpske 230 (1905) 41–79]

Нушић Б., *С Косова на сиње море, белешке с пута кроз Арбанасе 1894. године*, Коло 3–9 (1902) 557–562. [Nušić B., *S Kosova na sinje more, beleške s puta kroz Arbanase 1894. godine*, Kolo 3–9 (1902) 557–562]

Опширни попис Призренског санџака из 1571. године, прир. Т. Катић, Београд 2010. [Opširni popis Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine, prir. T. Katić, Beograd 2010]

Протокол писама Општине Пећке 1870–1880, прир. Ј. Пејин, М. Петровић, Приштина–Београд 1992. [Protokol pisama Opštine Pečke 1870–1880, prir. J. Pejin, M. Petrović, Priština–Beograd 1992]

Ристић С., *Дечански споменици*, Београд 1864. [Ristić S., *Dečanski spomenici*, Beograd 1864]

Ристић С., *Плач Старе Србије*, Земун 1864. [Ristić S., *Plać Stare Srbije*, Zemun 1864]

Савић Н., *Пећ, манастир Патријаршија и Високи Дечани*, Голуб, лист за српску младеж 4–11 (1882) 169–174. [Savić N., *Peć, manastir Patrijaršija i Visoki Dečani*, Golub, list za srpsku mladež 4–11 (1882) 169–174]

Срећковић П., *Путничке слике*, Летопис Матице српске 130 (1882) 12–35. [Srećković P., *Putničke slike*, Letopis Matice srpske 130 (1882) 12–35]

Станковић Т., *Путне белешке по Старој Србији 1874–1893*, Београд 1910. [Stanković T., *Putne beleške po Staroj Srbiji 1874–1893*, Beograd 1910]

Тајна мисија пиротског проте Милоша Велимировића по европској Турској 1909. године, прир. И. Николић, Гласник Одјелења друштвених наука ЦАНУ 9 (1995) 131–139. [*Tajna misija pirotskog prote Miloša Velimirovića po evropskoj Turskoj 1909. godine*, prir. I. Nikolić, Glasnik Odjeljenja društvenih nauka CANU 9 (1995) 131–139]

Новине – Newspapers

Пастир, лист за науку и књижевност духовног садржаја 19–3 (1870). [*Pastir, list za nauku i književnost duhovnog sadržaja* 19–3 (1870)]

Цариградски гласник (1895). [*Carigradski glasnik* (1895)]

Литература – Secondary Works

Краснићи М., *Manastirske vojvode u Kosovsko-metohijskoj oblasti*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 3 (1958) 107–127.

Краснићи М., *Orahovac, antropogeografska monografija varošice*, Priština 1957.

Антић Г., *Велимировићи, (књижевна баштина)*, Андријевица–Земун 1996. [Antić G., *Velimirovići, (književna baština)*, Andrijevića–Zemun 1996]

Барјактаревић М., *Чувари (туђих) богомоља (манастирски војводе)*, Новопазарски зборник 20 (1996) 131–136. [Barjaktarević M., *Čuvari (tuđih) bogomolja (manastirski vojvode)*, Novopazarski zbornik 20 (1996) 131–136]

Букумирић М., *Из ономастике јужне Метохије*, Ономатолошки прилози 5 (1984) 413–603. [Bukumirić M., *Iz onomastike južne Metohije*, Onomatološki prilozi 5 (1984) 413–603]

Велика Хоча, бисер Метохије (Velika Hoča, the pearl of Metohija), ур. М. Менковић, Београд 2003. [*Velika Hoča, biser Metohije (Velika Hoča, the pearl of Metohija)*, ur. M. Menković, Beograd 2003]

Велимировић М., *Манастир Високи Дечани, њихов просветни утицај у Подримљу, Полимљу и Зети*, Просветни гласник 17 (1897) 112–117. [Velimirović M., *Manastir Visoki Dečani, njihov prosvetni uticaj u Podrimlju, Polimlju i Zeti*, Prosvetni glasnik 17 (1897) 112–117]

Велимировић М., *Плење Васојевичко*, прир. Р. Делетић, Андријевица–Комови 2003. [Velimirović M., *Pleme Vasojevičko*, prir. R. Deletić, Andrijevića–Komovi 2003]

Витошевић К., *Велика Хоча*, Приштина 1995. [Vitošević K., *Velika Hoča*, Priština 1995]

Војводић В., *Из књижевне историје и просвете*, Кикинда 1989. [Vojvodić V., *Iz književne istorije i prosvete*, Kikinda 1989]

Вукановић Т., *Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања у Срба на Косову и Метохији, VI век – почетак XIX века*, Београд 2001. [Vukanović T., *Enciklopedija narodnog života, običaja i verovanja u Srba na Kosovu i Metohiji, VI vek – početak XIX veka*, Beograd 2001]

Вулевић М., *Незнано гробље прота М. Велимировића*, Стварање, лист за књижевност и уметност 47 (1992) 461–467. [Vulević M., *Neznano groblje prota M. Velimirovića*, Stvaranje, list za književnost i umetnost 47 (1992) 461–467]

Гојковић Н., *Грађа за проучавање старих камених мостова и аквадуката у Србији, Македонији и Црној Гори*, Београд 1961. [Gojković N., *Građa za proučavanje starih kamenih mostova i akvadukata u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori*, Beograd 1961]

- Ђенић М., *Ђорђевић, Танча*, Српски биографски речник 3, Д–З, Нови Сад 2007, 586. [Ђенић М., *Ђорђевић, Танча*, Srpski biografski rečnik 3, D–Z, Novi Sad 2007, 586]
- Ђорђевић В., *Историја Српско-бугарског рата 1885*, књига 2, од Сливнице до Пирота, Београд 1908. [Ђорђевић В., *Istorija Srpsko-bugarskog rata 1885*, knjiga 2, od Slivnice do Pirota, Beograd 1908]
- Елезовић Г., *Речник косовско-метохишког дијалекта*, св. 1–2, Приштина 1998. [Elezović G., *Rečnik kosovsko-metohiskog dijalekta*, sv. 1–2, Priština 1998]
- Ердељановић Ј., *Поп Милош Велимировић, По Скадарском језеру, Дело, св. за Септембар 1894, с. 430–447*, Просветни гласник (1895) 40–41. [Erdeljanović J., *Pop Miloš Velimirović, Po Skadarskom jezeru, Delo, sv. za Septembar 1894, s. 430–447*, Prosvetni glasnik (1895) 40–41]
- Женарју Рајовић И., *Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији (1839–1912)*, Београд 2016. [Ženarju Rajović I., *Crkvena umetnost XIX veka u Raško-prizrenskoj eparhiji (1839–1912)*, Beograd 2016]
- Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен–Београд 1987. [*Zadužbine Kosova, spomenici i znamenja srpskog naroda*, Prizren–Beograd 1987]
- Зарковић Б., *Хотачка метохија, први хиландарски посед у Србији*, Лепосавић–Косовска Митровица 2002. [Zarković B., *Hotačka metohija, prvi hilandarski posed u Srbiji*, Leposavić–Kosovska Mitrovica 2002]
- Ивановић М., *Метохија, споменици и разарања*, Нови Сад–Београд 2013. [Ivanović M., *Metohija, spomenici i razaranja*, Novi Sad–Beograd 2013]
- Јагодић М., *Србија и Стара Србија (1839–1868), наслеђе на југу*, Београд 2016. [Jagodić M., *Srbija i Stara Srbija (1839–1868), nasleđe na jugu*, Beograd 2016]
- Карановић Т., Савић М., *Стојан Бели Божиловић, грађански дух Пирота*, каталог изложбе, Пирот 2008. [Karanović T., Savić M., *Stojan Beli Božilović, građanski duh Pirota*, katalog izložbe, Pirot 2008]
- Костић П., *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века (са успоменама писца)*, Скопље 1933. [Kostić P., *Prosvetno-kulturni život pravoslavnih Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u 19. i početkom 20. veka (sa uspomena pisca)*, Skopje 1933]
- Костић П., *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX. веку (са успоменама писца)*, Београд 1928. [Kostić P., *Crkveni život pravoslavnih Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u XIX. veku (sa uspomena pisca)*, Beograd 1928]
- Лилић Б., *Историја Пирота и околине*, део 1, *Пирот у периоду турске власти 1804–1878*, Пирот 1994. [Lilić B., *Istorija Pirota i okoline*, deo 1, *Pirot u periodu turske vlasti 1804–1878*, Pirot 1994]
- Љушић Р., *Вујкина врата, хроника подгорског села Исток*, први део, Београд 2011. [Ljušić R., *Vujkina vrata, hronika podgorskog sela Istok*, prvi deo, Beograd 2011]
- Николић В., *Велимировић Милош*, Српски биографски речник 2, В–Г, Нови Сад 2006, 118–119. [Nikolić V., *Velimirović Miloš*, Srpski biografski rečnik 2, V–G, Novi Sad 2006, 118–119]
- Новаков А., *Српске светиње Шар-планине, Призрена и околине*, Нови Сад 2019. [Novakov A., *Srpske svetinje Šar-planine, Prizrena i okoline*, Novi Sad 2019]
- Пајкић П., *Цркве у Великој Хочи*, Старине Косова и Метохије 2–3 (1963) 157–196. [Pajkić P., *Crkve u Velikoj Hoči*, Starine Kosova i Metohije 2–3 (1963) 157–196]
- Пешикан М., *Из историјске топонимије Подримља*, Ономатолошки прилози 2 (1981) 1–92. [Pešikan M., *Iz istorijske toponimije Podrimlja*, Onomatološki prilozi 2 (1981) 1–92]
- Пешикан М., *Стара имена из Доњег Подримља*, Ономатолошки прилози 7 (1986) 1–119. [Pešikan M., *Stara imena iz Donjeg Podrimlja*, Onomatološki prilozi 7 (1986) 1–119]

Пузовић Љ., *Манастир Високи Дечани као стецистиште поклоничких путовања у 18. веку*, Богословље 72–2 (2012) 92–104. [Puzović Lj., *Manastir Visoki Dečani kao stecište pokloničkih putovanja u 18. veku*, Bogoslovlje 72–2 (2012) 92–104]

Срећковић П., *Синан паша*, Београд 1865. [Srećković P., *Sinan paša*, Beograd 1865]

Трпић-Призренац В. [Костић П.], *Милош С. Милојевић у Призрену и његовој околини*, Београд 1880. [Трпић-Prizrenac V. [Kostić P.], *Miloš S. Milojević u Prizrenu i njegovoj okolini*, Beograd 1880]

Урошевић Т., *На својој бразди, светле слике свештеничке из Епархије нишке од 1879–1929*. г, књ. 2, Ниш 1933. [Urošević T., *Na svojoj brazdi, svetle slike sveštениčke iz Eparhije niške od 1879–1929*. g, knj. 2, Niš 1933]

Филиповић М., *Различита етнолошка грађа*, Београд 1967. [Filipović M., *Različita etnološka građa*, Beograd 1967]

Филиповић М., *Хас под Паиштриком*, Сарајево 1958. [Filipović M., *Has pod Paštrikom*, Sarajevo 1958]

Хацивасилјевић Ј., *Поклонци Св. Краљу*, Црква и живот 11–12 (1922) 449–453. [Hadživasiljević J., *Poklonici Sv. Kralju*, Crkva i život 11–12 (1922) 449–453]

Хацивасилјевић Ј., *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. веку (до Српско-турских ратова 1876. и 1877–1878)*, Београд 1928. [Hadživasiljević J., *Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u 19. veku (do Srpsko-turskih ratova 1876. i 1877–1878)*, Beograd 1928]

Цвијић Ј., *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Сабрана дела, књ. 12, Београд 1996. [Cvijić J., *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*, Sabrana dela, knj. 12, Beograd 1996]

Ценић В., *Часописи Јужне Србије на раскрсници XIX и XX столећа*, Врање 1982. [Cenić V., *Časopisi Južne Srbije na raskrsnici XIX i XX stoleća*, Vranje 1982]

Чемерикић М., *Призрен и околина 1019–1941*, књ. 1, Београд 2003. [Čemerikić M., *Prizren i okolina 1019–1941*, knj. 1, Beograd 2003]

Шакота М., *Дечанска ризница*, Београд 1984. [Šakota M., *Dečanska riznica*, Beograd 1984]

Шакота М., *Дечански фермани*, Манастир Високи Дечани 2017. [Šakota M., *Dečanski fermeni*, Manastir Visoki Dečani 2017]

Шапкаров К., *Описание на град Прилеп и околностит му*, Читалище 3 (1872) 167–176, 427–433. [Šapkarov K., *Opisanie na grad Prilep i okolnosit mu*, Čitalište 3 (1872) 167–176, 427–433]

Шешум У., *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд 2017. [Šešum U., *Srbija i Stara Srbija (1804–1839)*, Beograd 2017]

Шешум У., *Улога Јашар-паше Џинолија у разарању српских сакралних споменика на Косову (Пример уласка предања у историографију)*, Зборник Матице српске за друштвене науке 168–4 (2018) 849–872. [Šešum U., *Uloga Jašar-paše Džinoliја u razaranju srpskih sakralnih spomenika na Kosovu (Primer ulaska predanja u istoriografiju)*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke 168–4 (2018) 849–872]

Uroš ŠEŠUM

**PODRIMA,
FROM THE WRITINGS OF PRIEST MILOŠ VELIMIROVIĆ**

Summary

The life of the Serbian population in Old Serbia was marked by the pressure of their Albanian neighbors in the second half of the 19th century. This pressure also left an imprint on this entire period in Podrimlje, the micro-region of Metohija. The Albanian pressure resulted in a change of the ethnic and religious image of numerous settlements to the detriment of Orthodox Serbs. The emigration of Serbs also implied the collapse or destruction of Orthodox churches and other material traces of Serbian medieval statehood.

The published text of Miloš Velimirović is based on his memories of his stay in Podrimlje in the 1860s, when he studied at the Dečani monastery. It contains information on settlements, onomastics, ethnic distribution, churches, monasteries, and their remains, as well as the customs and lifestyle of the suburban Serbs. Given that very few narrative sources are preserved about the past of the Serbs in this area before the last quarter of the 19th century, this source is a valuable testimony to local history as well as the history of Old Serbia as a whole. Based on the prepared source, one obtains knowledge about the existence of hitherto unknown churches and monasteries, which Velimirović saw and described, and whose trace completely disappeared by the end of the 19th century. It can also be used to trace the change of the religious and ethnic structure of settlements in the micro-regions of the Podrimlje region in the second half of the 19th century.

Чланак примљен: 24. 03. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 20. 07. 2020.

Биљана СТОЈИЋ
Историјски институт
Београд

ДИПЛОМАТСКИ КОНТАКТИ СРБИЈЕ/ЈУГОСЛАВИЈЕ И ПОРТУГАЛИЈЕ (1882–1924)

Анстракт: У раду су приређена и анализирана четири документа из фонда *Sérvia* (Србија) похрањеног у Дипломатском архиву Министарства спољних послова Португалије у Лисабону (Arquivo Diplomático do Ministério das Relações Exteriores). Фонд садржи 42 документа који се односе на период 1882–1924. У питању је протоколарна дворска кореспонденција која садржи писма суверена у којима су се међусобно обавештавали о важним династичким и политичким променама у својим државама. Приређена документа су датирана у 1882., 1903., 1912. и 1924. Издвојили смо ова четири јер сведоче не само о почецима дипломатских контаката између Србије и Португалије већ нам на најбољи начин дају рефлексiju историјског развоја и крупних политичких промена кроз које су државе прошле на прелому два века. Први приређени документ је датиран у 1882. и представља најстарије сведочанство о успостављеним дипломатским односима између династија Обреновић и Браганца; други, који датира из 1903. прво је писмо размењено након династичке смене у Србији; трећи документ из 1912. сведочи о континуитету односа двеју држава након проглашења португалске републике 1910., док четврти, датиран у 1924. годину, садржи вест о рођењу краљевића Петра и уједно је последњи документ из овог фонда. У склопу уводне студије дат је кратки преглед историје српско-португалских дипломатских односа кроз призму целокупног фонда *Sérvia*, грађе посланства Краљевине Југославије у Лисабону из Архива Југославије и за дату тему релевантне историографске литературе и периодике.

Кључне речи: Србија, Југославија, Португалија, краљ Милан Обреновић, краљ Петар Карађорђевић, краљ Александар, дом Луиш I, дом Карлос I, дом Мануел II.

Abstract: Four documents from the *Sérvia* (Serbia) fund kept in the Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Portugal in Lisbon (Arquivo Diplomático do Ministério das Relações Exteriores) are presented and analysed in the paper. The fund contains 42 documents concerning the 1882–1924 period. This is protocol court correspondence which contains the letters of sovereigns, whereby they informed each other about important dynastic and political changes in their respective states. The documents are dated 1882, 1903, 1912 and 1924. We singled out only these four documents as they testify not only to the beginnings of the diplomatic contacts between Serbia and Portugal, but are also the best reflection of the historical development and

* biljana.stojic@iib.ac.rs

major political changes in the two countries at the turn of the century. The first document is dated 1882 and represents the oldest testimony about the established diplomatic relations between the Obrenović and Bragança dynasties. The second document, dated 1903, was the first letter exchanged after the dynastic change in Serbia. The third document of 1912 testifies to the continuity of relations between the two states after the proclamation of the Portuguese Republic in 1910. The fourth document of 1924 contains news of the birth of Prince Petar, and is the last document from this fund. The introductory study contains a short overview of the history of Serbian-Portuguese diplomatic relations through the prism of the entire *Sérvia* fund, records of the mission of the Kingdom of Yugoslavia in Lisbon from the Archive of Yugoslavia, and relevant historiographic literature and periodicals.

Keywords: Serbia, Yugoslavia, Portugal, King Milan Obrenović, King Petar Karađorđević, King Aleksandar, Dom Luís I, Dom Carlos I, Dom Manuel II.

О историјским везама Србије и Португалије немамо много сачуваних сведочанстава, посебно за период XIX и прве половине XX века. Додатни проблем представља оскудност докумената на српској страни. У Архиву Србије нема посебног фонда који се односи на Португалију, док се у Архиву Југославије чува невелики фонд *Посланство Краљевине Југославије у Португалији – Лисабон* (бр. 380) који покрива период 1917–1945. године. Упркос широком временском опсегу грађа је врло оскудна. Махом се односи на Други светски рат и боравак југословенских избеглица у Португалији. Грађа португалске провенијенције која се односи на Србију и Југославију се налази у два архива: Дипломатском архиву Министарства спољних послова (*Arquivo Diplomático do Ministério das Relações Exteriores*) и Националном архиву (*Arquivo Nacional da Torre do Tombo*). У Дипломатском архиву само је једна фасцикла *Sérvia* од 42 документа потпуно посвећена српско/југословенско-португалским односима, док се у фондовима посвећеним Русији, Чехословачкој, итд. могу наћи појединачни документи у вези са Србијом/Југославијом. Национални архив *Torre do Tombo* садржи грађу о односима са Социјалистичком Југославијом, махом о конфронтацији две државе током ратова за независност Анголе и Мозамбика, а познато је да је Југославија подржавала и помагала ове две државе. Дакле, реч је о невеликом корпусу докумената, али су са становишта српске историографије сва документа изузетно значајна јер нам бар фрагментарно реконструишу везе и контакте ове две географски удаљене државе и надомешћују празнину коју имамо у нашим архивима. Значај португалских извора је тим већи јер је у питању грађа до сада потпуно непозната нашој јавности и историографији.

Први документ који смо приредили јесте уједно најстарији документ о контакту две државе и први документ у фонду *Sérvia*. Реч је о писму које је краљ Милан 10/22. марта 1882. године упутио португалском краљу Луишу I (1861–1889) у коме га је обавестио да је Србија уздигнута у ранг краљевине с њим на престолу.¹ На почетку писма краљ Милан истиче да су велике силе уједињене на конгресу у Берлину 1878. године изгласале независност за Србију, а да је народ Србије одлучио да се земља с њим као краљем уздигне у виши ранг зарад њеног будућег просперитета. Краљ Милан у писму ословљава португалског суверена са „мој брате“ и изражава наду да ће две државе успоставити и одржавати срдчане односе и у будућности.²

Дом Луиш који је био познат као „популаран краљ“ узратио је једнако љубазно и свог новог брата по титули одликовао са *Ordem Militar de São Bento de Avis*.³ Нажалост немамо сачувано оригинално писмо дом Луиша, али на основу сачуваног одговора краља Милана знамо да му је орден уручио краљев лични заступник виконт Валмор (Le Vicomte de Valmór). Писмо захвалности краља Милана је датирано на 14. новембар 1882. године.⁴ Краљ Милан је две године касније одликовао дом Луиша Орденом Белог орла (није наведено ког реда). Орден је португалском краљу у име краља Милана уручио маршал Двора, пуковник Константин Јанковић.⁵ Краљеви Милан и Луиш су од 1882. до 1889. године разменили још четири писма о важним догађајима за своје породице. Дом Луиш је

¹ На темељу овог документа Амбасада Португалије и Институт Камониш су у сарадњи с Архивом Југославије и Народном библиотеком Србије 26. септембра 2017. у холу НБС организовали изложбу *Писци дипломате* поводом 135. годишњице (1882–2017) од успостављања дипломатских контаката између Португалије и Србије. На изложби су биле представљене биографије и дела 10 португалских и 5 српских писаца дипломата из XIX и XX века. (<https://www.nb.rs/events/event.php?pf=1&id=32070&url=%2Fevents%2Fevent.php%3Fpf%3D1%26id%3D32070>, прегледано 3. јула 2020.)

² Arquivo Diplomático do Ministério das Relações Exteriores (AMRE), Cartas protocolares de principes, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 1, le 10/22 Mars 1882.

³ D. L. Wheeler, *Republican Portugal. A Political History 1910–1926*, The University of Wisconsin Press, 1978, 23–24. Орден је установљен у XII веку у време ослобађања Португалије од маварске власти. Установљен је као монашко-војно одликовање за витезове темпларе. Године 1789. је секуларизован. Додељивао се до 1910 и пада монархије. Поново је обновљен 1917. као *Ordem Militar de Cristo*, и први је додељен 1918. председнику Сидонију Паису за заслуге Португалије у Првом светском рату. Од 1986. орден се додељује искључиво на иницијативу Председника Републике.

⁴ AMRE, Cartas protocolares de principes, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 2, Belgrade, le 14 Novembre 1882.

⁵ AMRE, Cartas protocolares de principes, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 3, Belgrade, le 17/29 Février 1884.

25. децембра 1885. године обавестио краља Милана о смрти свога оца, дом Фердинанда. У том тренутку преокупиран ратом против Бугарске, краљ Милан је на ово писмо одговорио 25. маја/6. јуна 1886. године и изразио најдубље саучешће. Исте 1886. године, дом Луиш је известио о новом догађају у својој породици, о венчању сина и наследника Карлоса, војводе од Браганце, са принцезом Маријом Амелијом Д'Орлеан. Краљ Милан је на ову вест одговорио честитком из Ниша, 23. јула/4. августа 1886. године.⁶ Коинцидентно, владавина обојице владара прекинута је 1889. године. Дом Луиш је преминуо у 51. години, док је краљ Милан абдицирао у корист свог сина Александра. Владавина Луиша I се узима за почетак краја португалске монархије, док се владавина краља Милана сматра почетком краја династије Обреновић.⁷ Дом Луиша је на престолу наследио син Карлос, крунисан као Карлос I (1889–1908). За време његове владавине која ће бити окончана насилно, Португалија је тонула у све дубљу економску кризу која је додатно ојачала републиканска осећања све већег броја Португалаца. И сам Карлос је своју владину описао као „монархију без монархиста...“⁸

Током владавине краљ Александар је с португалским двором разменио шест писама. Прво писмо упутило је српско Намесништво 18. марта 1889. године у коме је обавештен португалски двор да је краљ Милан абдицирао са српског престола у корист свог малолетног сина. Смена на португалском престолу се одиграла крајем 1889. и о томе је 22. децембра дом Карлос обавестио српски двор. Наредне године је из Португалије стигла срећна вест о рођењу престолонаследника Луиша Филипеа. Краљ Александар је 3. априла 1893. године обавестио дом Карлоса да је самостално преузео власт, затим писмом од 23. јула 1900. о свом венчању са Драгом Машин, а 15. марта 1901. године о смрти оца, бившег краља Милана.⁹ Овим је кореспонденција између њих окончана.

⁶ AMRE, *Cartas protocolares de principes*, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 4, Belgrade, le 25 Mai/6 Juin 1886; № 5, Nisch, le 23 Juillet/ 4 Août 1886.

⁷ Наполеонов ратови су оставили тешке последице по Португалију. Француска инвазија је почела у октобру 1807, а већ у новембру краљевска породица је на инсистирање Велике Британије пребачена у Бразил. Краљица Марија I је 1815. уздигла Бразил у ранг краљевине, а када је наредне године преминула престо је преузео њен син Жоао VI. Краљ се вратио у Португалију тек 1822. после побуне свог сина Мигела који је покушао да му преотме престо. Обновљена монархија није више била иста. Земља је била упропашћена француском владавином. Додатни удар Португалији је задао осамостаљење Бразила када се Жоаов четврти син Педро прогласио царем, а 1822. уздигао Бразил у ранг царевине. Педро је владао до 1831. (J. H. Sariva, *História de Portugal*, Publicações Europa-América, LDA. 2004' 303–304).

⁸ D. L. Wheeler, *op. cit.*, 31.

⁹ AMRE, *Cartas protocolares de principes*, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 5, le 22 Décembre 1889; AMRE, *Cartas protocolares de principes*, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 6, Belgrade,

Писмо које смо приредили под бројем 2. написао је новопроглашени краљ Петар Карађорђевић да циљем да обавести дом Карлоса како је ступио на престо Србије. Писмо је датирано на 31. октобар 1903. године. Краљ Петар је у писму истакао да је српски престо био упражњен (али о околностима које су претходиле упражњењу не говори) и да су државници Србије сетили свих заслуга његових предака, окренули се њему – „наследнику те народне династије“ – и једногласно га изабрали за краља. Даље наводи да је прихватио понуђени престо и да је заклетву положио над Уставом. Нагласио је жељу да се наставе добри односи између две државе и написао да ће учинити све да те добре односе учини још бољим. Династичка промена у Србији 1903. године није утицала на однос две краљевине. Исте године је Краљевина Србија у Лисабону отворила дипломатско-конзуларно представништво које је на препоруку руског посланства у Београду поверено Русу Димитрију Александровичу Лаксману. Представништво је 1910. године уздигнуто на степен Почасног генералног конзулата, али о свему овоме не налазимо спомена у фонду *Sérvia*.¹⁰

Политичке и историјске промене кроз које је Португалија прошла у првој деценији XX века такође нису нашле своје место у кореспонденцији коју анализирамо у овом раду. Краља Александра Обреновића и дом Карлоса осим највише размењених писама повезује и чињеница да су обојица с престола уклоњени насилним путем. На португалског краља и његову породицу извршен је атентат 1. фебруара 1908. године. Он и престолонаследник Луиш Филипе су на лицу места подлегли задобијеним ранама, због чега је круна дата млађем сину Мануелу, који је крунисан као Мануел II (1908–1910).¹¹ Атентат су извршила двојица републиканца, али на тај чин није их инструисала Републиканска странка већ су деловали на своју руку. Републикански покрет у Португалији се развио под утицајем Француске револуције из 1789. године. Током деценија је растао и обликовао се највише под утицајима француског, а у последњој фази и бразилског републиканског модела. Формално, покрет је прерастао у странку 1876. године; она ће се угасити 1912. *de jure*, а 1926. године *de facto*.¹² Због исхитреног и непланираног атентата, републиканци

le 18 Mars 1889; AMRE, Cartas protocolares de principes, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 7, Belgrade, le 3 avril 1893; AMRE, Cartas protocolares de principes, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № /, Belgrade, le 15 Mars 1901.

¹⁰ Б. Пушица, *Посланство Краљевине Југославије у Португалији – Лисабон 1917–1920; 1941–1945; (1941–1945)*, Београд 2009, XII–XIII.

¹¹ D. L. Wheeler, *op. cit.*, 44.

¹² Огранак династије Брагнаца је владао бразилским царством од 1822. до 1889. када је војним ударом земља проглашена за републику.

нису били спремни да оборе монархију и преузму власт већ 1908. године. Револуционарни преврат ће се догодити две године касније. Тај преврат је пажљивије планиран. Окидач је било убиство једног од главних републиканских вођа др Мигела Бомбарде (3. октобра). Талас протеста се из Лисабона муњевито проширио на целу земљу и у два дана окончана је осам векова дуга португалска монархијска традиција. Краљ Мануел је побегао из земље и наредне три деценије живео у емиграцији, највише у Великој Британији. У годинама изгнанства бивши краљ се кретао у високим европским друштвеним круговима, где су у међуратном периоду доминирали управо бивши монарси и племство, апатриди из монархија срушених у Првом светском рату. Пренос власти је у Португалији извршен мирним путем, а за првог председника је изабран Жоаким Теофило Брага (октобар 1910 – август 1911).

Чак ни овако крупан историјски догађај као што је пад монархије и проглашење републике није утицао на односе Србије и Португалије. О томе сведочи писмо које смо приредили под бројем 3. а које је честитка краља Петра и премијера Милована Миловановића председнику Мануелу де Аријаги на избору на дужност председника Републике. Аријага је наследио Брагу на председничкој функцији 24. августа 1911. године, а честитка краља Петра је датирана на 11. април 1912. године. У њој су краљ Петар и Миловановић захвалили на писму у коме их је Аријага обавестио о свом избору и узвратили су срдачном честитком и жељом за успешну и дугу владавину.¹³

Ако судимо по језику и тону писма краља Петра могли бисмо закључити да српски двор није испољио никакву реакцију на режимску промену у Португалији. Ипак, ако знамо да је било републиканских струја које су заговарале проглашење републике у Србији после Мајског преврата, сигурно да краљ Петар интимно није одобравао извршени преврат и обарање монархије. Но, осим протоклоране преписке две државе готово да нису имале додира те самим тим није било ни потребе за отворенијом реакцијом. С друге стране, изненађујуће је да је српска јавност показала велику заинтересованост за преокрет у земљи на крајењем западу Европе. Португалија је, после Француске, био друга република у Европи и та чињеница је имала снажан одјек у српској јавности. Лист *Мали журнал* је с највећим интересовањем пренео чланак из *Corriere della sera* о току португалске револуције уз бомбастичан наслов: „Живела република! Доле Краљ!“¹⁴ Интересовање је потрајало

¹³ AMRE, Cartas protocolares de principes, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 16, le 31 Octobre 1903.

¹⁴ *Живела република! Доле Краљ!*, Мали журнал, бр. 277 (5/18. октобар 1910) 2–3.

до краја октобра. Вести су осим из италијанских, преузимане из британских и француских новина. До 25. октобра интересовање је очигледно порасло до те мере да су се текстови о Португалији с друге и треће стране преселили на насловницу. Често су били праћени и фотографијама.¹⁵ Браћу Савић, власнике листа *Мали журнал*, најавише је интересовало како функционише нови републикански режим, али и прве недеље избегличког живота последњег португалског краља.¹⁶

Ни избијање Првог светског рата није унело никакву промену у српско-португалске односе. Уласком Португалије у рат 1916. године на страни Антанте, две државе су формално постале ратне савезнице. Један од малобројних истраживача српско-португалских односа Жорж Сантуш Карвалју сматра да је ратно савезништво пресудно утицало на одлуку српске владе да 1917. године почасни конзулат у Лисабону уздигне на ниво посланства и да наредне 1918. године именује Драгомира Стевановића за првог, и испоставиће се последњег опуномоћеног посланика.¹⁷

Кореспонденција се наставила и за време Првог светског рата, упркос тренутним ратним (не)приликама које се у размењеним писмима не спомињу. Регент Александар је септембра 1915. године из Ниша честитао Жоакиму Теофилу Браги избор у други председнички мандат. Из Солуна је новембра 1916. године упутио честитку новом председнику Бернандину Макаду који је у октобру 1915. године сменио Брагу.¹⁸

Кореспонденција се у истом духу наставила и за време државе Срба, Хрвата и Словенаца. Можемо претпоставити да је краљ Александар обавестио Португалију о створеној држави, али тог документа нема у склопу фонда *Sérvia*. Међу документима нема ни одлуке краља да „у

¹⁵ *Република у Португалији*, Мали журнал, бр. 284 (12/25. октобар 1910) 1; *Револуција у Лисабону*, Мали журнал, бр. 286 (14/27. октобар 1910) 1.

¹⁶ *У изгнанству. После прокламовања републике у Португалији*, Мали журнал, бр. 283 (11/24. октобар 1910) 2.

¹⁷ Žorž P. Santuš Karvalju, *Prilike među jugoslovenskim izbeglicama u Portugaliji (1941–1945)*, *Istorija 20. veka* 2 (1985) 94–129. Истину за вољу, одмах у јесен 1917. када је Посланство установљено именован је Војислав Антонијевић за отправника послова. Он је 29. јуна 1918. унапређен у звање посланика, а већ 1. јула „стављен на расположење“ тако да фактички никад није ни дошао у Лисабон нити је обављао дужност посланика. Стевановић је у Лисабон стигао крајем 1919. или почетком 1920. када је унапређен у ранг посланика прве класе. Међутим, већ у фебруару 1920. и он је стављен у „стање покоја после болести и тешке опреације“. Решење о пензионисању је добио 22. марта 1920. (Б. Пушица, *нав. дело*, VII).

¹⁸ AMRE, *Cartas protocolares de principes*, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 20, Nish, le 20 septembre 1915; AMRE, *Cartas protocolares de principes*, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 21, Salonique, le 26 novembre 1916.

интересу штедње 1920. године угаси посланство у Лисабону“, и да послове посланства пренесе у надлежност посланства у Мадриду такође основаног 1917. године. Ипак, међу сачуваним документима имамо онај о именовању књижевника Анте Тресића-Павичића за посланика у Шпанији с ингеренцијама и за Португалију. Краљ Алекснадар је писмо о потврди мандата Тресић-Павичића послао 6. јануара 1922. године тадашњем председнику Антонију Жозеу де Алмеиди.¹⁹ Тресић-Павичић је послат у Мадрид одмах после рата, 1919. године, и дужност опуномоћеног посланика за Иберијско полуострво је обављао до 1922. године када је именован за посланика у САД.²⁰ Посредством посланика Тресић-Павичића португалској влади је упућен позив да присуствује венчању краља Александра и краљице Марије, 8. јуна 1922. године. Имамо сачуван одговор председника Алмеиде којим је позив прихватио. За ту пригоду је именовао специјалног опуномоћеника Мартиња Теишеиру Хомем де Бредеродеа да га заступа на церомонији.²¹

Последњих неколико докумената из фонда *Sérvia* се односе на рођење престолонаследника краљевића Петра (6. септембар 1923).²² О рођењу првенца краљ Александар је 31. октобра 1923. известио тадашњег председника Мануела Теишеиру Гомеша.²³ Ми смо под бројем 4. приредили одговор председника Гомеша датиран у 20. јун 1924. године. У том писму је Гомеш упутио најсрдачније честитике и поздраве краљевском дому Карађорђевић поводом срећног догађаја за краља и његову државу. Председник Гомеш ословљава југословенског краља с „врло драги и велики пријатељу“.²⁴

Како је већ речено, фонд *Sérvia* садржи 42 писма протоколарног карактера која можда не би завредила да буду предмет посебне анализе, али је ова преписка значајна по томе што се на основу докумената из овог

¹⁹ *Tresić Pavičić, Ante*, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62193>, прегледано 25. 6. 2020.)

²⁰ AMRE, Cartas protocolares de principes, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 25, Palais de Belgrade, le 6 Janvier 1922.

²¹ AMRE, Cartas protocolares de principes, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 36, Palacio de Belem, 18 de Maio de 1922.

²² Попут последњег португалског краља и краљ Петар II ће највећи део живота провести у емиграцији. Династија Карађорђевић ће се ородити с бразилском граном династије Браганца 1972. када се Петров најстарији син, престолонаследник Александар, оженио Маријом де Глорија од Орлеана и Браганце, принцезом од Бразила и Португалије која је директни потомак дом Жуана VI, односно његовог сина Педра I.

²³ AMRE, Cartas protocolares de principes, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 37, Palais de Belgrade, le 31 octobre 1923.

²⁴ AMRE, Cartas protocolares de principes, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 40, Palais National de Belem, le 20 Juin 1924.

фонда могу докучити политичке околности и промене које се у њима не спомињу директно. Током четири деценије колико кореспонденција покрива Србија је прошла четири рата, смену династија, слом државе да би се коначно интегрисала у јужнословенску државну заједницу Срба, Хрвата и Словенаца. Промене кроз које је у истом временском периоду прошала Португалија биле су ништа мање драматичне. Од краја 70-их година XIX века држава је западала у све већу економску кризу која је утицала на пораст симпатија према републиканском уређењу. Португалци су владавину династије Браганца која је владала у континуитету од XVII века окончали краљеубиством и протеривањем последњег монарха. Утемељење републике није донело много стабилности и просперитета. Управо кроз документе које смо приредили и анализирали можемо се уверити да су смене председника и влада биле пречесте, а чињеница је да је четврти председник Сидонио Паис убијен у децембру 1918. године. Политичка нестабилност Прве португалске републике (1910–1926) сигурно се може узети као један од разлога за непродубљивање дипломатских контаката с другим крајем Европе и за смањено интересовање за отварање нових дипломатских представништава. Нестабилни парламентаризам Прве републике окончан је војним ударом 1926. године. Војска је за министра финансија довела Антонија де Оливеиरे Салазара који ће убрзо избити у први план. Салазар је 1932. године постао премијер и наредних 36 година сву власт ће концентрисати у својим рукама. У европским оквирима *Салазаризам* представља најдуготрајнији ауторитарни режим.²⁵ Од 1926. до 1931. на снази је био режим познатији као *Национална диктатура* (*Ditadura Nacional*) који ће се 1932. године трансформисати у *Нову државу* (*Estado Novo*) или у Другу португалску републику која ће бити оборена револуционарним пучом 25. априла 1974. (*Revolução dos Cravos*). *Револуција каранфила* је не само оборила Другу републику већ је и окончала португалски колонијални рат у Африци 1961–1974. године.²⁶

²⁵ Салазар је био на власти до 27. септембра 1968. Смењен је због можданог хематома који је задобио услед пада с терасе. Последње две године је провео хоспитализован, али му никада није речено да је смењен с власти. Умро је 27. јула 1970. Власт је 1968–1974. вршио Марсело Каetano који је наставио исту политику. О Салазаровом и Франковом режиму у Шпанији се говори као о „мекој диктатури“ (*ditabranda* на португалском или на шпанском *dictablanda*). Иако су оба система власти карактерисали тоталитарни елементи било би погрешно сврстати их у исти ранг са Хитлеровом Немачком, Италијом за време Мусолинија или НДХ режимом (B. F. Pereira, *A diplomacia de Salazar (1932–1949)*, Publicações Dom Quixote 2012).

²⁶ D. L. Wheeler, *op. cit.*, 3. За разлику од других европских земаља које су признале независност својим бившим колонијама током 60-их година XX века, Салазар је истрајао у колонијалној борби. Тек после обарања *Estado Novo*, новоуспостављена Трећа република је признала независност Анголи, Мозамбику и Португалској Гвинеји (данас Гвинеја Бисао).

Документи су приређени без икаквих фактографских, правописних или језичких интервенција од стране приређивача. Где је у документу било назначено наводили смо датум по старом и новом календару, тамо где стоји само један, творац документа је датирање прилагодио грегоријанском календару.

Приређена документа су писана на француском језику, као и највећи део кореспонденције. Мањи део преписке је на португалском језику. Документа се чувају се у Дипломатском архиву Министарства спољних послова у Лисабону где су заведна под сигнатуром Arquivo Diplomático do Ministério das Relações Exteriores, Cartas protocolares de principes, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 1; 16; 18; 41.

Документ број 1.

[Copié]

Monsieur mon Frère, les Puissances européennes réunies en congrès à Berlin en 1878, ayant solennellement consacré par le Traité du 1/13 Juillet l'indépendance de la Serbie, le peuple serbe d'un droit imprescriptible, sient de décider par l'organe de ses représentants légaux que le pouvoir souverain trouverait dans la dignité Royale l'expression conforme aux intérêts et aux besoins du pays, ainsi qu'aux incontestables progrès de l'Etat serbe. En conséquence j'ai eu devoir répondre à l'appel de mon peuple et ai pris pour moi et mes successeurs le titre de Roi de Serbie. Je me persuade que Votre Majesté accueillera avec une sincère sympathie l'annonce de cet heureux évènement et qu'Elle y verra une nouvelle et sérieuse garantie pour la paix de l'Europe. En portant cette résolution a la connaissance de Votre Majesté, je m'empresse de Lui donner l'assurance que tous mes efforts tendront à ce que les relations que je me félicite d'inaugurer aujourd'hui avec Elles soient toujours empreintes des sentiments d'une constante cordialité. Je saisis cette occasion d'offrir à Votre Majesté l'assurance de la très haute estime et de la sincère amitié avec lesquelles je suis,

Monsieur mon Frère
(signé) de Votre Majesté
le bon frère
Milan

Belgrade,
le 10/22 Mars 1882.

Arquivo Diplomático do Ministério das Relações Exteriores (AMRE),
Cartas protocolares de principes, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 1.

Документ број 2.

Monsieur mon Frère, je suis heureux de pouvoir porter à la connaissance de Votre Majesté que, le trône de Serbie étant devenu vacant, la Représentation National Serbe, se rappelant les grands services rendus au pays par mes aïeux, a tourné ses regards vers l'héritier de cette dynastie nationale et m'a proclamé Roi à l'unanimité. Ayant considéré comme un devoir de me rendre à cet appel de ma Patrie et confiant de pouvoir, avec l'aide du Tout Puissant, répondre à ce qu'elle attend de moi, j'ai prêté serment à la Constitution et pris en main le pouvoir Royal avec le titre de Roi de Serbie. Je me plais à espérer que Votre Majesté accueillera avec plaisir l'annonce de mon avènement au trône de Serbie et je m'empresse de saisir l'occasion qui s'offre à moi d'assurer Votre Majesté que je n'aurai rien de plus à cœur que de resserrer les liens de bonne intelligence et d'amitié qui existent si heureusement entre nos deux pays, ayant la ferme confiance que le précieux concours de Votre Majesté ne me manquera pas pour atteindre ce but. C'est dans ses sentiments que je prie Votre Majesté d'agréer les assurances de la haute estime et de l'inviolable attachement avec lesquels je suis.

Palais de Belgrade,
le 31 Octobre 1903.

Monsieur mon Frère,
de Votre Majesté
le bon Frère,
Pierre
Le Ministre des Affaires Étrangères,
[Andra] Nicolitch

A Sa Majesté le Roi de Royaume de Portugal et des Algarves.
AMRE, Cartas protocolares de principes, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 16.

Документ број 3.

Pierre I
Roi de Serbie
A Son Excellence Monsieur Manuel de Arriaga,
Président constitutionnel de la République Portugaise.

Très-cher et bon ami, j'ai reçu la lettre du 16 octobre dernier par laquelle Votre Excellence a bien voulu me faire savoir qu'Elle a été élue par

l'Assemblée Nationale Constituante Président de la République Portugaise. En remerciant Votre Excellence de cette communication je La prie d'être assurée que j'aurai toujours à cœur le maintien des relations d'amitié qui existent entre nos pays, et saisis cette occasion pour Vous offrir les vœux que je forme pour la prospérité de la République ainsi que l'expression de la haute estime avec laquelle je suis

Belgrade, le 11 avril 1912

de Votre Excellence

le bon Ami

Pierre

Le Président du Conseil des Ministres

Ministre des Affaires Etrangères

M[ilovan] Milovanovitch

AMRE, Cartas protocolares de principes, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 18.

Документ број 4.

Manuel Teixeira Gomes

Président de la République Portugaise

À

Sa Majesté Alexandre I, Roi des Serbes, Croates et Slovènes.

Très Cher et Grand Ami :

J'ai reçu avec une vive satisfaction la Lettre que Votre Majesté a bien voulu m'adresser le trente et Octobre dix-neuf cent vingt-trois pour m'annoncer la naissance d'un Prince qui a reçu sur les fonts baptismaux le nom de Pierre et qui portera le titre de Prince Héritier du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes.

Votre Majesté a rendu justice à mes sentiments en se persuadant d'avance du grand intérêt que je prends à un événement si heureux pour Votre Majesté, pour Sa Majesté la Reine, Votre Auguste épouse, ainsi que pour l'avenir et le bonheur de Votre peuple.

En parlant Votre Majesté d'accepter l'expression de mes félicitations les plus sincères, je profite de cette occasion pour renouveler à Votre Majesté les vœux que je fais pour Son bonheur personnel et pour la prospérité de ses Etats.

Palais National de Belém, le vingt Juin mil neuf cent vingt-quatre.

AMRE, Cartas protocolares de principes, Mago 64, Sérvia (1882–1924), № 41.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Arquivo Diplomático do Ministério das Relações Exteriores, Cartas protocolares de príncipes, Mago 64, Sérvia (1882–1924).

Новине – Newspapers

Мали журнал (октобар 1910). [*Mali žurnal* (oktobar 1910)]

Литература – Secondary Works

Karvalju, Ž. P. Santuš, *Prilike među jugoslovenskim izbeglicama u Portugaliji (1941–1945)*, Istorija 20. veka 2 (1985) 94–129.

Pereira, B. F., *A diplomacia de Salazar (1932–1949)*, Publicações Dom Quixote 2012.

Sariva, J. H., *História de Portugal*, Publicações Europa-América, LDA. 2004⁷.

Wheeler, D. L., *Republican Portugal. A Political History 1910–1926*, The University of Wisconsin Press, 1978.

Пушица, Б., *Посланство Краљевине Југославије у Португалији – Лисабон 1917–1920; 1941–1945; (1941–1945)*, Београд 2009. [Pušica B., *Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Portugaliji – Lisabon 1917–1920; 1941–1945; (1941–1945)*, Beograd 2009]

Интернет базе – Online sources

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62193> Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža (јун 2020)

<https://www.nb.rs/events/event.php?pf=1&id=32070&url=%2Fevents%2Fevent.php%3Fpf%3D1%26id%3D32070> Сајт Народне библиотеке Србије (јул 2020).

Biljana Stojić

**DIPLOMATIC CONTACTS
BETWEEN SERBIA/YUGOSLAVIA AND PORTUGAL (1882–1924)**

Summary

Unfortunately, we do not have many sources testifying to historical contacts between Serbia/Yugoslavia and Portugal. They are particularly scarce for the 19th century and earlier epochs. Until recently we could say that the reason for the lack of sources was the absence of contacts between these two geographically very distant countries. But that was not true. Due to turbulent political events during the 20th century, Serbia lost a great share of its historic heritage, among them documents related to Portugal. Portugal was more fortunate in that matter, fighting its last war on its soil in the age of Napoleon, and was thus able to preserve the majority of sources from the past. Two Portuguese archives contain documents related to Serbia/Yugoslavia: Arquivo Diplomático do Ministério das Relações Exteriores and Arquivo Nacional da Torre do Tombo. The basis of this article are documents from the Diplomatic Archive. The most interesting is the fund *Sérvia* (1882–1924). The fund contains ceremonial correspondence between Serbian/Yugoslav and Portuguese sovereigns. Fund has 42 documents for the period 1882–1924. We extracted from it four documents which are in our opinion the most illustrative of Serbo-Portuguese relations. The first document from 1882 is the oldest preserved document in the fund – it is the letter of Serbian King Milan Obrenović in which he notified Dom Luís I that he became the king and that Serbia was raised to Kingdom. With this document, the Serbian Court established diplomatic relations with the Bragança dynasty. The second document was written by King Petar I to Dom Carlos I in 1903 with the intention to inform him that he had been crowned a new Serbian king. The third document is from 1912 and is dedicated to felicitation of King Petar to second Portuguese President Manuel de Arriaga for his presidential election, but for us, a more important reason for analysing this document is a proof of the continuity of relations between countries after the proclamation of the Republic of Portugal in 1910. The last, fourth document is the congratulation of President Manuel Teixeira Gomes for the occasion of birth of the first son and heir of Yugoslav king Aleksandar I. The letter was written on 20 June 1924 and it is the last document from the fund *Sérvia*. After the defeat at the beginning of WWII, Petar II would share the same fate as last Portuguese king Manuel II and we may assume that they met at some point in their life living abroad. Also, in 1972 Petar's oldest son and aspirant to the throne Aleksandar married princess Maria da Glória de Orléans e Bragança from the Brazilian line of the Bragança dynasty. She is a direct descendant of Dom João VI and his son Pedro I. We analyzed these four documents in terms of an overview of Serbo-Portuguese diplomatic relations at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. We examined the most important political events and turnovers that both countries experienced. From Serbia's point of view, the most important episodes were: war experiences in 1885/1886, 1912–1913, 1914–1918, the dynastic change in 1903, integration of Serbia into a new state of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1918. Portugal had nothing less dramatic events over 40 years: the collapse of monarchism, regicide of king Carlos I in 1908, proclamation of the Republic in 1910, the political instability of the First Portuguese Republic which ended with the military coup in 1926 and foundation of *Estado Novo* in 1932, which would turn to be the lengthiest authoritarian regime in Europe in the 20th century.

Чланак примљен: 29. 06. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 20. 07. 2020.

Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ

Историјски институт
Београд

ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКО-РУСКИХ ВЕЗА: МОСКОВСКО ПОПЕЧИТЕЉСТВО ЗА ШКОЛОВАЊЕ СЛОВЕНА (1889–1892)

Анстракт: У раду је представљено осам писама: по једно званично писмо Николаја Павловича Игњатијева кнезу Николају Петровичу Мешћерском и Дмитрија Фјодоровича Самарина Николају Павловичу Игњатијеву, и шест приватних писама митрополита Михаила (Милоја Јовановића) Дмитрију Фјодоровичу Самарину. Прва два приређена писма похрањена су у Централном државном историјском архиву града Петрограда, а преосталих шест писама данас се чувају у Научно-истраживачком одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви. Представљена преписка пружа нам потпунију слику о судбини словенофилског покрета после 1878. године и њихове везе са Србима у последњој деценији XIX века.

Кључне речи: Московско попечитељство за школовање Словена, Дмитриј Фјодорович Самарин, словенофилство, Русија, митрополит Михаило, Србија.

Abstract: The paper presents eight letters – one official letter of Nikolai Pavlovich Ignatyev to Prince Nikolai Petrovich Meschersky, one official letter of Dmitry Fyodorovich Samarin to Nikolai Pavlovich Ignatyev, and six private letters of Metropolitan Mihailo (Miloje Jovanović) to Dmitry Fyodorovich Samarin. The first two letters are kept in the Central State Historical Archive of St. Petersburg and the remaining six letters in the Scientific Research Department of Manuscripts of the Russian State Library in Moscow. The presented correspondence creates a more complete picture about the destiny of the Slavophile movement after 1878 and the Slavophiles' links with the Serbs in the last decade of the 19th century.

Keywords: Guardianship over the Slavic pupils in Moscow, Dmitry Fyodorovich Samarin, Slavophilia, Russia, Metropolitan Mihailo, Serbia.

Након што је окончао каријеру у државној служби, гроф Николај Павлович Игњатијев маја 1888. године постао је председник Петроградског

* jovana.blazic@iib.ac.rs

словенског добротворног друштва, које се после 1878. године изјаснило као неполитичка друштвена организација, ограничена искључиво на добротворни рад, те преузела послове некадашњег Московског словенског друштва, нарочито оне који су се односили на школовање Словена у Русији. Руски словенофили и кругови њима блиски нису се мирили с новонасталом ситуацијом, па су, током осамдесетих и деведесетих година XIX века у више наврата настојали да обнове Московско словенско друштво и поврате стару славу.¹ Једну од тих иницијатива представљало је и отварање Московског попечитељства за школовање Словена.

Као председник Петроградског словенског добротворног друштва, организације која је током двадесет година дотадашњег постојања (1868–1888) финансирала школовање сто пет словенских младића и шеснаест девојака,² гроф Николај Павлович Игњатијев изнео је предлог министру унутрашњих послова да се у Москви, Кијеву, Одеси и Варшави отворе тзв. попечитељства, која би надгледала школовање Словена, а која би била састављена од чланова Петроградског словенског добротворног друштва у наведеним градовима. Игњатијев је додао да је Петроградско словенско добротворно друштво 1889. године оформило посебну комисију чија је дужност била да одговара на молбе словенских питомаца који се школују у Русији и контролише њихово понашање и школске успехе.³ Након консултација с највишим представницима власти, децембра 1889. године донета је одлука да се дозволи оснивање само Московског попечитељства, које би водило рачуна о успесима и понашању искључиво питомаца Петроградског словенског добротворног друштва, сходно томе, да је од 1882. године надзор над школовањем словенских државних питомаца обављала посебна комисија при Азијском департману Министарства спољних послова. Наложено је да Московско попечитељство о свему извештава и Министарство просвете.⁴ По добијању позитивног одговара гроф Игњатијев обратио се кнезу Николају

¹ Ј. Блажић Пејић, *Предлог о оснивању Словенског друштва узајамне помоћи у Москви из 1889. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) XXXVI (2015) 275–288.

² Међу стипендистима највише је било Срба: педесет осам младића и шест девојака.

³ Центральный государственный исторический архив Санкт Петербурга (даље: ЦГИА СПб), Ф. 400, Оп. 1, Д. 683, Л. 1–2об. *Петроградско словенско добротворно друштво (Н. П. Игњатијев) – Д. А. Толстој, 26. фебруар 1889*; Москва–Србија, Белград–Россија: сборник материалов. Общественно-политические и культурные связи 1878–1917 гг., Т. 3, прир. А. Л. Шемякин, Ј. В. Иванова, М. Перишић, А. Тимофејев и Г. Милорадовић, Москва–Београд 2012, 262–264.

⁴ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 683, Л. 3–6об. *И. В. Дурново – Н. П. Игњатијев, 5. октобар 1889.*

Петровичу Мешћерском кога је замолио да организује све у вези с Попечитељством у Москви.⁵ На тај начин, с дозволом министра унутрашњих послова, а као одељење Петроградског словенског добротворног друштва, основано је Московско попечитељство, с циљем да морално и материјално помаже Словене који се школују у Москви, у циљу развитка словенске узајамности и духовног јединства Словена с Русијом.⁶ Почетком 1890. године оно је преузело финансирање школовања словенских питомаца у Москви, стипендиста Петроградског словенског добротворног друштва, затим давање помоћи удовицама и сиромашним породицама добровољаца из 1876. године и започело прикупљање помоћи за гладне у Црној Гори.⁷ Према зацртаним циљевима и сферама деловања новооснована организација готово да је заменила некадашње Московско словенско друштво.

Московско попечитељство за школовање Словена званично је почело да ради 15. јануара 1890. године, а дан пре изабрани су председник и чланови управе. За председника је изабран кнез Николај Петровић Мешћерски, за секретара Алексеј Григорјевич Теплов, а за благајника Николај Николајевич Загоскин.⁸ Међу почасним члановима Попечитељства нашли су се Варвара Францова, супруга упокојеног Александра Фјодоровича Хиљфердинга, Михаил Григорјевич Черњајев и митрополит московски Јоаникије.⁹ Међу осталим члановима нашли су се потомци словенофилских првака, Дмитриј Алексејевич Хомјаков, син Алексеја Степановича Хомјакова,¹⁰ синови Дмитрија Фјодоровича Самарина и многи други. У првој години рада Московско попечитељство располагало је с око 4.700 рубаља у готовини и с око 600 рубаља у књигама. Године 1890. финансирани су школовање деветоро Словена на Московском универзитету, помогли школовање две Бугарке у Москви и помогли неколицину Словена који су се школовали у Москви с намером да се

⁵ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 683, Л. 8–10об. [Н. П. Изњатијев] – Н. П. Мешћерски, новембар 1889.

⁶ Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (даље: НИОР РГБ), Ф. 278, П. 13, Ед. хр. 2, Л. 1–1 об. *Попечитељство за Словене који се школују у Москви, Москва.*

⁷ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 683, Л. 11–14. [Н. П. Изњатијев] – Н. П. Мешћерски, Петроград, 25. новембар 1889.

⁸ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 683, Л. 26–26 об. Н. П. Мешћерски – Н. П. Изњатијев, 15. фебруар 1890.

⁹ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 683, Л. 29–30 об. *Списак чланова Петроградског словенског друштва који живе у Москви.*

¹⁰ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 683, Л. 17. *Списак лица које желе да буду чланови Петроградског словеског друштва (Н. П. Мешћерски), 21. новембар 1889.*

врате својим кућама.¹¹ Што се Срба тиче, Попечитељство је финансирало четворицу студената Московског универзитета, Живка Михајловића, С. Лозовића, Живојина Јоцића и Јордана Видојковића, као и Милутина Марковића у Школи живописа, вајања и неимарства у Москви. Стипендије су износиле 15 рубаља месечно.¹²

Године 1891. делимично је промењено руководство Попечитељства. Кнез Мешћерски је због болести поднео оставку на место председника, а Теплов због селидбе, на место секретара. На мартовској седници 1891. године за председника је изабран Дмитриј Фјодорович Самарин, за заменика председника Иван Фјодорович Тјутчев, за секретара Александар Дмитријевич Самарин, Самаринов син, док је благајник остао непромењен. За чланове Савета изабрани су протојереј Александар Михајлович Иванцов-Платонов, протојереј Григориј Петрович Смирнов-Платонов, Дмитриј Иванович Иловајски, кнез Александар Михајлович Голицин и Михаил Дмитријевич Свербјејев.¹³ Током 1891. године број стипендиста Попечитељства увећао се на петнаест. Сви су се углавном школовали на Московском универзитету, изузев двојице.¹⁴ Године 1891. Попечитељство је финансирало школовање петорице Срба на Московском универзитету (Живојина Јоцића, Ђорђа Нешића, Јордана Видојковића, Милутина Живковића и Теодора Јанковића), те двојице у Школи живописа, вајања и неимарства (Марка Вујовића и Милутина Марковића).¹⁵ На молбу митрополита Михаила студенту Ђорђу Нешићу додељена је стипендија Московске градске думе „Кнез В. А. Черкаски”.¹⁶ Поред ове седморице Срба, Попечитељство је једнократно помогло и Стојана Поповића, ученика Московске богословије, и Јордана Јоцића.¹⁷

Године 1892. финансијска средства Попечитељства почела су да се смањују, па је и број стипендиста пао на четрнаест. Те године међу стипендистима Попечитељства нашли су се поново Живојин Јоцић, Милутин Живковић, Теодор Јанковић, Ђорђе Нешић и Марко Вујовић.¹⁸ Године 1897. поставило се питање опстанка организације, сходно

¹¹ *Отчет Попечительства над славянами учившимся в Москве за 1890*, Москва 1891, 3–4.

¹² *Исто*, 8–11.

¹³ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 683, Л. 48–49. Д. Ф. Самарин – Совет Петроградског словенског друштва, 27. фебруар 1891.

¹⁴ *Отчет Попечительства над славянами учившимся в Москве за 1891*, Москва 1892, 3.

¹⁵ *Исто*, 11.

¹⁶ *Исто*, 5.

¹⁷ *Исто*, 13, 15.

¹⁸ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 683, Л. 60 об. *Списак стипендиста Попечитељства 1. јануара 1892.*

недовољним финансијама и равнодушности московске публике, али је Петроградско словенско добротворно друштво решило да је финансијски подржи.¹⁹ Након смрти Дмитрија Фјодоровича Самарина (1901) на месту председника заменио га је Иван Фјодорович Тјутчев. Године 1903. Самаринаова супруга доставила је Попечитељству 1.000 рубаља у виду „Капитала Дмитрија Фјодоровича Самарина”,²⁰ на основу којих су могли да увећају број стипендиста. У међувремену, с почетка XX века, чланству Попечитељства придружили су се и остала деца Дмитрија Фјодоровича Самарина, Фјодор Дмитријевич²¹ и Ана Дмитријевна²². Октобра 1912. године Московско попечитељство, по оснивању новог Московског словенског комитета при Српском подворју, ушло је у састав нове организације.²³

Председник Московског попечитељства, словенофил и публициста Дмитриј Фјодорович Самарин,²⁴ потицао је из старе имућне руске племићке породице. Рођен је у Петрограду, од оца Фјодора Васиљевича, пуковника, и мајке Софије Јурјевне, кћерке сенатора и песника Јурија Александровича Нелидског-Мелецког, иначе дворске даме царице Марије Фјодоровне. Његов старији брат био је Јуриј Фјодорович Самарин, истакнути словенофил и члан Московског словенског друштва. За разлику од брата који није одржавао везе са Србима, Дмитриј Фјодорович Самарин је одржавао спорадичну преписку с митрополитом Михаилом (1888–1892),²⁵ коју у раду износимо пред научну јавност, а међу материјалима његовог личног фонда нашли смо и по једно писмо Јована Ристића²⁶ и митрополита Саве Косановића²⁷. Његове заслуге према Србији уважиле су српске власти, па је од кнеза Милана добио Таковски крст (1876), а затим и од краља Александра Таковски крст другог реда

¹⁹ Н. П. Изњатијев – Попечитељство за Словене који се школују у Москви, април 1897. Москва–Србија, Белград–Россија: сборник материалов. Общественно-политические и культурные связи 1878–1917 гг, Т. 3, 270–272.

²⁰ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 683, Л. 65. И. Ф. Тјутчев – Петроградско словенско друштво, Москва, 14. фебруар 1906.

²¹ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 683, Л. 70–70 об. И. Ф. Тјутчев – Петроградско словенско друштво, Москва, 26. март 1906.

²² ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 683, Л. 64. И. Ф. Тјутчев – Петроградско словенско друштво, Москва, 4. март 1906.

²³ Ј. Блажић Пејић, Предлог о оснивању Словенског друштва узајамне помоћи у Москви из 1889. године, 277.

²⁴ Самарин Дмитрий Федорович, Славянофилы: историческая энциклопедия, составитель и ответственный редактор О. А. Платонов, Москва 2009, 473.

²⁵ НИОР РГБ, Ф. 265, П. 193, Ед. хр. 48, 13 лл. Митрополит Михаил – Д. Ф. Самарин, [1888–1892].

²⁶ НИОР РГБ, Ф. 265, П. 199, Ед. хр. 31, Л. 1. Јован Ристић – Д. Ф. Самарин, 1877.

²⁷ НИОР РГБ, Ф. 265, П. 191, Ед. хр. 21, Л. 1. Сава Косановић – Д. Ф. Самарин.

(1889).²⁸ Године 1899. постао је почасни члан Словенско босанско-херцеговачког друштва.²⁹ Његова сабрана дела објављена су у два тома, 1903. и 1908. године у Москви.³⁰

Од времена школовања на Кијевској богословији и у Кијевској духовној академији и ширења познанстава међу Русима, митрополит Михаило остаје трајно привржен Русији. Након што се замонашио у Кијевско-Печерској Лаври, посетио је по први пут Москву и Петроград, те упознао представнике словенофилског покрета и кругове њима блиске, што је оставило снажан утисак на младог монаха. Од тог времена па готово до краја живота, одржавао је контакте са словенофилима и на тај начин радио на зближавању двају народа. Након повратка из емиграције (1889) одржавао је преписку с Дмитријем Фјодоровичем Самарином, преко кога су стизале вести из Москве и поједина руска издања. Митрополит Михаило поздравио је Самаринове напоре везане за Попечитељство, сматрајући их „за веома корисно и потребно у Москви”. Истовремено му је за члана организације препоручио архимандрита Кирила (Живојина Јовичића),³¹ старешину Српског подворја. Српски митрополит писао му је о политичким приликама у Србији, обраћао му се везано за школовање Срба и тражио његову помоћ око успостављања економских односа између Србије и Русије: „Време је да се зближимо и ослободимо швапског монопола.”³²

²⁸ НИОР РГБ, Ф. 265, П. 115, Ед. хр. 15, Л. 1–2. *Указ кнеза Милана, 5. новембар 1876;* НИОР РГБ, Ф. 265, П. 115, Ед. хр. 16, Л. 1–2. *Указ краља Александра, 6. децембар 1889.*

²⁹ НИОР РГБ, Ф. 265, П. 115, Ед. хр. 14, Л. 1–2. *Диплома за почасно чланство, 5. октобар 1899.*

³⁰ Д. Ф. Самарин, *Собрание статей, речей и докладов. Крестьянское дело*, Т. 1, Москва 1903; исти, *Собрание статей, речей и докладов. Статьи о приходе. Статьи разнородного содержания*, Москва 1908.

³¹ НИОР РГБ, Ф. 265, П. 193, Ед. хр. 48, Л. 9. *Митрополит Михаило – Д. Ф. Самарин, Београд, 22. март 1891.*

³² НИОР РГБ, Ф. 265, П. 193, Ед. хр. 48, Л. 13–13 об. *Митрополит Михаило – Д. Ф. Самарин, [1891].*

Табела 1. Српски стипендисти Попечитељства за Словене који се школују у Москви (1890–1892)

1890		1891		1892	
Име и презиме	Образовна институција	Име и презиме	Образовна институција	Име и презиме	Образовна институција
Јордан Видојковић	ИМУ ³³	Јордан Видојковић	ИМУ (до преласка на Московску духовну академију)	Марко Вујовић	Иконописна радионица И. В. Белоусова (Владимирска губернија)
Живојин Јоцић	Математички факултет ИМУ	Марко Вујовић	Иконописна радионица И. В. Белоусова (Владимирска губернија)	Милутин Живковић	Медицински факултет ИМУ
С. Лозовић	ИМУ	Милутин Живковић	Медицински факултет ИМУ	Теодор Јанковић	Медицински факултет ИМУ
Милутин Марковић	Школа живописа, вајања и неимарства у Москви	Теодор Јанковић	Медицински факултет ИМУ	Живојин Јоцић	Математички факултет ИМУ
Живко Михајловић	ИМУ	Живојин Јоцић	Математички факултет ИМУ	Ђорђе Нешић	Медицински факултет ИМУ
		Милутин Марковић	Школа живописа, вајања и неимарства у Москви		
		Ђорђе Нешић	Медицински факултет ИМУ		

Приређена преписка данас се чува у оквиру две одвојене архивске институције, у Централном државном историјском архиву града Петрограда и Научно-истраживачком одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви. Прва два документа представљају оригиналну

³³ Московски царски универзитет.

званичну преписку између управа Петроградског словенског добротворног друштва и Московског попечительства за школовање Словена, и похрањени су у Централном државном историјском архиву града Петрограда, у оквиру фонда № 400 *Петербургское славянское благотворительное общество*. Осталих пет докумената представљају оригиналну личну преписку између митрополита београдског Михаила и Дмитрија Фјодоровича Самарина, и похрањени су у Научно-истраживачком одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви у оквиру личног фонда № 265 *Самарины*. Приликом приређивања докумената трудили смо се да све интервенције у тексту сведемо на најмању меру. Најчешће су додавани интерпункцијски знаци, док су скраћено написане речи допуњене у угластим заградама. Приређену преписку објављујемо у складу с правописом савременог руског језика.

* * *

1.

Милостивый государь, князь Николай Петрович³⁴.

Санкт-Петербург
№ 2171

25 ноября 1889 г[ода]

По поручению председательствуемого мною Совета С[анкт]-Петербургского славянского благотворительного общества спешу ответить Вашему сиятельству на предложенные в письме Вашем от 21 текущего ноября вопросы.

Ввиду ежегодных передержек против сметных назначений, Совет общества, затрудняясь ныне обещать «Московскому попечительству» какое-либо определенное материальное содействие, вполне согласен оставить в его исключительном распоряжении, как ежегодные взносы, так и все пожертвования членов Общества, проживающих в Москве, начиная с 1 января 1890 г[ода], а также членские взносы, еще неуплаченные московскими членами Общества, по именованным в особом, при сем прилагаемом списке, за текущий 1889 год, будь таковые Попечительство возьмет на себя труд получить, пригласив к взносу не оплативших особыми повестками.

В 1889 г[оду] С[анкт]-Петербургское славянское общество выдавало и обязуется выдавать до конца года ежемесячные пособия следующим стипендиатам студентам Московского университета: болгарину Иоакиму Манолову и сербам Живку Михайловичу и Симеону Благоевичу – по 15 р[ублей] в месяц каждому, и вдовам добровольцев: Серафиме Петровне Семеновой (Кремль, Комендантская улица, д[ом] Пенинского) – по 5 р[ублей] в месяц, Татьяне Дмитриевой, Анастасии Глазуновой и Ираиде Сергеевой (Мещанской части, Протопоповский пер[еулок], приют Московского братолюбивого общества) – по 3 р[убля] в месяц каждой.

Вообще размер выдаваемых Славянским обществом стипендий определяется в 300 р[ублей] в год для каждого стипендиата, причем стипендиату выдается еще по 50 р[ублей] на обмундирование, от 15 до 25 р[ублей] на приобретение учебных пособий, книг и инструментов; пособия же добровольцам и вдовам добровольцев, а также приезжим в Россию славянам определяется каждый раз, по особому постановлению Совета общества.

³⁴ Кнез Николај Петровић Мешћерски (1829–1901), државни чиновник, археограф и песник. Био је начелник Московског школског округа (1874–1880) и први председник Московског попечителства за школовање Словена (1890–1891).

С[анкт]-Петербургское славянское общество сочло бы для себя большим облегчением, если бы, «Московское попечительство», начиная с 1890 г[ода] приняло на себя все заботы об обеспечении стипендиатов Славянского общества, получающих образование в Москве, а также выдачу пособий в Москве же проживающим добровольцам и вдовам добровольцев или осиротелым семьям их.

В пределах своей деятельности «Московское попечительство» обязательно должно руководствоваться уставом С[анкт]-Петербургского славянского благотворительного общества и, конечно, §7 и 8.

Ради однообразия в действиях «Московского попечительства» и С[анкт]-Петербургского славянского общества, Совет последнего поручил мне препроводить к Вашему сиятельству образцы: ордера казначею, для выдачи назначаемых Попечительством пособий, и квитанции – в приеме членских взносов и разных пожертвований.

Лица, поименованные в приложенном к письму Вашего сиятельства списке, будут предложены Советом Общества к избранию в действительные члены общества в первом же торжественном общем собрании, имеющем быть 10 декабря сего года. О избрании их в члены общества, Вы получите в тот же день извещение по телеграфу.

Краткие сведения о составе Московского попечительства и его деятельности Совет желал бы получить не позднее 1 февраля будущего 1890 г[ода], для того чтобы включить их в отчет о деятельности Славянского общества в 1889 г[оду], представляемый общему собранию г[оспод] членов общества, обыкновенно назначаемому на 14 февраля.

Независимо вышеизложенного считаю священною обязанностью сообщить о тяжком голоде, постигшем доблестный народ черногорский и несчастную родственную нам Галицию, председательствуемое мною С[анкт]-Петербургское славянское благотворительное общество в общем собрании г[оспод] членов общества, состоявшемся 5 текущего ноября, отчислило 6.000 р[ублей] из своего запасного капитала на покупку хлеба для нуждающихся, и открыло между своими членами подписку на сбор пожертвований с тою же целью.

Известное Вам, при сем прилагаемое, определение Святейшего Синода от 3 ноября о сборе пожертвований в пользу голодающих черногорцев состоялось по особому ходатайству Славянского же общества.

Ныне Совет Славянского общества получил извещения от Его Высокопреосвященства Высокопреосвященнейшего Митрофана³⁵, митрополита Черногорского и протоиерея J. Г. Наумовича, известного

³⁵ Митрофан Бан (1841–1920), митрополит цетињски (1884–1918).

печальника о нуждах галицкого народа, о том, что они признают за наилучшее отправлять нуждающимся черногорцам и галичанам не деньги на покупку хлеба, а пшеницу, рожь или же кукурузу в муке или зерне, а также разного рода крупу.

Зная, с каким горячим участием Вы относитесь к благотворительным задачам Славянского общества, Совет общества в заседании, состоявшемся 21 ноября, постановил: просит Вас и председательствуемое Вами Московское попечительство взять на себя труд, обратиться к известным Вам лицам из московского купечества, в особенности же к хлеботорговцам, с просьбами – уделить что либо в пользу голодающих черногорцев и галичан, причем таковые пожертвования могли бы быть доставляемы в помещение Славянского общества (С[анкт]-Петербург, Площадь Александринского театра, N7).

Исполнив эти поста постановления Совета, прошу принять уверение в совершенном моем почтении и глубочайшей преданности.

[Николай Павлович Игнатьев]

ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 683, Л. 11–14. Подлинник.

2.

В Совет С[анкт]-Петербургского славянского благотворительного общества.

Москва
№ 2096

27 февраля 1891 г[ода]

На годичном Собрании, бывшем 24 февраля, были доложены мною: 1) письмо председателя Попечительства князя Н. П. Мещерского о том, что он по болезни вынужден сложить с себя звание председателя Попечительства; 2) письмо секретаря А[лексей] Г[ригорьевича] Теплова о том, что по случаю отъезда его из Москвы, он не может исправлять должность секретаря Попечительства. Вследствие этого произведены были в Собрании выборы председателя и секретаря и, сверх того, для усиления состава Попечительства, предложено было избрать товарища председателя и двух членов правления.

На означенные должности были избраны Собранием: председателем Дмитрий Федорович Самарин, товарищем председателя Иван Федорович Тютчев³⁶, членами правления: протоиерей Григорий Петрович Смирнов-Платонов³⁷ и Михаил Дмитриевич Свербеев³⁸ и секретарем Александр Дмитриевич Самарин³⁹. Поэтому состав правления Попечительства, в настоящее время следующий:

Председатель Дмитрий Федорович Самарин.

Товарищ председателя Иван Федорович Тютчев.

Казначей Николай Николаевич Загоскин.

Члены Совета протоиерей Григорий Петрович Смирнов-Платонов, Дмитрий Иванович Иловайский⁴⁰, князь Александр Михайлович Голицын и Михаил Дмитриевич Свербеев.

Секретарь Александр Дмитриевич Самарин.

Председатель Дмитрий Самарин

ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 683, Л. 48–49. Подлинник.

³⁶ Иван Ф[е]дорович Т[ю]тчев (1846–1909), државни чиновник, син песника и дипломате Ф[е]дора Ивановича Т[ю]тчева.

³⁷ Григорий Петрович Смирнов-Платонов (1825–1898), протојереј, уредник часописа *Православное обозрение* (1869–1877) и издавач часописа *Детская помощь* (од 1885).

³⁸ Михаил Дмитриевич Свербеев (1848–1903), син историчара и дипломате Дмитрија Николајевича Свербеева.

³⁹ Александар Дмитриевич Самарин (1868–1932), московски губернијски предводник племства (1908–1915), оберпрокуратор Светог Синода (1915) и члан Државног савета од 1912. године. Био је син Дмитрија Ф[е]доровича Самарина.

⁴⁰ Дмитриј Иванович Иловајски (1832–1920), историчар и публициста.

3.

Многоуважаемый
Димитрий Феодорович!

Утешили Вы меня своим дружеским письмом, от 12-го апреля. Душевно благодарю Вас за известие, что слава Богу все здравствуете.

Книгу VII Вашего издания⁴¹ получил недавно, предисловие успел просмотреть[ь]. Да, дело добром с трудом делается. И брат Юрий Ф[еодорович]⁴² искупил свой патриотизм страданием в крепости; но его идея взяла верх и победила сплетни.

Удивляюсь Соловьеву⁴³, как мог сойти с дороги и сделат[ь]ся врагом церкви и горячих патриотов славянофилов. Слаб характер не мог выдержать неудачи и неприятности в жизни и заблуждается, предполагая найти опору в папстве; которое отвратительными происками, интригами и обманам убивает дух народов. Спасибо, что Вы восстали в защиту добрых патриотов.⁴⁴

Призываю Божие благословение на Вас, Вашу супругу⁴⁵ и детей Ваших, и желая Вам радости с истинным почтением и признательностью за Ваше расположение, имею честь быть

⁴¹ Сочинения Ю. Ф. Самарина. Письма из Риги и история Риги, Т. 7, издание Д. Ф. Самарина, Москва 1889. Ради се о сабраним делима Јурија Фјодоровича Самарина, која је Дмитриј Фјодорович Самарин након братовљеве смрти објавио у десет томова.

⁴² Јуриј Фјодорович Самарин (1819–1876), словенофил и публициста. На студијама на Историјско-филолошком факултету Московског универзитета, које је завршио са степеном кандидата (1844), долази у додир са словенофилима. По завршеном школовању ступа у државну службу, коју напушта 1853. године. Учествовао је у Кримском рату (1853–1856). Био је владин представник у Самарском губернијском комитету и његов пројекат постао је основа Манифеста из 1861. године. Године 1864. позван је у Пољску ради спровођења реформи: Э. В. Захаров, *Предусловие: Православие и народность* (Ю. Ф. Самарин), ответственный редактор О. Платонов, Москва 2008, 5–33.

⁴³ Владимир Сергејевич Соловјев (1853–1900), професор Московског универзитета, песник и публициста. Био је син Сергеја Михајловича Соловјева, члана Московског словенског комитета.

⁴⁴ На Соловјејеву критику словенофилства у *Очерки из истории русского сознания*, Дмитриј Фјодорович Самарин одговорио је брошуром (1890): Д. Ф. Самарин, *Поборник вселенской правды. Возражение В. С. Соловьеву на его отзывы о славянофилах 40-х и 50-х годов*, Собрание статей, речей и докладов. Статји о приходе. Статји разнородного содержания, Т. 2, Москва 1908, 169–236.

⁴⁵ Варвара Петровна (Јермолова) Самарина (1832–1906), кћерка генерал-мајора Петра Николајевича Јермолова.

5 мая
1890 года
Белград

Вашим

богомольцем
Митрополит Сербский
Михаил

Прошу передать поклон и благословение Екатерине Петровне Ермоловой⁴⁶ и ее племяннице.

НИОР РГБ, Ф. 265, П. 193, Ед. хр. 48, Л. 3–4. Автограф.

⁴⁶ Јекатерина Петровна Јермолова (1829–1911), камер дворска дама царице Александре Фјодоровне и царице Марије Александровне, сестра супруге Дмитрија Фјодоровича Самарина.

4.

Высокочтимый
Дмитрий Феодорович!

Получил я Ваше письмо, а затем в свое время и книги Ваши. Искренно благодарю Вас за Ваше внимание и память. Мне всегда приятно слышать о Вас и Вашем семействе. Надеюсь и вперед будете столь добры извещать меня о себе.

Вам известно из газет, что со мною делается здесь. Австрофильские газеты непрестанно нападают на меня, выдумывают небылицы и пускают все клеветы в ход, чтобы унижить, вредить и заставить бросить все и уехать. Но буду терпеть все до конца, помощью Божиею.

Покорнейше прошу помочь ученику живописной школы Милутину Марковичу⁴⁷, сербу, чтобы директор по бедности освободил его от таковы за право учения. Если же сею нельзя, будьте добры передать просьбу князю Мещерскому, председателю отделения Славян[ского] благотв[орительного] общества⁴⁸, оказать пособие для уплаты школярины, кажется, 50 рублей, чтобы этот молодой человек не потерял права учения в этой школе.

Призываю Божие благословение на Вас, на Вашу супругу и детей Ваших и на добрую Екатерину Петровну с Тютчевым.

С глубоким почтением и преданностию, имею честь быть
Вашим

18 сентября
1890 года
Белград

богомольцем
Митрополит Сербский
Михаил

НИОР РГБ, Ф. 265, П. 193, Ед. хр. 48, Л. 5–6 об. Автограф.

⁴⁷ Милутин Марковић, српски иконописац. Након што је завршио четири разреда Реалке у Београду, по препоруци митрополита Михаила даље школовање је наставио у Иконописној школи Кијевско-Печерске Лавре (1888–1889), а затим и у Школи живописа, вајања и неимарства у Москви (1889–1895). По повратку, био је наставник цртања у гимназији у Нишу, затим наставник непотпуне гимназије у Крушевцу, па наставник Друге београдске гимназије: У. Рајчевић, *Сликаp Милутин Бл. Марковић*, Саопштења 17 (1985) 219–234.

⁴⁸ Мисли се на Московско попечителство за школовање Словена, основано као одељење Петроградског словенског добротворног друштва.

5.

Высокочитимый
Дмитрий Феодорович!

Получил Вашу телеграмму и приношу Вам сердечную благодарность за Вашу память и внимание.

Мы здесь в борьбе и постоянных беспокойствах. Правление Милана⁴⁹ много вреда сделало стране, много порчи внесло и очень трудно справляется, тем хуже, что Милан не даст покою и теперь. Этот злой дух на зло склонен и без делания зла жить не может. Господь да спасет бедную Сербию от сего зла.

Поклон Вам, Вашей супруге, Вашим детям и Екатерине Ермоловой.

Призываю Божие благословение на всех Вас и с истинным почтением и благодарностию, остаюсь Вашим

8 октября
1890 года
Белград

смир[енный] богомольцем
Митрополит
Михаил

НИОР РГБ, Ф. 265, П. 193, Ед. хр. 48, Л. 7. Автограф.

⁴⁹ Милан Обреновић (1854–1901), српски кнез (1868–1882) и српски краљ (1882–1889).

6.

Высокочтимый
Дмитрий Феодорович!

С письмом Вашим от 12-го марта получил я отчет Попечительства. Благодарю Вас и Попечительство, что изволили познакомить меня с Попечительством, которое очень полезно и нужно в Москве.

С сим письмом предстанет Вам архимандрит Кирилл,⁵⁰ новый настоятель Сербского подворья. Надеюсь, что он может быть полезен Попечительству, как человек, учившийся в России.

Призываю Божие благословение на Вас, на Попечительство и на Ваш дом, с глубоким почтением и предан[н]остию, имею честь быть

Вашим

22 марта
1891 года
Белград

богомольцем
Митрополит
Михаил

НИОР РГБ, Ф. 265, П. 193, Ед. хр. 48, Л. 9. Автограф.

⁵⁰ Кирил (Живојин) Јовичић (1837–1908), српски архимандрит, старешина Српског подворја (1891–1898) и ректор Београдске богословије. Више о његовом ангажовању у словенофилским организацијама: Ј. Блажић Пејић, *Руска словенска добротворна друштва и Српско подворје у Москви (1874–1917)*, Историјски часопис LXIV (2015) 350–353.

7.

†

Многочтимый
Дмитрий Феодорович!

Ваше уважаемое письмо от 1-го марта с отчетом Попечительства получил.

Душевно благодарю Вас как за известие о Вашей семье, так и за отчет.

Хотя настали тяжелые времена, но Ваша любовь к [...] ⁵¹ преодолевает все затруднения и Вы призываете молодых славян, желающих учиться. Спасибо Вам и Попечительству!

Слышал о кончине Николая Феодоровича ⁵² и молился о нем, да примет его праведную душу милостивый Господь в своем царстве вечного блаженства.

Радуюсь что все Ваши здоровы. Дай Бог всем им и Вам постоянное здоровье, радости и счастье.

Призываю Божие благословение Вам, Вашей супруге и всем детям Вашим и с истинным почтением и благодарностью, имею честь быть

Вашим

16 марта
1892 года
Белград

смир[енный] богомольцем
Митрополит Сербский
Михаил

НИОР РГБ, Ф. 265, П. 193, Ед. хр. 48, Л. 11–11 об. Автограф.

⁵¹ Нечитко.

⁵² Николај Фјодорович Самарин (1829–1892), државни чиновник и археограф. Био је најмлађи брат Дмитрија Фјодоровича Самарина.

8.

Димитрију Феодоровичу Самарину

Петровка д[ом] Харитова номера Mag. Eugene

Михаил
Митрополит Сербский

[1891]

Поклон и благословение Вам и Вашему семейству. Прошу Вас принять г[осподина] Генчица⁵³ и советами помогать ему для связи торговых отношений России с Сербиею. Пора нам стать ближе и освободиться [от] монополии швабской.

НИОР РГБ, Ф. 265, П. 193, Ед. хр. 48, Л. 13–13 об. Автограф.

⁵³ Ђорђе Генчић (1861–1938), политичар, члан Либералне странке. Основно и средње образовање стекао је у Србији, а даље школовање наставио је у Бечу и Русији. После неколико година школовања на Војној академији, произведен је за руског гардијског официра. За време служења у руској војсци напредовао до чина капетана. Након повратка у Србију, 1892. године постављен је за генералног конзула у Солуну, а затим за градоначелника Ниша (1894–1899). Једно време био је министар унутрашњих послова (1899–1900, 1903) и министар привреде (1903).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки, Москва (НИОР РГБ), Ф. 265 (Самарины), Ф. 278 (Славянское благотворительное общество) [Naučno-issledovatel'skij otdel rukopisej Rossijskoj gosudarstvennoj biblioteki, Moskva (NIOR RGB), F. 265 (Samariny); F. 278 (Slavjanskoe blagotvoritel'noe obščestvo)]

Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга, Санкт-Петербург (ЦГИА СПб), Ф. 400 (Петроградское славянское благотворительное общество) [Central'nyj gosudarstvennyj istoričeskij arhiv Sankt-Peterburga, Sankt-Peterburg (CGIA SPb), F. 400 (Petrogradskoe slavjanskoe blagotvoritel'noe obščestvo)]

Извори – Primary Sources

Москва–Сербия, Белград–Россия: сборник материалов. Общественно-политические и культурные связи 1878–1917 гг., Т. 3, составители А. Л. Шемякин, Е. В. Иванова, М. Перишић, А. Тимофејев и Г. Милорадовић, Москва–Београд 2012. [*Moskva–Serbija, Belgrad–Rossija: sbornik materialov. Obščestvenno-političeskie i kul'turnye svyazi 1878–1917 gg.*, Т. 3, sostaviteli A. L. Pemjakin, E. V. Ivanova, M. Perišić, A. Timofejev i G. Miloradović, Moskva–Beograd 2012]

Отчет Попечительства над славянами учившимся в Москве за 1890, Москва 1891. [*Otčet Popočitel'stva nad slavjanami učiščimsja v Moskve za 1890*, Moskva 1891]

Отчет Попечительства над славянами учившимся в Москве за 1891, Москва 1892. [*Otčet Popočitel'stva nad slavjanami učiščimsja v Moskve za 1891*, Moskva 1892]

Самарин Д. Ф., *Собрание статей, речей и докладов. Крестьянское дело*, Т. 1, Москва 1903. [Samarin D. F., *Sobranie statej, rečeј i dokladov. Krest'janskoe delo*, Т. 1, Moskva 1903]

Самарин Д. Ф., *Собрание статей, речей и докладов. Статьи о приходе. Статьи разнородного содержания*, Т. 2, Москва 1908. [Samarin D. F., *Sobranie statej, rečeј i dokladov. Stat'i o prihode. Stat'i raznorodnogo soderžanija*, Т. 2, Moskva 1908]

Сочинения Ю. Ф. Самарина. *Письма из Риги и история Риги*, Т. 7, издание Д. Ф. Самарина, Москва 1889. [*Sočinenija Ju. F. Samarina. Pis'ma iz Rigi i istorija Rigi*, Т. 7, izdanie D. F. Samarina, Moskva 1889]

Литература – Secondary Works

Блажић Пејић Ј., *Руска словенска добротворна друштва и Српско подворје у Москви (1874–1917)*, Историјски часопис LXIV (2015) 337–361. [Blažić Pejić J., *Ruska slovenska dobrotvorna društva i Srpsko podvorje u Moskvi (1874–1917)*, Istorijjski časopis LXIV (2015) 337–361]

Блажић Пејић Ј., *Предлог о оснивању Словенског друштва узајамне помоћи у Москви из 1889. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) XXXVI (2015) 275–288. [Blažić Pejić J., *Predlog o osnivanju Slovenskog društva uzajamne pomoći u Moskvi iz 1889. godine*, Mešovita građa (Miscellanea) XXXVI (2015) 275–288]

Захаров Э. В., *Предусловие: Православие и народность (Ю. Ф. Самарин)*, ответственный редактор О. Платонов, Москва 2008, 5–33. [Zaharov È. V., *Preduslovie: Pravoslavie i narodnost' (Ju. F. Samarin)*, otvetstvennyj redaktor O. Platonov, Moskva 2008, 5–33]

Рајчевић У., Сликар Милутин Бл. Марковић, Саопштења 17 (1985) 219–234. [Rajčević U., *Slikar Milutin Bl. Marković*, Saopštenje 17 (1985) 219–234]

Славянофилы: историческая энциклопедия, составитель и ответственный редактор О. А. Платонов, Москва 2009. [*Slavjanofily: istoričeskaja ènciklopedija*, sostavil i otvetsvennyj redaktor O. A. Platonov, Moskva 2009]

Jovana BLAŽIĆ PEJIĆ

**FROM THE HISTORY OF SERBIAN-RUSSIAN RELATIONS:
THE GUARDIANSHIP OVER THE SLAVIC PUPILS IN MOSCOW (1889–1892)**

Summary

After the Congress of Berlin (1878), the Moscow Slavic Benevolent Society in Moscow was closed, and its president Ivan Sergeyevich Aksakov had to leave Moscow. The next two decades represented the years of *survival* of the Slavophile movement and the period of declining interest of the Russian society in the Slavic world. On several occasions, during the eighties and nineties, Russian Slavophiles and circles close to them sought to renew the Moscow Slavic Benevolent Society and restore its old glory. In this regard, the Guardianship over the Slavic pupils in Moscow was established as a department of the St. Petersburg Slavic Benevolent Society, with the aim of morally and materially helping Slavs studying in Moscow, in order to develop Slavic solidarity and spiritual unity of Slavs with Russia. The paper presents eight documents kept in the Central State Historical Archive of St. Petersburg and the Scientific Research Department of Manuscripts of the Russian State Library in Moscow. The first two documents represent official correspondence between the president of the St. Petersburg Slavic Benevolent Society, Nikolai Pavlovich Ignatyev, and the heads of the Guardianship, Nikolai Petrovich Meschersky and Dmitry Fyodorovich Samarin, and testify to the way the Guardianship operated. The other six letters represent the personal correspondence between Metropolitan Mihailo of Belgrade and the head of the Guardianship, Dmitry Fyodorovich Samarin, and testify to the ties between the Guardianship and Slavophiles with Serbs in the last decade of the 19th century.

Чланак примљен: 01. 06. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 17. 07. 2020.

Мирослав ЈОВАНОВИЋ
Архив САНУ
Београд

КРАЉ МИЛАН И КЊАЗ НИКОЛА КАО КАНДИДАТИ ЗА ЧЛАНОВЕ СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ 1892. ГОДИНЕ

Анстракт: У раду се објављују документа о кандидатури краља Милана Обреновића (1868–1889) и књаза Николе Петровића Његоша (1860–1918) за чланове Српске краљевске академије 1892. године. Појава њихових имена међу кандидатима као и по њих неповољан резултат избора довели су до краткотрајне кризе у односу између Академије и надлежног Министарства просвете и црквених послова. Документа се чувају у Архиву САНУ и представљају значајан извор за историју Академије и однос власти према њој као највишој научној и уметничкој установи у земљи.

Кључне речи: Српска краљевска академија, краљ Милан Обреновић, кнез Никола Петровић, Јован Жујовић, академици, чланство, избори, Министарство просвете и црквених послова.

Abstract: The paper brings documents about the candidacy of King Milan Obrenović (1868–1889) and Prince Nikola Petrović Njegoš (1860–1918) for members of the Serbian Royal Academy in 1892. Their candidacy and the election result which was unfavourable for them brought about a short crisis in the relations between the Academy and the line Ministry of Education and Church Affairs. The documents are kept in the Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, and are an important source for the history of the Academy and the authorities' attitude towards the Academy as the most prominent scientific and arts institution in the country.

Keywords: Serbian Royal Academy, King Milan Obrenović, Prince Nikola Petrović, Jovan Žujović, academics, membership, elections, Ministry of Education and Church Affairs.

Бољим познаваоцима историје Српске краљевске академије познато је да су се једном приликом међу кандидатима за њене чланове нашла и двојица српских монарха – краљ Милан Обреновић и књаз Никола Петровић. До сада је тај догађај само навођен као куриозитет из дуге

* miroslav.jovanovic@sanu.ac.rs

историје ове установе и њему у српској историографији није била посвећена посебна пажња.¹ Сачуван довољан број прворазредних извора омогућава да се ближе прикаже ова несвакидашња епизода из Академијине прошлости.

Првих шеснаест чланова Академије именовао је указом краљ Милан Обреновић 5. (17) априла 1887. а након тога чланство се увећавало кроз изборе који су одржавани сваке године. За разлику од њених претеча, Друштва српске словесности и Српског ученог друштва, који су у своје окриље примали не само учене људе већ и народне добротворе као своје почасне чланове, у Академију су могли бити бирани само појединци који су остварили несумњив и општепризнат научни и уметнички допринос. Предлагачи кандидата за нове чланове Академије могли су бити само њени прави чланови и то су могли да чине самостално или заједно с једним или више својих колега. Од тренутка када би био заказан скуп целокупне Академије на којем ће се бирати нови чланови и одређен број колико се њих може изабрати, предлагачи су имали рок до кога су морали писаним путем да доставе своје предлоге. Предлагач је могао да поднесе више предлога или да у једном предлози више кандидата. Право гласа имали су само академици док су дописни чланови били ускраћени за ту могућност. Да би се уопште приступило гласању било је потребно да изборном скупу присуствује 3/4 од броја академика, а да би предложени кандидат био изабран за њега је морало да гласа најмање 2/3 присутних чланова. Гласало се писменим путем, тајно и појединачно о сваком предложеном кандидату. Најчешће се то чинило простим исписивањем

¹ У прегледу историје Академије академик Сима Ћирковић је о овом догађају написао: „Када је реч о политици, треба поменути једну епизоду из првих година Академије, препричану тако често да су се и праве димензије и смисао изгубили. Приликом избора на самом крају 1892, после спајања са Српским ученим друштом, неко од четрнаест присутних академика ставио је на списак кандидата тадашњег црногорског књаза Николу и бившег српског краља и заштитника Академије Милана Обреновића. Како ниједан од крунисаних није испуњавао захтеве за обичног академика, добили су свега три гласа, а било је потребно десет, те нису били изабрани. Често се ова епизода наводи као пример независности и непоткупљивости Академије, али би се морало додати да је то и пример неспретности и одсуства такта оних академика који су тим предлагањем довели и своју установу и владаре у неугодну ситуацију. Исто би тако требало додати да су академици на том скупу изабрали Милутина Гарашанина (1843–1898), а да потребан број гласова нису дали Николи Тесли.” *Српска академија наука и уметности 1886–1986*, Галерија САНУ 59, Београд 1986, 57; Овај догађај узгред је споменуо и један добар познавалац историје Београда у свом кратком тексту посвећеном Академији. М. Јовановић Стоимировић, *Силуете старог Београда*, књ. 1, Београд 1987, 62.

речи „за” или „против”, а празни гласачки листићи рачунали су се као гласови против избора кандидата. Академици који нису могли да присуствују скупу имали су право да доставе своје гласове Председништву Академије писаним путем у запечаћеном коверту. Постојале су две категорије чланства – прави и дописни чланови. Домаћи научници и уметници су могли директно да буду изабрани за праве чланове или да прво постану дописници па тек касније прави чланови. У ред дописника бирани су и заслужни страни научници и уметници. Након 1892. године када је спојено Српско учено друштво с Академијом настала је и трећа категорија чланства. Тада је Друштво добило право да одреди осам својих чланова који ће постати академици а сви остали чланови Друштва постали су почасни чланови Академије. После тога нови почасни чланови нису бирани а њихов број се из године у годину смањивао како су били бирани за дописне и редовне чланове или су умирали.

Геолог Јован Жујовић, један од шеснаесторице првих академика, више је од месец дана пре одржавања избора 1892. године обавестио колеге да ће на њима имати четворицу кандидата. Наиме, он је решио да за нове чланове предложи бившег краља Милана Обреновића, црногорског књаза Николу Петровића, и двојицу политичара и дипломата: Милутина Гарашанина и генерала Саву Грујића. Премда је био покретач овог догађаја и његов главни учесник, Жујовић о томе у свом *Дневнику* није оставио никаквих трагова.² Тај недостатак више се него довољно допуњује из *Дневника* Милана Ђ. Милићевића, Жујовићевог блиског сарадника и тадашњег секретара Српске краљевске академије. Као секретар, Милићевић је био најбоље упућен у свакодневна дешавања у Академији а забелешке које је оставио у дневнику омогућавају нам да следимо ток овог догађаја. Одатле сазнајемо да је Жујовић своју идеју о предлогу четворице кандидата први пут изнео на скупу целокупне Академије 23. новембра (5. децембра) 1892. године али да се тада о томе није расправљало.³ На наредном скупу, 28. децембра (9. јануара 1893), требало је да се гласа о предложеним кандидатима. Седници је присуствовало тринаест академика – председник Димитрије Нешић, секретар Милан Ђ. Милићевић, Стојан Новаковић, Љубомир Клерић, Даворин Јенко, Светомир Николајевић, Михаило Валтровић, Љубомир Ковачевић, Панта Срећковић, Матија Бан, Светислав Вуловић, Сима Лозанић и Јован Жујовић а Чедомиљ Мијатовић је из Лондона писменим

² Ј. Жујовић, *Дневник*, I, прир. Д. Тодоровић, Београд 1986.

³ *Дневник* Милана Ђ. Милићевића, 23. новембар 1892. АСАНУ Историјска збирка бр. 9327/15 (у даљем тексту: *Дневник* М. Ђ. Милићевића).

путем послао своје гласове.⁴ То је значило да је за избор кандидата од 14 могућих гласова било потребно најмање 10 гласова. Након што су прочитани сви предлози међу академицима је почела расправа о њима. „Највише су се чланови опирали предлогу Жујовићеву који кандидује краља Милана и кнеза Николу”, забележио је Милићевић. „Али Жујовић пре хоће да иступи из Академије него да тргне предлог.”⁵ С обзиром на то да су академци благовремено били упознати с тиме кога ће Жујовић предложити, питање је због чега нису од њега раније тражили да одустане већ су то учинили непосредно пред само гласање. Такође није јасно због чега су се противили избору двојице владара. Можда зато што би – да су изабрани – био нарушен дотадашњи обичај да се за чланове бирају само угледни научници и уметници а не владари или, као некада у претечама Академије, народни добротвори. О исходу гласања Милићевић је унео дневничку забелешку: „Само Милутин Гарашанин од 14 гласова доби десет (10) гласова и би изабран. Кандидати други – краљ Милан доби 3 гласа, кнез Никола 3, Љуба Јовановић 6, Љуба Стојановић 8, Пера Ђорђевић 6, Никола Тесла 8, М. Шапчанин 1, Пироћанац 1, Сава Грујић 1 глас.”⁶

Пошто је гласање завршено а од десет предложених кандидата изабран само Милутин Гарашанин за редовног члана Академије филозофских наука, секретар Милићевић је о његовом избору обавестио министра просвете и црквених послова.⁷ Пословник Академије налагао је да се министар извештава само о новоизабраним члановима и давао му право (којим се у пракси министри никад нису користили) да изјави своје противљење избору неког од нових чланова. Имена предложених кандидата спадала су у унутрашњу ствар Академије и она није била дужна да о томе полаже рачуне Министарству. То значи да је пропадање двојице владара на изборима могло да остане познато једино учесницима изборног скупа и тако прође незапажено. Међутим, до министра је некако дошла вест о томе да се те године гласало о несвакидашњим кандидатима и да они нису били изабрани. Ово потврђује његов захтев у којем је, први пут од оснивања Академије, затражио да му се доставе имена свих кандидата о којима се гласало као и подаци о томе колико је гласова који од њих добио. Иако је то било противно важећим прописима и потпуно одударало од дотадашње праксе, Академија му је доставила тражене

⁴ *Годишњак СКА VI* (1892) 1893, 65; Ч. Мијатовић – Д. Нешићу, председнику СКА, Лондон, 24. децембар 1892. АСАНУ СКА без броја/1892.

⁵ Дневник М. Ђ. Милићевића, 28. децембар 1892.

⁶ Исто.

⁷ „Послах министру писмо о избору Гарашанинову.” Исто, 30. децембар 1892.

податке.⁸ Пошто их је примио и сазнао оно што је привукло његову пажњу, министар је упутио писмо прекора Академији у којем је рекао да је краља и књазу требало изабрати аklamацијом.⁹ О свему томе Милићевић је забележио: „Дође ми пре подне академик Јов. Жујовић и изјави да хоће да да оставку на чланство у Академији зато што је министар Јован Ђорђевић прекорео Академију за неуспех краља Милана и кнеза Николе. Ја га разбих. Љутим се на њега и сâм што је ту кандидацију износио, или што је није тргао кад је видео да ће пропасти, али сада све је горе ако [се] оставком ствар буде ширила. Него нека дође довече и нека ћути. И дође на скуп и прочита се писмо г. Фотера¹⁰ Јована Ђорђевића у којем учи Академију куртоазји. Сви се сложише да се 'писмо прими к знању', а сви држе да се свако кретао у границама датих му права. А ако министар и друго што тражи – биће нови разговора.”¹¹

Из министровог дописа види се да није била реч само о његовом личном протесту већ да је незадовољство делио цео Министарски савет. Ради се о првој влади Јована Авакумовића (1892–1893), која спада у ред оних с чијих седница није сачуван ниједан записник, па остаје непознато да ли се о томе говорило на седницама владе.¹² Авакумовић у својим *Мемоарима* није споменуо овај догађај иако је детаљно писао о периоду свог првог председниковања.¹³ Мада је проблем у први мах изгледао велики, страсти су се убрзо смириле. У Академији је последњи пут о томе било говора на седници Председништва 25. јануара (6. фебруара) 1893. године, када је Милићевић у свој дневник кратко прибележио: „После подне Академија. Сврши се разговор о министрову писму!”¹⁴ Потом је Милан Јовановић Морски говорио Милићевићу о томе како је Академија погрешила што је уопште дозволила да се гласа о двојици спорних кандидата, а овај је већ био сит разговора на ту тему.¹⁵ Први Милићевићев сусрет с члановима владе након ових дешавања био је на једном дворском

⁸ *Годишњак СКА* VI, 116; Дневник М. Ђ. Милићевића, 8. јануар 1893.

⁹ *Годишњак СКА* VI, 119.

¹⁰ Фотер (од немачког „Vater” – отац), био је надимак који су Ђорђевићу дали глумци Српског народног позоришта у Новом Саду јер је био оснивач и први управник те установе. Б. Ковачек, *Јован Ђорђевић*, Српски биографски речник 3, Нови Сад 2007, 551–553.

¹¹ Дневник М. Ђ. Милићевића, 18. јануар 1893.

¹² *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, прир. Н. П. Шкерковић, Београд 1952, XXXV–XXXVI.

¹³ Јован Ђ. Авакумовић, *Мемоари*, прир. С. Турлаков, Нови Сад 2008, 282–328.

¹⁴ Дневник М. Ђ. Милићевића, 25. јануар 1893.

¹⁵ „После се нађох с дром Миланом Јовановићем који ми наприча пуну врећу како је Академија погрешила што је о избору допустила на бирање краља Милана и Николу кнеза. Слушах га, јер не знадох шта друго да радим, а већ ме мрзи о том и говорити.” Исто, 18. фебруар 1893.

ручку који је протекао без помињања ове непријатне епизоде.¹⁶ Не постоје подаци о томе да ли је и краљ Милан сазнао за то да је био кандидат на изборима и да је на њима неславно прошао. Као оснивач Академије он је био и њен заштитник све до абдикације 1889. године, када је та титула припала његовом сину краљу Александру. Као свом утемељивачу Академија је и након абдикације Милану редовно слала телеграмске честитке поводом рођендана, крсне славе и Нове године. Занимљиво је и то да је краљ Милан присуствовао свечаној седници Академије 8. (20) фебруара 1894. године, када је Милутин Гарашанин, као једини изабрани академик на спорним изборима, одржао приступну академску беседу.¹⁷ Пошто је неколико година доцније Жујовић пао у немилост краља Милана, овај је академику приписивао неколико грехова, али не и то што је га је 1892. године предложио за члана Академије.¹⁸ Сва је прилика да краљ Милан о кандидатури ништа није ни знао а и ако јесте очигледно за чланство у Академији није нарочито марио. С друге стране, књаз Никола није крио своју жељу да као песник постане члан Српске краљевске академије, нарочито уочи своје посете Београду на Видовдан 1896. године.¹⁹ Црногорски владар је сматрао да су његов долазак у престоницу Србије и посета самој Академији били добра прилика да буде проглашен за академика, а пошто се то није догодило, пред својим најближим сарадницима није крио незадовољство.²⁰

¹⁶ Исто, 22. фебруар 1893.

¹⁷ *Годишњак СКА VII (1893) 1894*, 150–151.

¹⁸ Главна замерка краља Милана на Жујовићев рачун тичала се његове отворене симпатије према Радикалној странци, чије припаднике је краљ сматрао својим највећим противницима. Блиске везе Жујовића с краљицом Наталијом, чијом се дворском дамом Станом Бучовић оженио, такође су краљу сметале јер је имао лоше односе с краљицом. И трећа краљева замерка Жујовићу била је та што га, као један од главних говорника на свечаном откривању споменика Јосифу Панчићу маја 1897. године, није позвао на ту свечаност. Ђ. Ђурић, *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, Београд 2014, 65–66.

¹⁹ „У двору обед у 8 часова увече у част г. Срмацијеву, дипломату бугарском. Беху: Ст. Новаковић, Сава Грујић, Андра Николић, Н. Христић, ген. Милован Павловић, Кока Миловановић, Живан Живановић, Арон Нинчић и ја. Обед краљевски. Краљ наздрављива бугарском кнезу, а Срмацијев краљу и Србији – сестри Бугарске. При кави, би реч и о госту кнезу Николи и о његовој жељи да буде члан Академије. Оста да се краљ и Новаковић о том разговоре.” Дневник М. Ђ. Милићевића, 19. април 1896.

²⁰ Сумирајући своје утиске о кнежевој посети Београду, војвода Гавро Вуковић о томе је записао: „Друго је било његово амбицијозно незадовољство то што њега, као пјесника, Академија наука не изабра за свога члана, већ Јована Јовановића Змаја. На то му нијесам хтио ни одговорити јер би морао говорити о важности његове појезије, какву јој оцјену дају пјесници и књижевници, па иако се је он мрштио колико му драго.” Г. Вуковић, *Мемоари*, прир. С. Томовић, Цетиње 1996, 571.

Приложена документа чувају се у Архиву САНУ, тачније у Административној архиви Српске краљевске академије за 1892. и 1893. годину. Овде их објављујемо без икаквих измена, изузев малобројних прилагођавања важећем правопису у погледу писања интерпункцијских знакова, малих и великих слова. Сви датуми докумената наведени су по старом календару.

*

1.

Српској Краљевској Академији.

Новим законом о С. К. Академији²¹ и овогодишњим избором нових чланова отвара се нов период њена живота.

Ја мислим и усуђујем се Академији моју мисао представити: да ће се овај први период најбоље крунисати и нови најсјајније инаугурисати, ако Академија изабере себи за чланове Њ. В. Милана М. Обреновића, бившег краља првога заштитника С. К. Академије и Њ. В. Николу I, кнеза црногорског – српског поету.

А да би се поред признања за извршене радове и учињене услуге стекло и ново јемство за удружени, сложни и миран рад, под окриљем Академије, то предлажем да се за академика изаберу г. г. Милутин И. Гарашанин, представник владе која је подигла Академију,²² одлични српски прозаиста и можда најбољи беседник наш, и Сава Грујић, представник оне владе која обнови живот Академији када оно једном беше утрнуо,²³ војни писац, научењак и вештак, који је конструисао и лио топове са којима се војевало за српску независност.

²¹ Реч је о Закону о изменама и допунама Основног закона о Академији донетом 10. (22) фебруара 1892. године а чија се најзначајнија одредба (члан VII) тицала спајања Српског ученог друштва са Академијом. Тиме је завршен период истовременог постојања двеју установа (1886–1892), који је био испуњен њиховим међусобним сукобима, оспоравањима и протежирањем Друштва, од стране либералних влада, а Академије од напредњачких влада.

²² Трећа влада Милутина Гарашанина (1886–1887) током које је основана Академија, донет закон о њој и именовани њени први чланови.

²³ Прва влада Саве Грујића (1887–1888). Трећу Гарашанинову заменила је влада Јована Ристића која, будући либералска и наклоњенија Српском ученом друштву него новооснованој Академији, није подржавала њен рад. Стање се променило набоље тек пошто је Ристићеву владу заменио кабинет с Грујићем на челу. О томе је Жујовић као секретар Академије у годишњем извештају за 1887. годину написао: „Неприлика у којој се наша Академија нашла то је онај не баш пријатељски дух, који је пресретао оваке

Уверен да би се овим избором и одговорило досадашњим нашим инспирацијама и задовољиле главне аспирације свију наших група посланика, ја се надам да ће Академија поменуте прваке изабрати.

16. новембра 1892. год.
у Београду

Академик
Ј. М. Жујовић

АСАНУ СКА 274/1892

2.

КРАЉЕВСКО–СРПСКО
МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ
И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА
ПБр 19139/92
7. јануара 1893. год.
Београд.

Господине председниче,

У вези с Вашим писмом од 28. пр. мес. А.№ 285, част ми је умолити Вас да имате доброту известити ме: која су лица, сем г. Мил. Гарашанина, била још кандидати за Академију приликом избора извршеног на дан 28. дек. пр. год., и колико је гласова пало на свакога од њих.

Изволите, господине председниче, примити уверење о мојем одличном поштовању.

Министар просвете и цркв. послова
Јован Ђорђевић

АСАНУ СКА 286/1893

установе и у другим земљама када су се дизале. Са таквим духом Академија је предусретана била чак и онамо од куда је прва помоћ требала да јој дође. Али се на срећу њену и на част српске просвете то расположење набоље већ окренуло.” *Годишњак СКА I* (1887) 1888, 176; Пошто је још од 1875. године Грујић био редовни члан Друштва, након што се оно спојио са Академијом 1892. године постао је њен почасни члан.

3.

Гну Министру просвете и
црквених послова
АН^о 285
8. јануара 1893.
у Београду
Послато истог дана
после подне
МЋМилићевић

Господине Министре,

На писмо Ваше од 7. о. м. ПН^о 19.139 од 1892, част ми је јавити Вам да су на Главном скупу Академије 28. децембра пр. године, кандидати за Академију била ова лица, са оволико гласова:

1. Г. Милутин Гарашанин са 10 гласова,
2. Г. Никола Тесла²⁴ са 8 гласова
3. Г. Љуб. Стојановић²⁵ ” 8 гласова
4. Г. Пера Ђорђевић²⁶ ” 6 ”
5. Г. Љуба Јовановић²⁷ ” 6 ”
6. Краљ Милан ” 3 ”
7. Кнез Никола ” 3 ”
8. Г. Милан Пироћанац²⁸ ” 1 ”
9. ” Сава Грујић ” 1 ”
10. Г. Милорад Шапчанин²⁹ 1”.

Извештавајући Вас о овом част имам молити Вас да бисте изволели и овом приликом примити уверење о мом одличном поштовању.

Председник Академије

АСАНУ СКА 285/1893

²⁴ Никола Тесла (1856–1943), физичар и проналазач, дописни члан Академије природних наука постао је 25. јануара (6. фебруара) 1894. а прави 16. фебруара 1937. године.

²⁵ Љубомир Стојановић (1860–1930), филолог и политичар, дописни члан Академије филозофских наука постао је 6. (18) јануара 1890. а прави 25. јануара (6. фебруара) 1894. године. Од 1913. до 1923. године био је секретар Академије.

²⁶ Петар Ђорђевић (1855–1902), филолог и политичар, дописни члан Академије филозофских наука постао је 6. (18) јануара 1890. а прави 25. јануара (6. фебруара) 1894. године. Од 1899. до 1902. године био је секретар Академије.

²⁷ Љубомир Јовановић (1865–1928), историчар и политичар, дописни члан Академије друштвених наука постао је 6. (18) јануара 1890. а прави 7. (19) фебруара 1900. године.

²⁸ Милан Пироћанац (1837–1897), правник и политичар, није постао члан Академије.

²⁹ Милорад Поповић Шапчанин (1841–1895), песник, није постао члан Академије.

4.

КРАЉЕВСКО–СРПСКО
МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ
И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА
ПБр. 303.
14. јануара 1893. год.
Београд.

Српској краљевској академији.

Из накнадно потраженог извештаја Академије од 8. овог месеца, бр. 286, дознао сам да су међу кандидатима за нове академике била и два српска владоца, један бивши и један садашњи, и да су при избору обојица остали у мањини.

У име владе Његовог Величанства морам приметити Академији да се у овом случају поступало противно и најобичнијим правилима куртоазије.

Ако је Академија желела у броју својих чланова имати и две тако узвишене личности, требало је да њиховој кандидацији претходи

прво: споразум чланова Академије, да ће тако високо лице бити изабрано не простим гласањем, већ једногласном аklamацијом, а за тим

друго: пристанак тог високог лица, да ће се и примити таког једногласног избора.

Како од овога двога ни једно није учињено, то се бојати да је место почастии нанесена увреда двома високим личностима, од којих је једна доскора била владалац Србије и основала и саму Српску краљевску академију – а друга је суверен наше једнокрвне и једноверне браће, с којом нас од векова везују најтешње везе сродства и истоветнога интереса и с којом стојимо и желимо свагда стајати у искреним и ничим непомућеним пријатељским односима.

Влада Његовог Величанства сажаљева што се тако што могло догодити у крилу оне корпорације, која је у првом реду позвана да унапређује народну образованост и да брижљиво отклања све што би сметало општој слози и духовној заједници нашега народа.

Министар просвете и црквених послова
Јован Ђорђевић

АСАНУ СКА 463/1893

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Архив Српске академије наука и уметности у Београду (АСАНУ) [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu (ASANU)]

- Административна архива Српске краљевске академије за 1892. и 1893. годину. [Administrativna arhiva Srpske kraljevske akademije za 1892. i 1893. godinu]

- Дневник Милана Ђ. Милићевића Историјска збирка бр. 9327/15. [Dnevnik Milana Ђ. Milićevića Istorijaska zbirka br. 9327/15]

Извори – Primary Sources

Авакумовић Јован Ђ., *Мемоари*, прир. С. Турлаков, Нови Сад 2008. [Avakumović Jovan Ђ., *Memoari*, prir. S. Turlakov, Novi Sad 2008]

Вуковић Г., *Мемоари*, прир. С. Томовић, Цетиње 1996. [Vuković G., *Memoari*, prir. S. Tomović, Cetinje 1996]

Жујовић Ј., *Дневник*, I, прир. Д. Тодоровић, Београд 1986. [Žujović J., *Dnevnik*, I, prir. D. Todorović, Beograd 1986]

Годишњак СКА I (1887) 1888. [Godišnjak SKA I (1887) 1888]

Годишњак СКА VI (1892) 1893. [Godišnjak SKA VI (1892) 1893]

Годишњак СКА VII (1893) 1894. [Godišnjak SKA VII (1893)]

Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898, прир. Н. П. Шкерковић, Београд 1952. [Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije 1862–1898, prir. N. P. Škerović, Beograd 1952]

Литература – Secondary Works

Ђурић Ђ., *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, Београд 2014, 65–66. [Đurić Ђ., *Srpski intelektualac u politici. Politicka biografija Jovana Žujovića*, Beograd 2014, 65–66]

Јовановић Стоимировић М., *Силуете старог Београда*, књ. 1, Београд 1987. [Jovanović Stoimirović M., *Silue te starog Beograda*, knj. 1, Beograd 1987]

Ковачек Б., *Јован Ђорђевић*, Српски биографски речник 3, Нови Сад 2007, 551–553. [Kovaček B., *Jovan Đorđević*, Srpski biografski rečnik 3, Novi Sad 2007, 551–553]

Српска академија наука и уметности 1886–1986, Галерија САНУ 59, Београд 1986. [Srpska akademija nauka i umetnosti 1886–1986, Galerija SANU 59, Beograd 1986]

Miroslav Jovanović

**KING MILAN AND PRINCE NIKOLA
AS CANDIDATES FOR MEMBERS OF THE SERBIAN ROYAL ACADEMY IN 1892**

Summary

This paper brings unknown documents about the candidacy of King Milan Obrenović and Prince Nikola Petrović for members of the Serbian Royal Academy in 1892. The initiator of the candidacy was Jovan Žujović, about which he informed his colleagues but did not provide support for the election of his candidates. Žujović's wish was that the election of two monarchs, together with the election of Milutin Garašanin and Sava Grujić, presidents of two governments important for the work of the Academy, should mark the end of the previous unstable period of existence of the Academy. Since Žujović rejected to withdraw the disputed candidacy, the monarchs won only three votes, which was far from enough to be elected. Jovan Đorđević, the minister of education and church affairs, asked the Academy for information about who all the candidates were and how many votes they won. After receiving the required information, the minister criticized the Academy of not ensuring that the monarchs be elected by acclamation. Đorđević said that it was necessary to previously ask the two crowned heads for their consent to be elected and claimed that the result of the election, instead of showing them honor, caused damage to their reputation. Although it seemed that this was a big problem, the situation calmed down very quickly and this episode remained as one of the most interesting ones in the long relationship of the Academy with the authorities.

Чланак примљен: 29. 06. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 17. 07. 2020.

Кристијан Аксбо НИЛСЕН

Универзитет у Орхусу

Хуманистички факултет

Одељење културе и друштва

Орхус

Данска

МАЈСКИ ПРЕВРАТ 1903. У СЕЋАЊИМА ДАНСКОГ НОВИНАРА ФРАНЦА ФОН ЈЕСЕНА

Анстракт: Дански новинар и публициста Франц фон Јесен боравио је у Београду од 8. до 12. јуна 1903. године. Краљ Александар Обреновић га је примио у двору дан уочи убиства. Фон Јесен је на основу новинских извештаја и сећања свој сусрет са краљем Александром публиковао у књизи *Egne, begivenheder, mennesker* (*Крајеви, догађаји, људи*), која је штампана у Копенхагену 1909. У поглављу књиге „Убиство краља у Србији“ дански новинар који је био међу последњим странцима са којима се српски краљ сусрео описао је своје виђење Мајског преврата.

Кључне речи: Франц фон Јесен, Мајски преврат, краљ Александар Обреновић, краљица Драга, Данска

Abstract: Danish journalist and publicist Franz von Jessen stayed in Belgrade from 8 to 12 June 1903. King Aleksandar Obrenović received him in his court the day before his assassination. Von Jessen described his encounter with King Aleksandar in his book *Egne, begivenheder, mennesker* (*Regions, Events, People*), which he published in Copenhagen in 1909, based on newspaper reports and memories. In the chapter “The Murder of the King in Serbia”, this Danish journalist, who was among the last foreigners whom the Serbian King met, gave his view of the May coup-d’état.

Keywords: Franz von Jessen, May coup d’état, King Aleksandar Obrenović, Queen Draga, Denmark.

Новинар, уредник и публициста Франц фон Јесен (18. април 1870, Хорсенс–31. март 1949. Копенхаген) био је истакнути и ангажовани културни прегалац Краљевине Данске, колоритна личност, немирног и истраживачког духа. Будући да је потицао из аристократске породице што му је омогућило слободу у избору занимања, по завршетку

школовања, почео је да се бави новинарским позивом. Од 1890. до 1892. био је секретар новина које су излазиле у Архусу, потом је као дописник више новина боравио у Берлину, Бечу и Паризу (1892–94), био је главни уредник Илустрованог часописа (1894–97), па члан редакције Националног часописа (1897) дописник овог часописа из Грчке (1897), па Француске током чувене афере Драјфус. Потом је као дописник данских новина боравио у Западној Индији (1901–1902), на Балканском полуострву 1903. (поново 1908), Русији за време руско-јапанског рата (1904–1905). Био је истакнути члан данских и међународних новинарских удружења. Фон Јесен је имао значајну улогу у м промовисању шлезвишког питања између два светског рата, о чему је написао неколико радова. Носилац је више националних признања и одликовања.¹ Његова најзначајнија дела су: *Échanges commerciaux entre la France et le Danemark* (1899); *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie* (1901); *Egne, jeg så* (1906); *Begivenheder, jeg oplevede* (1907); *Mennesker, jeg mødte* (1908); *Egne, Begivenheder, Mennesker* (1909); *Katja, en fortælling fra Rusland* (roman) (1912); *Bibliographie de littérature française relative au Danemark* (1924); *Danske i Paris gennem Tiderne* (1938); *Manuel historique de la question du Slesvig 1906–1938* (1938); *Mit livs egne, hændelser, mennesker* (1943).

Фон Јесен оставио је занимљиво сведочанство о Мајском преврату 1903. године. Он је као дописник *Nationaltidende* (Националне вести) из Копенхагена боравио у Македонији у пролеће 1903. године. На повратку кући у Данску, приспео је у Београд 8. јуна 1903. године. Захваљујући препорукама које је добио од српског генералног конзула у Скопљу Милосава П. Куртовића, фон Јесен је успео да издејствује аудијенцију код српског краља. Краља Александра је интересовало фон Јесеново виђење прилика у Македонији, док је дански новинар дошао у Београд с намером да се састане са српским владарем који је, према речима фон Јесена тада био „међу познатијим личностима у Европи, и којег је стога са новинарског гледишта увек вредело видети“.

Прилог који доносимо Фон Јесен је на основу сећања и новинских извештаја публиковао у књизи *Egne, begivenheder, mennesker* (*Крајеви, догађаји, људи*).² Значај овог прилога је у томе што је дански новинар био последњи странац којег је краљ Александар Обреновић примио у Двору 10. јуна 1903. године. Сутрадан, 11. јуна, био је уговорен састанак са краљем и краљицом, али су завереници били бржи. У прилогу је описана атмосфера у Београду на дан преврата. Оштром оку страног посматрача,

¹ http://www.rosekamp.dk/kbb1910/J.htm#JESSEN_Franz_von. Прегледано 30. априла 2020.

² *Egne, begivenheder, mennesker*, Nordisk forlag, København 1909.

који је чак имао извесне симпатије према краљу и краљици, није промакла равнодушност с којом је обичан свет прихватао овај историјски догађај али и извесно одушевљење на које је наилазио. Фон Јесен је оставио изванредан опис српског краља, скице за психолошки портрет (нервоза, говорљивост, интелигенција...).

Превод са данског на српски језик је наш. Захваљујем колеги Мартину Скоу Месену на помоћи у решавању преводилачких недоумица. Имајући у виду да је оригиналан текст писан архаичним данским, настојали смо да приликом преводјења на српски језик задржимо архаичност оригинала.

Убиство краља у Србији

Скоро два и по месеца сам поводом устанка у Македонији био провео на Балкану. Возом сам крајем марта 1903. године био путовао до Софије, а након тога сам коњем лутао по северозападној Бугарској уз турску границу од рилских планина до Ћустендила. Како се показало немогућим овим путем стићи до устаничког краја, путовао сам возом од Софије преко Ниша до Ускупа³ и још даље у северном правцу до Митровице и јужно до Солуна и Манастира⁴. Овај задњи град је пак постао полазна тачка за дуго јахање за које сам након пуно тешкоћа добио дозволу под турском војном пратњом, а које ме је водило до ових лепих а од устанка нападених крајева око Охридског и Преспанског језера код албанске границе.

Након што сам се у Солуну одморио након тих изазова које ми је овај задњи и бајковити део пута припремио, и након што сам записао бројне утиске које ми је пут давао, поставио сам циљ да се вратим кући.

Међутим, на путу преко Србије одлучио сам да се накратко задржим у Београду како бих могао да чујем и мало о српском схватању македонског питања. Имао сам у руским круговима у Београду прилично добре везе, и није ми се чинило невероватним да бих уз њихову помоћ могао да добијем разговор са краљем Александром, који је тада важио међу познатијим личностима у Европи, и којег је стога са новинарског гледишта увек вредело видети.

У понедељак 8. јуна⁵ [1903.] око 5 сати ујутро стигао сам у Београд. Кад сам сишао са воза, добио сам печат у пасошу, кренуо сам до Гранд Хотела. Спавао сам до средине јутра, а онда сам кренуо на моје стручно и легитимно истраживање.

³ Скопља.

⁴ Битоља.

⁵ По грегоријанском календару.

Све је прилично лоше испало. Јер понедељак 8. јуна 1903. године био је (православни) Духовски понедељак, а Београд је због тога остављао утисак пустог града. Улице су биле празне под горућом топлотом сунца. Сви су дућани били затворени. Када сам позвонио код неколико Срба за које ми је љубазан српски генерални конзул у Ускупу⁶ дао подсетницу, ниједна врата се нису отворила. Само у хладовитом Калемегдану, градском парку, који се налази између тврђаве код Дунава и града, било је неких људи који су шетали околу у лепој народној ношњи – очигледно бесциљно, као и ја.

На радни дан Београд није забаван. А на празник као што је овај, град је безнадежно провинцијски, баналан и без везе. Ја сам се надао да ће ми успети, да се састанем са руским изаслаником господином де Чариковим⁷ којег сам некада упознао негде другде, а са којим сам имао заједничке пријатеље.

Док сам лутао градом дошао сам до места, где је група радника иако је био празник постављала јарболе за заставе и венце испред једне зграде која је могла да буде школа јахања или нешто тако. Нека господа с високим шеширима и оним свугде по свету истим ознакама на црним капутима били су заузети давањем обавештења људима у згради и напољу. Питао сам на немачком – који је овде у Београду стекао велику популарност за разлику од осталих места на Балкану где се најчешће користи француски – каква се то забава припрема. Па, то ће у 5 сати бити такмичење певача поводом годишњице разних удружења певача, а краљ и краљица ће присуствовати. Могу ли да купим карту? Не, приступ је био доступан само онима који су се унапред претплатили, а сва су места већ давно заузета.

Али нико ме није могао спречити да гледам краљевску поворку када се приближила. Око четири [сата] сам шетао преко Кнеза Михаилове и Миланове улице до дворца, Конака, преко пута кога се налази руско посланство. Позвонио сам на врата посланства. Портир ми је рекао да је екселенција с породицом на излету на Сави, и да се очекује тек касно навече. Оставио сам своју посетницу и адресу и сео сам у кафану недалеко од посланства како барем не бих пропустио ону малу забаву која ће ми бити пружена око пет сати.

⁶ Генерални конзул Краљевине Србије у Скопљу од 1898. до 1903. године био је Милосав П. Куртовић (1856–1913).

⁷ Николај В. Чариков, руски посланик у Србији од 1901. до 1905. године.

Имао сам довољно времена да пажљиво прочитам два дана стари број „Neue freie Presse“⁸ (с приказима деспотизма српског краља Александра који су били да се дигне косе на глави), а онда сам код дворца преко пута видео неке знаке живота. Неке групе су се на оба тротоара скупљале, очигледно људи са истом намером као и ја: да уживају у изласку краљевског пара до певачког такмичења. Мало даље у улици видело се више људи него пре, али су још увек били у раштрканим и проређеним редовима.

Коначно су се капије отвориле.

Кроз њих је прво изашло неколико кола са службеницима полиције, онда неколико с официрима а након тога краљевски фаетон⁹ с ловцима на коњима уз збијену пратњу кавалерије. Међу јахачима се налазио краљ, у униформи окићеној орденима, а краљица до њега је била у српској народној ношњи. Само на тренутак сам је угледао, али било је довољно да се изненадим што је то што видим у супротности са свим извештајима, јер ми се учинила младом и привлачном; њене велике и тамне очи – које су личиле на словенске очи кошуте – одмарале су се с тужним изгледом на масама које су поздрављале... Кола су брзо прошла. Колико год сам је пратио погледом, видео сам како су људи дубоко и с поштовањем климали погнутим главама.

Дан се завршио бескорисним беспосличењем. Пожалио сам што нисам директно отпутовао кући.

*

Следеће јутро – уторак, 9. јуна – добио сам, сходно условима, прилично пристојну пошту: позивницу на ручак код руског министра [посланика Чарикова – прим. К. Н.] и предлог да се састанем с оним Србима код којих сам јуче оставио своју карту.

Један од њих, господин Петровић – на данском би се звао Петерсен – био је на положају који је у заглављу писма наведен као шеф одељења за штампу; имао је канцеларију у Министарству иностраних дела, близу двора. Када сам га нашао, испало је да смо имали неке заједничке познанике новинаре, међу осталима и једног од оних чудесних новинарских бића која сретнеш на Балкану, малог, прљавог Јеврејина који се презивао Дуковић, који је рекао да иначе живи у Будимпешти, али који је сада за време устанка у Македонији кореспондент за један мађарски часопис и за неколико немачких часописа, говорио је шест-седам језика, писао је с лирским замахом из кога се откривао сањар и уметник, знао је до ситних детаља [политички прилике у Македонији –

⁸ Новине које су излазиле у Бечу од 1864. до 1937. године.

⁹ Висока лака непокривена кочија.

прим. К. Н.], као да је упркос својој младости цео један радни век био политички повереник Македоније – а иначе (нешто што ми је поверио једне усамљеничке вечери, када је сео и израчунао колико је уштедео пошто је сам прао своје рубље) Србин по националности, али избачен из отаџбине због учешћа у завери против безбедности државе.

Господин Петровић и ја смо се одмах зближили због тога што сам познавао Дуковића. Српски генерални конзул у Ускупу, коме сам био дужан због тога што ме је препоручио шефу одељења за штампу, отишао је у заборав. Дуковић је био наш човек! Господин Петровић није могао довољно да постави питања о вестима о њему, јер сам га тако недавно био срео у Македонији. И ја сам све испричао што сам најбоље могао... све док ми се једна мисао није нагло појавила: избачен из земље као политички злочинац – шеф одељења за штампу – само те искоришћава!

„Прошли пут сам срео Дуковића у Солуну, када је био на путу према... према... Криту”, рекао сам с оноликом сигурношћу колико сам могао.

„Према Криту?”, питао је господин Петровић веома изненађено. „Али рекли сте недавно да наш добар пријатељ сада, као и ви, путује кући, у Будимпешту, значи преко Србије.”

„То сам ја рекао? Мора да је био неспоразум. Дуковић мора на Крит.”

„Не, мора да грешите. Штавише, још сам у суботу добио писмо од њега, и у њему пише...”

„Добили сте писмо од Дуковића, господине Петровићу?”

„У редовној смо кореспонденцији, поготово сада како се налази у Македонији, где Србија...”

„Извините, али више вас не пратим.”

„Мислите...?”

„Мислим како је Дуковић, како сам каже, прогнан из Србије, и како сте ви високи чиновник...”

Господин Петровић се срдечно смејао и прекинуо ме је:

„...онда не можемо бити пријатељи и одржавати кореспонденцију. Али и сам сам прогнан!”

„Хм! Можда је моја кривица; али како заиста седите овде и разговарате са мном, не разумем...”

„Али то је било за време краља Милана!”

„Аа – то је било за време краља Милана!”

„А сада нам је краљ Александар – то је веома различито!”

„Брзо сте направили каријеру, господине Петровићу. Прогнан као злочинац пре неколико година а сад шеф одељења за штампу. Значи, можда и наш пријатељ Дуковић има светлу будућност...”

„Кад се буде вратио с Крита! Наравно да има”, рекао је господин Петровић и смејао се опет искрено док је настављао:

„Није вама, као Европљанину са севера, увек лако да разумете наше прилике!”

„Није, није увек”, одговорио сам скромно, апологетски.

Онда је разговор прешао на Македонију. Тај уредан и проклето елегантан мушкарац је постављао много питања. Учинио ми се као светски човек и као полицајац, али у тако савршеној мешавини да нисам био сигуран када је био један, а када је био други, или шта је више био. Био сам стога опрезан што се тиче мојих одговора о овој македонској афери с безнадежним мешањем српских, бугарских, грчких, албанских, румунских и турских интереса. С времена на време сам имао осећај као да сам био на саслушању код господина Петровића, а с времена на време да сам могао слободно казати шта мислим као што се каже центлмену. Било је јако напорно.

„Знате ли”, рече онда, „о чему ја размишљам? – Требало бисте да разговарате с Његовим Величанством. Занимало би Његово Величанство да му испричате...”

„Ништа ми не би било драже. Али тешкоћа је у томе што Данска овде у Србији нема дипломатског представника, а не знам преко кога бих могао да поднесем захтев за аудијенцију.”

„Оставите то мени.”

„Много вам хвала. Ако смем то да додам, ја иначе мислим да би екселенција Чариков, који ме познаје и код кога ћу ручати за један сат, био вољан да...”

„Не треба, не треба. Ви сте Дуковићев пријатељ, то ми је довољно. Ја ћу вам у Гранд хотел послати неколико речи о аудијенцији.”

И тако је прогнани Дуковић, који је лако могао сад да буде у Ускупу и да пере своју вунену кошуљу у лименом лавору, ненамерно постао она сила која је мени отворила врата краљевског дворца.

*

Када смо на ручку код Чарикова завршили разговор о Македонији, било је логично да је разговор прешао на познате људе који живе преко пута посланства, у Конаку.

Оно разумевање српског краљевског пара које носим са собом после читања аустријских новина – које су у западној и северној Европи једини извор сазнања о приликама у Србији – не наилази на одобрење у кругу

господе и дама које срећем у кући руског министра, од којих више њих добро познају краља и краљицу те се друже с њима и уживају њихово поверење.

Даме су посебно енергичне у њиховој одбрани. Знају све оно што се прича, чак и оно најгоре. Али мало или ништа од тога није истинито. Прљаво клеветање је рушило живот краљице Драге; њен је злочин то што је дошла на престо а да не припада било којој краљевској породици, да је раније била удата, а и да је старија од краља; у томе, и такође у њеној природној лепоти и таленту налазе се узроци оне зависти, љубоморе и мржње које су многе српске жене исказале према краљици, а које се постепено проширило и на мушкарце, поготово на оне који се политички супротстављају краљу. Као сви људи када се изненада подигну на високи положај, и краљица Драга је себи створила непријатеље зато што је разочарала очекивања и одбијала захтеве. Можда се и не може рећи да је била опрезна. Али немојте да заборавите да стоји потпуно усамљена – она нема пријатеља који би могли да је несебично саветују.

Ништа краљици Драги није толико наштетило и у Србији и изван ње као инцидент са измишљеном трудноћом. Цела Европа и Америка су се смејале овој старој жени, која се – на једноставан и транспарентан начин – претварала да је трудна, а коју је разоткрио или чак издао један позван страни лекар. Тим поводом је свекрва краљице Драге, краљица Наталија, и читава штампа у Аустрији и Француској којој је достављала материјал, чинила праве оргије клеветања; најинтимнији односи краљевског пара изложени су радозналој јавности и њеном претераном занимању; из Беча и Бијарица, где живи краљица Наталија, светским новинама су послате најбедније приче из спаваће собе. Било је као да се штампа такмичи у томе ко може на најпикантнији начин с презиром и срамотом да окаља ову беспомоћну жену.

А шта се онда десило? Ништа друго него оно што се сваке недеље дешава у женским клиникама широм света. Питајте лекаре! Измишљена трудноћа је врста хистерије за коју зна сваки гинеколог. Појављује се код најсиромашнијих и најбеднијих у друштву као и код најбогатијих и највиших класа. Убрзо после болести краљице Драге – јер се управо ради о симптому болести – десило се баш исто једној владајућој краљици, високоцењеној жени, мајци великог броја деце. Нико се није смејао, нико јој у том случају није замерао, упркос томе што је њено стање постало познато из билтена лекара и научних великана. Али када се радило о беспомоћној српској краљици Драги, скоројевићки међу краљицама, онда је светско „јавно мњење” имало храбрости да је напада као да је починила

злочин! Шта су они знали шта ју је тако неповратно повредило, о њој и о њеној прошлости? Ништа, или барем ништа осим онога што су трачеви, завист и злоба свугде проширили. Али на таквом темељу ниједан човек здравог разума не вређа жену...

Краљица је савршено добро разумела облик своје несреће. Тузи што није постала мајка – многоструко повећаној због извесности о томе да то никада не може постати – прикључује се чврсти осећај срамоте због оног третмана који је добила. Они који не размишљају о другим стварима него је ударају, заправо су постигли свој циљ. Краљица Драга је дубоко несрећна жена, увређена, рањена и страда до сржи своје душе. Немојте мислити да се обмањује немогућим очекивањима! Само је краљева љубав према њој, а не њена воља, да не говоримо о било каквом дејству с њене стране, спречила да њена понуда да одустане од круне и да се повуче у манастирску самоћу буде прихваћена. Да ли се понекад у њој јавља пркос и горчина? Можда, кога би то зачуло? У таквим тренуцима она може да доноси одлуке које никада не би требало да буду спровођене, а које се увек усмеравају против ње – тако нпр. опасно повећање утицаја браће, двојице официра Луњевица, и њихов утицај и јавно деловање.¹⁰ Да ли је дубљи узрок овога заправо пркосна, жива и динамична жеља узбуђене жене да покаже како је њена породица довољно добра, да би њена браћа, када би им се дала могућност, такође могла имати снагу да се освете против свега онога очигледног и прикривеног зла које је уперено против ње?

Али у стварности, краљица Драга ретко интервенише зарад личних и политичких послова. Она се затвара са својом тугом, својим осећајем срамоте и својом горком љутњом. Наравно да је боли што је краљу, своме супругу, који је толико изванредно високо цени, донела толико несреће. Што се тиче овога, тешко је рећи нешто конкретно. Јер како она и сама често добија доказе да ју је српско становништво поготово на селу широко прихватило и с поштовањем и симпатијом, тако је она вероватно уверена да је краљ Александар, упркос свему, сачувао поштовање народа које је и раније заиста уживао. Али пустимо сада то како јесте. Никада се не сме заборавити да је српска краљица дубоко несрећна жена која је на срамотан начин жртва клевете!

*Profondément malheureuse...*¹¹ Као претворене у тужну песму чујем како се ове речи враћају у говор финих и елегантних дама. Чудно, али тако је – на то се није раније посебно помислило...

¹⁰ Никодије и Никола Луњевица, браћа краљице Драге.

¹¹ Дубоко несрећна.

Али сада један од дипломата почиње разговор – предмет који влада целим овим кругом који живи у атмосфери српског Конака – и пита да ли краљица греша када мисли да је положи краља Александра код народа чврст?

Никако, гласи одговор уз општу сагласност. Истина је да је играо мудру игру. Али он је Обреновић, и морате заиста познавати народ да бисте знали колико *то* значи у Србији. Уосталом краљ је изузетно елоквентан човек; његова способност да приволи људе, да их очара и омамљује песничким искориштавањем лепоте српског језика може да има чудесне ефекте; стари сељаци, под утицајем свих врста сплетки, падају му пред ноге, љубе његову одећу и величају га као свог вољеног краља. Али краљева елоквентност није само у спољном изгледу и пријатном гласу.. Његова је глава сјајна. Да није краљ, постао би најистакнутији српски адвокат. Његова оштрина, његов смисао за финесе, његова способност за тумачење је импресивна. Ниједан дипломат који преговара с њим не сумња како мора прилично да пази ако неће да буде инфериоран краљу у дискусији о политичким и стручним пословима. О томе могу да говоре његови министри. Упркос краљевој младости – још није напунио ни 27 година – сви су мушкарци, без обзира на разне владе, на које су долазили добровољно или невољно постали су алатке у његовим рукама.

Али то му је било и несрећа. Његово уверење у своју супериорност, стечено на темељу искуства, чинило га је тврдоглавим; не подноси супростављање или противљење и немаран је у избору средстава за ломљење сваког противљења. Био је размажен и дошао је на престо као недорасла особа – у својој седамнаестој години. Имао је далекосежну моћ, а да у суштини није никада научио шта то значи саслушати некога. Одатле његова раздражљивост и његово прецењивање себе. Хоће све сам да уради, да буде краљ и да се брине о свим министарствима, да доноси законе, да командује војском, да се брине о финансијама и да води полицију. Тешко је видети шта њега највише занима. У својим рукама све држи и неће да прихвати да тиме свугде ствара жаљење, збуњеност и неодговорност.

Многе уставне измене које су учињене на иницијативу краља Александра израз су неуморног нагона за владањем. Ваљда најсмелији који је он као уставни монарх понудио Србији, јесте био тај начин на који се раздвојио од оних чланова Сената које је доживотно изабрао али који нису хтели да се покоре његовој вољи. Тада је само за сат укинуо устав – догодило се то увече – увео је после сат времена нови устав, који није обухватио чланове које је изабрао, тако да су престали бити на снази

мандати дотичних противника његове воље, да би онда опет после још једног сата вратио стари устав (или у сваком случају један веома слични) и именовао је сада на она места резервисана за оне које је изабрао краљ најоданије своје људе.¹² А за све ово је народ тек сутра ујутро сазнао, када је све било готово.

Онај краљ који тако нешто уради и остане недирнут, мора да ужива јаку подршку код свог народа.

А ако се прича о оним од краља изабраним сенаторима рачуна као *најсмелије* што је краљ својим поданицима понудио, онда је овог пролећа одиграо *најопаснију* игру у својој владавини. На последњим скупштинском изборима он је силом постигао да не буде изабран ниједан кандидат опозиције.¹³ А ово се догодило док је у целој земљи укинуо општинску самоуправу, која је без поређења и представља *ону* грађанску слободу коју сви словенски народи највише цене. Да ли ће Срби ово исто тако мирно прихватити као што су прихватили остале поступке Александра Обреновића?

Досад дипломати који пажљиво прате токове у народу нису приметили знакове предстојеће олује. Земља се у ово ужурбано време уочи лета чини исто толико мирном као увек. Народ побожно дозвољава да се њиме влада. Краљевска диктатура се учвршћује, и не ваља се кладити да она неће постојати све док је краљ довољно моћан и енергичан да жели опстати...

То је дакле био садржај оних изјава које су пале у руском посланству 9. јуна на ручку, где се окупио круг господе и дама из дипломатских делегација у Београду. Неколико ствари су оставиле утисак на мене. По први пут сам тамо наишао на одбрану краљице Драге, најоговараније жене, и уважавање краља Александра, темељено на знању и сазнању из прве руке. Рекао сам себи да више нисам могао мислити како је овај краљевски пар само смешан и подао. У београдском Конаку су се очигледно дешавале другачије ствари од оних о којима су новине могле да пишу само у својој *chronique scandaleuse*.

¹² Реч је о догађају између 6. и 7. априла 1903. године када је краљ Александар на неколико сати укинуо Устав из 1901. да би прогласио неважећим законе о штампи, општинама, избору народних посланика. Притом су разрешени стари и именовани нови чланови Сената.

¹³ Изборна листа коју је подржавао краљ Александар на парламентарним изборима одржаним 1. јуна 1903. добила је укупно 182.638 гласова или 90% укупног броја гласова (Сузана Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд 2011, 418–420).

Када сам поподне био у хотелу и записао оно што сам чуо код Чарикова, добио сам неколико речи од господина Петровића, којима ми је дао на знање да је моја аудијенција заказана за сутра преподне. Убрзо након тога ми је подофицир краљевске гарде пренео писану дозволу, потписану од ађутанта, која је гласила да ће ме Краљ примити у среду у 11 сати.

*

Дворац у Београду је састављен од две главне зграде које се налазе у Милановој улици, од које су одвојене високом гвозедном оградом и гредицама с разнобојним цвећем. Једна од те две главне зграде, која је окренута према најугледнијој београдској улици, импозантна је двоспратна палата од камених коцка, крунисана с три куполе; стара је тек 17–18 година и има сале и собе за репрезентацију – доста њих раскошно опремљених – али се оне не користе за краљев свакодневни смештај.¹⁴ Друга главна зграда се налази нешто иза палате а личи у својој скромности на једну од старијих вила у Тарбеку или Скодсборгу.¹⁵ Овде, у такозваном *старом Конаку*,¹⁶ који потиче већ из првих дана српске независности, живе краљ и краљица када су у Београду.

Оставио сам кола код улаза у стари Конак. Слуге у тамним, скромним ливрејама узимају мој огртач и воде ме низа степенице до чекаонице, где ме прима ађутант – симпатичан млади официр у парадној униформи. Када одлази да ме пријави остајем потпуно сам. Опрема собе ми се чини врло привлачном; под је покривен дебелим, чврстим тепихом од српског сељачког ткања; уза зидове стоји нека врста софе или дивана који је прекривен српским тканинама у чистим и пријатним бојама – бела боја доминира, ту и тамо је нешто златно убачено. На зидовима висе слике краљева и краљица из кућа Обреновића и Карађорђевића, сви у везеним костимима и с блиставим оружјем прекривеним драгуљима. Напољу, у башти уз Миланову улицу, ројеви пчела зује око цвећа. Мирис шебоја допире кроз отворене прозоре. Светло се лако и хладно одмара у овој високој соби, где је српска домаћа марљивост краљу земље поклонила прелепо и импозантно склониште.

¹⁴ Данашњи Стари двор, репрезентативно здање које је према пројекту Александра Бугарчића грађено између 1881. и 1884. године.

¹⁵ Ексклузивне општине северније од Копенхагена.

¹⁶ Стари конак, некадашња кућа Стојана Симића, двор кнеза Александра Карађорђевића, кнеза Михаила, кнеза Милана и краља Александра. У тој дворској згради убијени су краљ Александар и краљица Драга.

Уводе старог прелата (митрополит – прим. Н. Ј.);¹⁷ он је у тамнољубичастој свили која блешти на све стране. Танка, бела коса пада му низ врат испод високог шешира у облику тегле и с крстом украшеним аметистом; испод огромне беле патријархове браде блистају звездице ордена. Уморан је, вруће му је, тоне у тепихе дивана. Када му је чекања већ после неколико минута било превише проговара ми неколико речи на српском; ја њему у међувремену на три језика одговарам да га не разумем. Онда се један другоме смејемо као да нам је било толико смешно да нисмо могли да разумемо оне баш небитне ствари које је сваки од нас имао да каже.

Још увек нема ађутанта да нас покупи.

Прелат очајно гледа око себе, док брише зној са чела. Опет се страшно досађује.

„Говорите ли руски?“, питао је онда нагло на том језику.

„Само јако мало.“

„Вруће је данас!“

„Да, поприлично.“

Мало после је онда опет проговорио:

„Одакле сте?“

„Из Данске.“

Импозантни патријарх гледао је зачуђено. Тражи у своме памћењу али не наилази ни на шта.

Полако кује ново питање... Али коначно се ађутант појављује на вратима, кретњом руке ме позива да га пратим и убрзо после тога стојим пред краљем Александром I од Србије у његовој радној соби.

Соба је у хладовини и лепа. Тешки храстов намештај је у дрворезу са сребреним инкрустацијама. На зидовима висе многи краљевски портрети с руком писаним посветама. У ћошку стоји огроман резани штит на којем су постављене слике официра оне регименте којој краљ од своје најраније младости припада.

Млади српски монарх носи незахтевно, угодно јутарње одело. Низак је и у односу на своје године неуобичајено дебео. Како зна бити случај код јако кратковидих људи, његов се поглед иза дебелог стакла лорњона чини несигурним, као да трепери и тражи нешто. Уста су потпуна сакривена испод оштрих црних бркова; густ неподшишан прамен косе му пада на чело; боја лица му је на образима и на доњој вилици плавкаста

¹⁷ Инокентије, митрополит Београдске митрополије од 1898. до 1905. године.

као код мушкараца с јаком тамном брадом, иначе је светла и жућкаста због ваздуха у просторији. Руке му се чине незгодно мале на тим испупченим дебелим зглобовима; исто тако су му стопала неприродно луткаста на тим кратким ногама. Све у свему, краљев изглед се чинио одбојним или у сваком случају непривлачним. Учинио ми се као кратковидо огромно дете с прерано израслом брадом.

Краљ Александар започиње разговор на француском. Овај језик је савладао до савршенства; као већина образованих Словена говори га без приметног акцента; не пролази много времена пре него што се схвати како је тако стекао знање језика с осећајем за његове финесе, и како мора да је стекао много способности и искуства читањем књижевности на том језику. Лепим, пригушеним и сонорним гласом, а из владања њиме се открива да је и школован и прорачунат, краљ одржа кратко предавање о Македонији. У њему има оштрих, духовитих и паметних изјава. Да се могло само слушати а не истовремено гледати, утисак би сигурно сасвим био другачији.

Сада је неопходно држати очи отворене и пустити их да прате краља док говори. Понудио ми је столицу и сам седе испред мене за храстов сто. Постоји несхватљива супротност између његовог уравнотежног говора, уредног представљања тока мисли и збуњеног, попут посрамљеног мајмуна, нервозног унутрашњег немира његове личности. Ни секунда не седи мирно. Ем се гура напред и назад на столици; ем трља раме и руке о наслон столице; ем окреће ногу; ем пружи ноге, ем их је опет повукао; али који год положај заузимао, ове две патуљасте руке су му непрекидно заузеле, у врло ситне комаде цепка лист папира који се налази испред њега, скупља их у куглице, баца их на под, опет цепка, скупља, баца... без прекида, немирно, излуђује...

Уколико уопште долази до разговора – јер краљ скоро непрекидно држи монолог – ради се искључиво о Македонији. Краљ Александар се добро сналази у овом сложенем предмету с бројним збуњујућим детаљима, а има врло независно мишљење о томе. У његовом монологу је реч о оним балканским државама које су у Македонији супарници Србије или, још горе, о великим силама које су припремиле македонски „програм реформи”. Краљ уистину има добар разлог да презире бесплодну закрпу на неиздржљивој и недостојној турској владавини; али упадљиво је колико може бити зао када говори о другим монарсима. Не уздржава се од изражавања свог мишљења о било којој тачки, али пак не казује више него што управо жели.

Прошао је већ више од сат – под испод краљевог седишта сада изгледа као да је снег тамо падао – када једна моја изјава доводи краља

Александра до изношења дужег политичког развоја албанског питања. Он мисли да ће Србија за неко време постати та сила која ће то да реши, а такође мисли да земља за то има добре услове. Сада живе, каже он, добрих неколико хиљада Албанаца у Србији, а они су и те како задовољни, као што је и влада њима задовољна.

„Ја сам”, наставља краљ, по први пут током аудијенције веселим тоном, „ја сам сматрао како је коректно да ови угледни Албанци добију свог народног посланика. Зато сам начелнику у том округу у којем махом живе наредио да се изабере Албанац...”

У кратком тренутку гледам у диктатора. „Наредио да се изабере Албанац.” – То су једном реченицом постављени услови за српске скупштинске изборе.

Краљ се диже. Упућује ми неколико љубазних речи и честита ми што је, иначе опасно путовање у Македонију, добро прошло.

„Када сте намеравали да отпутујете одавде?”, пита.

„Вечерас, Ваше Величанство.”

„Не, знате шта, то је заиста пребрзо. Ево, како добро познајете престонице других балканских земаља, требали бисте да се упознате и са условима овде у Београду. Уосталом морам да вам кажем да краљица, која је нажалост спречена да прима у аудијенцију данас, хоће да вас прими сутра преподне у 10 сати. Зар не бисте онда остали?”

„Наравно!”

„Хвала! До виђења онда до сутра преподне код краљице!”

Краљ ми даје руку. Аудијенција је готова.

Брзо се враћам у Гранд хотел, пресвлачим се, ручам и одмах почињем да записујем утиске и сазнања која сам стекао тог дана. Изузетно тешко је пренети краљево дуготрајно политичко предавање са свим бројним нападима на остале силе које су заинтересоване за Македонију. Било би као да улазим у олују с градом порицања, ако бих тачно поновио његове речи како су падале. Овде се мора попустити и пазити и тражити склониште од наговештаја и подразумевања. Али све ово захтева времена. Одлучујем се да, док се полазак вечерњег воза ближио, напишем писмо *Националним вестима* (*Nationaltidende*), јер су ме те новине послале на Балкан, у којем укратко износим да се аудијенција одиграла, али да бих више волео да сачекам до сутра када ћу додати опис моје посете краљици Драги.

Скоро је била поноћ кад сам окончао свој посао.

У четвртак ујутро (11. јуна) око пола девет био сам будан. Како морам у аудијенцију код краљице Драге већ у 10 сати, одмах се пресвлачим у галу...

Узалудно сам већ три-четири пута звонио како бих добио топлу воду да оперем зубе. Хотел се чини напуштен и без живих бића. Вичем низа степенице. Нико се не јавља. Онда опет покушавам да звоним – ово је да се полуди!

Напокон слуга долази безбрижним ходом.

„*Monsieur a sonné?*”¹⁸

Низом љутитих речи одговарам; али напола бранећи себе, напола арогантно прекида ме:

„Аа, разумем, господин дакле не зна...”

„Шта?”

„Да су краљ и краљица ноћас убијени!”

Он ово с толиком равнодушношћу каже да сам убеђен како ту стоји и исмева ме.

„Измишљотина! Донесите ми топлу воду и држите своје будалаштине и даље за себе!”

„*Parfaitement Monsieur!*”¹⁹

... Наравно да је будалаштина оно што ово српско магаре каже и преклапа како би себе спасао од добро заслуженог укора... Наравно!... Али право речено, изабрао је веома чудно извињење... *Може* ли бити нечега у томе?... Онда би моја аудијенција код краљице Драге била спречена из ваљаних разлога... Не, то *јесте* будалаштина!

Слуга доноси топлу воду.

„Дакле”, питам га када ме је љутња прошла, „краљ и краљица су дакле ноћас убијени, или?”

„На располагању, господине, јесу. ”

„Хвала, добро је.”

Не, какви идиотски одговори. Замисли сада да је то заиста истина... Наравно да *јесте* истина... Зашто би човек онда стајао и мене лагао у лице! ...

Нервозном брзином се спремам. Низа степенице... На последњем подесту се инстинктивно заустављам, равнодушно гледам, пролазим погледом мимо ложе носача – чији ми се у злато одевени власник дубоко клања и мало зачуђено гледа због свечане ношње у коју сам се обукао

¹⁸ Господин је звонио?

¹⁹ Савршено, господине!

толико рано изјутра – а онда посматрам кроз врата као да ме дубоко занима у којем правцу дува ветар на овај потпуно миран, врућ летњи дан...

Није било људи на улици, али је много застава на кућама... Али тога је било и јуче после Духова и оног певачког фестивала... Али не могу људи да оставе своје заставе да висе целу недељу дана...

„Господине носачу, зашто људи данас постављају заставе?”

„Зато што су краљ и краљица убијени.”

Рекао је оно *зато што* с очигледном сигурношћу, као да је једва поверовао да сам га упитао.

„Када се то десило?”

„Ноћас око два сата, колико ја знам”, одговара, док распоређује писма и новине по бројевима соба.

У кафани хотела уживам у брзом доручку док мало размишљам о ситуацији. Овде је скоро празно. За неким столовима у угловима гости већ играју домине и коцкају се. Хрпа данашњих српских новина се налази на столици поред мене; користећи моје скромно познавање руског, закључујем да се у проминентном чланку у неким од ових новина ради о краљу Александру. Конобар је толико љубазан да ми објашњава да се ради о владиним новинама у којима је краљ хваљен...

„То значи”, прекида самог себе, „господин ваљда разуме... *бивше* владе и *бившег* краља... да, дакле од синоћ... Новине су се ваљда изненадиле, ако сам толико слободан да то кажем...”

„Ни друге новине ваљда немају ништа о убиству?”

„Ни реченицу. Ма не, што хоће господин да каже! Овакве ствари се ваљда не говоре новинама унапред...”

Раздаљина од Гранд хотела до краљевског дворца је отприлике један километар. У првом делу пута, у Улици кнеза Михаила, ништа се не примећује. Свакодневни живот тече као и уобичајено; дућани су отворени; домаћице и кућне помоћнице иду у куповину свакодневних намирница; полицајац стоји на углу и зева. Тамо где се улица шири на мали [цвећем]засађени трг, такозване Теразије, налази се неколико кафана; можда има, с обзиром да је рано – још увек је тек пола десет – више гостију око столова на тротоару него иначе; али све је толико мирно и тихо као у поповој башти.

Тек у Милановој улици стоје људи у густим групама. Али и овде су предузете неуобичајене мере предострожности. Коловоз ове широке улице се држи слободно за пролаз; али на свакој страни улице је постављен пољски топ са свом опремом на коњу; топовске цеви су

уперене у супротном правцу. Оба тротоара су запоседнута војском, чији редови стоје један преко пута другог. Испред руског посланства – комшија *Конака* – стоји кавалерија; испред гвоздене капије, која одваја улицу од баште Конака, стоји пешадија с причвршћеним бајонетима. Унутра у башти је читав артиљеријски парк; гредице с јагликама, нарцисима, шебојима и рододендронима²⁰ су згажене; топовске каре су укопане дубоко у земљу; коњска копита су нестрпљиво газила траву.

Неки прозори на старом Конаку су разбијени; један капак прозора виси на шаркама; на једном месту су зид и даска спаљени као након кратке, брзо угашене ватре.

Много људи гледају с улице на слабе трагове ноћног ужаса који се виде на Конаку. Број војника је сигурно око хиљаде. Ипак је овде чудно тихо. Војници и официри ћуте. У групама гледалаца се тихо говори – као када је мртац у кући.

Срећан и побожан, идем од улице до тротоара како бих се обратио једном од официра испред конака.

„Извините, господине капетане.”

Више не стижем да кажем. Благо ме је одгурнуо уназад, тако да опет стојим на улици. Нешто каже на српском и онда се нагло окрене. Најближи војници ми се смешкају.

Морам да покушам још једанпут. У оном тренутку док откопчавам капут како бих показао да сам у гали, обраћам се старијем официру који стоји мало даље. Јако је украшен, могуће да је шеф пешадијских снага.

„Извините, господине пуковниче. Ја имам заказану аудијенцију код Њеног Величанства краљице у 10 сати и волео бих да имам дозволу да прођем кроз војни кордон како бих ушао у дворца.”

Дозволио ми је да изговорим ово, али ме слуша намргођених обрва. Након што ме је минут оставио да стојим у неизвесности, коначно се удостојио да ми одговори на француском:

„Забрањено нам је да разговарамо са цивилима. Могу ли ја вас да замолим да сиђете са тротоара?”

Одмах преко живе Чарикови. Мора да су нешто видели ноћас. Тамо би се барем нешто могло сазнати...

Али када хоћу да кренем између коња кавалерије на тротоару испред руског посланства, чујем бесан глас наредбе мени, а груди коња ме грубо гурају на улицу.

Мора да обраћам пажњу на себе и да почињем изазивати подозривост. Пешадијски пуковник је вероватно другим официрима препричао оно

²⁰ Ружина стабла.

што сам му рекао. Тамо на другој страни официр кавалерије помно прати сваки мој корак. Ситуација је непријатна, ту међу свим овим бајонетима и карабинима... Не, немој да причаш, шта би ови људи мени урадили на отвореној улици усред белог дана?... И уосталом, за шта ме криве? Ништа нећу осим да сазнам нешто. Али то *хоћу*. Већ за један сат мој телеграм се мора послати са свим детаљима до којих се може доћи... Да барем могу у Двор, где се лешеве ваљда крију, и где сви трагови драме још увек могу да се виде...

До виђења сутра код краљице...

Одједном као да опет чујем ове речи. Није прошао ни дан откад ми је то рекао – он, последњи Обреновић, за којег су ми рекли да је сигуран међу својим народом, а који сада лежи убијен тамо иза разбијених прозора Конака...

До виђења сутра код краљице... „Сутра”, то је сада, баш у овом тренутку на овај светли, топли летњи дан с белим облацима на плавом небу... Али *јесте* истина, оно што кажу, и да ли ове заставе заиста висе зато што је Александар Обреновић престао да живи пре него што је зора засјала?...

Једно име ми је наврх језика, али баш не могу да га изговорим... Сачекај, сада сам се сетио... Тако је, Петровић, пријатељ мог пријатеља Дуковића! Има канцеларију у Министарству иностраних дела, баш ту негде. На сву срећу нема барикаде. Зазвоним. Стари портир ме препознаје од пре неки дан и пита ме на немачком за моју намеру. Али чим споменем презиме Петровић, пре него што затвори врата, тако да постоји само танак размак кроз који могу да га гледам, ужурбано објасни да господина Петровића нема, он је нестao, не може да се нађе.

„Да није и он убијен?”, питам мало нестрпљиво.

„*Gott, Gott, ich weiss nicht, verzeihen Sie, gnädiger Herr, ich weiss nicht...*“²¹

И онда се врата затварају и закључавају.

Али где побогу могу да сазнам нешто? Скупоцено време губим. Стојим овде усред догађаја светског значаја, а о њему знам исто толико мало као онај који се налази стотинама километара одавде.

Враћам се између два реда војника до Теразија и питам у једној од кафана да ли су стигли леци? – Не, још ништа. Али како стојим и причам о овоме, одједном чујем како људи вичу: „Хура”. То су гости за столовима на тротоару, машу шеширима и поздрављају човека који се

²¹ Боже, Боже, не знам, опростите ми, господине, не знам.

смешка и отпоздравља им. Дакле, један од јунака оне ноћне завере. Ја за њим.

„Извините!”

Покушавам на немачком, француском и енглеском. Човек се лепо смешка без обзира на то шта кажем. Али је очигледно да не разуме ништа од онога.

Онда назад до оних који вичу: „Хура!” Један од њих зна немачки. Да, онај човек који је прошао члан је нове владе. Јер је успостављено регентство с либералним вођом Авакумовићем²² као председником и генералом Атанасковићем²³ као војним министром.

„Али убиство – убиство краљевског пара...?”

„То је учинила војска. И Драгина браћа, два поручника Луњевица, убијена су... Не, замислите, то нисте знали! И председник владе генерал Цинцар-Марковић²⁴, и ратни министар²⁵ – све у свему ноћас је 30 људи изгубило животе. Ниједна реч се није чула унапред. Мајсторски је учињено – мајсторски!”

Човек исприча све и свашта, али све без контекста и с убацивањима која су чини ми се као фантастични мостови који покривају рупе у његовом знању.

У међувремену се постављају нове плакате на угловима много улица које излазе на Теразије. То је прокламација регентства у којој је обавештење народу да су „краљ Александар и краљица Драга пали” и да влада очекује подршку у одржавању јавног реда и мира. Устав од 6. априла 1901. године се враћа на снагу, и Народна скупштина се сазива за 2. јун (по старом календару = 15. јуна по новоме).

Како ми се ово преводи пада ми на памет да би требало да нађем човека који би ми служио као сталан преводилац у овим судбоносним данима. Портир у Гранд хотелу преузима задатак да ми пронађе преводиоца за један сат, и држи своју реч. Управо док стижу први леци, јавља ми се висок и јако мршав Србин презименом Мировић, који зна немачки и који почиње свој посао тако да ме, широко се смешкајући,

²² Јован Авакумовић (1841–1928), правник, адвокат, политичар, припадник Либералне странке. Био је председник владе после извршеног Мајског преврата 1903, после чега се повукао из политике.

²³ Јован Атанасковић (1848–1921), министар војни 1900. и 1903.

²⁴ Димитрије Цинцар-Марковић (1849–1903), официр и политичар, председник владе од новембра 1902. до јуна 1903. године.

²⁵ Милован Павловић (1842–1903), официр, управник Војне академије (1900) и министар војни 1902–1903.

уверава да је одушевљен што је Србија сада ослобођена од те срамоте да је такав лопов и нитков био на престолу...

Нема везе, господине Мировићу. Почињемо.

Споро, иритирајући споро – тек поподне иде телеграм – развија се ток ноћне драме из ових циничних и свечаних изјава:

Укидање општинске самоуправе и насилно сузбијање опозиције из живота државе су огорчили народ. Број и утицај краљевих непријатеља су у прошлим месецима силно порасли. У горњем слоју народа се осуда краљевског пара из иностранства доживљавала као понижење. Али растућим снагама је недостајало јединство и заједнички вођа који је могао да их доведе до циља. У војсци је огорченост имала друге узроке. Мржња се усмерила до исте мере против краљице Драге као и против краља; с правом или не, она је била сматрана као та која одлучује према својој вољи о унапређењима; њена милост је била пут ка малој камарили која је владала војском с безобзирном произвољношћу. Чаша се прелила када су се показали сигурни знакови да је краљичин најмлађи брат, Никодије Луњевица који се представља као мала битанга, требало да буде проглашен престолонаследником, и да је други брат, бахати коцкар склон пијанству, требало да заузме краљевску кућу као кнез.

Шеф 6. пешадијског пука (а чији је титуларни шеф краљ Румуније) који има гарнизон у Београду, потпуковник Мичић²⁶, поверио је појединим официрима пука план да се краљевски пар склони. Безусловно је прихваћен. Завери је исто тако од самог почетка приступио брат првог супруга краљице Драге, пуковник Машин²⁷, који ју је лично и политички жестоко мрзео, а који је добио отказ из војске. Поједини истакнути политичари опозиције – међу њима пре свега либерални вођа Авакумовић – били су упознати с плановима. Али поред тога је завера обухватила само официре, њих је било око 600. Потпуковник Мичић и пуковник Машин прихватили су да буду вође.

Ноћ између среде 10. и четвртка 11. отприлике у 1 потпуковник Мичић је одвео свој пук до Конака. На путу до тамо придружило им се неколико батерија. Истовремено су до Двора стигли они официри свих чинова који су били изабрани за спровођење плана, док је друга екипа с потребним људством оперисала по граду. Упркос великом броју завереника, узима се за готово да нити су краљ нити министри ишта сумњали; у сваком

²⁶ Ради се о Љубомиру Милићу (1861–1949) од 1901. команданту 6. пука, ађутанту краља Александра и команданту Дунавске пешадијске бригаде у Београду.

²⁷ Александар Машин (1857–1910), пуковник, један од предводника Мајског преврата.

случају, краљевски пар је био неспреман, а ниједан од њихових присталица није био у стању да пружи значајан отпор.

Оне групе завереника које су у град послате окупирале су министарства, канцеларију поште, телеграфа и телефона као и полицијске станице. Након тога су – а ради се о више места – оне куће у којима живе браћа Луњевице, председник владе, генерал Цинцар-Марковић, ратни министар, министар унутрашњих дела и остали чланови владе биле опкољене војницима. Неколико официра је насилно ушло у сваку кућу тих људи. Два брата Луњевица су у истом часу стрељани, чим су врата отворена. Исто тако је било с председником владе. Ратни министар се бранио до последњег даха и био је убијен тек када је искористио последњи метак. Кад је убијен министар унутрашњих дела његова ћерка, која је хтела да брани свог оца, тешко је рањена. Остали чланови владе су смели да остану живи.

У међувремену је напад на дворец био у пуном јeku. Све улице које воде тамо блокиране су војском по наредби официра завереника. Испред Конака, и у башти и у Милановој улици, артиљерија је заузела место. Оних официра који су задужени за убиство краља било је 80, од којих 40 остају ван дворца како би били спремни уколико дође до непредвиђених догађаја, док осталих 40 делују у самом краљевом дому; међу њима су и Мичић и Машин.

Један од официра страже дворца, који је упетљан, отвара врата на великој гвозденој капији и на тај начин омогућава артиљерији да уђе у башту и четрдесеторици умешаних [официра] да уђу у саму зграду. Овде неки од стражара склањају пушке, јер нису упетљани, али официри их брзо разоружавају или смирују.

Краљев дежурни ађутант, потпуковник Михаило Наумовић²⁸ – исти који ме је јуче пријавио код краља – сишао је из својих одаја у Конаку на место како би показао завереницима (којима и сам припада), пут до спаваће собе краљевског пара.

Када су стигли до врата била су закључана и очигледно изнутра чврсто забарикадирана. Сви покушаји да се сруше врата хладним оружјем не успевају. Време пролази а да се не долази до резултата. Плашљива нестрпљивост ухвати заверенике у Конаку и напољу.

Коначно једна мина осигурава приступ. Друга се постави на врата, ађутант Наумовић је запали – и умре од експлозије. У истом тренутку се

²⁸ Михаило Наумовић (1859–1903), официр, ађутант краља Александра од 1902. до 1903. године.

гасе електрична светла свугде у дворцу док сва звона почињу да звоне као аларм који непрекидно и жалосно звони.

Врата су разбијена – пут је отворен. Али водич је погинуо. А испред је мрак који упаљене шибице не могу да развеју. Мора се набавити светло. Док већина завереника остају на месту и уз светло шибица истражује сваки ћошак спаваће собе – а наилазе само на трагове да су краљ и краљица тамо *били* – други се журе напоље из дворца како би купили свеће, светла или лампе.

Пронађу тих 40 другова који спремно чекају тамо, јако су узбуђени. Прошао је већ читав сат, а дело још није готово. То су млади официри, који су хтели да се убију јер су мислили да је план пропао, и да би уследила страшна казна. Други предлажу да запале цео стари Конак, па чак ако и завереници изгоре, само да се убију краљ и краљица. Има ли неких који су искористили прилику да збришу док је ово лудо звоно кренуло одмах после експлозије? Ноћ пролази. Можда долази пук чији је шеф познат као присталица Обреновића, из касарне непосредно ван града, како би помогао краљу – а то је онда почетак грађанског рата!

Изасланици из дворца покушавају да ћуте и да се смире. Помозите само са набавком светла! Али како то може да се ради у ово доба ноћи? Опет се време губи у саветовањима. Коначно двојица официра звоне код старице која живи у оближњој улици и од ње траже светла. Без обзира на то што се тресе од страха, она одбија да испоручи свеће пре него што јој официри кажу за шта им требају. Али револвером је присиљавају да им да све што поседује од свећњака и канделабара.

Онда завереници у дворцу опет крећу с упаљеним свећама у руци у лов на краљевски пар. Пролази петнаест минута, можда више – ко ове ноћи може да води рачуна о времену? Један припадник банде добија идеју да отвори врата од зазиданог ормара или неке врсте нише у краљичином купатилу. Тамо су се српски краљ и краљица склонили.

Уз псовке и заклетве њихова тела пробијају револверски меци и сабље. Лешеве преносе до прозора и бацају с првог спрата у башту како би се тамошњи другови коначно уверили да је план успео, да је дело готово.

Ужурбано су осакаћени лешеве скривени у подруму Конака, након чега банда с Мичићем и Машином на челу иде у Министарство унутрашњих дела. Тамо је Авакумовић сакупио политичаре и њима војне убице предају у надлежност владање.

Постепено сам успео да запишем главне тачке из овог представљања у телеграм. У пратњи свог преводилаца господина Мировића кренуо сам у телеграфску станицу како бих послао дугачку депешу.

Мени је одмах упадљиво да је овде, упркос великим догађајима тог дана, празно и мирно. Да ли војска и даље окупира телеграф? Мировић пита уместо мене; недвосмислено му кажу не. Да ли се примају телеграми за Србију и за иностранство? Да, колико год хоћете. Али да ли се заиста и шаљу? Одговор је сложен и неухватљив. Стога не желим да поверим свој телеграм човеку иза шалтера пре него што будем боље упућен.

Наш пут нас сада опет води преко Теразија до Миланове улице. Још увек се не примећује неред. Испред дворца су се војне снаге доста смањиле; кавалерија је потпуно повучена тако да је пролаз до руске резиденције опет ослобођен. Случајни пролазници се заустављају и гледају горе на разбијене прозоре Конака и на висеће капке прозора, али онда брзо настављају даље.

Овај пут мој је задатак посвећен председнику регентства, господину Авакумовићу, који живи у Министарству унутрашњих послова, одмах поред дворца. Стицајем околности је војска која сада стоји испред улаза у зграду под командом оног подофицира дворске страже који ми је прекјуче донео дозволу за аудијенцију код краља Александра и који је тим поводом добио новчану награду. На изненађење господина Мировића овај подофицир ме поздравља као старог познаника. Преводилац моли да се моја визитка пренесе господину Авакумовићу, а ја на ту молбу додајем кратак покрет према џепу, све се разуме. Након неколико минута стојим – без Мировића – испред тог моћног човека.

Он се извињава што нема много времена али каже да ће му бити драго ако може странцу бити од користи.

„Био бих Вашој Екселенцији захвалан за искрен одговор на ово врло једноставно питање: да ли се писма и телеграми у иностранство цензуришу?”

„Писма *не*, телеграми, *да*. Боље речено: само депеше регентства и страних посланстава се шаљу; приватна кореспонденција се задржава до даљњег.”

„Захваљујем Вашој Екселенцији и молим за дозволу да поставим још једно питање: да ли су границе отворене тако да се може слободно излазити из земље и враћати у земљу?”

„Ако имате, како претпостављам, легалан пасош ваше земље, онда можете да отпутујете и допутујете кад год хоћете.”

„Ја дакле нећу имати некаква тешкоћа када поподне покажем овај пасош службеницима у луци одакле пароброди иду до Земуна?”

Председник владе узима папир који је такозвани краљевски пасош, издат од данског министра иностраних послова у име краља.

„Не”, каже, „с овим документом безусловно можете да напустите Србију. У међувремену ћу за сваки случај да наредим да се зове лучка полиција, па када им се покаже дански пасош с овим бројем и вашим именом, онда ће вам пружити сву учтивост која се може дати.”

Након тога смо изменили неколико речи о стању у Србији које долази. Председник владе је изјавио да не може бити говора о увођењу републике, али да би кућа Карађорђевића била поновно постављена на престо већ први дан када би се Скупштина сазвала.

„Ви сте”, додао је онда, „доживели велики догађај док сте се налазили у Београду.”

„Неоспорно. Када мислим на то да ми је јуче краљ Александар лично дозволио аудијенцију код краљице Драге данас преподне, онда ми се скоро чини као да је све нестварно, неприродно...”

„Да, ви сте последњи грађанин туђе земље кога је примио *погинули* краљ.” Господин Авакумовић је изричито рекао: *le roi défunt*.

„Ваша Екселенција то зна.” Али као да би избегао тешку тему, прекинуо се брзо и додао је само: „Дакле, да се лучкој полицији телефонира” – док се опростио од мене.

Мој план је сада био готов. Након што сам Мирковићу рекао да се видимо сутра, вратио сам се у хотел, завршио сам свој телеграм и ухватио сам резервног портира, који је преко разних малих услуга освојио моје поверење.

„Ако отпутујете у Земун с овим телеграмом, предате га у телеграфској станици, узмете потврду за њега и вратите се за два сата, онда ћу вам дати ову своту новца коју видите да имам.”

„Немогуће, господине. Границе су затворене. Без пасоша се не може ни ући ни изаћи, а полиција данас не даје никакав пасош.”

„Изволите, имате овде мој пасош с којим можете да путујете, а имам реч господина Авакумовића да је пролаз слободан када се *тај пасош* покаже.

„Да, али... ја немам други шешир него ову позлаћену капу, а не иде то с господиновим пасошем...”

„Изволите, ево имате мој шешир, капут, рукавице и штап. Да ли хоћете онда да зарадите паре?”

„Да, хвала, господине. Онда ћу покушати.”

Између Београда и Земуна у Мађарској путује се бродом само око један сат и то Савом која се испред београдске тврђаве улива у Дунав.

Ако се мој курир požури, онда би телеграм кренуо из Земуна око 7 вечeras и стигао би на време за сутрашње јутарње новине. Како сам остао

у Београду био сам сигуран да бих био на месту и могао бих да пратим развој ствари *ако* се нешто деси у граду када падне мрак, након тога што су присталице Обреновића имале времена да створе преглед ситуације.

Посетио сам руско посланство. Господин Чариков је испричао да је ноћ и тамо била бурна. Око један је пробудио супругу зато што је мислио да је невреме почело; али када је погледао кроз прозоре спаваће собе у башту посланства, ноћ је била мирна и тамна са звезданим небом. У међувремену је и госпођа Чарикова јасно чула ону буку од котрљања, за коју је њен муж у полусну мислио да је гром. Обоје су ушли у собу која гледа на Миланову улицу, а тамо су у мраку једва назрели узрок буке: топове које су допремали пред дворац. Многи војници су већ стигли. У Конаку се светло упалило и угасило немирно и збуњено. Одједном се чуло пуцање, а убрзо је дадиља дотрчала у страху и испричала да је метак улетео у собу где спава с малом изасланиковом децом. На сву срећу метак је само пробушио рупу у дечијој одећи која је висила на чивилуку. Мора да је то један од метака стражара који је залутао код комшија.

Кратко након тога су господин и госпођа Чариков чули огроман прасак експлозије динамита, када су се разбијала врата спаваће собе краљевског пара. Светло се сада потпуно угасило у Конаку. Дуго је трајало пре него се, ту и тамо, опет видело мало светла у Двору. Онда је опет прошло неко време, и све је затим пало у мрак. . Одјек пуцања у даљини чуо се у посланству. Видело се светло на једном прозору чије је окно разбијено а чији се шалони распадају. Нешто тешко и незграпно бацају доле у башту. Да ли су то кесе с одећом или су то људски лешеве? Немогуће је то тачно одредити у овој мрачној ноћи и из такве даљине.

Пре зоре је све и у дворцу и ван њега постало мирно.

„Нешто је другачије него то што смо очекивали, када смо разговарали у уторак”, рекао је господин Чариков. „Ужасно је када се помисли како је ово двоје људи морало да трпи док су дуго чекали да буду пронађени у свом склоништу, о Боже велики, каква ноћ!”

Око девет се враћа мој курир из Земуна с потврдом да је телеграм достављен. Он добија своју плату – а ја се осећам као ослобођен од терета.

Чуо сам да ће лешеве краљевског пара током вечери бити пренесени из подрума дворца, где су се налазили преко дана, до капеле на крају града где ће бити сахрањени.²⁹ Да не би и ова последња епизода историје Обреновића прикупила њихове пријатеље, барем да положи цвеће на њихове мртвачке ковчеге?

²⁹ Краљ Александар и краљица Драга сахрањени су у крипти Цркве Св. Марка у Београду.

Када сам нешто после 10 сати одшетао до Конака улице су празне. Теразијске кафане су празне. Само у малом броју кућа се види светло према улици. Заставе и даље нису макнуте, али апатично и бездушно висе у ово потпуно тихо и мрачно вече. Чујем сопствене кораке на каменом мосту. Лавез пса иза затворене капије бучно одјекује. Негде тамо, у једној од мрачних кућа, свира кларинет. Оне патроле које с пушком у руци иду тамо и назад испред тамног Конака заустављају се и гледају за усамљеним луталицом који полако шета улицом.

Мало даље, али на истој страни као руско посланство у Милановој улици, налази се пивница. Тамо још увек има светла па улазим и наручујем да ми се на тротоар донесе пиво. Пивница је празна. Већ су почели спремати и чистити пред затварање. Када ми донесе пиво, конобар стоји и чека да платим.

„Хвала, можда ћу да попијем још једну чашу!”

Али убрзо након тога се враћа и каже на свом замршеном немачком да му је јако жао међутим, полиција захтева да затворе у пола једанаест.

Дакле тачно је да ће се лешеве вечерас пренети овамо. Најбоље да сачекам у суседству Конака.

Патроле испред дворца се опет заустављају и гледају за мном када пролазим. Никога осим мене нема напољу вечерас. Све осим светла уличних лампи је угашено. На Теразијама су све кафане сада затворене. Од цвећа са средине трга, у ноћи, долази мирис шебоја.

Сат откуцава поноћ. Полако се враћам у правцу Конака. Баш у оном тренутку када хоћу да напустим пространи Трг Теразија чујем коње иза себе. У улицама око трга чују се ритмични кораци других јединца војске, а светла лампи хватају одсјај оружја и метал на униформама.

Сада је патрола стигла до мене.

Зауставља се.

Официр ми каже да се окренем. Он поставља своје људе тако да су им леђа према Милановој улици, а лица у истом правцу куда сам присиљен да одем.

Док стојим мирно код оgrade баште на Теразијама чујем наредбу и одмах после тога звук лупања док се меци стављају у шаржере пушака.

Опет се чује наредба која се понавља патролама на местима где се остале улице уливају на отворени трг.

Онда неко време све постаде тихо.

У Милановој улици завијају тешка кола и копита коња куцају према каменом мосту.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Литература – Secondary Works

Egne, begivenheder, mennesker, Nordisk forlag, København 1909.

Рајић С., Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2011. [Rajić S., *Aleksandar Obrenović, vladar na prelazu vekova, sukobljeni svetovi*, Beograd 2011]

Интернет базе – Online sources

http://www.rosekamp.dk/kbb1910/J.htm#JESSEN_Franz_von (Прегледано 30. априла 2020.)

Christian Axboe NIELSEN

**DANISH JOURNALIST FRANZ VON JESSEN'S MEMORIES
OF THE MAY COUP OF 1903.**

Summary

Danish journalist and publicist Franz von Jessen (1870–1949) travelled extensively in the Balkans and happened to visit Belgrade in June 1903 on his way home from the Ottoman Empire to Denmark. Completely coincidentally, von Jessen turned out to be the last foreigner who saw King Aleksandar Obrenović before he was assassinated together with his wife. The day before the assassination, von Jessen had an audience with the King and was supposed to have an interview with the Queen the following day. On the basis of his newspaper reports, in 1909 von Jessen published the book entitled *Egne, begivenheder, mennesker* (*Regions, Events, People*). In the chapter “The Murder of the King in Serbia”, he gave his detailed and personal account of this very important event in Serbian history.

Чланак примљен: 28. 05. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 07. 2020.

Ана СТОЛИЋ
Историјски институт
Београд

ЗАОСТАВШТИНА КРАЉИЦЕ ДРАГЕ ОБРЕНОВИЋ

Анстракт: Рад представља критичко издање документа под називом „Списак заоставштине краљице Драге која је била њена лична својина“. Реч је о попису имовине покојне краљице који се заједно с другим документама о краљичиној оставштини чува у Архиву Српске академије наука и уметности (АСАНУ, 13585/1–14) и Архиву Србије (АС, Председништво Министарског савета, к. 12). Настао је неколико месеци после убиства краља Александра Обреновића и краљице Драге у Мајском преврату 1903. године. Београдски адвокат Живојин Величковић, опуномоћеник краљичиних наследница, сестара Христине Петровић, Ђурђине и Војке Ане Луњевице, започео је процес утврђивања њене имовине у јулу 1903. године. Имовинска маса се састојала од једног непокретног добра, новчаних средстава, накита и јахте *Драга*. Део наслеђеног накита сестре су продале на аукцији у лондонском *Кристију* крајем новембра 1904. године. Јавност у Србији је о овоме била обавештена посредством кратких, штурних бележака у *Политици*, *Штампи* и *Правди*. Многи вредни предмети из ове и целокупне заоставштине Обреновића који представљају национално културно добро продати су, нажалост, и путем илегалних трансакција.

Кључне речи: династија Обреновић, краљица Драга Обреновић, заоставштина, материјално културно наслеђе, култура сећања.

Abstract: The paper presents a critical edition of the document titled “List of Inheritance Items of Queen Draga in her Personal Ownership”, which is, together with other documents in the Queen’s inheritance, kept in the Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SASA Archive 13585/1–14) and the Archive of Serbia (Presidency of the Ministerial Council, box 12). It was created several months after the murder of King Aleksandar Obrenović and Queen Draga in the May coup d’état in 1903. Belgrade lawyer Živojin Veličković, the proxy of Queen’s inheritors – sisters Hristina Petrović, Đurđina and Vojka-Ana Lunjevica, initiated the process of determining her property in July 1903. The inheritance estate consisted of a single immovable object, money, jewellery and yacht “Draga”. The sisters sold a part of the inherited jewellery at the Christie’s London auction in late November 1904. The public in Serbia was informed about it through short, succinct notes in *Politika*, *Štampa* and *Pravda*. Many valuable items from this and the entire inheritance of the Obrenovićs, which represent national cultural heritage, were sold, unfortunately, through illegal transactions as well.

Keywords: Obrenović Dynasty, Queen Draga Obrenović, inheritance, material cultural heritage, culture of remembrance.

* ana.stolic13@gmail.com

У Мајском преврату 28. маја 1903. године¹ који су организовале групе политичара и официра, убијени су краљ Александар Обреновић² и краљица Драга³. Осим њих, убијенису председник владе генерал Димитрије Цинцармарковић,⁴ министар војни генерал Милован Павловић⁵ и ађутант краља Александра, генерал Лаза Петровић.⁶ Према плану завереника погубљени су и Никола и Никодије Луњевица, браћа краљице Драге Обреновић.⁷ Убиство краљевског пара у београдском Конаку означило је нестанак династије Обреновић са историјске позорнице и повратак династије Карађорђевић на српски престо. О бројним политичким, дипломатским и друштвеним аспектима и последицама овог чина и смене на престолу у Краљевини Србији постоји обимна историографска литература. Посматрано шире, у интерпретацијама и анализама епохе владавине Обреновића, која је трајала седамдесет и две године (1815–1842; 1858–1903), уочљива су различита тумачења историјске улоге појединих владара из ове династије, њихових доприноса, успеха или грешака у управљању земљом. Ово се посебно односи на последња два представника династије: кнеза/краља Милана⁸ и краља Александра Обреновића. На другој страни, истраживања историје визуелне и репрезентативне културе у Кнежевини/Краљевини Србији указала су током последњих деценија на нове чиниоце у тумачењу политике, идеологије и владарске пропаганде Обреновића. Реч је о радовима посвећеним анализи дворских комплекса у којима су Обреновићи живели и из њих управљали земљом, као и њиховом споменичком и уметничком наслеђу.⁹ Посебно су важна истраживања о

¹ Датуми су по старом календару.

² Александар I Обреновић V (1876–1903), краљ Србије (1893–1903), син краља Милана и краљице Наталије.

³ Драга Обреновић (1866–1903), краљица Србије (1900–1903), рођена Луњевица, удовица инжењера Светозара Машина, дворска дама краљице Наталије.

⁴ Димитрије Цинцармарковић (Шабач, 1849 – Београд, 1903), генерал, командант Активне војске, начелник Главног генералштаба, професор, политичар.

⁵ Милован Павловић (Војковци, 1842 – Београд, 1903), генерал, управник Војне академије и министар војни.

⁶ Лазар Петровић (Башино Село, 1855 – Београд, 1903), генерал, окружни начелник у Неготину, први ађутант краља Александра, убијен у Мајском преврату.

⁷ Никола Луњевица (1876–1903), артиљеријски поручник, брат краљице Драге; Никодије Луњевица (1881–1903), коњички поручник, брат краљице Драге.

⁸ Милан Обреновић (Марашешти, Румунија, 1854 – Беч, 1901), кнез и краљ Србије.

⁹ Нпр. К. Митровић, *Топчидер – двор кнеза Милоша Обреновића*, Београд 2008; И. Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда – споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006; исти, *Споменик у храму – Методија краља Милана Обреновића*, Београд 2014; М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети – о јавном*

материјалном културном наслеђу похрањеном у збиркама музеја у земљи и иностранству. У њима се чувају предмети за јавну и приватну намену представника и представница династије који припадају категорији артефаката са идентитетским националним културним обележјима.¹⁰ Збирке су често некомплетне, насумичне и у потпуности одражавају историјске околности у којима су Обреновићи нестали са историјске сцене.

Непосредно после преврата 1903. године његови кључни актери су, да би што успешније извели, али и представили јавности смену на престолу, покренули механизме који су у том тренутку и у будућности имали вишеструке последице. Припреме политичког терена за нову династију и јавности за новонастало стање биле су замашан посао за инспираторе, извођаче преврата и политичаре-учеснике у будућој власти. Ови последњи су посебну пажњу усмерили на убрзано уклањање фактографских доказа њиховог деловања и сарадње с владарима из свргнуте династије. На удару се нашла дворска архива и хартије краљева Милана и Александра Обреновића.¹¹ Упоредо се одвијао процес обезвређивања владарских способности последњег Обреновића, па самим тим и целе династије. Започет је објављивањем налаза на брзину обављене обдукције тела краља и краљице, који је требало да представи јавном мњењу потпуну неспособност владара да управља земљом и краљичину да испуни своју материнску дужност.¹² Уследило је затирање трагова и рушење вишедеценијског мита о Обреновићима у јавном дискурсу.¹³ Сви ови кораци одразили су се и на начин управљања

заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе, Београд 2012.

¹⁰ Ђ. Митровић, *О заоставштини династије Обреновић*, Династија Обреновић: из заоставштине, Каталог изложбе, Београд, 1996; *Карађорђевићи и Обреновићи у збиркама Историјског музеја Србије*, Каталог збирке, аутори текста и поставке Слађана Бојковић и Изабела Мартинов Томовић, Београд 2013. Посебно је значајан пројекат Музеја рудничко-таковског краја *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе*, I–VI, 2013–2018.

¹¹ Архива је прошла троструку тријажу: завереника у ноћи Мајског преврата, радикалског вођства и трочлане комисије састављене од представника три политичке странке која је, према постигнутом договору, уклонила компромитујуће документе. Тек након тога, грађа је предата Државној архиви. В. Јовановић, *Избрисана сећања. Уништавање и ретуширање слике о несталој династији Обреновића*, Годишњак за друштвену историју XIV, 1–3 (2007) 43.

¹² А. Столић, *Краљица Драга Обреновић*, Београд 2019, 242; В. Јовановић, *нав. дело*, 37.

¹³ Рушење Конака 1904. године, уништавање свих продуката владарске пропаганде Обреновића (визуелне представе, промена датума државних празника, измена филателистичких серија с ликом краља Александра, ливење нове серије државне монете, нова химна). В. Јовановић, *нав. дело*, 42–44.

заоставштином краљице Драге Обреновић, на продају предмета на легалним аукцијама у иностранству, али и на илегалне путеве којима су они доспевали у руке појединих приватних колекционара у земљи и иностранству. Судбина заоставштине краљице Драге је важна зато што употпуњује сазнања о владарском пару, али и због стицања ширег увида у културне и друштвене обрасце тога времена.

Краљица Драга Обреновић у колективном сећању упамћена као Драга Машин према презимену свог првог мужа, представља једну од најконтроверзнијих личности новије српске историје. Рођена је у Горњем Милановцу у породици Панте и Анђе Луњевице. Њен деда по оцу био је Никола Милићевић Луњевица,¹⁴ трговац који је обилато помагао устанике у Првом и Другом српском устанку. Милићевићи су били у сродству с кнегињом Љубицом Обреновић.¹⁵ Отац краљице Драге био је високо позициониран чиновник: двапут је заузимао положај окружног начелника у Шапцу а неко време био је и управник вароши Београда. По његовом пензионисању породица се преселила у Београд. Драга је тада већ у престоници похађала приватни Виши женски завод Александрине Церман. Убрзо се удала за инжењера Светозара Машина.¹⁶ После три године Машин је умро. Драга је као двадесетогодишња удовица почела да се бави превођењем романа, новела и позоришних комада. Укључила се у рад Женског друштва у Београду и постала је сарадница часописа *Домаћица*, јединог гласила жена у Србији до почетка Првог светског рата. После протеривања краљице Наталије Обреновић¹⁷ из Београда у мају 1891. године, Драга је постала њена дворска дама у изгнанству. Пратила је бившу владарку на путовањима и до 1897. године била је њена дружбеница у Бијарицу, монденском летовалишту у коме је краљица одлучила да живи. Драгина љубавна веза с краљем Александром, започета 1895. године, наставила се по њеном одласку од краљице Наталије и повратку у Београд. Имала је статус љубавнице младог владара све до јула 1900. године када је краљ Александар објавио веридбу с њом. Убрзо после венчања владарског пара јавност је обавештена о краљичиној трудноћи. Када је после девет месеци порођај изостао, почело

¹⁴ Никола Милићевић Луњевица (Луњевица, 1776 – Луњевица, 1842), трговац, побратим кнеза Милоша, девер на кнежевом венчању с Љубицом Вукомановић, деда краљице Драге.

¹⁵ Љубица Обреновић (Срезојевици, 1785 – Нови Сад, 1843), кнегиња, супруга кнеза Милоша Обреновића с којим је имала синове Милана и Михаила и кћери Петрију и Савку.

¹⁶ Светозар Машин (Београд, 1851 – Петровац на Млави, 1886), рударски инжењер, син др Јована Машина и први супруг Драге Луњевице, касније краљице Драге Обреновић.

¹⁷ Наталија Обреновић (Фиренца, 1859 – Сен Дени, 1841), кнегиња и краљица Србије, мајка краља Александра Обреновића.

је да се одмотава клупко завере. На бројне сумње, сплетке, нападе на будућу краљицу у тренутку када је краљ Александар објавио одлуку да се ожени Драгом, надовезао се скандал с лажном краљичином трудноћом. Из иностранства су вешто пласиране гласине о могућем именовању краљичиног брата Никодија Луњевице за наследника престола. Цивилно вођство завере, које је имало јасне планове о судбини последњег Обреновића и довођењу краља Петра Карађорђевића на престо, искористило је незадовољство официра Београдског гарнизона да убрза преврат. Суровост завереника према владарском пару у београдском Конаку привукла је велику пажњу међународне јавности.

Непосредно после убиства краљевског пара извршена је преметачина и плачка у стану Христине Петровић,¹⁸ краљичине старије сестре.¹⁹ Она, Ђурђина и Војка Ана Луњевица стављене су у кућни притвор и повремено их је обилазио потпоручник Војислав Танкосић,²⁰ један од главник завереника. После преврата нова влада је само на први поглед деловала неодлучно у вези са судбином преживелих чланова породице. Власти су из непознатих разлога одустале од одлуке да се краљичине сестре одмах, под војном пратњом, испрате у Земун. Христина Петровић је затражила помоћ страних посланстава у Београду, али је грешком њена порука посланику Немачке завршила код Николаја Чарикова, руског посланика. Она је одбила његов захтев да сестре следе упутства нове владе.²¹ После интервенције западних сила Христина с децом, Ђурђина и Војка Ана су напустили Београд 19. јуна 1903. године. Кратко су се задржали у Будимпешти настојећи да у престоници Угарске организују јавно предавање о Обреновићима.²² Неко време су боравили у Минхену а потом се трајно настанили у Швајцарској. Живеле су у пансионима у Цириху, Лозани и Женеви. Нису се удавале а ни деца Христине Петровић нису заснивала своје породице. Христина је повремено писала текстове за локалне новине. У енглеском часопису *Фортнајтли ривју* (*Fortnightly*

¹⁸ Христина Петровић, рођена Луњевица, била је удата за Петра Петровића, управника Кредитног завода у Београду. Имали су троје деце: Ђорђа, Младена и Јелену.

¹⁹ Приликом плачке однето је око 4.000 динара у сребру а полицијска истрага изведена напола у тајности завршила се без резултата. В. Јовановић, *нав. дело*, 37.

²⁰ Војислав Танкосић (Руклада, 1880 – Трстеник, 1915), мајор, четнички војвода, један од оснивача Црне руке, командовао водом који је стрелчао браћу краљице Драге.

²¹ А. Столић, *нав. дело*, 28.

²² Конзул Србије Михајло Барловац је известио да је реч о плаћеном наступу, али је изразио сумњу да је било која од сестара способна да говори на неком страном језику. А. Раденић, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ. 2, св. 1, Београд 1991, док. бр. 98.

Review) објавила је, уз помоћ Чедомиља Мијатовића,²³ исповест *Истина о животу краљице Драге* у децембру 1906. године.²⁴ И поред продаје краљичине имовине сестре Луњевица су стално биле у новчаном шкрипцу. Војка Ана се обратила краљици Наталији 1928. године с молбом да им позајми 20.000 франака, које би вратили после продаје имовине у Београду.²⁵

Више од потребе да свету представе размере своје породичне трагедије, био им је неопходан новац. По доласку у Минхен наложиле су београдском адвокату Живојину Величковићу да код српске владе издејствује попис имовине покојне краљице и да се она стави под судски надзор. У списку који је Величковић доставио председнику владе Јовану Авакумовићу²⁶ крајем јула 1903. године пописани су предметикраљичине заоставштине.²⁷ Оставински поступак је текао веома споро, па су наследнице биле приморане да прихвате наследство без потпуног пописа имовине. Комисија за инвентарисање круних и краљевских добара доставила је штедне књижице покојне краљице тек у октобру 1903. године.²⁸ Према пресуди суда, три наследнице, Христина Петровић, Ђурђина Ђина и Војка Ана Луњевица наследице су имовину у вредности од 579.610 динара. Због тешких животних прилика биле су приморане да се упусте у продају делова заоставштине покојне краљице.

Потпоручник Ђорђе Петровић, сестрић краљице Драге, стигао је у Лондон 8. септембра 1904. године на дан крунисања краља Петра I Карађорђевића и почео је да се распитује код јувелира о условима продаје драгоцености из заоставштине своје тетке.²⁹ Одсео је код Чедомиља Мијатовића, који му је пружио драгоцену помоћ приликом сналажења у британској престоници. Покушај да буде примљен код краља Едварда VII и да представи тежак положај у коме се нашла његова породица после

²³ Чедомиљ Мијатовић (Београд, 1842 – Лондон, 1932), професор политичке економије на Великој школи, политичар, књижевник, дипломата, посланик Србије у Лондону.

²⁴ С. Марковић, *Гроф Чедомиљ Мијатовић: Викторијанац међу Србима*, Београд 2006, 272–273; А. Столић, *нав. дело*, 29.

²⁵ А. Столић, *нав. дело*, 29.

²⁶ Јован Авакумовић (Београд, 1841 – Рогашка слатина, 1928), правник, политичар.

²⁷ Списак заоставштине пок. краљице Драге, АСАНУ, 13.585/1; уп. АСАНУ, 13.585/6; АС, ПМС, к. 12.

²⁸ АС, МИД, ПО, 1903, А16, Д1, Ф1, Живојин Величковић – Љубомиру Каљевићу 10. август 1903; Списак заоставштине пок. краљице Драге, АСАНУ, 13.585; А. Столић, *нав. дело*, 29

²⁹ Д. Вукелић, *Отуђено наслеђе: аукцијска продаја драгоцености краљице Драге у Кристију 1904. године*, Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе, 5, ур. А. Марушић, Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац 2017, 349.

убиства владарског пара у Београду, није успео.³⁰ Крајем новембра 1904. године отворена је прва аукцијска продаја једног дела заоставштине краљице Драге у аукцијској кући *Кристи* (*Christie's*). У каталогу су се нашли накит, одликовања и одећа, пре свега венчаница и „владарска (властеоска) одежа“.³¹ Продаја је привукла велику пажњу аристократских кругова из Енглеске и Европе. На Мијатовића, који је присуствовао аукцији, најтежи утисак је оставило оглашавање продаје краљичиног свадбеног брилијантског венца, јер је овакав начин отуђивања имовине једне краљице сматрао срамотом за Србију.³²

„Списак заоставштине краљице Драге која је била њена лична својина“ садржи педесет предмета и налази се у документу под називом „Заоставштина краљице Драге“ у Архиву САНУ (13585/1–14) и у Архиву Србије (Фонд Председништво министарског савета, к. 12). Допуњен је накнадно с још девет предмета који нису првобитно били део наследне масе. То су: три брилијантска одликовања, две златне табакере с рубином, будоарски мобилијар поручен код „Жансена“ у Паризу,³³ клавир који је добила од овог француског фабриканта на поклон, неколико жутих чешљића од шилкрота с брилијантима и рубином, „Српски салон“ поклон грађана Пирота, велика сребрна ваза с ликом краљичиног оца, поклон грађана Шапца.³⁴ Осим тога, сестре су посредством адвоката Величковића тражиле да им се достави венчана хаљина покојне краљице.³⁵ Захтевале су и краљичину „владарску одежду“ која је израђена по нацртима Владислава Тителбаха³⁶ а по угледу на одећу српских племкиња из 14. века. Краљица је овај костим носила у свечаним приликама.³⁷ Састојао

³⁰ Исто.

³¹ *О продаји личних ствари краљице Драге у Лондону*, Правда, бр. 87 (26. новембар 1904) 3; *Накит краљице Драге*, Правда, бр. 92 (1. децембар 1904) 3; Д. Вукелић, *нав. дело*, 350.

³² С. Марковић, *Гроф Чедомил Мијатовић*, 255; Д. Вукелић, *нав. дело*, 352.

³³ Жан Жансен, француски фабрикат, овластио је београдског адвоката Војислава Павлићевића да га заступа у питању дуга покојне краљице од 9.166,50 франака у злату за испоручени намештај. Дуг би се наплатио од њене наследне масе с каматом од 6%. Жансен се са истим захтевом обратио и повериоцима наследне масе краља Александра. Заоставштина краљице Драге, АСАНУ 13585/14.

³⁴ Д. Вукелић, *Отуђено наслеђе: аукцијска продаја драгоцености краљице Драге у Кристију 1904. године*, 347.

³⁵ Венчаница је понуђена на аукцији у *Кристију*, процењена вредност била је 100 фунти стерлинга, а пошто је понуђена цена од 30 фунти била далеко испод истакнуте, повучена је с лицитације. Д. Вукелић, *нав. дело*, 364.

³⁶ Владислав Тителбах (Ленешнице, Чешка, 1847 – Београд, 1925), илустратор, уметник, сакупљао и презентовао етнографски материјал.

³⁷ Д. Вукелић, *нав. дело*, 365, 366.

се од свилене хаљине и пурпурног огртача. Посредници су тражили да се сестрама достави „једна сукња и стихар са орловима отворено вишњеве боје“ који су се налазили на списку Инвентара Старог двора.³⁸

Већину свог иметка краљица Драга је стекла у периоду од 1897. до 1903. године, дакле од тренутка када се одвојила од краљице Наталије, вратила у Београд и ступила с краљем Александром у „отворену“ љубавну везу. Осим куће и новца који је уштедела, краљица Драга је поседовала и колекцију вредног накита. Највреднији примерци накита били су поклон краља Александра. Неки комади накита из ове колекције потичу из времена док је Драга била удовица и дворска дама краљице Наталије. Међутим, неколико скупочених комада даровали су краљици поводом венчања представници појединих градова у Србији. Они би зато требало да представљају део националне културне баштине.

„Списак Заоставштине покојне краљице Драге која је била њена лична својина“ откуцан је на писаћој машини, ћирилицом. Приређивачке интервенције биле су незнатне, осим објашњења о појединим ставкама са списка или о значењу појединих термина.

³⁸ Заведени су под редним бројем VII – собица испред билијарске собе у великом орману. Заоставштина краљице Драге, АСАНУ 13585/13. Владарска одежа је продата на аукцији у Кристију за 270 фунти. Д. Вукелић, *нав. дело*, 367.

СПИСАК

Заоставштине, пок. Краљице Драге која је била и њена лична својина.

Кућа њена у Крунској улици бр. 16.³⁹

100.000 динара 4% ренте које је папире купио Београдски кредитни завод 1898. год.[ине] за рачун пок.[ојне] краљице и који су се налазили код ње приликом погибије њене и краљеве.

Тако исто и признаница истог Завода на 65.000 динара у златуна име Драге Машин са интересом од 1898. год.[ине] који није дизат.

Две уложне књижице о депонованим сумама на име Драге Обреновић: код Лендер банке у Бечу на 30.000 форината и код Унион банке на 24.000 круна са интересом по обема сумама од год.[ине] 1901.

Накит покојне краљице Драге

Велика брилијантска дијадема венчана, са два веома крупна брилијанта напред и другим ситним и крупним, купљена у Бечу код Кехерта јувелира.⁴⁰

Ривијера⁴¹ велика венчана, у виду дивљих ружица са крупним брилијантима.

Скупоцена брзлетна са веома крупним смарагдом „кабош“⁴² и крупна два друга брилијанта са још два ситна смарагда „кабош“. Веома пупчаста и два ситна брилијанта. То је свадбени поклон краљици од руског цара Николе.⁴³

³⁹ Кућу на углу Крунске и Ресавске улице купио је за Драгу краљ Александар Обреновић 1898. године. Тапија је гласила на име Драге Машин. После њене удаје за краља, кућу је водила Христина Петровић, која се у њу преселила с породицом. У кући су живели и Никодије, Никола, Ђурђина и Војка Ана Луњевица. У октобру 1903. године Христина Петровић је издала кућу „Безименом друштву за електрично осветљење“, а кирија је посредством адвоката Величковића достављана наследницама. *Заоставштина краљице Драге*, АСАНУ 13585/4.

⁴⁰ Поклон од краља Александра на дан венчања. Кехерт (А. Е. Köchert) је био царски и краљевски јувелир. Дијадема је плаћена 150.000 динара. На аукцији у *Кристију* изазвала је највећу пажњу потенцијалних купаца. Опширније: Д. Вукелић, *нав. дело*, 355.

⁴¹ Ривијера (енг. Riviera Collier), врста огрлице која се обично носи уз вечерњу хаљину.

⁴² Кабош (фр. Caboshon), драгуљ који је обликован и полиран за разлику од фасета.

⁴³ Овај свадбени дар руског цара, којим је материјализовано политичко „кумство“ Николаја II Романова, продат је на аукцији у *Кристију* за 470 фунти. Д. Вукелић, *нав. дело*, 355.

Лепа брилијантска Ривијера, свадбени поклон краљичин од вароши Паланке и среза Јасеничког.

Три реда веома крупног бисера са брилијантском шналом, купљен 1900. год. у Бечу код Кехерта. То је краљев поклон краљици о дану њихове славе у истој години.⁴⁴

Бисер, опет три реда са брилијантском шналом. То је био поклон свадбени покојној краљици од вароши Крагујевца, на коме је као на ланцу било срце са једним брилијантом и у њему покојног краља лик.

Шест реди ситнијег бисера са брилијантском шналом, затим веома крупан бисер и око њега више брилијаната.

Једна мала Ривијера, ланац накићен брилијантима и бисером, који је висио. (Ову је ривијеру имала покојна краљица пре удаје.)⁴⁵

Једна огрлица од корала, са три „барета“ (шпангла) у сваком „барету“ по осам лепих брилијаната, купљено у год.[ини] 1902. код Кехерта и минђуше уз ту огрлицу.

Један златан ланац, са смарагдом и кристалом, опет купљено код *Кехерта* 1900. год.[ине] у Бечу.

БРОШЕВИ

Један велики бисер, брилијантима искићен.

Једна ластва у брилијантима.

Једна тица на полуокруглој грани у брилијантима.

Колибриу смарагду и брилијантима.

Брош, Еделвајс⁴⁶, цвеће представља, у среди крупан „Тиркиз“ и брилијанти лишће, а на том цвету висио је сат, који је био с друге стране и један веома крупан „Тифкис“ и окол ситни брилијанти, купљен у Италији.

Брош необичне форме, од 4 ступчића, два попречна и два уставна, од брилијаната доста крупних и на оним попречним висио је један крупан рубин.

Једна велика звезда у лепим брилијантима.

Брош с ликом пок.[ојног] краља са брилијантима окићен.

Један златан паун са сафиром, реп од пауна са механизмом на коме се окретао.

Један лабуд од бисера и брилијаната.

Један брош, лик анђела са крилима у брилијантима.

⁴⁴ На Св. Николу 1900. године.

⁴⁵ Ову огрлицу је краљица Драга имала у време док је била дворска дама краљице Наталије. Препознатљива је на фотографији А. Гескена из 1895. године. Д. Вукелић, *нав. дело*, 347.

⁴⁶ Еделвајс (нем. Edelweiss) цвет који расте у Алпима, симбол посвећености и љубави.

МИНЋУШЕ

Велике брилијантске минђуше са по једним великим „солитером“ и малим при закопчавању на врху.

Од веома крупног корала, опточене брилијантима. Гарнитура од огрлице коралне.

Минђуше са по једним доста крупним бисером опточен[им] са средњим брилијантом.

Минђуше од сафир кабошона, опточене брилијантима. То је поклон баронице Дуке.⁴⁷

Минђуше од рубина окићене брилијантима купљене код Кехерта.

Минђуше од тиркиза опточене брилијантима купљене код Кехерта.

Минђуше велике златне, са крупним бисером и дијамантом од костима Српског.⁴⁸

ГРИВНЕ

Једна са великим брилијантом „солитер“ окићен ситним брилијантима.⁴⁹

Са великим „солитером“ (брилијант).

Једна са рубином и брилијантима доста крупним.

Једна, као две рунсице, у среди сафир кабошон и около опточен са лепим брилијантима, на ланчићу виси сафир у виду мале крушчице, опет поклон од баронице Дуке.

Једна у виду широке пантlike, у брилијантима сва.

Једна као ланац, са брилијантима крупним и бисером крупним, редом: брилијант, па бисер.

Један ланац, бразлетна, па на њему пуно „ангхезли“ међу којима има и корњача мала од тиркиза, а очи од рубина, тако исто корњачица, још једна, била је за резерву међу брошеве.

Једна, у виду пантlike пошироке, оплетена од злата са сатом.

Једна златна, старинска, са ликом Кнеза Милоша у боји (емајлирана).

Једна, ланчић златни, са фантазији камењем.⁵⁰

⁴⁷ Сафир кабошон – врста драгог камена плаве боје. Бароница Дука, пријатељица краљице Наталије, веома је ценила Драгу Машин у време док је била дворска дама у Бијарицу.

⁴⁸ Реч је о накиту који је био део целине владарске (властеоске) одежде.

⁴⁹ Солитер (фр. Solitaire) – кружно сечени брилијант.

⁵⁰ Врста полудрагог камења.

ПРСТЕЊЕ

Прстен, један солитер, окићен попреко са ситним брилијантом.

Један велики у крупним брилијантима „Маркиз“ форма.⁵¹

Један са једним крупним бисером у среди и два велика брилијанта са једне и друге стране уздуж.

Један са великим жутим брилијантом и ситнима окићен.

Два од сафира и брилијантима окићена.

Један са два срца, од тиркиза окићен брилијантима.

Једна дијадема од Српског костима, златна са брилијантима, рубином, бисером и тиркизом окићена.⁵²

ДРУГА ПОКРЕТНОСТ

Лађица ЈАХТА „Драга“, свадбени поклон краљу и краљици од Општине Београдске.⁵³

⁵¹ Маркиз форма – начин обраде брилијаната.

⁵² Продата као део целине владарског костима на аукцији у *Кристију*. Д. Вукелић, *нав. дело*, 367.

⁵³ Реч је о јакти којом је владарски пар најчешће путовао до виле Обреновића у Смедереву. Потраживали су је и опуномоћеници краљице Наталије и сестара краљице Драге. Заступник наследница покојне краљице је сачинио и уговор којим се она даје у закуп. Коначно, припала је краљици Наталији која ју је вратила граду Београду, уз услов да се наследницама краљице Драге исплати 20.000 динара (половина вредности) по њеној продаји. Продаја је ишла споро, откупио ју је индустријалац Антун Блажек, а потом је 1905. године променила власника који ју је превезао у Беч. Заоставштина краљице Драге, АСАНУ 13585/12; Д. Вукелић, *нав. дело*, 348.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ) [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (ASANU)]

- Заоставштина краљице Драге, 13585/1-14. [Zaostavština kraljice Drage, 13585/1-14]

Извори – Primary Sources

О продаји личних ствари краљице Драге у Лондону, Правда, бр. 87 (26. новембар 1904) 3. [*O prodaji ličnih stvari kraljice Drage u Londonu*, Pravda, br. 87 (26. novembar 1904) 3]

Накит краљице Драге, Правда, бр. 92 (1. децембар 1904) 3. [*Nakit kraljice Drage*, Pravda, br. 92 (1. decembar 1904) 3]

Литература – Secondary Works

Борозан И., *Репрезентативна култура и политичка пропаганда – споменик кнезу Милошу у Хезотину*, Филозофски факултет, Београд 2006. [Borozan I., *Reprezentativna kultura i politička propaganda – spomenik knezu Milošu u Negotinu*, Filozofski fakultet, Beograd 2006]

Борозан И., *Споменик у храму – Меморија краља Милана Обреновића*, Филозофски факултет, Београд 2014. [Borozan I., *Spomenik u hramu – Memoria kralja Milana Obrenovića*, Filozofski fakultet, Beograd 2014]

Вукелић Д., *Отуђено наслеђе: аукцијска продаја драгоцености краљице Драге у Кристију 1904. године*, Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе, 5, ур. А. Марушић, Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац 2017, 343–373. [Vukelić D., *Otuđeno nasleđe: aukcijska prodaja dragocenosti kraljice Drage Obrenović u Kristiju 1904. godine*, Obrenovići u muzejskim i drugim zbirkama Srbije i Evrope, 5, ur. Aleksandar Marušić, Muzej rudničko-takovskog kraja, Gornji Milanovac 2017, 343–373]

Јовановић В., *Избрисана сећања. Уништавање и ретуширање слике о несталој династији Обреновић*, Годишњак за друштвену историју XIV, 1–3 (2007) 37–52. [Jovanović V., *Izbrisana sećanja. Uništavanje i retuširanje slike o nestaloj dinastiji Obrenović*, Godišnjak za društvenu istoriju XIV, 1–3, 2007, 37–52]

Крађорђевићи и Обреновићи у збиркама Историјског музеја Србије, Каталог збирке, аутори текста и поставке Слађана Бојковић и Изабела Мартинов Томовић, Историјски музеј Србије, Београд 2013. [*Krađorđevići i Obrenovići u zbirkama Istorijskog muzeja Srbije*, Katalog zbirke, autori teksta i postavke Slađana Bojković i Izabela Martinov Tomović, Istorijски музеј Србије, Beograd 2013]

Марковић С., *Гроф Чedomиљ Мијатовић: Викторијанац међу Србима*, Досије, Београд 2006. [Marković S., *Grof Čedomilj Mijatović: Viktorijanaц међу Србима*, Dosije, Beograd 2006]

Митровић Ђ., *О заоставштини династије Обреновић*, Династија Обреновић: из заоставштине, Каталог изложбе, Историјски музеј Србије, Београд 1996. [Mitrović Đ., *O zaostavštini dinastije Obrenović*, Dinastija Obrenović: iz zaostavštine, Katalog izložbe, Istorijски музеј Србије, Beograd 1996]

Митровић К., *Топчидер – двор кнеза Милоша Обреновића*, Историјски музеј Србије, Београд 2008. [Mitrović K., *Topčider – dvor kneza Miloša Obrenovića*, Istorijски музеј Србије, Beograd 2008]

Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе, I–VI, ур. А. Марушић и А. Ранковић, Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац 2013–2018. [*Obrenovići u muzejskim i drugim zbirkama Srbije i Evrope*, I–VI, ur. A. Marušić i A. Ranković, Muzej rudničko-takovskog kraja, Gornji Milanovac 2013–2018]

Раденић А., *Документи о спољној политици Краљевине србије 1903–1914*, књ. 2, св. 1, Српска академија наука и уметности, Београд 1991. [Radenić A., *Dokumenti o spoljnoj politici Srbije 1903–1914*, књ. 2, св. 1, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1991]

Столић А., *„Краљица Драга Обреновић*, Еволута, Београд 2019. [Stolić A., *Kraljica Draga Obrenović*, Evoluta, Beograd 2019]

Тимотијевић М., *Таковски устанак – српске Цвети – о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе*, Историјски музеј Србије, Филозофски факултет, Београд 2012. [Timotijević M., *Takovski ustanak – srpske Sveti – o javnom zajedničkom sećanju i zaboravljanju u simboličnoj politici zvanične reprezentativne kulture*, Istorijski muzej Srbije, Filozofski fakultet, Beograd 2012]

Ana STOLIĆ

INHERITANCE OF QUEEN DRAGA OBRENOVIĆ

Summary

The paper presents a critical edition of the document titled “List of Inheritance Items of Queen Draga in her Personal Ownership”, which, together with other documents concerning the Queen’s inheritance, is kept in the Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts titled the “Inheritance of Queen Draga” (SASA Archive, 13585/1–14) and the Archive of Serbia (Presidency of the Ministerial Council, box 12). Several months after the murder of King Aleksandar Obrenović and Queen Draga in the May coup d’état of 28 May 1903, lawyer Živojin Veličković, the proxy of Queen’s inheritors, sisters Hristina Petrović, Đurđina and Vojka-Ana Lunjevica, initiated the process of determining her property in July 1903. The inheritance estate consisted of a single immovable object, money in savings deposits, jewellery and yacht “Draga”. The sisters offered a part of the inherited jewellery at the Christie’s London auction in late November 1904. Several precious pieces of jewellery were sold – they had the value of national cultural goods, as well as the Queen’s wedding dress and “ruling robes” with the accompanying parts of jewellery. The public in Serbia was informed about it through short, succinct notes in *Politika*, *Štampa* and *Pravda*. Many valuable items from this and the entire inheritance of the Obrenovićs were sold, unfortunately, through illegal transactions as well.

Чланак примљен: 28. 07. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2020.

Радован СУБИЋ

Универзитет у Бањој Луци

Филозофски факултет

Студијски програм историја

Бања Лука

КАЗИВАЊЕ ВИЛКА ШЕФЕРОВА

Анстракт: Рад доноси казивање академског сликара Вилка Шеферова (1895–1974), припадника средњошколске омладине која је стасала и дјеловала у посљедњој деценији аустроугарске владавине Босном и Херцеговином. Хронолошки гледано казивање се односи на период од завршетка Анексионе кризе до стварања прве заједничке државе Јужних Словена. У њему се спомињу личности као што су контроверзни Мустафа Голубић, атентатор на Франца Фердинанда Гаврило Принцип, војвода Војислав Танкосић, хрватски посланик у Босанскохерцеговачком сабору Ђуро Џамоња као и организација Народна одбрана. Овај документ се чува у Хисторијском архиву града Сарајева у Збирци Вариа.

Кључне речи: аустроугарска владавина, Босна и Херцеговина, ђаци, Сарајево, Београд, атентат.

Abstract: The paper presents the memories of academic painter Vilko Šeferov (1895–1974), a member of the high school youth who matured and were active in the last decade of the Austro-Hungarian rule of Bosnia and Herzegovina. Chronologically, Vilko's memories concern the period from the end of the Annexation Crisis until the creation of the first joint state of the South Slavs. He mentions persons such as controversial Mustafa Golubić, Gavrilo Princip who assassinated Franz Joseph, vojvode Vojislav Tankosić, Croatian deputy in the Bosnian-Herzegovian Council Đuro Džamonja, and the National Defence organisation. The document is kept in the Historical Archive of the City of Sarajevo, Varia Collection.

Keywords: Austro-Hungarian rule, Bosnia and Herzegovina, students, Sarajevo, Belgrade, assassination.

Деценију која је претходила Првом свјетском рату, у Босни и Херцеговини карактерисало је стасавање четврте политичке генерације. С мало основних школа и са скоро потпуно неписменим становништвом

* radovan.subic@ff.unibl.org

у Босни и Херцеговини је по сјећањима једног савременика осамдесетих и деведесетих година 19. вијека владало „мртвило на свим странама јавног живота“. Српски и муслимански покрети за вјерско-просвјетну аутономију били су наговјештаји покрета политичког карактера у којима се ангажовала тадашња интелигенција. Међутим, права промјена опште друштвене атмосфере дешава се тек с повећањем броја младих људи који су завршавали средњошколско образовање. У односу на остале јужнословенске крајеве Хабзбуршке монархије, средње школе су у овим провинцијама играле много значајнију улогу. Средња школа је била „не само огњиште него и будилиште национално“. У томе су се издвајали ученици Сарајевске гимназије који су по перцепцији припадника тадашњег аустроугарског полицијског апарата сви били „будући револуционари“.¹ Ношени младалачким ентузијазмом и слободарском свијешћу ови младићи нису могли чекати стицање академских звања да би почели дјеловати на промјени прилика у својој отаџбини. Умјесто тога, они су још у школским клупама почели да се ангажују на један, у Босни и Херцеговини, потпуно непознат начин. Аустроугарска власт је административним мјерама узалуд покушавала да заустави ђачко организовање. Дисциплински правилник са 152 параграфа донесен 1908. забрањивао је удруживање у оквиру школе. Ученицима је такође било забрањено да ступају у било коју организацију. Под контролу школа су тада стављени и ђачки станови као и станодавци.² Међутим, све владине мјере нису имале очекивани успјех. Културни рад, политичка агитација, радикализација широких маса, тајне организације – све је то спадало у омладински рад.

Пошто се овај нараштај „побунио против својих очева а није их само наслиједио“ с пуним правом су га историчари препознали као „генерацију“.³ Генерација је донијела нову енергију, „нетактичну мржњу према окупатору“ и ријетко виђену спремност на жртву. Представљала је стање духа младих, револуционарно расположених патриота чији је главни циљ био рушење Хабзбуршке монархије.⁴ Политичке идеје које

¹ М. Ђуковић, *Зашто смо прославили 50-годишњицу сарајевске Прве гимназије*, Преглед. Часопис за друштвена питања 66 (1929) 285–287; Ђ. Микић, *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција*, Бања Лука 2014, 89–90.

² М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo 1972, 167.

³ М. Екмечић, *Младобосанска генерација*, Српске политичке генерације (1788–1918), Београд 1998, 35–45.

⁴ Д. Мاستиловић, *Између српства и југословенства. Српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Београд 2012, 110–113.

су их инспирисале, и идеали којима су тежили, као и трагична судбина многих чланова овог нараштаја, који је накнадно назван Млада Босна⁵ и данас привлаче пажњу историчара.⁶ Писало се о Владимиру Гађиновићу (1890–1917) и Димитрију Митриновићу (1887–1953), а поред ових књижевника револуционара пажњу су привлачили и извршиоци Сарајевског атентата, прије свих Гаврило Принцип (1894–1918). Међутим, они су били експонирана мањина. Већина генерације која није својим политичким или јавним дјеловањем оставила дубљи траг нестала је из историчарског видокруга. Деценије које су услједиле, са свим великим политичким ломовима, новим још већим свјетским сукобом, промјеном друштвених околности, оставиле су их на маргини научних истраживања. Неки од њих постали су изузетно успјешни научници, универзитетски професори или истакнути умјетници. О свом младалачком раду написали су мемоарска дјела или су оставили кратка сјећања. Једна од тих личности био је и потоњи академски сликар Вилко Шеферов, којег је хрватски историчар Фердо Шишић (1869–1940) погрешно идентификовао као једног од извршиоца атентата који су претходили Сарајевском атентату.

Вилко Шеферов је рођен у Мостару 21. марта 1895. Средњошколско образовање, уз повремене одласке у Сплит, Београд и Будимпешту, завршио је у Сарајеву. Дипломирао је сликарство 1918, на Академији у Будимпешти. Умјетнички израз развијао је од поетике облика Пола Сезана (1839–1906) до снажног експресивног колоризма. Од 1924. живио је у кругу загребачких напредних умјетника и књижевника и био је усмјерен на социјалну тематику.⁷ Аналитичким реализмом⁸ сликао је портрете личности активних у јавном животу, а које су уједно биле и

⁵ Млада Босна као покрет оне генерације која се појавила на политичкој позорници у Босни и Херцеговини после атентата Богдана Жерајића била је дио општег југословенског покрета и није тада носила посебно име. Овај израз је 1907. први употребио Петар Кочић. У *Календару Просвјета* за 1911. изашао је истоимени чланак Владимира Гађиновића. У *Босанској вили* 1913. под истим именом је објављен текст Боровоја Јевтића. На Крфу у четвртм броју *Забавника* 1917. име Млада Босна употребио је Божидар Пурић. После Првог свјетског рата израз Млада Босна почео се нашироко употребљавати. D. Ljubibratić, *Mlada Bosna i Sarajevski atentat*, Sarajevo 1964, 113; Ђ. Микић, *нав. дјело*, 100–104.

⁶ Идеале и духовни свијет Младе Босне постављене у шири европски контекст цјеловито је у својој студији приказао М. Војиновић, *Политичке идеје Младе Босне*, Београд 2015.

⁷ Из тог периода треба споменути његову слику *Дјеца с периферије* из 1928.

⁸ Чињенична стварност се у овом стилском правцу увјерљиво и објективно приказује. (Прим. аут.)

симпатизери лијевог покрета.⁹ Пред почетак Другог свјетског рата постимпресионистичким начином поред портрета¹⁰ сликао је и предјеле Далмације и околине Загреба. С временом његове слике предјела добијају експресионистичку жестину.¹¹ Путовања по Сједињеним Америчким Државама и Египту оставила су велики траг на његово касније стваралаштво. Крајем 60-их година 20. вијека, лично интерпретацијом експресионизма¹² приближио се апстракцији кроз циклус „истарских крајолика“.¹³ Властиту галерију отворио је у Ровињу 1967. а награду „Владимир Назор“ за животно дјело добио је 1973. Преминуо је у Загребу 16. новембра 1974.¹⁴

Вилко Шеферов био је учесник демонстрација 18. и 19. фебруара 1912. које су представљале „ватрено крштење“ омладинаца. По први пут су „заједнички иступили Срби, Хрвати и муслимани“. Шеферов описује како је страдање једног учесника било аргумент више политичарима старије генерације којој је иначе „био туђ и неразумљив револуционарни дух“ омладине.¹⁵ Омладинци су запалили мађарску заставу и пјевали родољубиве пјесме, затим се догодио отворен сукоб с полицијом којој је у гушењу демонстрација војска притекла у помоћ.¹⁶ Демонстрације су избиле по доласку у Сарајево Луке Јукића, будућег атентатора на бана Хрватске и Славоније Славка Цуваја (1851–1931). Нажалост, Шеферов није објаснио, или није могао да објасни да ли и у којој мјери Јукићев долазак има везе с приближавањем представника револуционарних елемената разним ђачким друштвима. Шеферов није био учесник, нити очевидац Сарајевског атентата, али је, као и други напредни омладинци, био упућен у детаље непознате широј јавности. Познавао је Гаврила Принципа и велика је штета што његов цртеж Принципа, уништен у

⁹ Између осталих насликао је портрете два будућа југословенска народна хероја, правника Божидара Ације (1890–1941) и математичара Огњена Прице (1899–1941), портрете књижевника, преводиоца и публицисте Аугуста Цесареца (1893–1941) и познатог пјесника Ивана Горана Ковачића (1913–1943) као и портрет можда најпознатијег хрватског писца Мирослава Крлеже (1893–1981). (Прим. аут.)

¹⁰ *Портрет Дубровчанке* из 1935.

¹¹ *Жута кућа* из 1937.

¹² Експресионизам у најопштијем смислу те ријечи представља помакнуту или симболички представљену објективну стварност. (Прим. аут.)

¹³ *Мотовунски пејсаж* из 1970.

¹⁴ Биографски и остали подаци узети су из текста о Вилку Шеферову објављеном на сајту хрватске енциклопедије. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59409> (приступљено 23. маја 2017).

¹⁵ Ђ. Микић, *нав. дјело*, 113.

¹⁶ I. Kranjčević, *Uspomene jednog učesnika u Sarajevskom atentatu*, Sarajevo 1954, 34–37.

страху од полицијске прометачине, није сачуван за будуће генерације. Шеферов спомиње и једну недовољно истражену личност – Мустафу Голубића. Шеферов је припадао групи у којој је „Мустафа Голубић водио главну ријеч“, а он је, по Шеферовим ријечима, у Београду имао „најјаче позиције“ од свих. Голубићево одсуство из Сарајева након 1909. довело је, по Шеферовој процјени, до тенденција да се српски ђаци групишу независно од остале југословенски оријентисане омладине која се по његовом сјећању називала Југословенска радикално-напредна омладина. Шеферов спомиње Ивана Крањчевића, Драгутина Мраса, Воју Танкосића и организацију Народна одбрана. Говорећи о утицају те организације на омладину у Босни и Херцеговини Шеферов наглашава да су идеје Народне одбране „о акцији“ код омладине наишле на плодно тло пошто је та идеја већ „раније код нас лежала“. Такође објашњава колико је омладина имала различите идеолошке погледе. Међу њима су били и будући четнички главешина као и особа која ће се „компромитовати у вријеме НДХ“.

Са историјске дистанце од једног вијека од настанка прве заједничке југословенске државе и са свијешћу о томе какав је био њен крај, посебно је вриједан и индикативан његов осврт на период непосредно након формирања заједничке државе. Шеферов тада у Загребу види да слика Франца Јозефа, као симбола једне пропале државе, и даље стоји у Загребачком народном вијећу а у Сарајеву у Народном вијећу затиче људе „који су најмање заслуга имали за народно уједињење“.

У Хисторијском архиву града Сарајева у Збирци Вариа под сигнатуром ZV-556 заведена је изјава Вилка Шеферова. Документ је назван *Казивање Вилка Шеферова* и има три странице текста откуцаног на латиници. Читајући његову релативно кратку изјаву не можемо одредити датум када је изјава дата. Излагање Вилка Шеферова није тематски ни хронолошки представљено, стиче се утисак да је говорио онако како су сјећања навирала. Идентитет записничара није прецизно утврђен. Особа која је биљешку сачинила након иницијала М. нечитко је написала презиме које можемо прочитати као Хациахић, Хацијакић, Хакијакић. У тексту је на неколико мјеста изостављено слово које смо ми ставили у угласте заграде, неке ријечи нису читљиве па смо их означили с ****. Правописне и штампарске грешке након дужег размишљања нисмо исправили желећи да на тај начин задржимо што већу аутентичност.

Kazivanje Vilka Šeferova

Kad sam bio u V. razredu realke u Sarajevu, biće da je to bilo 1909–1910 godine,¹⁷ meni je tada bilo 15 godina, u našem je razredu bila grupa napredne omladine koju su naši protivnici, klerikalno nastrojeni djaci nazivali pokretašima, ma da mi sa zagrebačkim pokretom nismo imali nikakve veze. Tada nam je prof. Mijo Vučak predao deskreptivu; bio je upravo došao sa poštanske akademije. Govorio je tiho. **** Oborio je sve djake iz svog predmeta, osim mene i još jednog djaka. Tim povodom naša je grupa među kojom je glavnu riječ vodio Mustafa Golubić¹⁸ organizovala štrajk u koji smo okupili cijeli razred. Štrajk se sastojao u to[me] da smo svi kompletno napustili razre[d] kada je Vučak ušao u razred. Nastala je afera, mi nismo razmijeli šta je Vučak predavao. Ispisali smo peticiju za koju se nije moglo ustanoviti ko je njezin začetnik, jer smo se potpisali tako da se nije moglo ustanoviti ko je predvodnik u akciji.

Potaknuti tim uspjehom išli smo za tim da osnujemo djačku organizaciju, a zato nam je dao inicijativu Golubić. Mi smo se prvi put sastali i to nas petorica... Golubić, Drlje[v]ić, jedan pravoslavac iz gimnazije, kojemu se momentano imena ne sjećam, ja i sin direktora Karamana. Sastali smo se u Horvatinu, gdje je stanovao Sadiković koji je u početku bio samo naš simpatizer. Mi smo razvijali jugoslovensku ideju i pomalo čitali marksističku i utopističku literaturu. Čitali smo i Kropotkina,¹⁹ a ja sam imao i Marsov

¹⁷ Мисли на школску 1909/1910. годину пошто је 21. марта 1910. напунио 15 година.

¹⁸ Мустафа Голубић рођен је у Столцу 24. јануара 1891. а стријељан је 29. јула 1941. у Београду. У родном мјесту завршио је основну школу, у Сарајеву је похађао Реалну гимназију. Због политичких активности, у петом разреду искључен је из свих школа. У Београд је прешао 1909. а матуру је положио 1913. У Београду се повезао с Војиславом Танкосићем. Прошао је комитску школу у Прокупљу и учествовао је у Првом балканском рату. У. Vujošević, *Prilozi za biografiju Mustafe Golubića (nepoznati dokumenti iz arhiva Komiterne)*, Istorija 20. veka 11, 1–2 (1993) 218–219. Голубићева активност након Првог свјетског рата и његово хапшење, страдање и ликвидација и данас су подложни разним митологизацијама. Наводна блискост с лидером СССР-а Ј. В. Стаљином и ангажман у совјетској обавјештајној служби као изузетно интригантне теме замаглиле су чињеницу да је Мустафа Голубић био активан и прије Октобарске револуције.

¹⁹ Петар Кропоткин (1842–1921) потомак једне од најстаријих руских племићких породица, као младић одрекао се аристократских привилегија због својих републиканских убјеђења. Он је био историчар и географ, а написао је низ памфлета и књига од којих се издвајају *Терор у Русији* и *Записи једног револуционара*. Остао је упамћен прије свега као теоретичар анархизма који је идеологија неограничене слободе.

kapital²⁰ na njemačkom jeziku, međutim kako smo slabo znali njemački to smo se mučili da ga prevodimo. Pokušali smo da stvorimo biblioteku, a djake smo išli da pridobivamo na taj način što smo pomagali slabijim djacima, držali male referate i svaki se od nas zaduživao da će pridobiti po dvojicu trojicu, pa i, četvoricu djaka za naše ideje.

Tako je to išlo do konca V. razreda.²¹ Tada je došao iz Zagreba Jukić koji je organizovao omladinu i došlo je do paljenja madjarske zastave pred katedralom u Sarajevu. Tom prilikom je ranjen Salko Šahinović, koji je pripadao grupi Hrvata pravaša. Biće da ga je ranila policija u što nismo bili sigurni, no mi smo stvar prikazivali tako da je na njega pucao policajac Mandić. Slučajno se dogodilo to da smo se ja i Drljević našli u blizini Šahinovića i odveli ga u bolnicu. Tamo je bio doktor koji je mislim bio neki Šahinovićev rođak. Meni je ostao Šahinovićev krvavi rubac. Ja sam svu noć pisao nakon tog događaja neakvu govoranciju koju sam sutra dan pročitao u sali realke. Čitajući taj svoj govor ja sam pokazivao krvavi rubac, naglašavajući da je pala krv nevine omladine. Tim povodom došlo je do velikih djačkih demonstracija u Sarajevu, zapravo je naša grupa izvela djake na ulice, makar da je naša grupa bila tada dosta mala.

Toga dana se sastao i Bosanski sabor, pa smo zastupniku Djamonji²² dali taj krvavi rubac; Djamonja je u svom govoru u Saboru takodjer pokazivao taj krvavi rubac.

Ovaj događaj je dao znatnog zamaha našoj grupi koja se mislim nazivala Jugoslovenska radikalno-napredna revolucionarna omladina.

Ja sam međutim poslije svršenog V. razreda otišao u Split i tamo ostao godinu dana, tako da sam izgubio kontinuitet, ali kada se povratio odmah sam vidio da je naša grupa snažno nabrekla. Međutim opazio sam i neke trzavice.²³ Postojala je kod nekih djaka tendencija da se odvoji srpski dio omladine, pa je tim povodom došlo do velikog sastanka u Gaju više Hride u Sarajevu, na kojem

²⁰ Очигледно се мисли на њемачког филозофа Карла Маркса (1818–1883) и његово дјело *Капитал. Критика политичке економије*. Први том, *Процес производње капитала*, објављен је у Хамбургу 1867. Након Марксове смрти други и трећи том, *Прометни процес капитала* и *Целокупни процес капиталистичке производње*, приредио је Фридрих Енгелс (1820–1895) и објавио 1884. и 1894.

²¹ Овдје је записничар погријешио или је Шеферов начинио омашку пошто је пети разред похађао 1909. и 1910. а до наведених демонстрација дошло је фебруара 1912. односно током школске 1911/1912. године.

²² Ђуро Цамоња био је истакнути члан Хрватске народне организације (ХНО) једне од две политичке организације Хрвата у Босни и Херцеговини и посланик Босанскохерцеговачког сабора.

²³ Ово се морало одиграти прије раније описаних демонстрација из 1912.

je bilo prisutno oko 100 omladinaca. U našoj grupaciji bili su zastupljeni i muslimani i Hrvati i Srbi i nekoliko Jevreja. Povodom tih nezdravih pojava birali su mene, a čini mi se i Sadikovića te Zaplotu, kao mirovne sudije da bi mi djelovali pom[er]ljivo. Moram ovdje napomenuti da je čini mi se **** историчар Ferdo Šišić пишући о том састанку тај састанак приказаво као неко револуционарно судиште у ком је атентатор Šefer водио главну ријеч. Мене је на име Šišić помијешао са Šeferом који је учествовао у Јукићевом атентату; онда су мене назвали Šefer, а ја сам се касније по оцу потписивао Šeferов. Биће да је Sadiković водио у свом нотезу неке прибиљешке о том састанку, па су поводом сарајевског атентата нашли ту нека имена, тако да су нас почели да gone. Мене је испитаво мој кум Андрија Петровић. Ја сам ствари приказаво онako како су се истински догодиле, Међутим Андрија Петровић, који је био мени наклонjen, саставио је моју изјаву тако како не би био компромитиван, и ја сам ту изјаву у облику какав је саставио Петровић и потписао. Било је то мислим почетком 1915 године.

Šто се тиче нашег програма ми смо били прије свега за уједињење свих нас југословена у једну слободну државу, али смо уједно не баš сасвим свјесно нагинјали социјал-демократима и стајали у веzi са њиховим гласилом. Оdlazили смо сваке суботе и у раднички дом, тако да смо били повезани и са радним масама. Наш дакле покрет није био чисто национални, већ је у себи имао доста социјалистичких тенденција.

Пред сами Балкански рат ја сам почетком школске године отишао у Београд и негдје у септембру 1912 уписао се у умјетничку школу. Тамo је прије мене био Мустафа Голубић, а у Београду (су) се још нашли Мраз, Palavestra;²⁴ било нас је десетак из наше групе, али је Мустафа имао тамo најјаче позације. Кад је настао Балкански рат ми смо ишли у народну одбрану²⁵ и тражили да као добровољци

²⁴ Пјесник Драгутин Мрас (1895–1915) погинуо је као српски добровољац. Јован Palavestra (1893–1959) био је културни прегалац писац, преводилац и књижевни критичар.

²⁵ Народна одбрана настала је „у великој националној узбуни“ коју је у Србији изазвала анексија Босне и Херцеговине. На приједлог књижевника Бранислава Нушића (1864–1938) учесници састанка у кабинету београдског градоначелника, угледни научни, културни и политички радници, пристали су дан након анексије на оснивање ове организације. Народна одбрана званично је конституисана на сједници од 21. октобра 1908. када је изабран Средишњи одбор, а за предсједника организације изабран је генерал Божидар Јанковић (1849–1920). Протести у Србији толико су узнемирили духове да је ситуација попримила „вид делиријума“. У таквој атмосфери за мјесец дана образована су 223 подружна одбора и исто толико пододбора. У ову „првокласну револуционарну организацију“ окупили су се сви револтирани елементи, „сви ватрени борци за рат и сви добровољци“ као и искусни четници. Након што је Србија била приморана да призна анексију „Народна одбрана“ је у промијењеним околностима умјесто револуционарних парола у први план

stupimo u rat ali nas je mislim major Tankosić²⁶ odbio jer da smo mi austrijski državljani,²⁷ ali nam je tom prilikom rekao „dovidjenja pod Sarajevom“.

Ja sam dolazeći u kontakt sa organizacijom narodne odbrane nekako osjetio da je odatle počela akcija, ali mislim da bi pravilnije bilo reći da je ta akcija samo našla kod nas plodno tlo, a ideja je već kod nas ranije ležala. Mi smo se u Beogradu sastajali u nekoj čokalnici na Zelenom vencu. Povodom Balkanskog rata nas većina smo se vratili natrag, ali je Mustafa ostao savjetujući nam da se vratimo natrag kući. Ja i Roman Petrović smo tražili da idemo u Balkanski rata, a ako ništa drugo, a ono kao dopisnici. Međutim to nam nisu uvažili.

Ja sam u decembru 1913 otišao u Peštu, pa sam tako ponovno izgubio vezu sa mojom grupom, ali sam se već prije Vidov-dana 1914 vratio u Sarajevo.

Do zasebnog grupisanja srpskih djaka dolazilo je mislim i radi toga što u našoj sredini nije bilo Mustafe.

Vidov-danski atentat nas je sve obradovao, tako da je to zapravo za nas bilo jedno slavlje. Mi smo znali neke pojedinosti kako je došlo do atentata, pa smo na pr. znali da je neki seljak kod Bijeljine prebacivao atentatore, kad su prelazili granicu.

Još da dodam u vezi onog sastanka na Hridu, koji je bio organizovan tobože kao izlet. na njemu su govorili Drljević, jedan od drugova Srba.

ставила културно-просветитељски рад. Како је била повезана с другим патриотским организацијама само се привремено одрекла својих револуционарних активности. У програму из 1911. полази се од тумачења како је по окончању Анексионе кризе Србија „вратила искувани мач у корице“ да би га „у првој прилици употребила“ са више снаге и искуства. Темељ рада и агитације Народне одбране у Босни и Херцеговини налазио се у средњим школама. У њеном крилу од 1912. јача тајно удружење Уједињење или смрт чији су чланови, официри спремни на револуцију, сматрали да све напоре треба усмјерити ка припремању за ратне напоре. У складу с тим требало се блиско повезати са „српским народним елементом ван граница Србије“. Из укрштених односа између организација Народна одбрана и Уједињење или смрт с временом је код аустроугарске власти „настала заблуда“ да је рад „црнорукаца“ у БиХ заправо рад револуционарне секције Народне одбране. У седамнаест судских процеса који су вођени у БиХ током Првог свјетског рата требало је свјетској јавности показати да „искључиву кривицу за избијање рата сноси Србија због своје политичке и културне пропаганде“. Народна одбрана означена је као главни носилац тих активности. М. Радојевић, *Сведочанство о Народној одбрани*, Војно-историјски гласник 1–2 (2004) 110–116; Б. Милошевић, *Дјеловање „Народне одбране“ у Босни и Херцеговини од стварања организације до почетка Другог свјетског рата*, Радови. Часопис за хуманистичке и друштвене науке 12 (Бања Лука 2009) 221–232.

²⁶ Војислав Воја Танкосић (1880–1915) мајор српске војске, четнички војвода и један од оснивача Црне руке.

²⁷ Мустафа Голубић, „аустријски држављанин“, био је примљен у четнике под Танкосићевом командом стога је ова ШефEROва тврдња потпуно неујерљива.

Mi smo drugovali i sa Principom,²⁸ pa sam ja tražio i Principov crtež. Meni je naime dozvolio direktor Srednje tehničke škole da mogu preko ferija raditi u **** crtaonici škole, pa sam ja tu slikao i Principa i taj crtež donio kući, ali kada je **** bio atentat, onda je moja pok. majka bojeći se premetačine spalila taj crtež i još neke knjige.

U našoj grupi sjećam se da su bili među Srbima – Mraz, Kebeljić, Princip, Palvestra, među muslimanima bio je najistaknutiji Mustafa, Drljević, kasnije dva Nikšića, pa Sadiković,²⁹ a među Hrvatima ja, onda Ivo Kranjčević, pa Karaman, direktorov sin,³⁰ čiji je otac bio napredan, ma da je njegov sin kasnije otišao u hrvatske ekstremiste, kao što je bio slučaj i sa Ahmetom Muratbegovićem³¹ koji je takodjer jugoslovenski osjećao i koji se onda nešto kompromitovao za NDH; inače je bio dobar čovjek samo ga nikada nismo mogli uvjeriti da bude marksista. Među nama je bio i kasniji četnički glavešina Jevdjević,³² koji je već onda bio galamdžija i remetio naše bratstvo-jedinstvo. Među Srbima je bio neki student kojem se ne sjećam imena, koji je zapravo bio najistaknutiji marksista.

Ja sam se kad se stvorila bivša Jugoslavija strahovito razočarao, a tako i najveći dio mojih drugova, Prvo razočarenje mi je bilo kada sam u

²⁸ Гаврило Принцип (1894–1918) рођен је у селу Обаљ код Грахова. У часу извршења атентата на Франца Фердинанда по аустроугарским законима био је малолетан и није могао бити погубљен. На суђењу се изјаснио као „националиста Југословен“ који тежи да се уједине сви Југословени слободни од Аустрије у „било којој државној форми“. Осуђен је на „двадесет година тешке тамнице“. *Sarajevski atentat. Izvorne stenogramske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914. godine*, kritička obrada, uvod i redakcija V. Bogićević, Banja Luka 2015, 40, 88, 467.

²⁹ Цамил Дрљевић, Садулах и Хамдија Никшић, Ахмет Садиковић – нисмо нашли биографске податке.

³⁰ Иван Крањчевић (1895–1968) био је једини Хрват на списку саучесника у Сарајевском атентату. У саопштењу суда његово име је промијењено у Милан. М. Војиновић, *нав. djelo*, 14; Крешо Караман био је син Луке Карамана (1855–1930) директора Велике реалке који је на том положају био од 1909. до 1916. године.

³¹ Ахмед Мурадбеговић (1898–1972), пјесник, књижевник и драматург. Након двадесет година педагошког рада 1941. постаје интелектуал позоришта у Сарајеву и на том мјесту остаје до слома НДХ. Кад је завршен рат суђено му је, а послје одслужене казне радио је у тузланском, дубровачком и бањалучком позоришту.

³² Доброслав Јевђевић (1895–1962) као један од вођа Самосталне демократске странке био је политички активан у заједничкој држави. Био је народни посланик у више скупштинских сазива и противник владавине краља Александра I Карађорђевића. Међуратни је члан четничког удружења Косте Пећанца (1879–1944). Након априлског слома 1941. постао је вођа четника у Херцеговини. Послије Другог свјетског рата живио је у Риму.

Zagrebačkom narodnom vije[ć]u vidio obješenu veliku sliku Franje Josipa, a kad sam onda po tome došao u Sarajevo vidio sam u Narodnom vijeću ljude koji su najmanje imali zasluga za narodno ujedinjenje.

Bilješke po kazivanju
akad. slikara Vilka Šeferova
sastavio M. Hadžiahčić

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Historijski arhiv Sarajevo
- Zbirka Varia, *Kazivanje Vilka Šefarova* (ZV–556)

Извори – Primary Sources

Kranjčević I., *Uspomene jednog učesnika u Sarajevskom atentatu*, Sarajevo 1954.
Sarajevski atentat. Izvorne stenografske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914. godine, kritička obrada, uvod i redakcija V. Bogičević, Banja Luka 2015.

Литература – Secondary Sources

Ljubibratić D., *Mlada Bosna i Sarajevski atentat*, Sarajevo 1964.
Papić M., *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo 1972.
Vujošević U., *Prilozi za biografiju Mustafe Golubića (nepoznati dokumenti iz arhiva Komiterne)*, Istorija 20. veka 11, 1–2 (1993) 217–230.
Војиновић М., *Политичке идеје Младе Босне*, Београд 2015. [Vojinović M., *Političke ideje Mlade Bosne*, Beograd 2015]
Екмечић М., *Младобосанска генерација*, Српске политичке генерације (1788–1918), Београд 1998, 35–45. [Екмечић М., *Mladobosanska generacija*, Srpske političke generacije (1788–1918), Beograd 1998, 35–45]
Ђуковић М., *Зашто смо прославили 50-годишњицу сарајевске Прве гимназије*, Преглед. Часопис за друштвена питања 66 (1929) 285–287. [Ђуковић М., *Zašto smo proslavili 50-godišnjicu sarajevske Prve gimnazije*, Pregled. Časopis za društvena pitanja 66 (1929) 285–287]
Мастиловић Д., *Између српства и југословенства. Српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Београд 2012. [Mastilović D., *Između srpstva i jugoslovenstva. Srpska elita iz Bosne i Hercegovine i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 2012]
Микић Ђ., *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција*, Бања Лука 2014. [Mikić Đ., *Sarajevski atentat kao južnoslovenska buržoaska revolucija*, Banja Luka 2014]
Милошевић Б., *Дјеловање „Народне одбране“ у Босни и Херцеговини од стварања организације до почетка Другог свјетског рата*, Радови. Часопис за хуманистичке и друштвене науке 12 (Бања Лука 2009) 221–240. [Milošević B., *Djelovanje „Narodne odbrane“ u Bosni i Hercegovini od stvaranja organizacije do početka Drugog svjetskog rata*, Radovi. Časopis za humanističke i društvene nauke 12 (Banja Luka 2009) 221–240]
Радојевић М., *Сведочанство о Народној одбрани*, Војно-историјски гласник 1–2 (2004) 109–135. [Radojević M., *Svedočanstvo o Narodnoj odbrani*, Vojno-istorijski glasnik 1–2 (2004) 109–135]

Интернет базе – Online sources

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59409> (приступљено 23. маја 2017).

Radovan Subić

VILKO ŠEFEROV'S STORY

Summary

In this paper we have presented the memories of academic painter Vilko Šeferov (1895–1974), a less known member of the high school youth who matured and were active in the last decade of the Austrian rule over Bosnia and Herzegovina. This generation attracted attention of many researchers since they marked a shift in the history of provinces. Today, new documents about Young Bosnia are a rarity. Chronologically, Vilko's memories are set between the Annexation Crisis and creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and they shed light on conditions in the Gymnasium, political attitudes of the youth, their activities and connections with Narodna odbrana (People's Defence). Vilko personally knew many persons who still intrigue the public today such as Mustafa Golubić and Gavriilo Princip. Vilko also drew Princip's portrait which could give us a different view of Princip, but Vilko's mother destroyed it since she was afraid that the police would find it after the assassination of Archduke Franz Ferdinand in Sarajevo.

Чланак примљен: 31. 05. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 21. 07. 2020.

Биљана ВУЧЕТИЋ
Историјски институт
Београд

**ИЗВЕШТАЈ ЧЛАНОВА САНИТАРНЕ КОМИСИЈЕ
АМЕРИЧКОГ ЦРВЕНОГ КРСТА
О СТАЊУ У СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ
У ДЕЦЕМБРУ 1915. ГОДИНЕ**

Анстракт: У раду је објављен извештај чланова Санитарне комисије Америчког Црвеног крста о стању у Србији и Македонији у децембру 1915. године, настао на захтев Луиса Ајнстина, отправника послова америчке амбасаде у Софији. Чланови америчке мисије су указали на могућу хуманитрану катастрофу након бугарске окупације и на потребу да се примене хитне хуманитарне мере у окупираним областима. Извештај се чува у Националном архиву у Вашингтону, као прилог писму упућеном државном секретару Роберту Лансингу. Овај документ је важан пошто се у њему говори о приликама у којима се нашло цивилно становништво на територији коју је окупирао бугарска војска. Међутим, извештаји америчких лекара су можда још значајнији јер су у великој мери утицали на даље акције Америчког Црвеног крста у зараћеној Европи, а посебно у Србији за време Првог светског рата.

Кључне речи: Санитарна комисија Америчког Црвеног крста, Стенли Харт Озборн, Луис Ајнстин, Србија, Македонија, Бугарска, година 1915.

Abstract: The paper presents the report of members of the Sanitary Commission of the American Red Cross about the situation in Serbia and Macedonia in December 1915, prepared on the request of Lewis Einstein, chargé d'affaires of the American Embassy in Sofia. The members of the American mission pointed to a potential humanitarian disaster following the Bulgarian occupation and the need to implement urgent humanitarian measures in the occupied areas. The report is kept in the National Archives in Washington, as an annex to the letter sent to State Secretary Robert Lansing. Its importance is reflected in the fact that it sheds light on the circumstances in which the civilian population found themselves in the territory occupied by the Bulgarian army. However, the American doctors' reports are perhaps all the more important as they significantly influenced further activities of the American Red Cross in war-torn Europe, particularly in Serbia during the First World War.

Keywords: Sanitary Commission of the American Red Cross, Stanley Hart Osborn, Lewis Einstein, Serbia, Macedonia, Bulgaria, 1915.

* biljana.vucetic@iib.ac.rs

Кад је почела офанзива Централних сила у јесен 1915. године, у Србији су боравили амерички хуманитарни радници из медицинске мисије доктора Едварда Рајана и Санитарне комисије Америчког Црвеног крста. Доктор Рајан је управљао болницом у Београду, а лекаре и друге стручњаке из Санитарне комисије инвазија је затекла у Нишу и Скопљу, где се и налазио њен главни штаб. Тромесечни рад међународне Санитарне комисије је успешно завршен 12. августа 1915, сузбијањем епидемије тифуса у Србији.¹ Вођа комисије професор Ричард Стронг и већина сарадника су се вратили у Сједињене Државе у августу 1915. У Србији се ипак задржала једна санитарна јединица предвођена Едвардом Стјуартом. Највише непосредних података о раду Санитарне комисије оставио је Стенли Харт Озборн у свом *Дневнику Санитарне комисије Америчког Црвеног крста у Србији 1915 – 1916 године*, где је детаљно описао догађаје којима је присуствовао од маја до децембра 1915. године.²

Доктор Стенли Озборн³ и санитарни инжењер Чарлс Фокс⁴ су од октобра 1915. били одсечени од осталих чланова комисије. Премда је у више наврата покушавао да успостави контакт с Едвардом Стјуартом и америчким конзулом Јангом у Нишу, Озборн није успео. Тек почетком децембра је јавио Џону Килу, америчком конзулу у Солуну, да су два члана Санитарне комисије заустављена у Скопљу и затражио даља упутства.⁵ У Скопљу је за време бугарске окупације боравило још дванаест америчких хуманитараца, лекара, болничара и возача

¹ Б. Вучетић, *Стенли Харт Озборн, амерички лекар у Србији 1915 године*, Глас CDXXVIII САНУ. Одељење историјских наука 18 (2018) 461–475.

² MSS 097, Item 056, *Stanley H. Osborn, A Diary of the American Red Cross Sanitary Commission to Serbia 1915–16*, Special Collections, University of Delaware Library, Newark, Delaware [у даљем тексту: *Diary*].

³ Стенли Харт Озборн (Stanley Hart Osborn, 1891–1975), дипломирао је на Масачусетском технолошком институту (МИТ). У Санитарну комисију Америчког Црвеног крста у Србији 1915. године укључен је као новопечени доктор медицине Харвардске МИТ школе за здравствене службенике. Током своје мисије обављао је задатке санитарног инжењера. У САД се вратио у јануару 1916. године. Каријеру је наставио као заменик Комесара одсека за здравство Конектиката 1920. године, а од 1922. до 1959. године био је државни комесар за здравство Конектиката.

⁴ Чарлс Е. Фокс (Charles E. Fox), санитарни инспектор, био је дипломац МИТ. Пре него што се добровољно јавио да помогне у борби против тифуса у Србији, радио је у Балтимору у Санитарном одељењу Министарства здравља. *Goes to Aid Serbia in Typhus Scourge*, *The Evening Sun* (Baltimore, Maryland, 7 May 1915) 16.

⁵ Џон Кил (John E. Kehl) био је конзул у Солуну од 1911. до краја 1915. године; *Diary*, 4 December, 235.

смештених у британску болницу леди Пеџет.⁶ Млади дипломци Универзитета Принстон, Монтегју Тенкок и Џорџ Логан, припадали су хуманитарној експедицији коју је организовао Универзитет Колумбија, односно Михајло Пупин.⁷ Доктори Плоц⁸ и Бер⁹, који су се прикључили Санитарној комисији у јуну 1915 како би проучили примену вакцине против тифуса и методе изолације на терену, такође су остали у Скопљу. Доктору Плоцу су бугарске власти дозволиле да ради, па је вакцинисао људство у местима где се појављивао тифус, рецимо у Велесу и Врању.¹⁰

Непосредно после вести о бугарској инвазији Озборн је у *Дневнику* записао како је изгледао егзодус становништва из Скопља – железнички вагони су били пуни људи који су на пут у непознато носили мале завежљаје с најосновнијим стварима. Озборн и Фокс су планирали да напусте Скопље, али су ипак остали на наговор новоформираног градског комитета који су чинили Бугари. Сви Американци су се 20. октобра преселили у болницу леди Пеџет, која је одлучила да не иде у Приштину. Понели су залихе намирница и медицинске опреме, као и бензин и керозин.¹¹ Цене хране су се буквално удвостручиле преко ноћи. Озборн и Фокс су разапели америчку заставу на згради која је служила као складиште Америчког Црвеног крста, а две мање заставе су истакли на америчким возилима.¹²

⁶ У Скопљу су се затекли лекари (A. F. Cornelius, E. Forest, R. Brokaw, G. Baehr, R. Plotz), једна медицинска сестра (Roberta Parsons), болничари (G. B. Logan, R. Schellens, D. Peters, F. Klepel) и возачи из моторизоване јединице (M. A. Tancock, W. W. Eaton), V. Cvetkovski, *The British Military Hospitals in Macedonia during the First World War*, Прилози. Одд. за мед. науки XXXVII, 1 (2016) 87

⁷ Д. М. Дод, *Авантура на Балкану 1915*, прир. Љ. Дожић, Нови Сад 2018, 16.

⁸ Хари Плоц (Harry Plotz, 1890–1947), амерички бактериолог, био је пуковник у Медицинском корпусу америчке војске. Открио је бактерију од које се развијао тифус – рикетија или Плоцов бацил. Пре него што се прикључио Санитарној комисији Америчког Црвеног крста био је патолог у болници Маунт Синај у Њујорку. Ту је 1914. године открио вакцину против тифуса. Током Првог светског рата боравио је неколико месеци у Европи истражујући ширење тифуса и тифусне грознице. Плоц је добио одликовања од српске и бугарске владе, и признање немачких и аустријских власти за вакцинацију против тифуса у Мађарској и Галицији. Успео је да изолује бактерију узрочника повратне грознице – *Spirocheta obermeieri* (*Borelia recurrentis*).

⁹ Џорџ Бер (George Baehr, 1887–1978), патолог и бактериолог у њујоршкој болници Маунт Синај. Сарађивао је доктор Плоцом у истраживању тифуса у Европи за време Првог светског рата. Био је командант америчке медицинске јединице у Француској.

¹⁰ *Eleventh Annual Report of the American National Red Cross for the Year 1915*, United States Congressional Serial Set, Volume 7099, U. S. Government Printing Office, 1916, 29.

¹¹ *Diary*, 19 October, 158.

¹² *Ibidem*, 21 October 161.

Сви мушкарци из болнице леди Пеџет су 28. октобра одржали састанак како би размотрили какве кораке треба предузети. Неки су сматрали да би требало напустити Скопље, али већина се залагала да остану, јер су помагали српске цивиле у граду, расподељујући одећу и намирнице женама и деци.¹³ Медицинске мисије нису имале проблема с бугарским властима. Штавише, бугарски санитетски официр је 5. новембра предао Скопље на управу америчким санитарним инжењерима¹⁴ За Американце је радило седам бугарских санитараца. Први случајеви тифуса су се појавили у градској кафани. Ипак, правовременом реакцијом Озборновог тима избегнуто је избијање епидемије.¹⁵

Бугарске власти су веома брзо почеле да плене храну од становништва, а заплениле су и сву стоку која је припадала леди Пеџет. Болница није могла да набави хлеб, јер је бугарска војска буквално грабила све намирнице. Војници у граду су наваљивали на пекаре, који су затварали дрвене капке у нади да ће их то зауставити.¹⁶ Озборн је приметио да бугарски војници односе намештај из српских кућа, под изговором да га узимају „на чување.” Такође је видео да су многи Срби одведени из кућа и спроведени под стражом у непознатом правцу.¹⁷

Утиске Чарлса Фокса су објавиле новине из Балтимора: „Овдашњи услови су ужасни. Хране нема довољно и врло је скупа. Морамо да платимо 10 динара за векну црног хлеба, што је више од 1.25 долара.¹⁸ Пруге не раде. Нема телеграфа, нема телефона – ничега. Велико је страдање сиромашних – толико да не могу да пишем о томе.”¹⁹ Фокс и Озборн су 14. децембра затражили дозволу бугарских власти да напусте Скопље, што су и учинили 18. децембра. У друштву Ричарда Шеленса²⁰ и једног преводиоца, упутили су се у два форда ка Бугарској.²¹

¹³ *Ibidem*, 28 October, 178.

¹⁴ *Ibidem*, 5 November 186.

¹⁵ *Ibidem*, 7 November, 189.

¹⁶ *Ibidem*, 2 December, 222.

¹⁷ *Ibidem*, 7 December, 228.

¹⁸ Према статистичким подацима Министарства за рад САД за 1915. годину, цена векне хлеба износила је 7 центи, *The Life of American Workers*, Monthly Labor Review (February 1916), <https://www.bls.gov/opub/mlr/2016/article/the-life-of-american-workers-in-1915.htm>, приступљено 25. 5. 2020.

¹⁹ *Held in Serbia*, Charles E. Fox, *Of This City, Writes of Suffering Among People*, The Evening Sun (Baltimore, 3 February 1916) 16.

²⁰ Ричард Шеленс (Richard Schellens, 1887–1927), из Гротона у Конектикату, био је добитник престижне стипендије Универзитета Пенсилваније, па је стога могао да магистрира права на Оксфорду. За време рата се придружио британској хуманитарној мисији леди Луиз Пеџет у Србији.

²¹ *Diary*, 18 December, 241.

Документ који овде објављујемо настао је највероватније 21. децембра. Наиме, Озборн, Фокс и Шеленс су 20. децембра стигли у Софију где су током дана и вечери били у друштву америчког отправника послова Луиса Ајнстина. Могуће да им је тада он затражио извештај о стању у Скопљу. Луис Ајнстин је 8. октобра 1915. године именован за специјалног агента у Софији, у рангу отправника послова.²² У Софију је дошао 25. истог месеца, као представник Сједињених Америчких Држава и заступник интереса сила Антанте.²³ Почетком децембра 1915. Ајнстин је известио Стејт департмент о бугарској окупацији Битоља. Опазио је да је поводом тог догађаја у Софији организовано славље, али да је на терену ситуација била знатно другачија, јер је бугарски командат чекао три дана да стигне немачки коњички ескадрон како би успоставио власт.²⁴

Службеници Стејт департмента, амерички амбасадори у Бечу, Риму, Букурешту и дипломатски агент у Софији интензивно су радили на томе да окупационе власти дозволе Америчком Црвеном крсту (даље: АЦК) несметан рад у Србији. Едвард Стјуарт је непрестано истицао да су услови у којима живе избеглице страшни. Американци су хтели да помогну, али су зависили од добре воље аустроугарских, бугарских и немачких окупационих власти.²⁵ Стјуарт је отпутовао у Софију и затражио дозволу да представници АЦК уђу на територију коју је окупирала Бугарска, како би пружили одговарајућу хуманитарну помоћ цивилном становништву. Бугарска влада је одбила да им да дозволу за ту акцију, правдајући се војним разлозима.²⁶ Следећи корак Стјуарта и његовог тима био је да понуде помоћ становништву северне Србије под

²² Луис Ајнстин (Lewis David Einstein, 1877–1967), дипломата и историчар, започео је каријеру 1903. године, када је именован за трећег секретара америчког посланства у Константинопољу. Напредовао је до положаја првог секретара за време Младотурске револуције. Кратко је био изванредни и опуномоћени посланик у Костарики (1911). У Константинопољ се вратио 1915. године, што му је омогућило да ближе прати Галипољску операцију и масакре над Јерменима. Своја запажања о турским злочинима је објавио 1918. године. Каријеру је наставио као амбасадор у Чехословачкој (1921–1930).

²³ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1915, Supplement, The World War*, United States Government Printing Office, Washington 1928, File No. 763.72/2297, The Special Agent in Bulgaria (Einstein) to the Secretary of State, Sofia, October 27, 1915, 79.

²⁴ *Ibidem*, 89. О ривалству немачких и бугарских савезника детаљно у А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2015, 259–294.

²⁵ *Serbians to Suffer More Than Belgians. Inaccessible to Relief, Says Dr Stuart of Boston*, The Boston Globe (20 December 1915) 4.

²⁶ B. Vučetić, *Warm Neutrality: Some Aspects of American Humanitarian Work in Serbia 1914–1916*, u: *Al fronte. La Grande Guerra fra interventissimo, cronaca e soccorso*, Ed. A. Carteny, G. Motta, A. Vagnini, Collana Storia d' Europa, Roma 2018, 118–119.

аустроугарском окупацијом.²⁷ Аустроугарска влада је прихватила понуду у јануару 1916, и већ следећег месеца, уз помоћ амбасадора Вопице, Стјуарт је наставио рад у Србији.²⁸

Ајнстин је 21. децембра послао свог секретара да набави Озборну, Фоксу и Шеленсу неопходне дозволе и карте за даље путовање. Увече су се укрцали у воз за Лом Паланку, где су прешли на брод до Оршаве, прве аустријске луке.²⁹ Од Оршаве су возом продужили до Будимпеште и Беча. За разлику од Фокса и Шеленса који су разматрали да се врате у Србију и помогну Едварду Стјуарту у хуманитарним напорима, Озборн је 1. јануара отпловио из Бордоа у Америку.

По повратку у Лондон, Ричард Шеленс је сведочио о паници српског становништва у Скопљу због бугарске наредбе да напусте земљу уколико ту не живе дуже од две године. Он је изјавио да се наредба односила на све, чак и на старе, болесне, рањене, децу и труднице, и то је назвао последњим чином систематске дискриминације и прогона српског становништва. То је усред зиме, по путевима у застрашујућем стању, и без снабдевања храном, значило сигурну смрт.³⁰ Шеленс је сматрао да је Амерички Црвени крст спреман да помогне становништву Македоније да добију на располагање новац, кукуруз и пшеницу који се налазе у складиштима у Румунији. „Али, Бугари нас не желе, јер хуманитарни радници превише виде и чују. Њихов изговор био је да ће рад ометати војне операције. Међутим, ова тврдња не стоји јер су заправо желели да амерички лекари и санитетски стручњаци остану, будући да краљ Фердинанд има савршену мономанију када су у питању пошести и епидемије.”³¹ Шеленс је даље навео да бугарски официри распламсавају мржњу између Срба и Бугара. Српских избеглица је у Скопљу било између две и три хиљаде. Бугари су прво затворили српске свештенике, реквирирали храну и гориво, а онда су улазили у куће и пљачкали.

Шеленс је дао новинарима на увид преписку Едварда Стјуарта и бугарских власти о потреби за хуманитарном акцијом у окупираном подручју. У писму од 28. децембра Стјуарт је апеловао на бугарске власти да дозволе расподелу хуманитарне помоћи. Мали број волонтера АЦК су

²⁷ U. Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija*, Beograd 1994, 66–67.

²⁸ Б. Вучетић, „*Serbia Surrenders Only to God*” *Амерички Црвени крст и Србија, 1916–1919. године*, у: Срби, крај рата и стварање Југославије, САНУ, Београд (у штампи).

²⁹ *Diary*, 20 December, 245.

³⁰ *Bulgars Sweep Out Natives of All Serbian Macedonia*, Evening Star (Washington, 18 February 1916) 14.

³¹ *Ibidem*.

чинили брачни пар Стјуарт, Чарлс Фокс, Џералд Лафлин и Ричард Шеленс. Генерал Константин Жостов, начелник генералштаба бугарске војске, изразио је захвалност Америчком Црвеном крсту, али је апел одбио из војних разлога. Предложио је Стјуарту да залихе преда Црвеном крсту Бугарске, на шта је Стјуарт одговорио предлогом да Генералштаб дозволи формирање дистрибутивног центра у Нишу, где би искључиво америчко особље имало контролу над расподелом намирница. Пуковник Иван Бацаров, начелник војног санитета бугарске војске, обавестио је Стјуарта да чак ни бугарским грађанима није дозвољено да путују новим областима, те да не би било zgodно да се представнику Америчког Црвеног крста дозволи да тамо лично расподељује помоћ. Стога је Стјуарту предложено да расподелу препусти локалним војним или цивилним властима или бугарском Црвеном крсту.³²

Стенли Харт Озборн је на неколико места у свом *Дневнику* писао о Шеленсовој наклоности према Србима и његовом жестоком реаговању на поступке бугарских окупационих власти. Према листу *Бостон глоуб*, Озборн је имао само речи хвале за бугарске власти које су у сваком смислу сарађивале с члановима америчке мисије.³³ Убрзо је Шеленс морао ублажити оптужбе на рачун Бугара. Изјавио је *Њујорк Тајмсу* како су бугарске власти одбиле да дозволе наставак америчког хуманитарног рада у Македонији, али да он није имао намеру да их на основу тога оптужује за злочине. Штавише, није могао лично да сведочи о бугарској свирепости или окрутном понашању. Напоследку је ипак подвукао да осуђује варваризам бугарске политике према немоћном и бедном народу.³⁴

Овај документ се чува у Националном архиву у Вашингтону, као прилог Ајнстиновом писму упућеном државном секретару Роберту Лансингу. Потписници извештаја су два члана Санитарне комисије, Стенли Харт Озборн и Чарлс Фокс, и припадник Српског потпорног фонда, Ричард Шеленс. Реч је о младим људима, Озборн и Фокс су били двадесеттворогодишњаци, а Шеленс двадесетосмогодишњак. Озборн и Фокс су се налазили су Скопљу од 13. октобра до 18. децембра 1915, док је Шеленс радио у скопској болници леди Пеџет око три месеца. У свом извештају су указали да би могло доћи до хуманитарне катастрофе изазване бугарском окупацијом и на потребу пружања активне хуманитарне помоћи цивилном становништву. Документ је вероватно

³² *Ibidem.*

³³ *Red Cross Man Lauds Bulgars*, The Boston Globe (15 January 1916) 2.

³⁴ *Schellens Makes Denial*, The New York Times (26 February 1916) 3.

поспешно одлуку Америчког Црвеног крста да настави своју мисију у Србији за време Првог светског рата. Занимљиво је само што потписници овог извештаја у својим јавним наступима нису критиковали бугарске окупационе власти, већ су истицали добру сарадњу с њима. Ова чињеница не изненађује, јер по званичној политици неутралности коју су водиле Сједињене Америчке Државе њени хуманитарни радници нису смели да се опредељују за зарађене стране.

The Honorable
The Secretary of State, Washington

Sir,

With further reference to my telegraphic dispatch No14 of December 22, I have the honor to transmit for your information the copy of a brief report on conditions in Serbia and Macedonia drawn up at my request by Dr. Stanley H. Osborn, Mr. Charles E. Fox and Mr. Richard Schellens all of whom have until now been engaged in Serbian relief work. The pitiable conditions of the country and the utter misery of great numbers of the population have been described to me as sad beyond words, and these reports are confirmed to me by Doctors Plotz and Baehr who have also, lately come from Serbia, where they have been in connection with their typhus work.

To what extent this misery is avoidable I could not venture to say without a greater knowledge of the facts than it is possible to obtain here. In a purely friendly and informal way I have called attention at the Foreign Office to the unfavorable comment likely to be aroused by such measures of expulsion in Mid Winter as are described in the enclosure under section 3. But I fear that the General Headquarters who now practically govern the country from their isolation in the field will pay little heed to suggestions however friendly intended.

In the event of relief on a considerable scale being considered, the question will have to be simultaneously approached at Berlin, Vienna, and here. I venture, however, to hope that the Queen of Bulgaria whose great kindness of heart makes her at all times desirous of seeing acts of humanity carried out, will enlist her influence to assist in obtaining for our missions the necessary facilities to carry out their good work.

I will beg you to be good enough to bring to the notice of the Red Cross, that Mr. Schellens whose name figures above and who although a native born American, was in Serbia with the British Red Cross, is willing to return there as a volunteer. He can be reached through our Embassy in London.

I have the honor to be, Sir,

Your obedient servant,
Lewis Einstein³⁵

Distress in Serbia and Macedonia. December 1915.³⁶

The distress among the civilians in Serbia and Macedonia resulting from the occupation of all Serbian territory by German, Austrian and Bulgarian troops is due to a number of causes, the most important being the following:

1. The interruption of railway communications with Salonica. Up to the time of the Bulgarian occupation of Macedonia, this was the only way of getting stores into Serbia. The Serbian Government had relied on it exclusively not only for military supplies, but also for the revictualling of the civilian population. Enormous quantities of flour, for instance, had been brought in by it during the winter and spring of the present year.

2. The enormous difficulties of transportation from Bulgaria into Serbia. Having traversed one of the most important lines of supply, Kumanovo – Kustendil, we can vouch for the extremely bad state of the roads, and the difficulty of transportation by ox-carts. Each cart can carry only a small load. The consequence of this is that the Bulgarian authorities have been obliged to rely for the provisioning of their armies in Macedonia on the stacks of foodstuffs they found there on their arrival. Everything has been requisitioned. In Skoplje (Uskub) it is almost impossible to buy even maize flour.

Even so, the Bulgarian soldiers in Macedonia are half-starved, and, if the soldiers have to go hungry, it can be imagined how difficult it is for civilians to get food. Unless railway communications between Bulgaria and Macedonia, or between Austria and Macedonia through Nish and Belgrade, are soon restored, there is every likelihood of a very severe famine.

³⁵ *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Serbia and to Political Relations Between the United States and Serbia 1910–29*, National Archives and Records Administration, Washington (даље: *Records of the Department of State*) 872.48/29, No.31, L. Einstein – R. Lansing, Sofia, December 1915, received February 4, 1916.

³⁶ *Ibidem*, S. H. Osborn, R. Schellens, C. Fox, *Distress in Serbia and Macedonia*, December 1915.

3. The refugee problem. Thousands of refugees, principally women and children, left their homes in the North of Serbia during the Austro-German invasion, and came to Nish and Skoplje, with as many of their personal belongings as they could conveniently carry. When the Bulgarians came in from the West, these refugees drifted to Prizrend, Pristina and Mitrovitza, those from Nish going mostly on foot via Korshumlia and Procuplje, and those from Skoplje by rail to Ferizovich and thence to Prizrend. A great many escaped to Albania and Montenegro. Those who could go no further are now attempting to get back to their homes. Those who left Skoplje found on their return that their houses had been broken into and rifled by the Turks. A great many reported that they had been robbed on the road of all valuables by Albanians, Turks, and even Bulgarian soldiers.

The pitiable condition of these refugees cannot be exaggerated. Possessing nothing but the clothes in which they stand, without friends, in what is now a hostile country to them, their state is an extremely wretched one. Among these refugees are a great many people of good position and wealth; wives of officers and government officials, and even of ministers. The Bulgarian officials in Skoplje, we regret to say, far from attempting to help them, are doing everything in their power to persecute them, and to drive them to acts of desperation and despair. An order was recently promulgated compelling every Serbian subject who had come to Macedonia during last three years, i.e. since November 1912, to leave Macedonia for Old Serbia. The only exceptions allowed were those who were ill in bed, and could not walk, otherwise the order was inclusive and absolute. Those who should refuse to comply would be shot. It can easily be imagined what this order meant to old women, small children, women with child, wounded soldiers, who, without money or sufficient clothes, would be obliged to return to homes very existence of which was in doubt, in the middle of the Serbian winter. Certain distances would have to be traversed on foot, notably the gap in the railroad between Vladichka Han and Leskovatz.

We can personally vouch for the fact that the state of mind of the Serbians in Skoplje, when we left, on December 19th, was a most pitiable one. There were refugees there both from Shabatz and Semendria. Both of these towns are in ruins. They came to us to ask what they were to do, but unfortunately we could give them no advice.

4. The depreciation of the Serbian currency. In Uskub the 10 dinar note was worth 3.50 Levas when we left. The consequences of this arbitrary measure of oppression need not be dwelt upon here. In concluding this report we should like to point out that unless energetic measures for relief are taken soon, thousands of innocent women and children will perish of starvation,

exposure and disease. To us, who have seen the conditions in Macedonia, there can be no doubt on this point. Typhus has not yet broken out, but, given the predisposing conditions, which are present in a more marked degree than even last winter, its breaking out seems practically certain. Energetic measures should be taken at once to prevent a calamity.

(The conditions are to me not as critical as the winter of 1914–15, regarding the typhus question S.H.O.)

Suggestions for relief.

As soon as the railway line Sofia-Pirot-Nish is open, a distributing depot should be established at Nish, and other distributing stations should be organised at other centres as soon as possible. Nish would be the base, and the head offices and magazines would be located there. The supplies most needed would be flour, sugar, blankets, and boots. Refugee clothing should also be supplied. Money allowance on a fixed scale should be given for the purchase principally of wood and coal. Some arrangements should be made for the payment of rent of such families as have no permanent homes. Quinine should be distributed gratis for the prevention of malaria, one of the scourges of the country, which occurs every summer, chronic cases continuing through the cold months.

By far the most satisfactory way of distributing food would be the soup-kitchen system, as employed in Belgium, and also in Belgrade. Meat is plentiful and fairly cheap. This could be done in the larger towns. In the smaller towns local committees of Bulgarian or Serbian citizens could be organized for the distribution of flour, clothes and money.

(signed) Stanley H. Osborne M.D.

American Red Cross Sanitary Commission.

Richard Schellens

Serbian Relief Fund.

Charles E. Fox

American Red Cross Sanitary Commission.

Уважени

Државни секретару, у Вашингтону

Господине,

Уз даље упућивање на моју телеграфску депешу бр. 14 од 22. децембра, имам част да Вам доставим копију кратког извештаја о условима у Србији и Македонији који су сачинили др Стенли Х. Озборн³⁷, г. Чарлс Е. Фокс³⁸ и г. Ричард Шеленс³⁹, који су се до сад бавили хуманитарним радом у Србији. Очајни услови у земљи и крајња беда великог броја становника су ми описани као неизрециво тужни, а ове извештаје су потврдили доктори Плоц⁴⁰ и Бер⁴¹ који су такође недавно дошли из Србије, где су боравили због свог истраживања тифуса.

Без већег познавања чињеница до којих се овде може доћи, не бих се усудио да кажем до ког степена би се могла избећи ова несрећа. На чисто пријатељски и неформалан начин скренуо сам пажњу Форин Офису на неповољан коментар који ће вероватно бити изазван мерама протеривања усред зиме које су описане у прилогу у одељку 3. Али бојим се да се Генералштаб, који од изолације на терену сада практично управља земљом, неће обазирати на предлоге ма колико били пријатељски усмерени.

Ако би се разматрало пружање хуманитарне помоћи у значајној размери, томе би се морало приступити истовремено у Берлину, Бечу и овде. Међутим, усуђујем се да се надам да ће бугарска краљица, чије велико срце увек тежи да се спроведу хумана дела, употребити свој утицај како би помогла да наше мисије добију неопходне олакшице за спровођење њиховог племенитог посла.⁴²

Замолио бих Вас да будете добри да упознате Црвени крст да г. Шеленс чије се име помиње изнад, и који је, мада рођени Американац, био са Британским Црвеним крстом у Србији, жели да се као добровољац тамо врати. Њега можете наћи преко наше амбасаде у Лондону.

Имам част да будем Господине,

Ваш покорни службеник,

Луис Ајнстин

³⁷ Вид. напомену 3.

³⁸ Вид. напомену 4.

³⁹ Вид. напомену 20.

⁴⁰ Вид. напомену 8.

⁴¹ Вид. напомену 9.

⁴² Бугарска царица Елеонора Каролина Гаспарина Луиза (1860–1917), супруга цара Фердинанда, била је позната по свом хуманитарном раду током балканских ратова и Првог светског рата.

Патња у Србији и Македонији Децембар 1915.

Патња цивила у Србији и Македонији услед тога што су немачке, аустријске и бугарске трупе окупирале читаву територију Србије настаје због низа узрока, од којих су најважнији следећи:

1. Прекид железничких комуникација са Солуном. Све до бугарске окупације Македоније, то је био једини пут за доставу залиха у Србију. Српска влада се ослањала искључиво на тај пут, и то не само ради војних потрепштина, већ зарад снабдевања цивилног становништва храном. Рецимо, током зиме и пролећа ове године туда су допремљене велике количине брашна.

2. Озбиљне тешкоће при транспорту из Бугарске у Србију. Након што смо прешли једну од најважнијих линија снабдевања, Куманово–Ћустендил, можемо да посведочимо да су путеви у веома лошем стању путева те да је и транспорт воловским колима проблематичан. Свака запрега може да превози само мали терет. Због овога су бугарске власти за снабдевање својих армија у Македонији морале да се ослоне на складишта намирница која су нашли кад су дошли. Реквирено је све. У Скопљу (Ускуб)⁴³ скоро да није могуће купити чак ни кукурузно брашно.

Упркос томе, бугарски војници у Македонији су изгладнели, а ако војници морају да буду гладни, може се само замислити колико је цивилима тешко да дођу до хране. Уколико ускоро не буду оспособљене железничке везе између Бугарске и Македоније, или између Аустрије и Македоније преко Ниша и Београда, врло је вероватно да ће завладати озбиљна глад.

3. Проблем избеглица. Хиљаде избеглица, углавном жена и деце, напустиле су своје домове на северу Србије током аустро-немачке инвазије, и дошле у Ниш и Скопље само с личним стварима које су могле лако понети. Када су Бугари стигли са запада, ове избеглице су одлутале у Призрен, Приштину и Митровицу, оне из Ниша су углавном ишле пешке преко Куршумлије и Прокупља, а оне из Скопља железницом до Феризовића, па одатле у Призрен. Велики број је побегао у Албанију и Црну Гору. Они који нису могли да иду даље, сада покушавају да се врате

⁴³ Стенли Озборн користи називе Скопље (Skoplje) и Ускуб (Uskub) у оба облика, док Урошевац углавном наводи као Феризовић (Ferizovich). Имена других градова у Србији је углавном покушавао да транскрибује на енглески језик, на пример: Шабатц (Shabatatz), Лесковац (Leskovatz), Ниш (Nish) Куршумлија (Korshumlia), Прокупље (Procuplje) и др.

својим кућама. Они који су напустили Скопље, након повратка су открили да су им Турци провалили у куће и опљачкали их. Многи су пријавили да су им на путу Албанци, Турци, па чак и бугарски војници опљачкали драгоцености.

Стање ових избеглица је очајно у толикој мери, да га је немогуће преувеличати. Њихов положај је крајње бедан, немају ништа осим одеће на себи, немају пријатеље, и у непријатељској су земљи. Међу избеглицама је велики број утицајних и богатих људи; жена официра и владиних званичника, па чак и министара. Са жаљењем тврдимо да су бугарски званичници у Скопљу далеко од покушаја да им помогну, већ чине све што је у њиховој моћи да их прогањају и наводе на дела очаја и безнађа. Недавно је објављена наредба којом се сваком поданику Србије који је дошао у Македонију током последње три године, тј. од новембра 1912, налаже да је напусти и оде у Стару Србију. Једино су изузети болесници који су везани за кревет, иначе је наредба апсолутна и обавезујућа за све. Они који одбију да се повинују, биће стрељани. Лако је замислити шта је ова наредба представљала за старице, малу децу, труднице и рањене војнике, који су усред српске зиме морали да се без новца и довољно одеће врате својим кућама, чије је постојање под знаком питања. Неке деонице би се морале прећи пешке, посебно део између Владичиног Хана и Лесковца, где је прекинута пруга.

Можемо лично да потврдимо чињеницу да су 19. децембра, када смо одлазили, Срби у Скопљу били у најжалоснијем менталном стању. Тамо се налазе избеглице из Шапца и Смедерева. Оба ова града су у рушевинама. Дошли су да нас питају шта да раде, али нажалост нисмо им могли дати никакав савет.

4. Обезвређење српске валуте. Када смо одлазили, у Ускубу је новчаница од 10 динара вредела 3,50 лева. Овде се не треба посебно задржавати на последицама ове самоволне мере угњетавања. Завршавајући овај извештај хтели бисмо да истакнемо како ће, уколико се ускоро не предузму енергичне потпорне мере, хиљаде невиних жена и деца страдати од глади, изложености зими и болести. Ми, који смо видели стање у Македонији, у то не сумњамо. Тифус још није букнуо, али узимајући у обзир предуслове којих је више него прошле зиме, делује извесно да ће се то догодити. Енергичне мере се морају предузети одмах како би се спречила катастрофа.

(Што се тиче тифуса, за мене услови нису тако критични као у зиму 1914–15, С. Х. О.)

Предлози за помоћ.

Чим се отвори железничка линија Софија – Пирот – Ниш, требало би успоставити складиште за дистрибуцију у Нишу, а друге дистрибутивне станице би требало што пре организовати у осталим центрима. Ниш би био база, и тамо би били смештени штаб и складишта. Најпотребније су залихе брашна, шећера, ћебади и чизама. Такође, треба набавити одећу за избеглице. Одређени новац би требало дати првенствено за куповину дрва и угља. Ваљало би направити неке аранжмане за плаћање станарине породицама које немају стално боравиште. Кинин за превенцију маларије треба делити бесплатно. Та болест која се јавља сваког лета, је пошаст у овој земљи, док се хронични случајеви настављају и у хладним месецима.

Најбољи начин расподеле хране је преко система бесплатних мензи, као што је учињено у Белгији и у Београду. Меса има много и прилично је јефтино. Ово би се могло урадити у већим градовима. У мањим градовима се могу организовати локални комитети бугарских и српских грађана, ради расподеле брашна, одеће и новца.

(потписан) Стенли Харт Озборн, доктор медицине
Санитарна комисија Америчког Црвеног крста

Ричард Шеленс
Српски потпорни фонд

Чарлс Е. Фокс
Санитарна комисија Америчког Црвеног крста

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

MSS 097, Item 056, Stanley H. Osborn, A Diary of the American Red Cross Sanitary Commission to Serbia 1915–16, Special Collections, University of Delaware Library, Newark, Delaware.

Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Serbia and to Political Relations Between the United States and Serbia 1910–29, National Archives and Records Administration, Washington.

Извори – Primary Sources

Baltimorean Caught by Bulgars in Nish, The Evening Sun (6 November 1915) 12.

Bicknell E. P., *Recent Help for Serbians and Albanians*, The American Red Cross magazine, v. 11 (1916) 115.

Bulgars Sweep Out Natives of All Serbian Macedonia, Evening Star (Washington, 18 February 1916) 14.

Dr. C. E. Fox Safe in Serbia, The Baltimore Sun (20 December 1915)

Eleventh Annual Report of the American National Red Cross for the Year 1915, United States Congressional Serial Set, Volume 7099, U. S. Government Printing Office, 1916, 29.

Goes to Aid Serbia in Typhus Scourge, The Evening Sun (Baltimore, Maryland, 7 May 1915) 16.

Held in Serbia, Charles E. Fox, Of This City, Writes of Suffering Among People, The Evening Sun 3 (February 1916) 16.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1915, Supplement, The World War, United States Government Printing Office, Washington 1928.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1916, Supplement, The World War, United States Government Printing Office, Washington 1929.

Red Cross Man Lauds Bulgars, The Boston Globe (15 January 1916) 2.

Schellens Makes Denial, The New York Times (26 February 1916) 3.

Serbians to Suffer More Than Belgians. Inaccessible to Relief, Says Dr Stuart of Boston, The Boston Globe (20 December 1915) 4.

Литература – Secondary Works

Cvetkovski V., *The British Military Hospitals in Macedonia during the First World War*, Contributions, Sec. of Med. Sci., XXXVII 1, 2016.

Ostojić-Fejić U., *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914–1918*, Beograd 1994.

Vučetić B., *Warm Neutrality: Some Aspects of American Humanitarian Work in Serbia 1914–1916*, u: Al fronte. La Grande Guerra fra interventissimo, cronaca e soccorso, Ed. A. Carteny, G. Motta, A. Vagnini, Collana Storia d' Europa, Roma 2018, 101–122.

Вучетић Б., *Стенли Харт Озборн, амерички лекар у Србији 1915 године*, Глас CDXXVIII САНУ. Одељење историјских наука 18 (2018) 461–475. [Vučetić B., *Stenli Hart Osborn, američki lekar u Srbiji 1915 godine*, Glas CDXXVIII SANU. Odeljenje istorijskih nauka 18 (2018) 461–475]

Митровић А., *Србија у Првом светском рату*, Београд 2015. [Mitrović A., *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd 2015]

Bijana Vučetić

**REPORT OF MEMBERS OF THE SANITARY COMMISSION
OF THE AMERICAN RED CROSS ABOUT THE SITUATION
IN SERBIA AND MACEDONIA IN DECEMBER 1915**

Summary

The report of members of the Sanitary Commission of the American Red Cross about the situation in Serbia and Macedonia in December 1915 was prepared on the request of Lewis Einstein, chargé d'affaires of the American Embassy in Sofia. It is kept in the National Archives in Washington, as an annex to Einstein's letter sent to State Secretary Robert Lansing. Stanley Hart Osborn and Charles Folks, members of the Sanitary Commission, signed the report, as well as Richard Schelens, a member of the Serbian Relief Fund. Those were young people – Osborn and Folks were twenty three, and Schelens twenty eight. In the report, they highlighted the humanitarian disaster caused by the Bulgarian occupation and the need to provide active humanitarian assistance to the civilian population. The report probably contributed to the decision of the American Red Cross to continue with its mission in Serbia during the First World War. The only interesting fact is that the signees did not criticise in their public appearances the Bulgarian occupation authorities, but emphasised their good cooperation with them. This should come as no surprise as American humanitarians were not allowed to take sides with the warring parties in accordance with the official policy of neutrality pursued by the United States of America.

Чланак примљен: 29. 05. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 17. 07. 2020.

Божица Б. МЛАДЕНОВИЋ

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју
Ниш

ПЕСМА ЧЕТНИЧКОГ ВОЈВОДЕ КОСТЕ ВОЈИНОВИЋА КОСОВЦА

Анстракт: У раду је објављена и анализирана песма Косте Војиновића Косовца. На основу одломака из дневника четничког војводе Косте Војиновића Косовца приказани су време и услови у којима је песма настала, као и личност аутора.

Кључне речи: извештај, Милинко В. Влаховић, Тошко В. Влаховић, Лебане, Топлички устанак, 1917.

Abstract: The poem of Kosta Vojinović Kosovac is published and analysed in the paper. Based on excerpts from the diary of Chetnik Duke Kosta Vojinović Kosovac, the time and conditions in which the poem was created and the author's personality are presented.

Keywords: Kosta Vojinović Kosovac, Serbian resistance movement, Great War, 1917, poem, grandfather, child.

Поред тога што је био велики патриота, борац и командант Ибарско-копаоничког одреда, Коста Војиновић имао је и књижевног дара. Још у гимназијским данима забележио је своје прве стихове. Ипак Коста Војиновић Косовац у историји је првенствено познат као организатор четовања у окупираној Краљевини Србији за време Великог рата и један од предводника Топличког устанка.¹ Личност и дело војводе Косовца

¹ Коста Војиновић (Смедерево 1891 – Гргуре 1917) школовао се у Београду и Бечу, где је завршио Трговачку академију. Војни рок одслужио је у Београду. Учествовао је у Првом балканском рату и у Великом рату. Добио је чин потпоручника за ратне заслуге у Великом рату. Рањен је у бици на Косову пољу 1915. и није се повлачио са српском војском, већ је остао код оца у Косовској Митровици. Започео је стварање организације покрета отпора. У Лепосавићу, јула 1916. године, окупио је групу бораца, који су чинили језгро будућег одреда. У устанку је био командант Ибарско-копаоничког одреда.

одавно су заинтересовали истраживаче историје и публицисте.² И када је организовао покрет отпора у окупираној Србији, за време устанка и у наставку герилске акције, када је предводио борбено крило српског покрета отпора, он је у бележницама записао стихове неколико песама које је певао. Понекад их је рецитовао у одабраном друштву.³

Млади четнички војвода остао је упамћен у народу као добар човек и велики јунак. На основу разговора с учесницима и савременицима Топличког устанка, закључујемо да се у Топлици и на Копаонику о њему створила блистава слика као о изузетном младићу.⁴ Говорили су да га метак није хтео, да је био строг али праведан, добар говорник и организатор. На окупљањима, на даницима и ноћиштима, углавном у кућама виђенијих људи, увек се прво певала српска химна, па је Војиновић држао говор и потом се до дуго у ноћ разговарало о тренутној ситуацији. Понекад су се окупљања претварала у игранке. Свирао је неки четник из Левића, који је имао велику свиралу. Присутни су се хватали у коло. Играо је и Војиновић, често је био коловођа. Савременици устанка описали су га: „Војиновић је био и оштар и душеван и жалан.”⁵ „Коста Војиновић је био бујан, млад човек, а зна се да млади људи не размишљају, него слушају срце.”⁶

Коста Војиновић припадао је ратничкој, односно ујединитељској генерацији Срба.⁷ Доминантно обележје ове генерације били су ратови. Готово шест година ови људи провели су у рововима. Припадници генерације из грађанског слоја били су различитог порекла, али сличног образовања. Школовани су или дошколовани у иностранству, углавном на западу. Нит која је повезивала припаднике ратничке генерације био је рад на националном питању, односно спровођење националне идеје у дело.⁸ Почетком двадесетог века у Краљевини Србији стасавали су

² Детаљније у: Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987; Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд 1971; Јован Дерок, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918*, Београд 1940; *Казивања о Топличком устанку*, приредила Божица Младеновић, Нови Сад 1995.

³ Тошко Влаховић, четнички војвода и командант Крајинског одреда, забележио је у свом дневнику да су у селу Коњарнику 17. фебруара 1917. године: „[...] вече пријатно провели и остали сједећи до испред зоре до кретања; нарочито смо се много смејали господину Војиновићу кад је своје пјесме читао.” (Т. Влаховић, *Уточишта ни код кога. Дневник из 1917. године*, прир. Б. Младеновић, Нови Сад 2018, 27.)

⁴ *Топлички устанак у усменом народном стваралаштву*, прир. Б. Младеновић, Нови Сад 1995.

⁵ *Казивања*, Бошко Јовановић из Горњег Левића, 18.

⁶ *Исто*, Душан Ристић из Горње Трнавe, 42.

⁷ Милић Ј. Милићевић, *Генерација 1903–1912*, Српске политичке генерације (1788–1918), Историјски институт САНУ, Београд 1998, 113–121.

⁸ *Исто*.

младићи који су у великом броју изгубили животе у рату 1914–1918, борећи се за очување независности и слободе као врхунског идеала, за који су веровали да вреди погинути. Испуњавало их је родољубље и показивали су спремност да се боре за „општу ствар”, у потпуном складу са својим европским образовањем.⁹

Коста Војиновић припадао је грађанском слоју тадашњег српског друштва и био је његов прави представник.¹⁰ Његови родитељи били су Софија, из познате београдске породице Грујић, и Јован Војиновић. Брачни пар је поред Косте имао и ћерку Зорку. Софија Војиновић преминула је млада, па се њен супруг поново оженио Мариолом Поповић. У другом браку добио је четворо деце – три сина: Драгољуба, Димитрија и Илију и ћерку Наталију. Коста Војиновић је већи део детињства и дечаштво провео код ујака Панте Грујића,¹¹ који га је ишколовао. Док је био у шестом разреду гимназије у Београду, запазио га је Петровић, представник бечке превозничке фирме Шенкер, и препоручио бечкој шпедитерској фирми. Поред препоруке, која је прихваћена, успео је да издејствује и да му плаћају школарину у аустроугарској престоници. Војиновић је у Бечу завршио Трговачку академију.

Као дипломирани трговац враћа у се Краљевину Србију, у Врање, где је тада његов отац био са службом. У Врању је са својим пријатељем и зетом Душаном Калчићем из угледне и богате врањанске породице¹² отворио посредничко-превозничко предузеће. Приликом оснивања предузећа, Калчић је уложио новац, а Војиновић школску спрему и везу с фирмом Шенкер. Врање је тада било погранично место, али и полазна станица српских четника ка Старој Србији, тада делу Османске империје. Од тада датирају Војиновићеве везе с четницима,¹³ за које се не може

⁹ А. Митровић, *нав. дело*, 116.

¹⁰ Андреј Митровић је написао: „Овај слој се уобичајеним речником може назвати средњим, али уз напомену да су његови представници живели од своје школске спреме, од диплома, дакле не од капитала и уопште привредне делатности. Сачињавале су га службеничке породице које су култивисаним начином живота спајале европску цивилизацију и балканско наслеђе и наизглед материјално доста добро стајале, мада су у ствари живе од плата. Одлучујући у тим породицама били су очеви, односно мужеви, а они су били чиновници, војне старешине и, понекад, делатници у култури.” (А. Митровић, *нав. дело*, 115–116.)

¹¹ Панта Грујић, истакнути српски официр. У Великом рату био је командант Моравске дивизије. У рату је добио чин генерала.

¹² Костина сестра Зорка била је удата за Душана Калчића.

¹³ Српска четничка акција отпочела је 1897. старањем тадашњег председника владе Ђорђа Симића, услед очекиваног избијања устанка широких размера у Османском царству. Српске власти од 1898. до 1901. нису усмеравале њихово деловање у Османској

поуздано рећи какве су биле у суштини. Може се само претпоставити да је Коста Војиновић, радећи као превозник, повремено обавио и неки поверљив задатак у Османском царству. То је радио из убеђења да чини добро дело за отаџбину, јер је имао изражено осећање дужности према домовини и бринуо за очување независности државе, коју је с друге стране константно угрожавала суседна Аустроугарска монархија. Андреј Митровић је приметио да је такво „пословање” у то време на Балкану било нормално, односно да се није косило с привредном делатношћу него је допуњавало.¹⁴

Војиновић је 1911–1912. одслужио војни рок у Седмом кадровском пуку у Београду. Непосредно пошто је завршио војничке дане почео је Први балкански рат. Био је учесник ратних операција и стигао је са својом јединицом до Битоља. По демобилизацији продужио је заједнички посао с Калчићем. Фирма је добро радила, те су се преселили у Ђевђелију и отворили представништва у Солуну, Скопљу и Косовској Митровици.¹⁵

На почетку Великог рата Војиновић се налазио у саставу Јадарског четничког одреда под командом Војина Поповића – војводе Вука. Борио се на Дрини, у Мачви, на Ади Циганлији, а једна његова разгледница сведочи да је био у Земуну кад је српска војска накратко заузела овај град

империји нити утицале на хијерархију у оквиру чета. Кријући се иза представника „приватне иницијативе”, шеф Просветно-политичког одељења Светислав Симић је 1903. на закулисни начин иницирао стварање Српске четничке организације, која је под својим ауторитетом окупила све српске чете. Покушај представника „приватне иницијативе” да стварно управља четничком акцијом мимо Министарства иностраних дела, довео је већ у лето 1904. до обрачуна државе с члановима одбора четничке организације у Србији и пребацивања четничких послова у надлежност српске дипломатске мреже у Османском царству и Врањског окружног начелства. Министарство иностраних дела је јула 1905. године приступило реформи четничког рада, када је створена нова одборска мрежа и Српска четничка организација добила нову структуру и статут. Нова реформа Српске четничке организације спроведена је у лето 1907, када је МИД прекинуо с праксом да води четничку акцију преко мреже четничких одбора. Од тада па до престанка четничке акције Министарство иностраних дела акцију је изводило преко скопског конзулата и Извршног одбора у Врању, који је задржан, али у облику неформалног одељења. Од 1904/1905. српске и комитске (бугарске) чете водиле су међусобну борбу за прикључивање егзархијских, односно патријаршијских села својим организацијама. Четницима и комитама примарни циљ био је уништавање супарничких чета и њихово истискивање с простора које су сматрали да у Османском царству треба да наследе Србија или Бугарска. Биланс четничко-комитских борби показује да комите 1904–1908. нису оствариле нити једну значајну победу над српским четама, већ су трпеле поразе. Циљ српских чета с обе обале Вардара био је организационо спајање села у четничкој организацији на Вардару (У. Шешум, *Српска четничка акција (1897–1908)*, Нови Сад 2019, 369–372).

¹⁴ А. Митровић, *нав. дело*, 117.

¹⁵ *Исто*.

у септембру 1914. године.¹⁶ Бранио је Београд почетком октобра 1915, а за показану храброст добио је чин потпоручника. Постоје подаци да му је била поверена команда над једном добровољачком четом. Учествовао је и у борбама на Власини 1915. године.¹⁷

У јесен 1915. српска војска пружила је јак отпор трупамa Централних сила. Ипак, крајњи исход офанзиве било је повлачење српске војске преко Албаније и Црне Горе. Краљевина Србија окупирана је и подељена на окупационе зоне: аустроугарски Војно-генерални гувернман и бугарске Војноинспекцијске области Морава и Македонија.

За време окупације Војиновић се налазио у Косовској Митровици. Био је „контузован и мало рањен у ногу”.¹⁸ Склонио се у кућу свога оца који је до почетка окупације био председник општине у том граду. Аустроугарске војне власти, у чије је окупационо подручје ушла Косовска Митровица, узеле су млађег Војиновића да буде лиферант. Издале су му личне исправе на име Коста Војиновић, трговац из Митровице, и дале му дозволу да слободно путује ради набавке меса и дрва за потребе војске у Косовскомитровачком и Крушевачком округу Војно-генералног гувернмана.¹⁹ Коста Војиновић је, углавном јашући на коњу, путовао да би плаћао набавке за војску, обилазио је села и тако успостављао везе са становништвом.

За Косту Војиновића дужност војног лиферанта била је само маска. Он је путовао ради набављања хране и огрева за аустроугарске трупе, а у ствари је користио прилику да своје сународнике подсети како морају бити спремни да нешто учине за ослобођење Србије. Стога их је обавезао да чувају оружје и буду јединствени и солидарни. Задатак који је поставио себи био је да подржи постојеће наде у скоро ослобођење, да повеже људе и створи организацију отпора. У дневнику је записао: „Успео сам да убедим српски народ да Србија није пропала и да ће она ипак постојати и убудуће много већа, као и да сви треба оружје пажљиво да чувају, јер ће нам доцније бити од велике потребе. Позивао сам на тајна места виђеније људе [...] Скупљао сам српске војнике и објашњавао сам им какве дужности требају имати као српски војници.”²⁰

¹⁶ Карта је упућена Кости Калчићу у Врање, носи ознаку Војиновићевом руком „Војнапошта” и жиг „Београд 31. 8. 1914.” (дакле 13. септембар 1914), а садржај гласи: „Вас и Ваше срдечно поздравља Ваш Коста” (фотокопија добијена од Драгиње Петровић, сестричине Косте Војиновића).

¹⁷ А. Митровић, *нав.дело*, 117.

¹⁸ М. Перовић, *Топлички устанак 1917. године*, 84.

¹⁹ Kriegsarchiv-Wien, Оп. Abt. Nr. 40.182/I, V, Баден 24. април 1917.

²⁰ *Жив се не предајем!!! Дневник Косте Војиновића Косовца од 1916. до 1917. године* (у даљем тексту: *Жив се не предајем!!!*), прир. Б. Младеновић, треће измењено и допуњено издање, Ниш 2018, 52.

У лето 1916. Царско-краљевској служби безбедности постао је сумњив њихов војни лиферант. На основу расположивих историјских извора врло је тешко одредити када је Војиновић отишао у планину. На опасност га је упозорио неки официр Царско-краљевске војске словенског порекла. Може се претпостављати када се то догодило – између прве половине јула и септембра 1916. године – а коначно се одметнуо од окупационе власти средином јула. Ову тврдњу поткрепљујемо чињеницом да је Ибарско-копаонички одред за празник Светог Илије имао своју заставу.²¹

Војиновић је и за време гериле и у устанку покушавао да помогне људима и да их охрабри у тешком времену окупације. Желео је да људи бар за једно вече осете чари слободе па је организовао дружења. Остало је у народној традицији сећање да се тада рецитовало, певало, играло. Клицало се у славу краља Петра и нове слободне Краљевине Србије. Сачувала се прича да се понекад изводила драма Косте Војиновића. Као што је Перовић нагласио, сачуване су све војводине белешке – песме, дневници, наредбе потчињеним четовођама.²² У штапској архиви Ибарско-копаоничког одреда није сачувана драма коју је наводно командант одреда написао. Да ли је Војиновић заиста написао драму или је прича настала касније као плод маште неких људи? Шта су рекли савременици устанка? Нико од њих није испричао да је на окупљањима извођена драма.²³

У Централном државном архиву у Софији, у фонду Министарства спољних послова и вера чува се и документација коју је бугарска држава спремаола за Париску мировну конференцију 1919. године. Осим историјске грађе бугарског порекла која преовлађује, у фонду се налази и грађа српске провенијенције под називом „Србске жестокости” (српски злочини). То су заправо дневници војводе Косте Војиновића²⁴ и

²¹ Војиновић је у дневнику забележио за тај дан: „Направљена је застава и притврђена на једној мотки а на врху исте месингани крст. Застава је од платна и представља српско народно обележје тробојка црвено-плаво-бело. На истој су извежена слова и стоји овакав натпис: СМРТ или СЛОБОДА 'Копаонички одред' Војводе Косте Косовца 1916. година”. (*Жив се не предајем !!!*, 77.)

²² Миливоје Перовић закључио је да се у софијском архиву налази: [...] „комплетна Војиновићева архива, скоро свака цедуљица коју је он од почетка четовања па до смрти некеме или неко њему написао”. (М. Перовић, *нав. дело*, 7.)

²³ Коста Војиновић свакако је могао знати да су постојале драме у којима су описани истинити догађаји из четничке револуционарне акције. Најпознатије су биле „Лазарево васкрсење” и „Војвода Брана” (Иво Војновић, *Лазарево васкрсење*, Дубровник 1913). Јован Ј. Бунић је аутор драме „Војвода Брана”. Прва драма играна је од 1913. године у Народном позоришту и није немогуће је да је Војиновић гледао представу.

²⁴ Централен државен архив (ЦДА), Ф. 176 К, Министерство на вњшните работи и изповеданията (МВРИ), Опис (ОП.) 4а, архивна единица (а.е.) 27, лист (л.) 39–275, а.е. 18, л. 133–182.

Тошка Влаховића и архиве Ибарско-копаоничког и Крајинског одреда.²⁵ Намера Бугарске била је да на мировној конференцији прикаже да су у Топличком устанку 1917. страдали њихови војници и чиновници и због тога се 14 фасцикли с грађом српског порекла називају „српски злочини”.

Предмет овог рада јесте песма коју је можда Коста Војиновић намеравао после рата да прошири у драму. Песма *Дете и деда* написана је у форми разговора између деде и унука. Посвећена је поднареднику Светиславу Јовићу који је погинуо у борби против аустроугарских трупа 9. марта 1917. године.²⁶ Ово је родољубива песма настала с тежњом да слави учеснике српског покрета отпора.²⁷ По стилу и теми подсећа на народну епску поезију. То су пренети шаблони и фразе из песама у којима је народ величао борбу за независност српске државе, с препознатљивим детаљима и песничким сликама. Песма је настала са циљем да окупирано становништво бодри да издржи и истраје. Она је била слика тренутног стања, из пера човека који се налазио на челу људи одметнутих од окупационе власти; човека који је поред ратника био и идеолог, који није био песник и није тежио песничкој слави, већ је желео да пробуди патриотизам, борбеност и све највредније у људима ради постизања врхунског идеала коме се тежило – слободе.²⁸

Песму Косте Војиновића Косовца објављујемо с незнатним изменама у правопису (биће обележене у напоменама). Аутор је песму записао двостубачно, што се види из факсимила који је саставни део студије.

²⁵ Захваљујемо колеги др Мартину Влкову који је у току својих истраживања наишао на ове историјске изворе. Такође смо му захвални што нам је указао на постојање ових извора.

²⁶ У дневнику Косте Војиновића пише: „У 2 сата после подне покушали су непријатељи да продру за Сеоце. Командант овдашњег одсека надајући се томе још уочи тога дана послао је једно одељење тамо, да непријатеља задржи и пресече му одступање. Аустријанци су са две стране од села Бабице и Иричића напали на нас. Патроле известише о том њиховом покушају и трупе наше добише наредбу да поседну Ћелавицу и Вучеће крило. Кад је непријатељ видео да је опкољен, покушао је да с једним одељењем преко Куле сиђе у Сеоце и нас опколи. Али наше трупе променише правац и поседоше Црну Чуку и Кулу и на тај начин непријатељ беше опкољен и потучен. Погинуло је 33 и 1 заробљен, 3 рањеника успела су да побегну. С наше стране 1 погинуо и 1 рањен.” (*Жив се не предајем!!!*, 125.)

²⁷ Раније је објављена студија о песмама које су настале из пера Косте Војиновића (Б. Младеновић, *Песме четничког војводе Косте Војиновића Косовца*, Српске студије 5 (2014) 187–205).

²⁸ Аустроугарске и бугарске окупационе власти оцениле су да је четнички војвода Војиновић опасан противник. Против Ибарско-копаоничког одреда војводе Косовца противничка страна предузимала је офанзиве, а потере су биле сталне.

ДЕТЕ И ДЕДА²⁹

У споменицу поднаредника Светислава Јовића који је храбро погинуо на Ћелавици у борби са Аустр.[ијским] Штрајф Корп.[усом] где су изгинули сви, сем једног рањен[ог]³⁰

Дете: Је ли³¹, дедо, ко су они
 Што по мрачној ноћи
 Кад дуваше олуј клети
 Позваше те с њима поћи?

Деда: То су, сине, наша браћа
 Што за српско име гину
 Позваше ме, пут им каза
 И одоше у планину.

Дете: Је ли, дедо, па зар смеду
 По тој тами они ићи
 Зар се Шваба³² ти не боје?
 Ал' им пушке лепо стоје.

Деда: Е мој сине, српско пиле,
 Па то су ти прави вуци,
 Од њих стрепи наш душманин,
 Шваба, Турчин³³ и Бугарин.

Дете: Да л' се они, мили дедо,
 Са Швабама јуче бише
 Ту ја бејаш кад их на врх
 Ћелавице³⁴ све побише.

²⁹ ЦДА, Ф. 176 К, Министерство на вѣншите работи и изповеданията (МВРИ) Опис (ОП.) 4а, архивна единица (а.е.) 18, лист (л.), 56–57.

³⁰ У левом углу на врху странице налази се печат одреда: ИБАРСКО-КОПАОНИЧКИ КОМИТСКИ ОДРЕД ВОЈВОДЕ К. Јов. Војиновића Косовца бр. [није уписан], 9. VII 1917. г.

³¹ У песми ће поједине речи бити исправљене на основу правописне норме.

³² Уобичајени назив у српском народу за аустроугарске војнике.

³³ Војиновић овај израз у дневнику употребљава за становнике Краљевине Србије који су исламске вероисповести. Верујемо да га је у истом смислу употребио и у песми.

³⁴ Ћелавица је врх од 1.224 метара надморске висине. Налази се у атару села Иричићи на шест километара у ваздушној линији источно од села Блажева.

Деда: Да они су, имаш право,
Зар страх тебе не бејаше
Кад онолика пушка пуче
Шта ти онда тамо хћаше?

Дете: Па ја, дедо, стоку чувах
Тамо горе у граните.
Ту стигоше гадне Швабе
[———]³⁵ комите.

Деда: Шта [ти?] њима, сине, рече?

Дете: Тек што њима хтедох зборит
Да комита туда нема
Припуцаше са свих страна
Брзометке пушке на душмана.

Деда: Па шта најзад, синко, беше?

Дете: Па шта беше, сви издреше
У кршеве и јаруге.
И почеше пушке пуцат
И убијати једни друге.
Ту [—] спазих из Судимља³⁶
Мога милог чика Тилу³⁷
Где он јуначки погину
Кад потрча душманину.
Ал` да видиш нашу браћу
Комиташи што их зову
Све по један на шест Шваба
Налетели па их кољу.
И Војислав³⁸ рањен паде
Што пре[д]седник нами беше

³⁵ Документ је оштећен и не може се прочитати једна реч.

³⁶ Судимље је село између села Блажева и Мерџеза. Налази се у Косаничком срезу Топличког округа. Најближе веће место је Куршумлија.

³⁷ Светислав Јовић, резервни поднаредник српске војске из села Судимља.

³⁸ Војислав Илић, председник Блажевске општине.

Он са Тилом и осталим
Похватати Швабе хтеше.
Само један од њих Шваба
Тешко рањен побеже
Да исприча швапској³⁹ војсци
Да комите не траже.

Деда: Оди, синко, деди твоме
Да т' пољуби место сина
И твој бабо погинуо је
Од Шваба, од тих псина.
Па сад могу мирно лећи
И склопити руке старе
Кад доживех те похватах
Бесне Швабе и Мацаре.⁴⁰

26. VI [1] 917.⁴¹
пол.[ожај] Кула⁴²

К.[оста] Јов.[анов] Војиновић Косовац

[57]

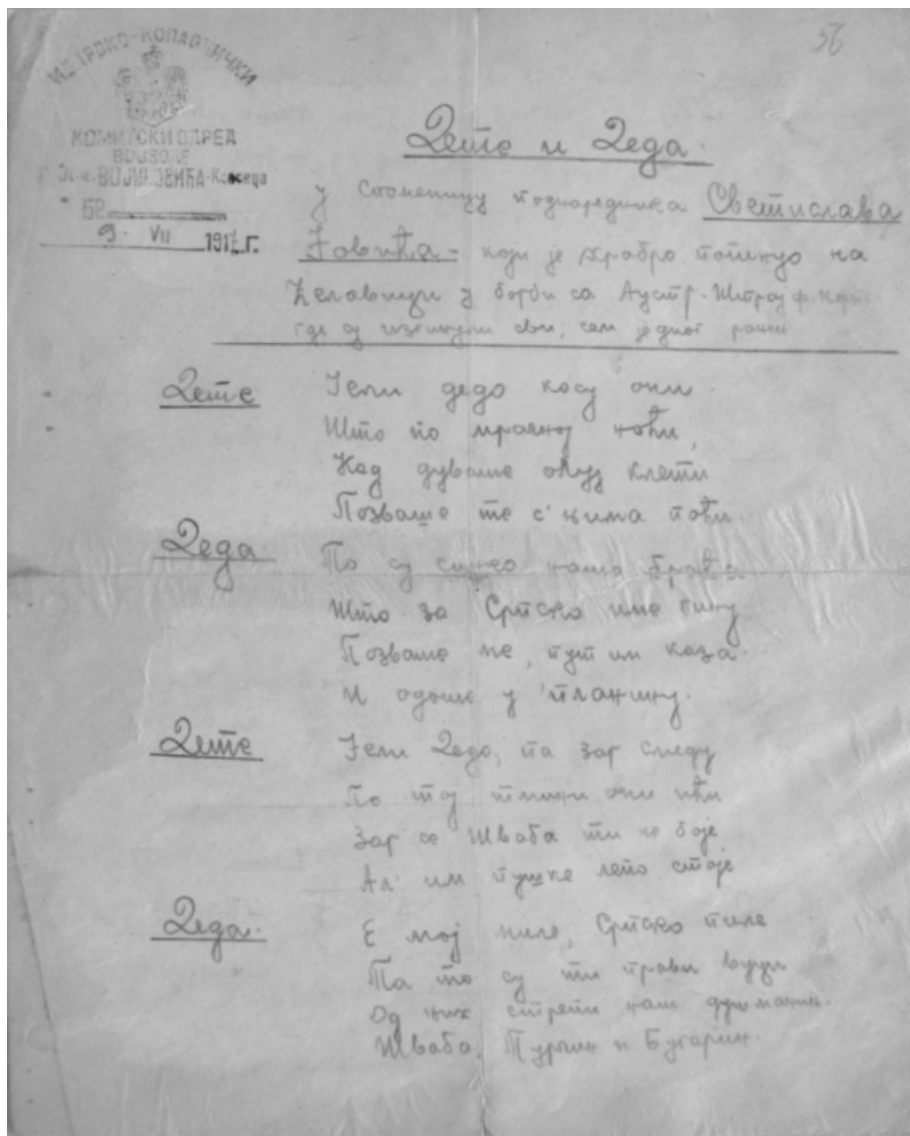
³⁹ Исправљено на основу правописне норме. У оригиналу је написано швабској.

⁴⁰ Мисли на Мађаре који су се борили у трупима Аустроугарске монархије.

⁴¹ Датум је по старом календару. Тог дана је настала песма.

⁴² Кула је топоним који Војиновић често помиње у дневнику. Вероватно је била место боравка његовог одреда. Не можемо са сигурношћу одредити ово место, али претпостављамо да је то неко узвишење између села Жарева и Шошића. Ова села налазе се у тадашњем Косаничком срезу Топличког округа.

Факсимил песме

Факсимил песме

Legat. La omu iz. unam trabo
Zaf mporo mbe de gume.
Kag omona izuka izre
Mwa um anga tano xang.

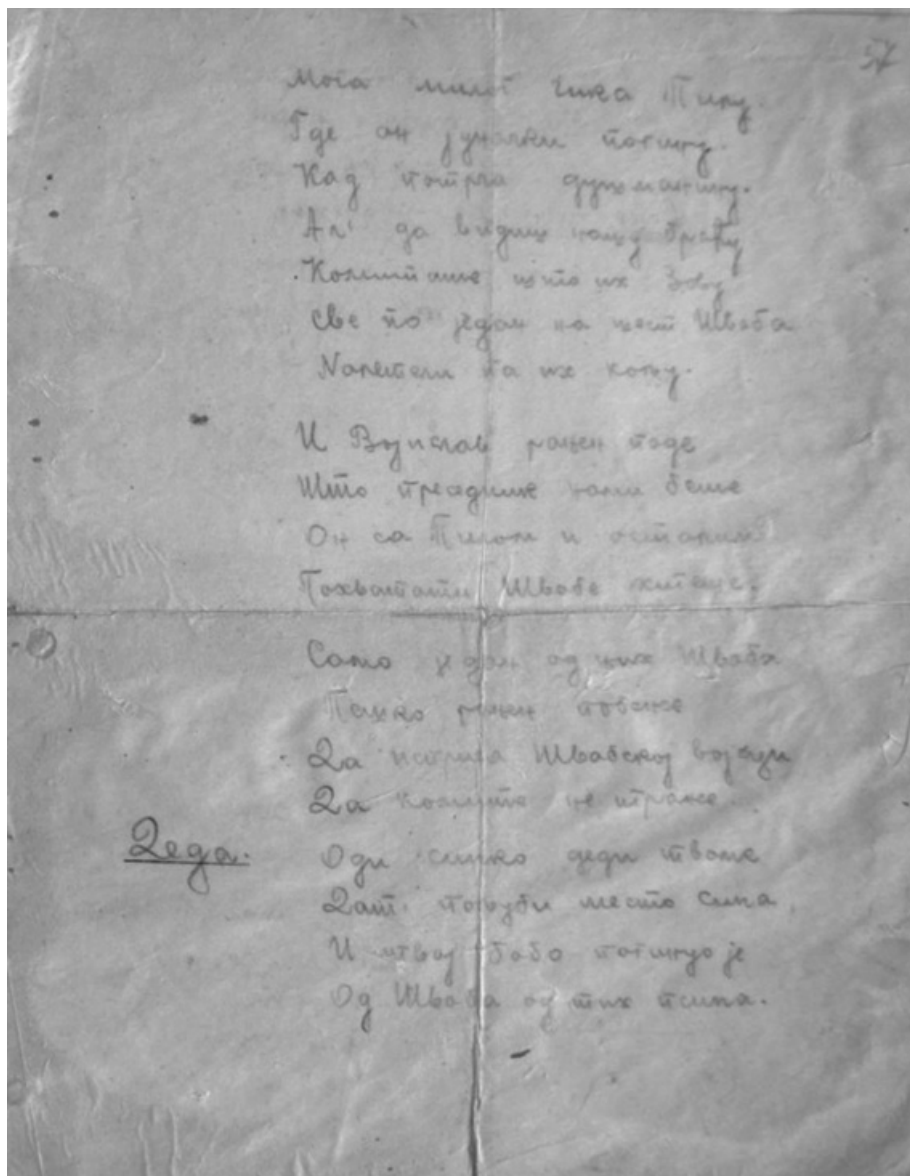
Діти
На жа гого світу зубам
Панотре у границях.
Піу світоме гого Шкоде.

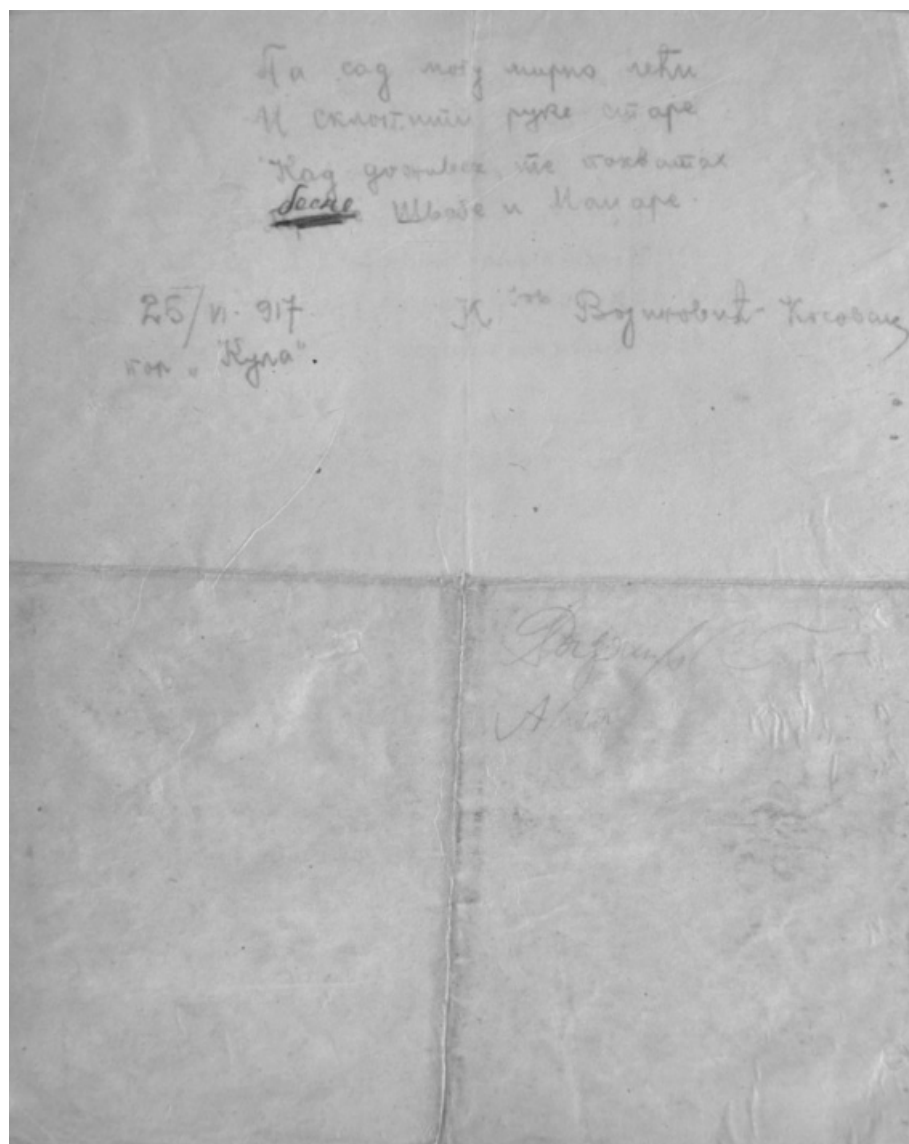
Кому Мек мнѣ, мнѣ хитроу зорити
Да не бѣа иѣна неа
Притудѣа на свѣхъ сирѣна
Броуѣна зорѣа на дуѣна.

Legn Па. 10. 40309 Сильно поврежден

Деңиз

Па	Сүмө, чон узгүрө
Э	Кызыл жана жашыл.
И	Сүмө, узгүрө, узгүрө
У	Сүмө, узгүрө, узгүрө
Н	Сүмө, узгүрө, узгүрө
Т	Сүмө, узгүрө, узгүрө

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Kriegsarchiv-Wien, Op. Abt.

Централен државен архив (ЦДА), Министерство на външните работи и изповеданията (МВРИ) [Centralen d’rzhaven arhiv (CDA), Ministerstvo na v’rñšite raboti i izpovedanijata (MVRI)]

Извори – Primary Sources

Влаховић Т., *Уточишта ни код кога. Дневник из 1917. године*, прир. Б. Младеновић, Нови Сад 2018. [Vlahović T., *Utočišta ni kod koga. Dnevnik iz 1917. godine*, прир. В. Младеновић, Novi Sad 2018]

Војиновић К., *Жив се не предајем!!! Дневник Косте Војиновића Косовца од 1916. до 1917. године*, прир. Б. Младеновић, треће измењено и допуњено издање, Ниш 2018. [Vojinović K., *Živ se ne predajem!!! Dnevnik Koste Vojinovića Kosovca od 1916. do 1917. godine*, прир. В. Младеновић, треће изменjeno i dopunjeno izdanje, Niš 2018]

Топлички устанак у усменом народном стваралаштву, прир. Б. Младеновић, Нови Сад 1995. [Toplički ustanak u usmenom narodnom stvaralaštvu, прир. В. Младеновић, Novi Sad 1995]

Литература – Secondary Works

Војновић И., *Лазарево васкрсење*, Дубровник 1913. [Vojnović I., *Lazarevo vaskrsenje*, Dubrovnik 1913]

Дерок Ј., *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918*, Београд 1940. [Derok J., *Toplički ustanak i oružani otpor u okupiranoj otadžbini 1916–1918*, Beograd 1940]

Митровић А., *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987. [Mitrović A., *Ustaničke borbe u Srbiji 1916–1918*, Beograd 1987]

Милићевић М. Ј., *Генерација 1903–1912*, Српске политичке генерације (1788–1918), Београд 1998, 113–121. [Milićević M. J., *Generacija 1903–1912*, Srpske političke generacije (1788–1918), Beograd 1998, 113–121]

Младеновић Б., *Песме четничког војводе Косте Војиновића Косовца*, Српске студије 5 (2014) 187–205. [Mladenović B., *Pesme četničkog vojvode Koste Vojinovića Kosovca*, Srpske studije 5 (2014) 187–205]

Перовић М., *Топлички устанак 1917*, Београд 1971. [Perović M., *Toplički ustanak 1917*, Beograd 1971]

Шешум У., *Српска четничка акција (1897–1908)*, Нови Сад 2019. [Šešum U., *Srpska četnička akcija (1897–1908)*, Novi Sad 2019]

Božica Mladenović

THE POEM OF CHETNIK DUKE KOSTA VOJINOVIĆ KOSOVAC

Summary

The headquarters archives of the Ibar-Kopaonik detachment and the diary of Kosta Vojinović were confiscated by the Bulgarian army after the wounding of Duke Kosovac on October 16, 1917, at the position of Livadica-Ivljak. These sources were kept in archives in Bulgaria for many years and were not available to Serbian historians. A poem written in the form of a dialogue between a grandfather and a granddaughter has been preserved in the headquarters archives of Chetnik Duke Kosta Vojinović.

“A Child and Grandfather” is a patriotic poem written with the intention of celebrating the participants in the Serbian resistance movement. In terms of its style and theme, the poem resembles epic folk poetry. It has no artistic value. In fact, it replicates the template and phrases from the folk poems praising the independence of the modern Serbian state. It was created as a result of that moment, from the pen of a man who led the Serbian resistance movement. He was not a poet but a warrior. His poem was supposed to awaken patriotism and the readiness to fight for freedom – the ideal they all sought.

The song of Kosta Vojinović Kosovac is published with minor changes in the spelling. The author wrote the song two-sided, which can be seen from the facsimile that is an integral part of this study.

Чланак примљен: 09. 06. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 15. 08. 2020.

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ
Историјски институт
Београд

**РАД СРПСКОГ ПОЉОПРИВРЕДНОГ ДРУШТВА
У ИЗБЕГЛИШТВУ
(26. децембар 1916/8. јануар 1917 – 1/14. фебруар 1918)**

Анстракт: Тема рада су седнице Српског пољопривредног друштва организоване у избеглиштву током Првог светског рата. Први скуп чланова друштва одржан је 26. децембра 1916. године у Солуну на коме је изабрана привремена управа. Привремени Управни одбор одржао је до фебруара 1918. године шеснаест седница. Циљ рада Српског пољопривредног друштва током овог периода био је припрема за обнову пољопривреде у Србији након завршетка рата.

Кључне речи: Српско пољопривредно друштво, Први светски рат, Солун, Крф, Србија, пољопривреда.

Abstract: The paper analyses the meetings of the Serbian Agricultural Society held in exile during the First World War. The first gathering of the Society's members was held on 26 December 1916 in Thessaloniki, when the temporary administration was elected. Until February 1918, the temporary Governing Board held 16 meetings. The aim of the Serbian Agricultural Society during this period was to make preparations for the restoration of agriculture in Serbia after the war.

Keywords: Serbian Agricultural Society, First World War, Thessaloniki, Corfu, Serbia, agriculture.

Током друге половине 19. века и на почетку 20. века основан је низ удружења која су радила у разним областима друштвеног живота тадашње Србије. Међу њима се по свом значају свакако истиче Српско пољопривредно друштво, чије је оснивање иницирано на састанку октобра 1868. године. Ово удружење је основано 1869. године под називом Друштво за пољску привреду. Преименовано је 1881. године у

* gordana.garic.petrovic@iib.ac.rs

Српско пољопривредно друштво и под тим називом наставило је свој рад све до краја Другог светског рата, када се гаси.¹

Идеја о оснивању једне овакве организације потекла је од др Милована Спасића², начелника Економског одељења Министарства финансија. Он је заједно с Чедомиљом Мијатовићем, Крстом Поповићем и Алексом Стојковићем организовао састанак ради оснивања *земљоделско-шумарског* друштва. Састанку су присуствовали и Јосиф Панчић, Арсеније Ристић, Милован Миловук, Коста Црногорац, Сергије Станковић и Фрања Вшетачка. Циљеви Друштва били су: унапређивање пољопривреде испитивањем њеног стања, пропагирање употребе савремених пољопривредних справа, приређивање изложби, издавање часописа и популарних пољопривредних књига и научно проучавање пољопривреде. Друштво је било у вези с Владом која је према изменама Правила Српског пољопривредног друштва из 1871. обезбеђивала државну помоћ из буџета као основу за издржавање Друштва. Истим изменама одређено је да кнез поставља председника Друштва. Друштву је, такође, омогућена сарадња с државним заводима. Године 1870. Друштво оснива своје пољопривредно добро у Шапцу.³

Друштво је радило на побољшању агротехничких мера увођењем плодореда и модерних справа, водило је напредну семенску политику, организовало је изложбе по земљи и имало богату издавачку делатност.⁴ Према утицају који ће имати, свакако се истиче лист *Тежак*, који је у Србији, после *Новина србских*, најдуже излазио. Поред *Тежака*, Друштво је издавало и едицију пољопривредних поука, а почев од 1883. године и *Календар српских пољопривредника*.⁵

Како би обезбедило рад у свим деловима Србије, већ од 1869. године Друштво успоставља широку мрежу подружница. Са ширењем граница, шири се и рад Друштва на ослобођене територије, где се оснивају нове подружнице.⁶

¹ Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији (1878–1912)*, Београд 2017, 83.

² О Миловану Спасићу видети више: Г. Гарић Петровић, *Аутобиографија др Милована Спасића*, Мешовита грађа (Miscellanea) 39 (2018) 103–139.

³ О. Срадновић-Бараћ, *Улога Српског пољопривредног друштва и „Тежака“ у развоју пољопривреде Србије до Првог светског рата*, Београд 1968, 14–22; *Пољопривредни гласник* 1 (1899) 196; Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији*, 83–84.

⁴ Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији*, 84.

⁵ *Пољопривредни гласник* 1 (1899) 193–194; О. Срадновић-Бараћ, *Улога Српског пољопривредног друштва*, 43.

⁶ Г. Гарић Петровић, *Пољопривреда у областима ослобођеним 1912. и 1913. године према писању Тежака и Земљорадничке задруге*, Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао, Ниш 2013, 438–439, 443–444; G. Garić Petrović, *Some*

Током Балканских ратова и Првог светског рата чланови Српског пољопривредног друштва дали су свој велики допринос. Њихово ангажовање у ратним операцијама утицало је и на рад Друштва. У Балканским ратовима учествовали су и чланови Управе Српског пољопривредног Друштва: председник Душан М. Спасић, потпредседник Алекса Љ. Поповић, секретар Миодраг Обреновић и економ Михаило Петрић. У њиховом одсуству радом Друштва управљали су Аца Живановић, као вршилац дужности председника, и Душан Јовановић, чиновник Друштва.⁷

Први светски рат зауставио је и делатност Српског пољопривредног друштва. Велики број чланова Друштва страдао је у ратним операцијама или од болести које су косиле српску војску. Своје животе дали су и председници Душан Спасић и Владимир Кушаковић и секретар Радисав Спасовић.⁸

Након консолидације српске војске на Солунском фронту, неколицина редовних чланова Српског пољопривредног друштва која се нашла на војној служби у Солуну, окупиле се да обнови рад Друштва. Иницијатива за сазивање збора потекла је од Љубомира Р. Јовановића, народног посланика и редовног члана Друштва. На збору одржаном 26. децембра 1916 / 8. јануара 1917. у Солуну скупило се 37 редовних чланова. Том приликом изабрано је ново руководство. Новоформирани привремени Управни одбор чинили су: председник Љубомир Јовановић и чланови др Велимир Стојковић, Миодраг Стаменковић, Миодраг Обреновић и Никола Петровић. Као секретар остао је некадашњи секретар Друштва Миодраг Обреновић. Одмах по обнови рада, Друштво је ступило у контакт с министром народне привреде тражећи одобрење и подршку.

Главна сврха рада Српског пољопривредног друштва у избеглиштву била је сакупљање помоћи из савезничких и неутралних земаља од које би српски пољопривредници обновили производњу по ослобођењу Србије. Ова сврха била је дефинисана у Програму рада који је усвојен на седници Управног одбора одржаној 5/18. јануара 1917. године. На следећој седници од 17/30. јануара састављен је Проглас који је требало да буде објављен у српској штампи у Солуну, као и у иностраним

regional specificities of agricultural production in Serbia: old districts and liberated areas in light of statistical data (1878–1912) (рад у штампи).

⁷ Г. Гарић Петровић, *Пољопривреда у областима ослобођеним 1912. и 1913. године*, 431.

⁸ *Споменица педесетогодишњице Српског пољопривредног друштва у Београду*, Београд 1919, 24.

листовима. Због тога је преведен на француски, енглески, италијански и руски језик.

За избеглиштва на Крфу, обновом српске привреде интензивно се бавила и Влада. Под њеним окриљем је одржана Конференција у Министарству народне привреде на Крфу 2/15. августа 1917. године. На њој је узело учешће и Српско пољопривредно друштво. Поред тог Друштва учествовали су и представници Савеза земљорадничких задруга⁹, Трговинске, Занатске и Индустријске коморе и представници Скупштинског привредног одбора. У експозеу министар народне привреде је изложио план Владе о привредној обнови након рата, пре свега о набавци и дистрибуцији најважнијих потрештина за становништво и материјала, алатки и машина за обнову привреде. У својим плановима Влада је предвидела значајну улогу Српског пољопривредног друштва и Савеза земљорадничких задруга у распоређивању набављених пољопривредних машина, алата и стоке. Након отварања Конференција је наставила рад по секцијама, на којима су се учесници договарали о пројектовању поруџбина. Том приликом је представљен елаборат о најпотребнијим набавкама пољопривредних справа, семена и приплодне стоке, који је израдио Српско пољопривредно друштво.¹⁰

Српско пољопривредно друштво је убрзо по обнови деловања ступило у контакт са Српским централним комитетом у Женеви, који је готово истовремено почео да ради на остваривању истог циља. Овај Комитет су чинили професори Сима Лозанић и Милић Радовановић, инжењер Милош Савчић, директор кланице Љуба Срећковић и индустријалац Аца Поповић.¹¹ До заједничке акције није дошло, јер су чланови Управног одбора Српског пољопривредног друштва инсистирали на самосталном деловању, упркос препорукама министра народне привреде. Ову одлуку је на крају прихватило и Министарство одобревши Друштву помоћ од 10.000 динара.

Прве донације Друштво је добило на добротворном концерту у Солуну, који је организовала руска кнегиња Вера Наришкина. Том приликом је прикупљено 6467,90 франака.

⁹ Пре конференције министар народне привреде др Велизар С. Јанковић се заложио за обнову рада Савеза земљорадничких задруга. В. Јанковић, *Снабдевање и привредна обнова Србије после рата : Конференција, одржана у Министарству народне привреде, на Крфу 2. августа 1917 год*, Крф 1917, 54.

¹⁰ В. Јанковић, *Снабдевање и привредна обнова Србије*, 5, 6, 8, 17, 52, 59.

¹¹ *Србија у имовном погледу пре, за време и после Првог светског рата 1914–1918*, Женева 1918, III.

Од средстава којима је Друштво располагало (Владина помоћ и средства прикупљена на добротворном концерту) у Србију је донето 8.000 динара. Утрошено је нешто мање од половине и то на путне трошкове Велимира Стојковића и Миодрага Обреновића, који су обишли Француску, Велику Британију и Италију пропадајући идеју Друштва о прикупљању помоћи за обнову српске пољопривреде у савезничким државама.¹² Приликом посете Великој Британији у Лондону је од наших угледних људи образован одбор за прикупљање помоћи на челу с Чедомиљем Мијатовићем.

Податке о успешности акције Српског пољопривредног друштва у избеглиштву документ који приређујемо не пружа довољно података. Нешто више може се сазнати из грађе настале радом Друштва по ослобођењу Србије. Своју прву Конференцију у ослобођеном Београду, Друштво је одржало 19. децембра 1918. / 1. јануара 1919. године. На њој су учесници усвојили одлуку којом се признаје континуитет рада Друштва и одаје признање раду чланова и Управе током избеглиштва. На овој Конференцији одлучено је да на челу Српског пољопривредног друштва и даље остане Љуба Р. Јовановић. Он је функцију председника обављао до првог Збора Српског пољопривредног након завршетка Првог светског рата одржаног 2. фебруара 1919. године.¹³

У избеглиштву, Друштво је почело с деловањем збором у Солуну 26. децембра 1916. / 8. јануара 1917. године. Овом приликом приређујемо за штампу записнике са поменутог Збора и још шеснаест седница привременог Управног одбора, од којих је петнаест одржано у Солуну а шеснаеста на Крфу. Записници обухватају период до 1/14. фебруара 1918. године. Данас се чувају у Историјском архиву Београда, у фонду Српско пољопривредно друштво, ред. бр. 1 (инв. бр. 2055). Записници су написани на 79 страница А4 формата. У угловима рукописа странице су нумерисане. Рукопис приређујемо без језичких и правописних интервенција.

¹² ИАБ – 1021 – 4 (2056).

¹³ ИАБ – 1021 – 4 (2056).

ЗАПИСНИЦИ СЕДНИЦА
СРПСКОГ ПОЉОПРИВРЕДНОГ ДРУШТВА
СОЛУН 17. ЈАНУАРА 1917

ЗАПИСНИК

Скупа чланова Српског Пољопривредног Друштва, одржаног 26. децембра 1916. год. у Солуну, у канцеларији Српског Трговачког Друштва.

Присуствовали су скупу редовни чланови Српског Пољопривредног Друштва: г. г. Милоје Ђорђевић, Љубомир Ј. Недић, Милисав Никитовић, Сретен Плазинић, Бож. А. Поповић, Риста Ј. Стојановић, Алекс. П. Рашковић, Милорад И. Јовановић, Недељко Савић, Др Доброслав Б. Тодоровић, Стојан Аранђеловић, Миодраг А. Стаменковић, Бошко Ж. Бошковић, Милорад Томић, Мијаило Н. Рашковић, Јован Стојановић, Сава Вучетић, Велиз. Поповић, Милан Дуњић, Др Велимир Стојковић, Игуман Методије, Ж. Миловановић, Милан Д. Марковић, К. Врбић, Љуба Р. Јовановић, Никола Петровић, Прока Лазаревић, Манојло Г. Торбица, Жарко Чајкановић, Тод. Г. Радојичић, Милан Трпковић, Миодраг Обреновић, Драг. С. Благојевић, Аксентије Стојановић, Стојан Петровић, поп Мих. Стојаковић, Сима Пешић.

Скуп је отворен у 10 часова ујутру а закључен у 11 $\frac{3}{4}$.

Бележио редован члан С. П. Друштва Миодраг Обреновић.

1. Сазивач збора г. Љуба Р. Јовановић нар. посланик, пре но што би изнео побуде, које су га руководиле, да сазове чланове Друштва на овај скуп, моли, да се изабере председник скупа, који ће руководити дискусије.

Чланови С. П. Друштва моле г. Љубу Р. Јовановића као иницијатора овога скупа чланова, да се изволи примити за председника скупа и да изложи циљ овога скупа.

Г. Љуба Р. Јовановић се прима избора и пре но што приступи изношењу идеје, која га је руководила да сазове чланове Српског Пољопривредног Друштва, поздравља их и захваљује им, што су се овако свесрдно одазвали његовом позиву.

2. Председник скупа износи следећу идеју: „Међу неколицином чланова Српског Пољопривредног Друштва, појавила се жеља да се позову чланови Друштва на један пријатељски, другарски разговор о томе, како би се могло помоћи нашем земљораднику, кад једном буде

ушао у Отаџбину, те да могадне не само да ради на издржавању и исхрани своје породице, већ да могадне одмах и да приступи обнављању пропале пољопривреде на коју нова Србија има да се ослања. У вези са овим појавило се је и друго питање: да ли би Српско Пољопривред. Друштво требало по овоме важном питању да дâ своје мишљење и припомогне овим својим силама за што боље решење по овоме тешком питању.

Чланови Срп. П. Друштва радостно поздрављају појаву ове идеје, о којој су сви брижно размишљали, слажу се у томе, да би Друштво, не само требало да се чује по овоме питању, већ и да му је дужност, уколико му је то могућно, да помогне Државу у што правилнијем решењу овога животног питања по нашу будућу пољску привреду; – моле Г. Председника да им изложи детаљније своје погледе о начину, на који мисли, да би се требало приступити овом важном послу.

3. Председник скупа излаже, да је остварење овог циља, било предмет многих и дугих размишљања и разговора између њега и неколицине чланова Срп. Пољ. Друштва овде у Солуну.

Укратко помиње на све оно што је наш земљорадник дао и изгубио у овим тешким ратовима, у којима је изградио Српско име и стекао признање и симпатије свију савезника, неутралних држава, па чак и оних непријатељски расположених према нама.

Износи бедну слику пустог земљорадничког огњишта, разорених кућа и напуштених њива, на шта ћемо несумњиво наићи при уласку у Отаџбину.

Излаже даље, ослањајући се на факта, да држава и поред најбоље своје воље, неће бити у могућности, да надокнади земљораднику ни један део онога, што је он у овим ратовима изгубио, и да тај који је нештедице лио своју крв не само за остварење српских националних аспирација, већ и за идеје правде и слободе човечанства, – биће приморан да гладује заједно са својом намученом породицом, а о каквој његовој производњи не може бити ни говора, ако му се озбиљно не притекне у помоћ.

Наглашује да су се код неколиких приватних страних корпорација појавиле жеље да нашег земљорадника помогне, и мисли, да би ове и сличне жеље не само требало да прихвати Срп. Пољопр. Друштво, већ и да утиче на њихову појаву, свуда где би имало вероватноће да ће се наићи на пријатељски одзив за помоћ нашем земљораднику.

После свега изложеног, председник излаже мишљење да би најбоље било, да се Срп. П. Друштво обрати једном молбом за помоћ, свима пољопривредним друштвима, земљорадничким коморама, банкама и сличним установама, савезничких и неутралних држава, у циљу

прикупљања средстава за земљорадничку производњу, како би се имала груписати на једном месту, те у моменту, кад будемо ушли у своју отаџбину, сав тај, са разних страна прикупљени материјал, могао би се одмах што правилније расподелити, и на тај начин омогућити нашег земљорадника, да одмах тако рећи, сутра дан по уласку у нашу земљу, приступи своме напуштеном послу, – пољској привреди.

Изложена идеја г. Председника наилази на најлепши пријем и живо одобравање чланова С. П. Друштва. Неколицина говорника, међу њима и г. игуман Методије захваљују председнику на покрету ове идеје и налази да би чланови С. П. Друштва требали у том смислу да поднесу и извесну представку г. Министру Нар. Привреде¹⁴.

По дискусији по овом предлогу скуп

Решава

Да се у што скоријем времену поднесе Г. Министру Нар. Привреде следећа

Представка

Чланова Српског Пољопривредног Друштва:

Господину Министру Народне Привреде.

Српски се земљорадник, и у овом дугом и крвавом рату, као и у ранијим балканским ратовима, одужио својој земљи и своме народу са пуно пожртвовања и патриотизма и испунио своју ратничку дужност са пуно части и достојанства. Он је несумњиво највише крви пролио и највише жртава принео на олтар отаџбине. Он је својом несаломивом храброшћу и безпримерним подвизима изазвао дивљење и поштовање целог света. Он је био и биће главни радник на остварењу наших давнашњих аспирација и вековних идеала: на ослобођењу и уједињењу Српског племена.

Сутра, када се рат буде завршио, тај најсимпатичнији представник нашег народа, наш земљорадник, вратиће се изнурен и напаћен, без ичег на своје поробљено и опљачкано огњиште. Затећи ће тамо своју изгладнелу и намучену породицу без хлеба и без најнасушнијих потреба за живот. Видеће своје пусто и давно у корову обрасло имање, али на њему неће наћи ни стоке, ни справа, ни семена, нити ичег од свега онога што је служило за његово свакидашње занимање, за његову привреду, за његову производњу.

Хоће ли бити напуштен својој судбини, кад се буде вратио у свој завичај, хоће ли се оставити и поред толике хвале, која му се са свију

¹⁴ У периоду од 22. новембра/5. децембра 1914. до 10/23. јуна 1917. године министар народне привреде био је др Војислав Д. Маринковић. *Владе Србије (1805–2005)*, Београд 2005, 233–236.

страна одаје и признаје, да у крајњој беди и невољи тавори своје дане, он који је привукао толико симпатија своме народу и толико подигао углед своје земље.

Ето то су питања која цео наш земљораднички свет интересују, која су и чланове Срп. Пољопривредног Друштва побудила да о њима размишљају јер у судбини земљорадника они гледају и судбину свеколике наше сутрашње земљорадничке производње.

У нашој опште народној привреди земљорадничка производња заузима најугледније место и она даје типично обележје целе земље. У нашем целокупном извозу скоро девет десетина пада на земљорадничке производе и они су главна притока злата у начу земљу. Земљорадња је наша главна земаљска институција, на њој почивају, и од ње потичу све остале гране наше народне привреде; она је душа целокупног нашег живота, она је главни и једини извор наше финансијске моћи и свеколиког нашег богатства.

Може ли се мислити да при таквом стању ствари да држава не размишља о успостављању земљорадничке производње у обновљеној Србији са којом је тако тесно скопчан целокупан наш економски живот, да се не интересује о сутрашњој судбини најмногобројнијег сталежа у земљи и главног радника на нашем материјалном благостању?

Држави је не само дужност да прихвати земљорадника, с' обзиром на огромне услуге, које је он учинио својој земљи него јој и њени животни интереси налажу, да по нашем повратку у отаџбину што пре помогне обнављање земљорадничке производње како би економски живот обновљене Србије пошао убрзо својим нормалним током.

И она ће учинити нема сумње све колико до ње стоји, али да ли ће моћи да одговори тој својој дужности у оноликој мери колико стварна потреба захтева?

Пред нашу државну Управу истичу се још сада поред многих других и два врло тешка проблема, која су несумњиво предмет њених свакодневних брига, размишљања и саветовања, а то су:

1. Како да се осигура исхрана и прва најакутнија потреба изгладнелог и потлаченог становништва у Србији, које тако жељно и нестрпљиво очекује своје ослобођење;

2. Како да се нашем земљораднику пружи основна материјална средства да би обновио своју тако давно напуштену привреду, те да се у исто време омогући успостављање земљорадничке производње, на којој почива целокупни наш привредни живот и наше земаљско богатство.

С' обзиром на своје тешко финансијско стање, и на то да ће се после рата новац моћи под врло тешким условима прибавити, јер ће све зараћене

државе осећати у њему осећати велику оскудицу и потребу, верујемо да ће наша држава једва моћи решити само први и најакутнији проблем и то за једно кратко време а да ће за извршење другог проблема и поред своје најбоље воље и највеће готовости наићи на несавладиве тешкоће.

Сетимо се да је у нашој земљи пре ратова било у округлој цифри преко 350.000 домаћина који имају земље. Проширењем земље после Балканских ратова тај се број свакако попео на 500.000. Ако предпоставимо да ће од тога броја једна половина домаћина нешто затећи на имању или бити у могућности да набави потребни пољопривредни материјал за обраду земље – (премда према подацима и обавештењима која се имају о поступању непријатеља у нашој земљи, изгледа да ћемо затећи још горе стање) 250.000 домаћина наћи ће се на своме имању икаквих производних средстава за обнављање своје привреде.

Ако се предпостави да се има набавити од све друге потребна стока за свака два домаћина по само један пар волова; од свега потребног семена само пшенице и кукуруза и то у оноликој количини колико је потребно да се засеје бар по два хектара земље на сваког домаћина, а од свега другог оруђа бар по један плуг на сваког домаћина, укупна вредност свеколиког тог неопходног пољопривредног материјала за оне домаћине који га неће имати представљала би цифру од скоро стотине милиона динара.

Ту замашну суму и ако она у ствари представља само један незнатан део земљорадничких производних средстава, држава у почетку свога новог живота свакако неће моћи у својој целокупности ставити на расположење земљорадничке производње.

У овим моментима, када сви са пуно вере очекујемо дефинитиван пораз непријатеља, и када сви гајимо наду, да ћемо се ускоро вратити у своју отаџбину, а осећајући сву тежину овог тешког проблема, и знајући да га сама наша држава не може решити онако како то треба и земаљски интереси налажу, чланови Српског Пољопривредног Друштва сматрали су за потребно да и они изнесу своје мишљење и да и сами по својој могућности бар унеколико припомогну решењу тог, тако великог питања.

Проблем обнављања земљорадничке производње обухвата по нашем схватању две тачке:

1. Прибављање средстава за земљорадничку производњу, стоке, семена, справа и другог потребног материјала.
2. Организација правилне расподеле и нарочито целокупне употребе и примене прибављеног материјала.

За прибављање основних средстава за земљорадничку производњу сматрајући да их наша држава неће моћи пружити у оноликој мери,

колико то стварна потреба захтева, налажемо, да би једини и најсигурнији пут био да се обратимо за помоћ савезничким а нарочито неутралним државама.

Код наших савезника и код неутралних држава, појављује се, као и што су раније постојале жеље да се нашем напаћеном земљораднику пружи материјална помоћ, да му се на дому помогне и донекле ублаже тешке последице ових и ранијих ратова. Те жеље треба не само прихватити, него још и изазвати тамо, где се нису појавиле, и рационално их искористити. Треба једном речју учинити, да се и поједина пољопривредна друштва и установе такмиче у томе, које ће више земљорадничких производних средстава сакупити и послати за српског земљорадника, онако исто, као што су се поједине стране санитетске установе и мисије такмичиле која ће више санитетског материјала и других потреба прикупити и послати за српског ратника.

Налазимо, да би и Српско Пољопривредно Друштво онако исто као и Друштво Црвеног Крста, требало да упути, један проглас, један манифест и да учини нарочити апел земљорадницима савезничких и неутралних држава, а преко пољопривредних друштава, земљорадничких задруга, земљорадничких комора и других пољопривредних установа, као и да се обрати фабрикама пољопривредних справа, семенарским радњама и разним другим пољопривредним институцијама те да добровољним прилозима помогну српског земљорадника, који се тако храбро борио за идеје правде и слободе и за осигурање будућег свеопштег мира и спокојства.

Али налазимо, да не би било довољно само упутити проглас ако се ни би упутио и изван број наших изасланика, чланова Срп. Пољопривр. Друштва да дођу у везу са тим пољопривредним страним корпорацијама, истакнутијим пољопривредницима и јавним радницима не само у циљу што живље пропаганде за организацију и прикупљање помоћи српским земљорадницима, него и у циљу давања обавештења о избору прикупљања оних предмета, који су нашем земљораднику најнасушнији.

Уверени смо, да би се тако комбинованим и преданим радом наших позваних изасланика и представника страних пољопривредних корпорација у погледу прикупљања помоћи постигли врло повољни резултати који би били од неоцењене користи нашем земљораднику и који би у огромној мери олакшали рад наше државе на успостављању пољске привреде у нашој земљи.

Изван број чланова Српског Пољопривредног Друштва налази се већ у страним земљама, те би се на њихову помоћ у погледу друштвене пропаганде могло унапред рачунати, њихова би се акција потпомогла још

неколицином чланова, које би Друштво нарочито у овом циљу послало. На тај би начин Друштво било у могућности да цео овај посао, а према једном добро смишљеном и напред утврђеном плану изведе на опште задовољство и са релативно малим трошковима.

На овај начин постигле би се поред непосредне помоћи још и многе друге разноврстне користи. За пример да наведемо само питање о набавци пољопривредних справа. Пре ових ратова ми смо без мало целу потребу подмиривали из Немачких и Аустроугарских фабрика, које су после многих покушаја успеле да нам пруже оно што је нашем пољопривреднику потребно и могућно употребити.

Фабрике пољопривредних справа савезничких и неутралних држава имајући у изгледу ново и доста важно тржиште, - обновљену Србију несумњиво да ће не само прихватити радо идеју, рекламирајући се уједно на тај начин, а помоћи српском пољопривреднику, већ би користећи се саветом и разговором са стручним пољопривредником (који би радио по напред утврђеном плану) биле у могућности да пруже на будуће Српско тржиште само оне справе, које би наш земљорадник могао користно употребити. Дакле сем моменталне помоћи створила би се и струја – утакмица – страних фабрика, међу којима би смо доцније могли лако да изаберемо оно што је за наше прилике најзгодније.

Ово што рекосмо за пољопривредне справе важи и за сва остала средства за производњу, пошто се земљорадња једне земље не може пренети у другу са свим различиту земљу. А нама је потребно не само обновити производњу, већ, пошто имамо све из почетка да радимо, да створимо и што здравију базу.

Не треба се варати идејом да је прерано почети овај посао, на против бојазан је да није одоцнео, јер ове фазе његове, а нарочито најглавније: припрема за организацију прикупљања помоћи на страни, слање потребних упутстава, да се прикупљају они артикли, који нашем земљораднику могу користно послужити, пренос на једну одређену тачку свега прикупљеног материјала; сређивање и смештај овога изискују више времена, но што се обично замишља, те да би се у моменту када будемо улазили у нашу земљу имало на расположењу све што се могло прибавити.

Не мање је важна и друга фаза напред истакнутог проблема а на име: организација правилне расподеле и целисходна употреба и примена прикупљеног материјала. Извођење те тачке захтева читаву унутрашњу организацију у земљи, читав један систем рада, који би требало још сада утврдити, како би се унапред имао спреман план, чијем би се извршењу приступило, чим се будемо вратили у своју земљу.

Намера нам је била да овим истакнемо важност прве тачке: прикупљање материјалних средстава за земљорадничку производњу јер од ње и зависи извођење друге тачке и да на њу нарочито подвучемо пажњу оних којима је поверен тај тешки [посао] обнављања народне земљорадничке производње.

У случају да Господин Министар Народне Привреде прихвати ову нашу идеју, а немамо ни најмање разлога да у то сумњамо – стојимо му на расположењу да пружимо исцрпан програм рада. У сваком случају као чланови друштва, коме је задатак да ради на усавршавању пољске привреде и које је својим дугогодишњим радом несумњиво много допринело развоју наше пољске привреде сматрали смо за дужност да и ми по питању успостављања земљорадничке производње у обновљеној Србији дамо своју реч.

4. Председник скупа скреће пажњу на то, да уколико му је познато, Друштво нема свог представника ни овди ни на Крфу и износи предлог да се изабере нова привремена управа, која би могла као признато представништво чланова С. Пољопр. Друштва да функционише све док не преда своју дужност старој управи Српског Пољопривредног Друштва; Налази да би у интересу бржег рада а у случају да се његов предлог усвоји, та нова привремена управа требала да буде много мања но што је то правилима друштвеним предвиђено.

Скуп прима једногласно предлог о потреби избора нове привремене управе, слаже се са председником скупа да управа буде малобројна и решава да се изабере председник и четири члана, који ће сачињавати привремену управу Срп. Пољопривр. Друштва.

Истовремено скуп умољава Г. Љубу Јовановића да се прими за председника привремене управе Срп. Пољопривр. Друштва.

Г. Љуба Р. Јовановић изјављује да се прима и радо одазива жељи сакупљених чланова С. П. Друштва; прима се избора и захваљује на указаној почести и поверењу.

5. Председник Друштва предлаже да се приступи избору четворице чланова привремене управе колико је раније у принципу решено.

Моли се председник изврши кандидацију.

Председник предлаже за чланове управе:

1. Dr. Велимира Стојковића
2. Миодрага Обреновића
3. Миодрага Стаменковића
4. Николу Петровића редовне чланове Срп. Пољопр. Друштва.

Предлог се једногласно прима и новоизабрани чланови привремене управе дају свој пристанак.

6. Председник предлаже да се изаберу пет чланова потписати предњу представку и упутити писмо Господину Министру Народне Привреде о избору нове управе са молбом да он овај избор одобри и потврди и изволи изнети своје погледе на будући рад Срп. Пољопривр. Друштва.

Предлог се прима.

Скуп бира за потписнике представке и писма Г. Министру Народне Привреде редовне чланове Г. Г. Милана Дуњића, игумана Методија Ж. Миловановића, Михаила Рашковића, Милоја Ђорђевића и Ђоку Лазаревића.

7. Председник изјављује да су овим исцрпљена сва питања дневног реда. Захваљује члановима на овако лепом и многобројном одзиву, и пре но што закључи скуп чита поздраве и жеље за успешан рад чланова: Dr. Андре Врвића, Милорада Николића и Живојина К. Ђорђевића, који спречени нису могли да дођу на скуп.

Скуп прима к' знању, захваљује им на поздраву узвиком „живили“.

Скуп је овим закључен.

Чланови привр. Управе:

Dr. Вел. Стојковић

Миодраг Обреновић

Миодраг А. Стаменковић

Ник. Ж. Петровић

Председник

Привремене Управе

Љуб. Р. Јовановић

ЗАПИСНИК

І Седнице приврем. Управног Одбора Срп. Пољопривр. Друштва,
Одржане 31. Децембра 1916 год. у канцеларији Срп. Трговачког
Друштва у Солуну

Бележио члан управе Миодраг Обреновић

Били су присутни: Председник г. Љуба Р. Јовановић, чланови управе: Dr. Вел. Стојковић, Миодраг Обреновић, Миодраг Стаменковић и Никола Петровић.

1. Председник отвара седницу у 8 ½ часова по подне и пре но што приступи дневном реду, одаје достојну пошту многобројним друштвеним члановима изгинулим и помрлим у овом рату.

Управни одбор устајањем и са „Бог да их прости“ одаје им своју пошту и Решава, да по уласку у Отаџбину, када Друштво буде у могућности, да прикупи све податке о изгубљеним члановима изрази им своје признање и сећање на видљив начин.

2. Члан Управе г. Обреновић чита Записник скупа чланова одржаног 26. т. м.

Записник се прима у целости.

3. Председник саопштава одговор Г. Министра Народне Привреде од 28. Децембра 1916 С. Бр. 49 на молбу и представку чланова Срп. Пољопр. Друштва од 26. Децембра т. год. којим Г. Министар одобрава и потврђује састав привремене управе Срп. Пољопр. Друштва.

Прима се к' знању.

4. У циљу што бржег отправљања административних послова Друштвених, председник предлаже, да се изабере један од чланова управе, који ће вршити дужност секретара и благајника друштвеног, док се послови не буду развили толико, да за та места буде потреба нарочитих сталних службеника друштвених.

Предлог се прима и решава се: Да се члан управе г. Обреновић прими за вршиоца дужности секретара и благајника друштвеног у смислу изнетог предлога.

5. Управа приступа бирању одбора за израду пројекта Програма рада и прогласа Друштвеног.

Решено је: да се приступи што пре састављању програма рада и остварењу његових појединих тачака. Изабрани одбор у који су ушли г.г. Dr. В. Стојковић, М. Обреновић, М. Стаменковић и Никола Петровић имају поднети свој елаборат на идућој седници друштвеној.

6. По питању мера које би се могле предложити Г. Министру Народне Привреде за обнављање земљорадње у Србији г. Dr. В. Стојковић износи идеју, да ли би било корисно, да се и код нас, по угледу на оно, што је у последње време урађено у Француској приступи утицању на доношење законског решења о обради напуштених и оних земаља, којима за обраду недостају средства за производњу а подобних за исту, а у циљу што снажније производње земаљске.

Предлог наилази у идеји на слагање, али по дискусији по овоме питању, с' погледом на време и прилике у којима се налазимо, с ' друге пак стране у вези са израженом жељом друштвених чланова на скупу од 26 т. м. решено је да се за сада приступи само остварењу идеја изнесених у представци пошто би рад и развој једне нове идеје, ако ништа друго одузео времена за што боље остварење главног циља: пружити најнасушнију потребу нашем земљораднику за обраду земље.

Врши дужност секретара Миодраг Обреновић	Председник
Чланови управе	Љуб. Р. Јовановић
Миодраг Стаменковић	
Миодраг Обреновић	
Ник. Ж. Петровић	

ЗАПИСНИК

II Седнице Управног Одбора Срп. Пољопривр. Друштва одржане 5.
Јануара 1917 год. у Канцеларији Срп. Тргов. Друштва

Бележио: вршиоц дужности Секретара члан управе Миодраг Обреновић
Били су присутни: Председник г. Љуба Р. Јовановић, и чланови: Dr.
Вел. Стојковић, М. Обреновић, М. Стаменковић и Никола Петровић.

1. Вршилац дужности секретара чита записник прошле седнице.
Прима се.
2. Одбор одређен за израду програма рада, износи свој елаборат.
По дискусији по овоме предмету утврђен је следећи

Програм рада

„Српско Пољопривредно Друштво, обновљено на туђој територији, поглавито у циљу да потражи пута и начина, како да се помогне српском земљораднику, који је у овом дугом и крвавом рату, све дао за славу и величину своје отаџбине а држећи се у свему једногласно донете представке на збору 26 Децембра 1916 год. поставља себи за ову 1917. год. следећи програм рада:

1. Ослањајући се на солидарност, која треба више него икад да се манифестује од стране земљорадника и земљорадничких установа савезничких и неутралних држава, према Српском Земљораднику, с' обзиром на његове огромне жртве и силна страдања у борби за идеје правде, права и слободе, Српско Пољопривредно Друштво упутиће један проглас Пољопривредним Друштвима, Земљорадничким задругама, Земљорадничким коморама и другим пољопривредним удружењима (као и фабрикама пољопривредних справа и машина и семенарским радњама) свију пријатељских нам земаља и позваће све те установе чији је живот и рад тако тесно скопчан са животом и радом самог земљорадника, да и оне саме и њихови многобројни чланови, притекну у помоћ српском земљораднику, како би се он по повратку у отаџбину могао што пре прихватити свога омиљеног посла, своје привреде и убрзо обновио своје опљачкано и упропашћено имање.

2. Ангажоваће јавна гласила, савезничких и пријатељских земаља, виђеније и истакнутије пријатеље Српског Народа, као и своје чланове и друге наше познате јавне раднике на страни, у циљу, да и пером и речју и делом, развију што јачу акцију и пропаганду за прикупљање помоћи Српским Земљорадницима. Ако буде било потреба и материјалне могућности Српско Пољопривредно Друштво послаће и неколицину

својих изасланика да дођу у непосредан додир са пољопривредним удружењима и разним другим установама, којима се упутио проглас, да их живом и стручном речју не само побуде и окураже на давање помоћи српским земљорадницима, него и довољно обавесте, које артикле по најпре као најпотребније за обнављање наше земљорадње треба прибавити.

3. Нарочито ће мотрити на сваку жељу и покрет, који се буду манифестовали, било код разних корпорација у савезничким и неутралним државама, да се помогне српском земљораднику, па ће их не само радосно прихватити, него и старати се од своје стране, да носиоце тих племенитих иницијатива изазива и подстиче на што живљи и активнији рад.

4. Упутиће један нарочити проглас и нашем народу, учиниће поред тога апел и на наше јавно мњење, а и само ће својом иницијативом подстицати и наше поједине установе, те да и ми сами давањем добровољних прилога пружимо доказа наше солидарности и наших симпатија према нашем земљораднику.

5. Умолиће у своје време Г. Министра Народне Привреде, да се преко Г. Министра Спољних послова¹⁵ упути један циркулар нашим у савезничким и неутралним земљама да и они енергичним и преданим радом, а и својим везама и познанствима, не само допринесу што живљој пропаганди за организацију прикупљања помоћи српским земљорадницима, него да и сами буду први центри, који ће се предходно слати и прикупљати материјал, који разне установе и појединци са територија у њиховој близини давали.

6. Предузеће у своје време потребне мере да се прикупљени материјал са разних страна у згодан моменат пренесе на нашу територију, старајући се при том, уз помоћ Г. Министра Народне Привреде предусретљивост дотичних савезничких и пријатељских влада, да се трошкови за пренос, ако не са свим избегну оно бар сведу на најмању меру.

7. Израдиће доцније кад буде прибало потребне податке детаљан преглед и план о правилној расподели прикупљеног материјала и заложити се свима својим силама, рачунајући при томе у мноме и на сарадњу Г. Министра Народне Привреде да се што боље примени и изупотреби прибављени материјал и тиме што већа корист од њега извуче.

8. Умолиће Г. Министра Народне Привреде, да се, кад за то буде дошао моменат преко наше владе обрати савезничким Владама, да се

¹⁵ У периоду од 22. новембра/5. децембра 1914. до 3/16. новембра 1918. године Никола Пашић је био истовремено председник Владе и министар спољних послова. *Владе Србије*, 233–239.

војени објекти који могу корисно послужити земљорадњи, нарочито теглећа стока по престанку непријатељстава у што већој маси задрже на нашој територији. Ово у толико пре што ће Друштво од свију артикала које буде прикупило са стране, изгледа, на стоку моћи најмање рачунати.

9. Изнеће у своје време и своје погледе а по могућношћу и формалне природе, на који би се начин с' обзиром на неминовно велику проређеност људске и сточне радне снаге у обновљеној Србији могле на најцелисходнији начин знатне површине необрађене земље обрадити и експлоатисати, чиме би се у многоме припомогло материјалном благостању и самога земљорадника и целе наше земље.

Извођење свега овога, што себи друштво у задатак ставља посао је великог обима, те захтева и доста материјалних средстава и доста запослених руку. Српско Пољопривредно Друштво постараће се у првим почецима свога поновног живота да створи својом собственем иницијативом најнужнија средства за рад и да се послужи радном снагом самих својих чланова одбора. Међутим, доцније кад се посао буде развио и увећао, биће слободно да се обрати Г. Министру Народне Привреде, не само за помоћ у потребним средствима за рад него и за помоћ у потребној радној снази, без чега се рад ни једне установе а нарочито са овако разноликим и пространим програмом не може замислити.

Одбор решава да се овај програм рада упути Г. Министру Народне Привреде на размотрење и евентуално допуњење. По повратку да се у наредним седницама приступи раду на извођењу појединих тачака.

Седница је отворена у 9 часова увече а закључена у 11 часова.

Врши дужност секретара: Миодраг Обреновић

Чланови:

Др. Вел. Стојковић

Миодраг Обреновић

Миодраг А. Стаменковић

Ник. Ж. Петровић

Председник

Привр. Управе С. П. Друштва

Љуб. Р. Јовановић

ЗАПИСНИК

III Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва, одржане 17 јануара у канцеларији Срп. Трговинског Друштва у Солуну

Бележио врш. дужности секретара Миодраг Обреновић.

Били су присутни: председник г. Љуба Јовановић и чланови г. г. Др. Велимир Стојковић, Миодраг Обреновић, Миодраг Стаменковић и Никола Петровић.

Седница је отворена у 6 ½ часова а закључена у 8 ½ часова увече.

1. Сходно тачки 1. 2. и 4. програма рада приступа се утврђењу прогласа, који ће се упутити нашим јавним гласилима, савезничких и неутралних земаља и Пољопривредним удружењима, у циљу развијања идеје за помоћ нашем земљораднику.

По дискусији по овом питању усвојен је следећи

Проглас: **F**

Пријатељима Српског Земљорадника

F¹⁶ Текст прогласа у неколико је измењен, дотеран и допуњен и гласи као што је у потписаном оригиналу.

15-II-1917

Секретар

Миодраг Обреновић

Судбина је хтела, да се српски народ, после два узастопна рата, и против своје воље поново лати овога, још окрвављеног оружја и то баш онда, када је тако жељно очекивао, да се у подужем миру прибере и сав посвети културном препорођају своје земље.

Не могући да натера својим фамозним ултиматумом да се насилно одрекне своје државне самосталности, његов перфидни сусед Аустро-Угарска, подло је насрнуо да за навек преплави и подјарми малену, витешку Србију и да тако оствари своје давнашње жеље и тежње: продирање на исток.

И српски народ, – чију војну и економску моћ представља српски земљорадник – већ уморан и изнурен победама и ратовима смело је стао на браник своје земље и свога огњишта. Стао је раме уз раме уз своје велике и моћне савезнике, који примише српску праведну ствар за своју и у једној светој алијанцији усташе и сами, да се боре против насиља и угњетавања, противу гажења људског права и морала, противу недостојно уређеног човечанства.

Са снагом, класичним хероизмом, и несаломивом вољом бранио је тај малени српски народ сваку стопу своје земље лијући своју племениту крв, не за лишавање туђе слободе, не за подјармљивање туђег народа, него за слободу, независност и част своје земље.

И после кржаве албанске одисеје, какву ниједна историја у својим аналима није забележила, легендарни српски јунаци, верни својим великим идеалима, поново се јављају на ратну позорницу на Солунском фронту и поново се, удружени са својим савезницима, хватају у коштац са својим вековним непријатељима. И опет својим победама и својим бесмртним подвизима и пожртвовањем задивљују цео свет.

¹⁶ Текст уписан са стране.

Српски народ часно је испунио своју дужност према својим савезницима и јуначки истрајао у гигантској борби нација и истрајаће до коначне победе над општим непријатељем. Дубоко убеђен у своју праведну ствар, пун вере и поуздања у своје моћне и силне савезнике он се непоколебљиво нада, да ће ускоро доћи дан, када ће право и човечност да затријумфују над грубом силом и да ће се најзад, после толиког лутања и страдања вратити својој земљи, свом милом завичају.

Да, вратиће се на згаришта ратног попришта, где је свака стопа земље крвљу натопљена, пушчаним и топовским зрном преорана и костима храбрих српских синова засејана.

Вратиће се на поробљено и попаљено огњиште, на упарложена поља и ливаде, подивљале пропланке и испусте, коровом зарасле њиве и оранице. Тамо ће затећи своје пусте и опустошене амбаре, погађене и упропашћене справе и алате, порушене и разорене стаје и вајате, одведену и опљачкану стоку и домазетлук!

Сви ти њему тако драги објекти, извори живота и његовог и његове отаџбине, пружиће му страшну слику свирепости и дивљаштва његових непријатеља, беса и варварства туђинске најезде. Они ће га поново позвати на рад, на нов живот, зваће га да у поновљеној песми његовој чују нови шкрип плуга, весели цијук косе, заморни дах радне стоке. Али како и са чиме да отпочне тај рад?

Треба ли допустити томе неустрашивом борцу, српском земљораднику, који се тако искрено и тако предано бори за најсветије принципе, за које је икада знало човечанство, за принципе неумитне правде, трајног мира и општег прогреса и све у тој страшној борби дао и изгубио, да празних руку чека на могућност прибављања свега онога, што му је потребно за обраду земље и обнову његове привреде?

Може ли се оставити тај најсимпатичнији представник српског народа – српски земљорадник – да, и поред толике славе и хвале, које му се са свију страна одају и признају, у крајњој беди и сиротињи проводи своје дане, онда када се буде дома вратио?

Српско Пољопривредно Друштво, главни представник, заступник и помагач српског земљорадника, морало је и само да подели тешку судбину српског народа. Оно је остало без икаквих средстава и није, нити ће бити у могућности да српском земљораднику пружи макар и најмање потребне материјале за његов будући рад, за обнављање земљорадничке производње.

Рачунајући на доказану универзалну солидарност земљорадника и земљорадничких установа, Српско Пољопривредно Друштво се, због

тога, на освитку нове године и помену слободе обраћа вама и моли вас, да га и ви и ваши врсни многобројни чланови и сви, којима лежи на срцу Српство и српски народ, својим добровољним прилозима помогнете у његовој тешкој али хуманој задаћи.

Од ваше племените помоћи произаћи ће не само дубока захвалност и вечно сећање српског земљорадника, него и трајно пријатељство према вама и вашем земљораднику, чије је свеколике симпатије, пуну љубав и искрено братство, верујемо, он у пуној мери заслужио.

Српско Пољопривредно Друштво примаће са највећом благодарношћу помоћ у:

1. Оруђу и справама неопходно потребним пољској привреди;
2. Семену културних биљака свију врста, подесних за поднебље Балканских земаља;
3. Крупној и ситној приплодној стоци;
4. Новчаним прилозима, који се имају искључиво употребити за набавку средстава за земљорадничку производњу.

Детаљнија обавештења дају Српско Пољопривредно Друштво у Солуну и сва српска представништва на страни, којима и треба слати прилоге.“

Овај ће се проглас упутити Пољопривредним Друштвима, Земљорадничким коморама и сличним установама неутралних и савезничких земаља.

У исто време, обзнаниће се у што краћем времену, преко наших јавних гласила, савезничких и неутралних земаља и најраспрострањенијих листова сличан проглас упућен читавој публици.

2. Сходно тачки 5. програма рада решено је:

Друштво ће упутити истовремено, представницима Србије и својим пријатељима на страни, на чију помоћ рачуна, писмо са молбом, да се што енергичније ангажују за пропагирање идеје о помоћи српском земљораднику.

Да би послови око прикупљања прилога текли што правилније, овим добровољним посредницима друштвеним послат је кратак преглед стања наше пољопривреде пре рата, како би прилози могли што боље да одговарају стварним потребама.

Да би акција наших званичних представника на страни била што енергичнија умолити Г. Мин. Народне Привреде да изволи, преко Г. Министра Спољних Послова препоручити њиној нарочитој пажњи и помоћи рад С. П. Д.

3. Ради набавке канцеларијског материјала и подмирење трошкова на кореспонденцији друштвеној решено је:

Да се умоли Српско Трговачко Друштво да отвори текући рачун Срп. Пољ. Друштву.

Вр. дужн. секретара, Миодраг Обреновић

Чланови:

Вел. Н Стојковић

Миодраг Обреновић

Миодраг А. Стаменковић

Ник. Ж. Петровић

Председник,

Љуб. Р. Јовановић

ЗАПИСНИК

IV Седнице Управног Одбора Срп. Пољопривредног Друштва, одржане 15 фебруара 1917 у канцеларији Срп.Трг. Друштва у Солуну.

Били су присутни: председник г. Љуба Јовановић, и чланови г. г. Др. Велимир Стојковић, Миодраг Обреновић и Никола Петровић.

Бележио вр. дужн. секретара Миодраг Обреновић

Седница је отворена у 6 а закључена у 8 часова увече.

1. Вр. Дужн. Секретара чита записник седница од 5. и 17 јануара који се примају са напоменом о малим изменама у тексту прогласа.

2. В. д. Секретара саопштава да су сходно ранијим решењима упућена писма г.г. Министру Нар. Привреде (проглас и молба за дејствовање преко г. Мин. спољ. послова на званичне представнике Србије на страни ради помоћи у послу) и Министру спољних послова (са молбом за адресе представника Србије) и да одговори још нису стигли.

Прима се к знању.

3. По питању о прогласу решено је да се, поред француског превода, преведе на енглески, руски и талијански. Када преводи буду готови одштампати енглески и француски превод по 500 примерака (формат обичан табак) а талијански и руски у по 200 примерака. По томе обзнанити преко овде сав. листова. Истовремено упутити их уз нарочито писмо нашим званичним представницима на страни са молбом да их обзнане у најраспрострањенијим листовима и да их од стране Српског Пољопривредног Друштва достави Пољопривредним друштвима, Земљорадничким коморама, Банкама, фабрикантима и свима онима од којих може да очекује помоћ.

Вр. дуж. секретара Миодраг Обреновић

Чланови:

Вел. Н Стојковић

Миодраг Обреновић

Миодраг А. Стаменковић

Ник. Ж. Петровић

Председник,

Љуб. Р. Јовановић

ЗАПИСНИК

У Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва,
одржане 19. фебруара 1917 у Солуну.

Били су присутни: председник г. Љуб. Јовановић, и чланови Управе:
г. г. Велимир Стојковић, Миодраг Обреновић и Никола Петровић.

Бележио вр. д. Секретара Миодраг Обреновић.

Седница је отворена у 6 часова а закључена у 7 ½ по подне.

1. Председник извештава, да је сазвао Управу дискутовања ради поводом чланка „Српског Централног Комитета“ у Женеви обзнањеног у овд. листовима „Велика Србија“ од 17 т. м. и „Српски Гласник“ од 18 истог мца). По прочитању чланка, Управн. Одбор констатује, да је циљ овог новог друштва у Женеви у многим тачкама истоветан са циљем назначеним Програмом рада Срп. Пољопривредног Друштва за 1917. год. и прогласом друштвеним.

Пред тим фактом постоји бојазан да општи интереси срп. пољопривреде, не буду оштећени појавом прогласа двају друштава са истоветним циљем, која би радила без икаквог споразума. Питање помоћи могло би да буде и нелогично компромитовано на овај начин.

По дискусији по овоме питању Управни Одбор је се сложио у томе да:

Продужи свој рад у сагласности са „Српским Централним Комитетом“ у Женеви. Тога ради извести Господина Министра Привреде о положају, у ком се друштво налази појавом овог Комитета и умолити га, да пошаље Друштву апел и манифест овога Комитета, чији је рад одобрила влада. По пријему истих Друштво ће се трудити да доведе у склад свој рад са већ почетим радом Комитета.

Истовремено ступити у везу са Комитетом и послати му Програм рада за 1917. год. и Проглас друштвени, са молбом за резиме о досадањем раду Комитета, како би се избегле штетне несугласице између ове две установе.

Начин на који ће се постићи сагласност зависиће од одговора Комитета, али Управа верује да ће Комитет радо придружити свој рад раду Срп. Пољопр. Друштва, као старијој Установи, чија је егзистенција и после рата осигурана.

2. Да би Друштво могло да изилази на сусрет потребним трошковима ради остварења својих циљева решено је да се умоли Господин Министар Народне Привреде да изволи одобрити и послати Друштву обећану новчану помоћ.

Вр. д. секретара Миодраг Обреновић

чланови Управе

Вел. Н Стојковић

Миодраг Обреновић

Миодраг А. Стаменковић

Ник. Ж. Петровић

Председник

Љуб. Р. Јовановић

ЗАПИСНИК

VI Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва, одржане 9. марта 1917. у Канцеларији Српског Трговачког Друштва у Солуну.

Били су присутни: председник г. Љуба Јовановић и чланови г. г. Др Велимир Стојковић, Миодраг Обреновић, Миодраг Стамнековић и Никола Петровић.

Бележио вр. дужности секретара Миодраг Обреновић.

Седница је отворена у 6 часова а закључена у 8 часова увече.

1. Вр. д. Секретара чита записнике IV и V седнице Управног Одбора који се у целини примају.

2. Члан Управе Др Велимир Стојковић реферише Управи, да је на ранија своја писма упућена г. г. Сими Лозанићу¹⁷ и Милићу Радовановићу¹⁸, у којима је говорио о раду, који Друштво намерава да отпочне, добио одговор од г. Милића Радовановића. Поред одговора г. Радовановић послао му је Меморандум и Проглас (апел) Централног Комитета у Женеви. Г. Стојковић чита писмо и проглас.

По саслушању Управни Одбор доноси одлуку да остаје при своме ранијем решењу верујући да се ове две установе могу врло корисно допуњавати у раду, који би ишао на општи интерес нашега народа и пољопривреде у Србији.

За најкраће време Друштво ће тежити да дође у везу и споразум са Централним Комитетом и нада се, да ће се умешном поделом у раду, који потиче са више тачака, предвиђени циљ много боље остварити.

¹⁷ Био је професор хемије на Великој школи и Универзитету у Београду. Био је и први ректор Универзитета у Београду, члан Српског ученог друштва и два пута председник Српске краљевске академије. У три наврата је био министар народне привреде (1894, 1897–1899) и једном министар иностраних дела (1903). У време његовог мандата као министра народне привреде у влади Владана Ђорђевића донет је низ закона који су омогућили напредак привреде у Краљевини Србији. Био је члан Српског пољопривредног друштва од 1874. године а од 1927. његов почасни члан. Заслужан је и за развој задругарства јер се извесно време налазио на челу Управног одбора Главног савеза земљорадничких задруга. Т. Митровић, *Сима Лозанић редовни и почасни члан Српског пољопр. друштва*, Тежак 62/14 (1935) 466–469; *Српски биографски речник*, [књ.] 5, Кв-Мао, Нови Сад 2011, 612–613; С. Халуза-Парис, *Појава и развој земљорадничког задругарства у Србији*, Београд 1966, 134.

¹⁸ Био је професор народне економије и науке о финансијама на Правном факултету у Београду. У два маха је био министар финансија, 1902. и 1903. године. О. Благојевић, *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, Београд 1980, 437–438.

3. Вр. Дружн. Секретара реферише да је пре неколико дана, Друштво посетио г. Др Аскијери¹⁹, јаван радник на зближавању привредно економских веза између Србије и Италије, сада у служби Српске владе.

Г. Др Аскијери наглашује да га рад Срп. Пољ. Друштва јако интересује, изнео је жељу, да се стави на расположење Друштву у циљу стварања једног комитета у Италији, преко кога би друштво могло да ради, са погледом на много већу корист у тражњи помоћи српском пољопривреднику. Г. Аскијери се нуди, да уз помоћ нашег посланика у Риму²⁰, и угледнијих посланика, оснује тај комитет (пошто иначе кроз кратко време, мора да иде службеним послом у Италију). Овај Комитет преко, личних веза и многих пријатеља срп. Народа у Италији могао би да развије идеју о помоћи и да је унесе и у најудаљеније крајеве Италије.

По саслушању реферата Управни Одбор прима у начелу, веома драговољан, ову понуду и решава да се умоли г. Аскијери да изнесе своје гледиште у детаљима, те да му се повери рад у стварању Комитета у Риму, преко кога би Друштво могло да ради у Италији.

4. Члан Управе г. Миодраг Стаменковић реферише о следећем:

Идеја о обнављању Срп. Пољ. Друштва, у циљу прикупљања помоћи српском земљораднику, наишла је на најлепши пријем како код званичних тако и код најугледнијих приватних личности у Солуну. У циљу да се помогне Друштву у раду образовао је и Комитет г-ђа и г-ђица са г-ђом принцезом Наришкин²¹ на челу, са намером да приреди један музичко-артистички концерт у корист Срп. Пољ. Друштва.

Све припреме за концерт – на коме ће учествовати поред мушке Краљеве Гарде наших савезника и наши најбољи уметници – учињене су, и концерт ће се приредити 16/29 т. м. у сали „Cinéma – Pathé“.

¹⁹ Др Еторе Луиђи Аскиери (Ettore Luigi Aschieri) био је оснивач и директор османистичке библиотеке у Солуну. Током италијанско-турског рата био је протеран из Турске и неко време је боравио у Београду. S. Sretenović, *Two Centuries of Italian-Serbian Diplomatic Relations*, The Review of International Affairs 70/1176 (2019) 12.

²⁰ У то време је српски посланик у Риму био дипломата Михаило Ристић. О његовом животу и каријери видети: Б. Вучетић, *Наша ствар у Османском царству*, Београд 2012, 9–24.

²¹ Кнегиња Вера Наришкина је организовала руску болницу у Солуну. Касније је ова болница премештена у Скопчвар, ближе фронту. Током пробоја Солунског фронта, ова болница је вршила санитетску службу на подручју између француских трупа генерала Анрија и трупа српске Прве армије. Одмах по ослобођењу Скопља, кнегиња Наришкина је организовала болницу у овом граду, у којој је збринула 360 најтежих рањеника. М. Зорић, *Српски војни санитет у Првом светском рату. Хероји Великог рата*, Одбрана. Специјални прилог, бр. 172 (2017) 15, 28, 30; Г. Шевцова, *Русский фронт милосердия на Балканях* (<http://blagovest-info.ru/index.php?ss=2&s=7&id=42706>); А. Nedok, *Ruska sanitetska pomoć Srbiji u njenim oslobodilačkim i odbrambenim ratovima XIX i ranog XX veka (1804–1917. godine)*, Vojnosanitetski pregled 66/7 (2009) 595.

Управни Одбор прима к знању са задовољством реферат г. Стаменковића, изражује своју најтоплију захвалност г-ђи принцези Наришкин, гђама и гђицама Комитета, као и свима учесницима у раду на припреми и приређивању концерта.

Вр. дужн. секретара Миодраг Обреновић

Чланови Управе:

Вел. Н Стојковић

Миодраг Обреновић

Миодраг А. Стаменковић

Ник. Ж. Петровић

Председник,

Љуб. Р. Јовановић

ЗАПИСНИК

VII Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва, одржане 19. марта 1917 у Канцеларији Српског Трговачког Друштва у Солуну.

Били су присутни: председник г. Љуба Јовановић и чланови г. г. Миодраг Обреновић, Миодраг Стаменковић и Никола Петровић.

Бележио вр. дужн. секретара Миодраг Обреновић.

Седница је отворена у 6 часова по подне а закључена у 7 ½ часова.

1. Вр. д. Секретара чита заменик пр. седнице који се прима.

2. Председник реферише да је 5. т. м. био у аудјенцији код Њ. Кр. Височанства Престолонаследника Александра. На изражену жељу, Председник Му је изнео погледе који су руководили чланове Срп. П. Друштва да обнове Друштво, по том Му је изнео цео ток рада друштвеног, изнетог у програму рада С. П. Д. за 1917. Председник Му је том приликом предао Програм рада и Проглас Друштвени.

Њ. К. Височанство показало је необично интересовање за рад друштвени и сваки посао који иде у циљу прикупљања помоћи српском сељаку. Најлепшим речима окуражило је рад С. П. Д. обећавши му Своју моралну и материјалну помоћ.

Управни одбор са радошћу саслушава овај реферат, захваљује Њ. Кр. Височанству и поздравља га узвиком „Живео“.

3. Председник извештава да је 14 т. м. био у аудјенцији код Њ. В. Краља Петра Највишег Заштитника С. П. Д.

Њ. Величанство, као и вазда показало је у дугом разговору са Председником, колико му на срцу лежи српски сељак – ратник.

Похвалило је иницијативу рада С. П. Друштва и благоизволело је ставити на знање Председнику, да Српско Пољопривредно Друштво наћи

ће у њему вазда одушевљеног помагача не само у моралном већ и у материјалном погледу.

Пошто му је Председник изложио правац и начин рада у прикупљању помоћи земљораднику, Њ. В. изволело је изнети и своје погледе. Њ. Величанству је се нарочито допало то, што Друштво циља поглавито на помоћ у справама семену и осталим средствима за производњу, окуражио је рад друштвени и пожелео му најлепши успех.

Чланови Управног Одбора, са нарочитом су пажњом пропратили реферат председников. У знак своје захвалности и оданости поздрављају највишег заштитника друштвеног узвиком „ Да Живи Њ. Величанство Краљ Петар I“.

4. Члан Управе г. Обреновић извештава Одбор, да је 14 т. м. г. Др Аскијери поново посетио друштво.

Пошто му је саопштено решење Управног Одбора (седница 9. марта тач. 9.) г. Аскијери је у друштву са г. г. Стојковићем и Обреновићем приступио дискусији о понуђеним услугама његовим. Том приликом г. Др Аскијери изнео је своје гледиште, да услед далматинског питања, постоји бојазан да шира маса, не посвећена у политичку страну истога, под утицајем раније талијанске штампе, не буде расположена за давање помоћи српском земљораднику, ако цео тај рад не буде препоручен од званичних личности. Препоручује, пре но што се почне акција у Италији, да се Друштво обрати посланику Италије на Српском Двору г. Сфорци²² – сада на Крфу, и да се умоли да оскултира²³ по томе питању мишљење талијанске владе, и да је умоли, да допусти стварање Комитета у Италији у циљу прикупљања помоћи српском земљораднику.

Прима се к знању.

5. Вр. Дужности секретара чита писмо г. Симе Лозанића од 29.-II упућено Др Вељи Стојковићу, као одговор на његово раније писмо.

Управни Одбор прима к знању писмо г. Лозанића и по дискусији по истом, још једном налази да рад ове две установе може веома лепо да се допуњава по предходно учињеном споразуму у подели посла.

²² Карло Сфорца је био италијански дипломата. У два наврата је био министар спољних послова. У периоду од 1916. до 1918. године био је представник Владе Краљевине Италије на Српском двору на Крфу. У. Урошевић, *Between Orientalism and Realpolitik: Serbia in Writings of Edoardo Scarfoglio and Carlo Sforza*, Serbian-Italian Relations: History and Modern Times, Belgrade 2015, 102.

²³ Оскултација (лат. *auscultatio*) у медицини поступак лекара да ослушкивањем рада појединих органа ствара закључке о њиховом стању. М. Вујакија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1980, 646.

6. Вр. дужн. секретара чита писмо Министарства Иност. Дела од 4 априла т. г. № 417, као одговор на наше писмо од 1^{ог} фебруара, којим извештава, да су Посланства претрпана послом да би се у изнетом циљу могла ангажовати.

По саслушању Управни Одбор налази, да одговор не одговара тексту наших писама и прима к знању Саопштење Мин. Иностр. Дела.

7. Члан Управе г. Стаменковић реферише о успеху концерта, приређеног од стране одбора гђа и гђица у корист Срп. Пољопривр. Друштва. По сазнању приход је био обилан и биће предат од стране г-ђе принцезе Наришкин Друштву за развиће даљег свога рада.

Управни одбор прима са задовољством к знању извештај г. Стаменковића.

8. По дискусији о даљем раду и привођењу у дело идеје друштвене решено је: Да Друштво приступи раду организовања по једног комитета у свакој земљи, који би био центар из којег би полазила иницијатива и у који би долазили прилози скупљени у целој земљи.

Овај централни Комитет сачињавали би наше најугледније личности у дотичној земљи и угледне политичке или приватне личности дотичног места, које би хтеле да помогну наш рад. Дужност централних комитета, била би да створи што више локалних комитета – у разним местима – најподеснијим избором личности. Локални комитети развили би перманентну акцију у месту и околини, и сталним, постојаним радом на месту, како код појединаца тако и код корпорација и установа, могли би, да култивишу и остварују идеју о помоћи српском земљораднику. Они би били ти, који би били прва веза између дародаваца и Срп. Пољ. Друштва.

Централни комитети водили би надзор над радом локалних и примали би све што им ови шаљу; сем тога за дотично место и околину и само би развило локалну акцију.

Да би рад свију како централних и локалних комитета био у складу Срп. Пољопр. Друштво ставило би им на расположење кратак преглед стања пољопривреде у Србији пре рата, са нарочитом пажњом на њен технички део.

Српск. Пољопривредно Друштво, остајући при својој првобитној идеји обратиће се свима пољопривредним, земљорадничким и сличним установама и тежиће да их доведе у везу са локалним или централним комитетом дотичне земље.

Распростирући свој рад преко великог броја оданих сталних помагача на самом месту, Друштво верује да му је успех осигуран. Преко већ постојећих локалних и централних комитета, односно преко личних веза

појединих чланова Друштво ће моћи да распросте своју идеју и да створи сличне комитете и у најудаљенијим земљама.

Да би се ово привело у дело треба:

а) Тражити привремено ослобођење, ако није могућно за све а оно за два члана Управног одбора, истовремено скренути пажњу Господину Министру Војном²⁴, да кад се послови буду развили, исто се надамо да ће бити кроз кратко време, Друштво ће му се поново обратити молбом за ослобођење потребног броја чланова.

б) Да председник Друштва оде на Крф са још два члана Управе, обавести потанко владу и г. Министра Привреде о плану рада друштвеног и умоли их за моралну помоћ а г. Мин. Привреде и за материјалну помоћ Друштву.

в) Том приликом ступити у везу са представницима страних сила код Српске Владе изнети им намеру друштвену и умолити их за званичну моралну помоћ.

г) Ступити у везу са г. Митрополитом²⁵, који је већ раније покренуо мисао о прикупљању помоћи Срп. Народу, и довести наш рад у склад са његовим.

д) Упутити два члана да ступе у везу са Централним Комитетом у Швајцарској, који би у детаљним разговорима изнели начин на који Друштво мисли да оствари своје идеје. Главни циљ његов био би да поделом рада доведу у склад посао Централног Комитета у Женеви и посао Срп. Пољ. Друштва на тој основи што би Комитет Женевски узео на себе само део посла којим се већ бави – прикупљање помоћи за исхрану нашег живља – а Друштво прикупљањем помоћи за набавку и набавком свију средстава за производњу.

Успе ли се у томе тежити да Централни Комитет у Женеви поред свога посла узме на себе улогу Централног Комитета С. П. Д. за Швајцарску.

Не успе ли се у томе, отклонити све што би могло да иде на несугласице рада једне и друге установе и продужити посао.

ђ) По томе би друштвени изасланици приступили организовању централних комитета у Италији, Швајцарској, Француској и Енглеској, и преко стечених веза и у свима осталима пријатељским и неутралним земљама.

²⁴ У периоду од 6/19. децембра 1915. до 31. маја/13. јуна 1918. године министар војни је био генерал Божић Терзић. *Владе Србије*, 233–239.

²⁵ Његова светост патријарх српски Димитрије (1920–1930). У то време је био архиепископ београдски и митрополит Србије (1905–1920). За време Првог светског рата избегао је са народом преко Албаније до Крфа. Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996, 163.

е) Како се Централни Комитет у Женеви а и г. Митрополит, носе мишљу да упуте изасланство у Америку у циљу агитовања и прикупљања помоћи, то приликом посете код г. Митрополита и дискусије са Централним Одбором у Женеви, а према материјалним средствима, којима Друштво располаже, радити на томе да и један члан друштвени уђе у то изасланство, који би као стручна личност могао да дела на остварењу наше идеје.

Вр. дужн. Секретара

Миодраг Обреновић

Чланови Управе

Председник,

Вел. Н Стојковић

Љуб. Р. Јовановић

Миодраг Обреновић

Миодраг А. Стаменковић

Ник. Ж. Петровић

ЗАПИСНИК

VIII Седнице Управног Одбора Срп. Пољопривредног Друштва држане
25. марта 1917 у Канцеларији Срп. Трговачког Друштва у Солуну.

Били су присутни: председник г. Љуба Јовановић и чланови г. г. Др Велимир Стојковић, Миодраг Обреновић и Никола Петровић.

Као гост присуствовао је члан Друштвени г. Врвић ветеринар.

Бележио врш. дужности секретара Миодраг Обреновић.

Седница је отворена у 6 ½ а закључена у 8 часова у вече.

1. Врш. дужности секретара чита Записник прошле седнице који се прима.

2. Г. Обрадовић извештава да је у одсуству члана г. Стаменковића био са г. Ардипајем, једним од најактивнијих помагача одбору за приређивање концерта. Ардипи је известио да је на концерту пало чистог прихода око 6000 драхми коју ће суму гђа принцеза Наришкин предати Друштву за дан два.

Одбор прима к знању са задовољством овај извештај и решава, да Друштво изјави путем писама, своју топлу захвалност свима члановима одбора и учесницима на концерту.

3. Да би се што више распространила идеја о давању помоћи српском земљораднику, међу пријатељима друштвеним, који се налазе на Крфу, у Солуну и на овом фронту решено је да се путем оvd. српских и страних листова пусти један низ чланака у духу буђења жеље за давање прилога, који би искључиво ишли за набавку средстава за пољопривредну производњу, по томе да се умоле редакције истих листова, да отворе

сталну рубрику за упис добровољних прилога. Прикупљене суме депоновале би се до употребе у једну од – оvd. новчаних завода.

4. Поводом питања, о најправилнијем путу, којим би Друштво требало да иде распростирању свога апела у појединим земљама решено је начелно: Да би се избегло све што би, ма и моментално могло да смета акцији друштвеној, прогласе ће директно растурити у свакој посебице земљи, централни комитети, који ће поради тога имати да ступе у што тешње везе са најглавнијим представницима пољопривредних установа у дотичној земљи.

Детаљну дискусију по овоме питању изнети на дневни ред наредне седнице.

Вр. дужност секретара Миодраг Обреновић

чланови Управе:

Вел. Н Стојковић

Миодраг Обреновић

Миодраг А. Стаменковић

Ник. Ж. Петровић

Председник

Љуб. Р. Јовановић

ЗАПИСНИК

IX Седнице Управног Одбора Срп. Пољопривредног Друштва, одржане 26. марта 1917. год у Канцеларији Срп. Трговачког Друштва у Солуну.

Били су присутни: председник г. Љуба Јовановић, и чланови г. г. Др Велимир Стојковић, Миодраг Обреновић и Никола Петровић.

Као гост присуствовао је члан друштвени г. Др Врвић мар. лекар.

Бележио врш. дужности секретара Миодраг Обреновић.

1. Вр. дужн. секретара чита записник прошле седнице, који се прима.

2. По дискусији по тачки 4. пр. седнице решено је да се у потпуности усвоји начелно решење пр. седнице, које се односи на начин растурања прогласа друштвеног.

3. По детаљној дискусији по тач. 8. седнице од 19. марта (Р. а, б, д) решено је да Друштво тражи од Госп. Министра Војног:

а) да му се ставе на потпуно расположење обвезници чланови управе Велимир Стојковић и Миодраг Обреновић, које Управа бира за делегате друштвене, са припадностима, које у војсци уживају.

б) да се чланови управе г. г. Миодрагу Стаменковићу и Николи Петровићу, допусти да једно по подне преко недеље могу бити слободни и посветити то време раду на друштвеним пословима, и да се по могућству задрже у Солуну.

4. Да би се у раду на обнављању привреде ишло по једном смишљеном и у напред припремљеном плану; да би све што се изводи, престављало део једне одређене целине, која има да буде здрава база, на којој ће се обновити наша пољска привреда потребно је да Друштво има прецизно одређена гледишта, за стварање што здравије основе, за сваку грану пољске привреде понаособ.

По свршеном елаборату, Друштво ће га доставити Господину Министру Народне Привреде, а у своме будућем раду стараће се да се што више приближује усвојеним гледиштима.

Члан друштвени г. Врвић, умољен је, да на основи стручних искустава, припреми део елабората, који се односи на све гране сточарства будуће Србије.

Седница је отворена у 5 часова а закључена у 6 ½ по подне.

Вр. дужн. секретара, Миодраг Обреновић

Чланови Управе:

Вел. Н Стојковић

Миодраг Обреновић

Миодраг А. Стаменковић

Ник. Ж. Петровић

Председник,

Љуб. Р. Јовановић

ЗАПИСНИК

Х Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва држане 29. марта 1917 год. у Канцеларији Српског Трговачког Друштва у Солуну.

Били су присутни: председник г. Љуба Јовановић и чланови г. г. Др Велимир Стојковић, Миодраг Обреновић, Миодраг Стаменковић и Никола Петровић.

Бележио вр. дужн. секретара Миодраг Обреновић.

1. Вр. дужн. секретара чита записник прошле седнице који се прима.

2. Г. Миодраг Стаменковић члан управе, чита писмо гђе принцезе Наришкин, којим шаље на име чистог прихода, од концерта приређеног у корист Срп. Пољоприв. Друштва суму од 5950 франака и драхми (преобраћен у франке 6467.90) и предаје исту суму Управи Друштвеној.

Управни одбор прима са захвалношћу назначену суму и решава да се иста до употребе стави на текући рачун друштвени код Срп. Трг. Друштва.

3. Члан Управе г. Стаменковић износи да су трошкови друштвени око помоћи одбору на приређивање концерта изнели суму од драхми 200.

Управни одбор прима к знању и решава да председник друштвени изврши исплату тих трошкова и оправда их својом признаницом.

4. Вр. дужности секретара чита писмо Министарства Народне Привреде од 13. марта 1917 год. Бр. 4460, којим се ставља да знање Друштву да сав посао око прикупљања помоћи може да врши само и једино под окриљем и у споразуму са Централним одбором у Женеви, при коме би се могла основати и нарочита пољопривредна секција.

Прима се к знању.

Седница је отворена у 6 ½ а закључена у 7 ½ у вече.

Вр. дужн. секретара, Миодраг Обреновић

Чланови Управе

Председник

Вел. Н Стојковић

Љуб. Р. Јовановић

Миодраг Обреновић

ЗАПИСНИК

XI Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва, држане у Солуну, на дан 28 маја 1917 у канцеларији Срп. Трг. Друштва.

Били су присутни председник г. Љуба Јовановић и чланови г. г. Др Велимир Стојковић, Миодраг Обреновић и Никола Петровић.

Бележио Вр. дужности секретара Миодраг Обреновић.

1. Вршиоц дужн. секретара чита записник пр. седнице, који се прима.

2. Председник извештава да је добио вест о смрти по. Радоње Недића једног од најстаријих чланова С. П. Д. преминулог у току т. г. у свом родном месту Кутлову.

Упр. одбор прима к знању ову тужну вест, устајањем и са „Бог да му душу прости“ одају покојнику своју пошту.

3. Секретар чита писмо г. Мин. Војног, као одговор на молбу друштвену од 10. априла пр. год.

Прима се к знању.

4. Председник извештава да је приликом бављења у Солуну г. Министра Народне Привреде у току т. м. у неколико махова имао конференције са г. Министром поводом друштвених послова; резултат тих конференција резимира се у следећем:

а) г. Министар у свему одобрава досадањи рад друштвени и у потпуности се слаже са програмом будућег рада, што му је председник у детаљима изложио, са напоменом да Друштво има да приступи остварењу свога програма као самостално тело.

б) г. Министар је известио Председника друштвеног да је из буџета Мин. Народне Привреде помоћ Друштву у износу 10.000 дин.

Прима се к знању.

4. Вр. д. Секретара износи кратак реферат о аудијенцији Управног одбора С.П.Д. (са изузетком члана г. Др Веље Стојковића, који је тога дана био на дужности ван Солуна) код г. Министра Привреде који га је изволио примити у Канцеларији Војно привредне дирекције т. м.

Г. Министар је у кратком говору поновио своје слагање са радом друштвеним, захвалио члановима на уложеном труду и изнео им неколико погледа на будући рад С.П.Д.

Прима се к знању.

Седница је отворена у 6 часова по подне а закључена у 7 ½.

Вр. дуж. секретара Миодраг Обреновић

Чланови Управе

Вел. Н Стојковић

Миодраг Обреновић

Председник,

Љуб. Р. Јовановић

ЗАПИСНИК

XII Седнице Управе Срп. Пољопр. Друштва, одржане 19. јула 1917. у канцеларији Срп. Трг. Друштва у Солуну.

Били су присутни: председник г. Љуба Р. Јовановић и чланови г. г. Велимир Стојковић, Миодраг Обреновић и Никола Петровић.

Бележио вр. дужности секретара Миодраг Обреновић.

1. Вр. дужн. секр. чита записник пр. седнице који се прима.

2. Председник извештава да је преко Финансијске Делегације примио на име помоћи за остварење друштвених циљева од Министарства Народне Привреде динара 10.000 (К. Бр. 441).

Тај је новац под 12. јуном преобраћен у франкове (8320) и стављен на чување у Срп. Трг. Друштву до употребе са интересом 3%.

Прима се к знању.

3. Вр. д. Секретара чита молбу служитеља друштвеног Спасоја Петровића, сада на Корзици. Спасоје излаже, да је пренео друштвену архиву и предао је г. Душану Спасићу т. председнику Друштва, у Солуну; наводи да је последњу своју плату примио за децембар 1915 (у износу 141 д 65%) и моли да Друштво преко финансијске делегације у Ајачију исплати му непримљену плату.

Р. Управни Одбор жали што не може да изађе на сусрет молби дугогодишњег служитеља Спасоја пошто је новчану помоћ у 10.000 дин. примио ради остварења друштвених циљева, а не за исплату особља

друштвеног. Истовремено решава, да се по молби Спасоја, обрати Мин. Народне Привреде, ради решења питања о исплаћивању друштвених службеника.

4. Председник реферише о Конференцији, коју је имао са г. Министром Народне Привреде²⁶, приликом његовог бављења у Солуну у току т. м.

Председник је обавестио г. Министра о досадањем раду друштвеном и изнео му програм рада за будућу акцију. Г. Министар је у свему одобрио рад Управе, и нагласио да би у будућем своме раду било врло корисно да Друштво ступи у што тешњу везу са Гл. Савезом Земљ. Задруга. Сем тога, ставио је у задатак управи друштвеној, да му се приликом доласка делегата друштвених на Крф поднесе елаборат Срп. Пољ. Друштва о томе шта би све требало на бавити, па да се пољска привреда у Србији, стави на приближно стање пре рата.

Р. Одбор прима к знању реферат Председников и ставља у задатак члановима Управе г. Др Велимиру Стојковићу и Миодрагу Обреновићу, да приступе изради елабората, који ће се у првој наредној седници подврћи дискусији и по томе доставити г. Министру.

5. Вр. дужн. секретара извештава Управу, да су на основу молбе друштвене од 10. априла т. г. упућене г. Министру Војном, стављени на привремено расположење Друштву обвезници чланови управе г. г. Велимир Стојковић и Миодраг Обреновић.

Прима се к знању.

6. У вези претходног решења г. Министра Војног (ФЋ.О.Бр. 8646 од 13 јула 1917) а сходно ранијим одлукама Управног Одбора (седница од 19 марта т. 8^о. р. а. б. д и седнице од 26 марта т. 3^о) решено је, да се члановима делегатима управе г. г. Велимиру Стојковићу и Миодрагу Обреновићу на име личних трошкова све време проведено на путу признаје по 15 франака, а путни трошкови признаће се по рачуну.

7. У вези претходног решења да досадањи вршилац дужности благајника и секретара преда своје дужности члану Управе г. Николи Петровићу.

Седница је закључена у 8 часова у вече.

Вр. дуж. секретара Миодраг Обреновић

Чланови Управе

Вел. Н Стојковић

Миодраг Обреновић

Председник

Љуб. Р. Јовановић

²⁶ У периоду од 30. јуна/13. јула 1917. до 7/20. децембра 1918. године министар народне привреде био је др Велизар С. Јанковић. *Владе Србије*, 233–241.

ЗАПИСНИК

XIII Седнице Управе Српског Пољопредног Друштва одржане 28. јула 1917. у канцеларији Српског Трговачког Друштва у Солуну.

Били су присутни: председник г. Љуба Јовановић и чланови г. г. Велимир Стојковић, Миодраг Обреновић и Никола Петровић.

Бележио вр. дужности секр. Миодраг Обреновић.

1. Вр. дужн. секр. чита записник пр. седнице који се прима.

2. Вр. дужн. секр. чита елаборат кога су припремили чланови Управе Велимир Стојковић и Миодраг Обреновић сходно т. 4 пр. седнице.

По детаљној дискусији елаборат се прима са тим да га Управни одбор, као свој усвоји и шаље Г. Министру народне привреде. Г. Др Стојковићу и Обреновићу Управа захваљује на уложеном труду.

3. Вр. дужности секретара чита два телеграма г. Министра Народне привреде, којим моли Друштво да му пошаље делегате на Крф те да Друштво буде заступљено на конференцији за снабдевање Србије, која ће почети да функционише 2. августа.

Управни одбор решава да упути свога представника, као делегата на конференцију на Крф.

4. У вези предходног решења Управа одређује свом делегату на Конференцији на име дневнице 15 франака, рачунајући од дана изласка до дана повратка с тим да му се путни трошкови примају по рачуну; у случају ако Мин. Народне Привреде не би узео на себе овај трошак.

Седница је отворена у 6 а закључена у 8 часова у вече.

Вр. дужност. секр. Миодраг Обреновић

Чланови Управе

Вел. Н Стојковић

Миодраг Обреновић

Председник

Љуб. Р. Јовановић

ЗАПИСНИК

XIV Седнице Управе Срп. Пољопред. Друштва одржане 17 Септ. 1917. у Канцеларији Срп. Трговачког Друштва у Солуну.

Били су присутни Председник г. Љуба Р. Јовановић и чланови: Миодраг Обреновић и Никола Петровић.

На дневном реду било је:

1. Председник Љуба Р. Јовановић подноси о своме путу на Крф и о раду Конференције, коју је сазвао г. Министар Народ. Привреде овај свој извештај:

На пут за Крф кренуо се је 30 Јула преко Атине и Пиреја. Конференција је сазвата за 2. Август, али како је путовање и железницом и лађом било и сувише споро, то је на Крф стигао тек 3 Августа у подне. За пленарну седницу није могао стићи; али за прву чисто пољопривредну седницу стигао је на време. Седнице Конференције држате су четрнаест дана, присутан је био свима седницама.

Г. Министар Н. Привреде спремио је и свој Елаборат о свима потребама за набавке које су неопходне за уношење у земљу ради рестаурирања упропашћене пољске привреде. Поред овога Елабората, поднет је Елаборат Срп. Пољопр. Друштва, Централног Комитета и Г. Дра Влајинца.

Мило му је што може казати, да је у највишем смислу речи признат и усвојен Елаборат Срп. Пољопривр. Друштва; јер је исти најпажљивије израђен.

Нарочито је пажња на овој Конференцији била обрађена набавци стоке а на првом месту приплодној. Усвојено је да се готово искључиво набави приплодна стока, која ће се употребити и као радна стока. Ово нарочито за краве и кобиле. Ово је наш предлог.

Г. Министар је објаснио Конференцији, да се је он решио, да поднесе опширан предлог за Министарску седницу, да се све, за обнављање пољске привреде у опустошеној Србији изврши набављањем о државном трошку и из државних средстава, за шта би се довољан кредит тражио од наших савезника. Ако се ово усвоји и одобри, питање о обнављању Српске пољорадње у потпуности је решено. На овај би се начин исто тако решило и питање о Срп. трговини, индустрији и занатству.

Конференција је израдила нарочити свој елаборат о свима потребама како за пољску привреду, тако и за друге радне делатности.

Ова је Конференција имала своја два реферата. Г. Рад. Нешић као референта Министровог и председ. Срп. Пољопривр. Друштва као друштвеног референта.

На овој Конференцији предвиђено је све и све ушло у Елаборат Конференције што је за Срп. земљорадника потребно и за обнављање пољске привреде.

Као новина за Пољ. привреду у Србији предвиђен је велики број трактора за замену сточне и парне снаге.

Семе за пољорадњу, баштованство и индустријско биље предвиђено је.

По објаснењу и дискусији Управни одбор Прима к' знању реферат г. Љубе Р. Јовановића свога председника.

II Председник реферише да је приликом пожара у Солуну а за време његовог одсуства, пожар захватио и канцеларије Срп. Тргов. Друштва

гди су смештене канцеларије и Срп. Пољопривр. Друштва и да је пожар уништио: све друштвене прогласе на Франц, Енглеск, Руском, Италијан. и Срп. језику; да је изгорео сав канцелар. материјал као и све квите и признанице на учињене издатке. Остало спашено је: Записник Управних седница, новчана књига и Експедициона књига.

Управни одбор прима к' знању.

III Председник Управ. одбора подноси извештај и рачун о учињеном трошку и подвозу своје на путу на Крф и Конференцију – у износу од пет стотина седамдесет осам франака.

Управни одбор прима к' знању с' тим да председник на ову суму изда своју признаницу.

IV Председник реферише: да члановима управе Dr В. Стојковићу и М. Обреновићу који као делегати Друштва путују за Италију, Француску, Енглеску – евентуално и за Швајцарску истиче добивено одсуство од стр. Мин. Војног и то: М. Обреновићу 13 Окт. т. год и Dr-у В. Стојковићу 20. Октобра. Предлаже да се тражи од Г. Министра Војног продужење овога још на два месеца.

Управни одбор Решава: Да се умоли г. Министар Војни за продужење одсуства гг. Стојковићу и Обреновићу још на два месеца. Ово зато што су од стране војних власти ометани те ни за један и по месец нису отишли са Крфа на одређени им посао.

V Председник реферише да је у смислу решења Управе од 19-VII- т. год, послао друштвеним делегатима гг. Стојковићу и Обреновићу по 500 ф.

Управни одбор Прима к' знању и овлашћује свога председника да и у будуће кад буде затребало пошаље новац у границама решења од 19 Јула т. г. донетог у седници под бр. 5. Записника управног.

VI Председник саопштава одбору да је г. Министар Народне привреде у свему одобрио правац и програм рада друштвене управе и обећао сваку подпору и помоћ друштву ради постигнућа друштвеног истакнутог циља и програма.

Одбор прима са благодарношћу ову изјаву г. Министра.

Са овим је ова седница закључена.

Врши дужности заступа секретара

Члан управе,

Ник. Ж. Петровић

Председник

Љуб. Р. Јовановић

Чланови: Миодраг А. Стаменковић

ЗАПИСНИК

XV Седнице Управе Срп. Пољопредног Друштва одржане 17 Децембра 1917 год. у Канцеларији Срп. Трговач. Друштва у Солуну.

Били су присутни Председ. Љуба Р. Јовановић чланови управе гг. Миодраг Обреновић и Никола Петровић.

На дневном реду било је:

1. Председник саопштава, да је у времену од прошле седнице управа од изасланика Пољопривр. Друштва г. г. Стојковића и Обреновића добила до сада два извештаја о њиховом раду на послу, за који су изаслати у иностранство; – чита њихове извештаје – као и израђени Елаборат спреман за Енглеску и Америку потребних средстава и семена за земљорадничку производњу и обнављање привреде у Србији.

Одбор прима к' знању.

2. Председник саопштава одбору да је Г. Душан Спасић бив. Председник Пољопривр. Друштва по саопштењу Господина Министра Народне Привреде – умро у Мантони²⁷ у Француској.

Управни одбор са устајањем и са Бог да га прости одаје последњу пошту пок. Спасићу.

3. Председник саопштава управ. одбору да је добио молбе друштвених чиновника и службеника који су и овди на фронту и који су остали у Србији, којима моле да им се исплати неисплаћене плате, бар у половини како би се могли и сами да издржавају као и да шаљу својим породицама.

У овом смислу Друштво је добило и акт од Министарства привреде да својим чиновницима и службеницима са исплатама неисплаћених плата изађе на сусрет.

Ну, како управа Друштвена не располаже довољним новчаним средствима те да ове издатке чини, и како Срп. Пољопривр. Друштво по последњем Државном буџету, има годишње субвенције у (100.000) сто хиљада динара од које суме за ове три године није примило више него (10.000) десет хиљада динара; – то, да би могло да изађе на сусрет и жељи Господ. Министра а и тражњи друштвених чиновника и службеника.

Решава да се Господин Министар Народне Привреде умоли да Управи друштвеној стави на расположење бар половину суме од годишње субвенције, те да исплати своје чиновнике и нас који су овди и оне остале у Србији.

Овлашћује председника да ово решење изврши.

²⁷ Ментон, град у Француској, на Азурној обали, близу границе са Италијом.

4. Председник саопштава да је од Начелника одељења за Пољску Привреду и Ветеринарство добио акт, којим тражи од управе извештај:

1. Кад је друштвена управа изабрата и колико је чланова било на збору.

2. Је ли избор одобрен и од кога.

3. Је ли друштвена управа конституисана и ради ли по правилима друштвеним.

4. Има ли управа свој нарочити програм рада и

5. Је ли управа известила надлежне о свом раду.

Председник саопштава да је о свему овоме написао извештај и предао га Господину Мин. Н. Привреде.

Одбор прима к' знању саопштење свога председника и одобрава његов поступак.

Са овим је исцрпљен Дневни ред ове седнице и иста је закључена с' тим, да председник сазове другу кад буде било предмета за решавање.

Врши дужност секретара-благајника

Председник

Љуб. Р. Јовановић

чланови

ЗАПИСНИК

XVI седнице управе Српског Пољопредног Друштва одржане 1
фебруара 1918 год на Крфу

Били су присутни: председник г. Љ. Јовановић и чланови одбора г. г. В. Стојковић и М. Обреновић

Г. Стојковић саопштава да су се изасланици Друштва г. В. Стојковић и М. Обреновић вратили с пута из иностранства и стигли на Крф 9 јануара, пре него што им је саопштено да су добили продужење осуства још за 3 месеца. Износи да је рад изасланика у Лондону због њиховог кратког бављења тек био отпочео, да је образован одбор од наших угледних људи са г. Ч. Мијатовићем²⁸ на челу али одбор није још отпочео рад, чекајући на одобрење г. посланика у Лондону. Г. Министар Народне Привреде одобрио је да се изасланици могу вратити у Лондон и наставити започети посао, нарочито око увођења новог одбора у рад до истека продуженог им осуства. С обзиром пак на то што је пут до Лондона доста

²⁸ Након оставке коју је поднео као српски посланик у Лондону, Чедомил Мијатовић је остао у Великој Британији. Пред Први светски рат 1914. године дошао је на чело Краљевске српске трговачке агенције у Лондону. С. Марковић, *Гроф Чедомил Мијатовић: Викторијанац међу Србима*, Београд 2006, 288.

дуг и што није сигурно да би се осуство изасланицима продужило предлаже да један од изасланика г. Обреновић оде у Лондон и тамо настави започети посао. Предлаже да се г. Обреновићу који сем војних припадности нема никаквих других доходака изда одсеком на име путног трошка 500 франц. франака.

Управни Одбор Решава: Да се г. Обреновић врати у Лондон, и да до истека продуженог осуства поради на организовању рада ново створеног одбора за прикупљања помоћи нашем земљораднику у Лондону и да му се на име путног трошка изда одсеком 500 франака.

Председник г. Љ. Јовановић доставља да је поново добио молбе чиновника Срп. Пољ. Друштва да се њима и њиховим породицама у Србији шаљу плате, које су раније код Друштва примили.

Управни одбор Решава Пошто Друштво није примило од Министарства Народне Привреде сву помоћ која му је буџетом предвиђена него само, од како је обновљено у Солуну, свега 10.000 дин. то да Председник умоли лично Господина Министра Народне Привреде да се плате чиновницима и службеницима Срп. Пољопр. Друштва или њиховим породицама издају из буџета Министарства Народне Привреде а из партије одређене на помоћ Српском Пољопр. Друштву.

Са овим је седница завршена.

Вршилац дужности секретара:

Председник

Љуб. Р. Јовановић

Чланови: Вел Н. Стојковић

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Историјски архив Београда: Српско пољопривредно друштво (1021)

Извори – Primary Sources

Јанковић В., *Снабдевање и привредна обнова Србије после рата : Конференција, одржана у Министарству народне привреде, на Крфу 2. августа 1917 год.*, Крф 1917. (говор одржан на пленарној седници) [Janković V., *Snabdevanje i privredna obnova Srbije posle rata : Konferencija, održana u Ministarstvu narodne privrede, na Krfu 2. avgusta 1917 god.*, Krf 1917 (speech given at plenary session)]

Литература – Secondary Works

Garić Petrović G., *Some regional specificities of agricultural production in Serbia: old districts and liberated areas in light of statistical data (1878–1912)* (рад у штампи)

Nedok A., *Ruska sanitetska pomoć Srbiji u njenim oslobodilačkim i odbrambenim ratovima XIX i ranog XX veka (1804–1917. godine)*, Vojnosanitetski pregled 66/7 (2009) 587–596.

Sretenović S., *Two Centuries of Italian-Serbian Diplomatic Relations*, The Review of International Affairs 70/1176 (2019) 5–32.

Urošević U., *Between Orientalism and Realpolitik: Serbia in Writings of Edoardo Scarfoglio and Carlo Sforza*, Serbian-Italian Relations: History and Modern Times, Belgrade 2015, 101–119. *Владе Србије (1805–2005)*, Београд 2005. [*Vlade Srbije (1805–2005)*, Beograd 2005]

Вујаклија М., *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1980. [Vujaklija M., *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd 1980]

Вучетић Б., *Наша ствар у Османском царству*, Београд 2012. [Vučetić B., *Naša stvar u Osmanskom carstvu*, Beograd 2012]

Гарић Петровић Г., *Аутобиографија др Милована Спасића*, Мешовита грађа 39 (2018) 103–139. [Garić Petrović G., *Autobiografija dr Milovana Spasića*, Mešovita građa (Miscellanea) 39 (2018) 103–139]

Гарић Петровић Г., *Земљорадња у Србији (1878–1912)*, Београд 2017. [Garić Petrović G., *Zemljoradnja u Srbiji (1878–1912)*, Beograd 2017]

Гарић Петровић Г., *Пољопривреда у областима ослобођеним 1912. и 1913. године према писању Тежака и Земљорадничке задруге*, Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао, Ниш 2013, 429–450. [Garić Petrović G., *Poljoprivreda u oblastima oslobođenim 1912. i 1913. godine prema pisanju Težaka i Zemljoradničke zadruge*, Prvi balkanski rat 1912/1913. godine: društveni i civilizacijski smisao, Niš 2013, 429–450]

Економска мисао у Србији до Другог светског рата, Београд 1980. [*Ekonomska misao u Srbiji do Drugog svetskog rata*, Beograd 1980]

Зорић М., *Српски војни санитет у Првом светском рату. Хероји Великог рата*, Одбрана. Специјални прилог, бр. 172 (2017) [Zorić M., *Srpski vojni sanitet u Prvom svetskom ratu. Heroji Velikog rata*, Odbrana. Specijalni prilog, br. 172 (2017)]

Марковић С., *Гроф Чедомил Мijatовић: Викторијанац међу Србима*, Београд 2006. [Marković S., *Grof Čedomilj Mijatović: Viktorijanac među Srbima*, Beograd 2006]

Митровић Т., Сима Лозанић редовни и почасни члан Српског пољопр. друштва, Тежак 62/14 (1935) 466–469. [Mitrović T., *Sima Lozanić redovni i počasni član Srpskog poljopr. društva*, Тежак 62/14 (1935) 466–469]

Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996. [Sava, episkop šumadijski, *Srpski jerarsi o devetog do dvadesetog veka*, Beograd–Podgorica–Kragujevac 1996]

Србија у имовном погледу пре, за време и после Првог светског рата 1914–1918, Женева 1918. [Srbija u imovnom pogledu pre, za vreme i posle Prvog svetskog rata 1914–1918, Ženeva 1918]

Срдановић-Бараћ О., *Улога Српског пољопривредног друштва и „Тежака“ у развоју пољопривреде Србије до Првог светског рата*, Београд 1968. [Srdanović-Barać O., *Uloga Srpskog poljoprivrednog društva i „Težaka“ u razvitku poljoprivrede Srbije do Prvog svetskog rata*, Beograd 1968]

Српски биографски речник, [књ.] 5, Кв–Мао, Нови Сад 2011. [Srpski biografski rečnik, [књ.] 5, Кв–Мао, Novi Sad 2011]

Халуза–Парис С., *Појава и развој земљорадничког задругарства у Србији*, Београд 1966. [Haluza–Paris A., *Pojava i razvoj zemljoradničkog zadrugarstva u Srbiji*, Beograd 1966]

Шевцова Г., *Русский фронт милосердия на Балканах* (<http://blagovest-info.ru/index.php?ss=2&s=7&id=42706>) [Ševcova G., *Russkij front miloserdija na Balkanah*]

Новине – Newspapers

Пољопривредни гласник 1 (1899).

Gordana GARIĆ PETROVIĆ

**WORK OF THE SERBIAN AGRICULTURAL SOCIETY IN EXILE
(26 December 1916 / 8 January 1917 – 1/14 February 1918)**

Summary

During the second half of the 19th and early 20th century, a number of associations active in various fields of social life were established in Serbia. Among them, particularly important was certainly the Serbian Agricultural Society, which began to operate in 1869. The Society's aims were: enhancement of agriculture by examining its situation, propagating the use of contemporary agricultural equipment, organisation of exhibitions, publication of journals and popular agricultural books, and scientific study of agriculture. The Society fostered links with the Government which, according to amendments to the Rules of the Serbian Agricultural Society of 1871, provided state aid from the budget as the basis for the Society's sustenance. Under the same amendments, the Prince appointed the Society's President. The Society was also enabled cooperation with state institutes. In 1870, the Society established its agricultural estate in Šabac.

The Society developed prolific publishing activity and, in terms of its impact, the "Težak" paper was particularly important. After "Novine Srbske", it was a paper with the longest circulation history in Serbia. In addition to "Težak", the Society was issuing an edition of agricultural lessons, as well as the "Calendar of Serbian Farmers" starting from 1883.

During the Balkan Wars and the First World War, members of the Serbian Agricultural Society made a great contribution. Their engagement in the war influenced the Society's operation. The First World War halted the Society's activity. Many members of the Society perished either in war operations or due to diseases which decimated the Serbian army. After the consolidation of the Serbian troops on the Salonika Front, several regular members of the Serbian Agricultural Society, who were in the war service in Thessaloniki, gathered to restore the Society's work. The initiative to convene an assembly came from Ljubomir R. Jovanović, a national deputy and the Society's regular member. Thirty seven regular members gathered at the assembly held on 26 December 1916 / 8 January 1917 in Thessaloniki, when the new temporary administration was elected. Just after the work was restored, the Society requested the approval and support of the Minister of National Economy.

The main aim of the Serbian Agricultural Society in exile was to collect aid from the allies and neutral countries, so that Serbian farmers could revive production after the liberation of Serbia. This aim was defined in the Programme of Work and Proclamation of the Society. The Society also prepared an elaborate on the most necessary procurements of agricultural equipment, seeds and breeding stock, which was presented at the Conference held on 2/15 August 1917 at the Ministry of National Economy on Corfu.

Soon after it restored its activity, the Serbian Agricultural Society contacted the Serbian Central Committee in Geneva, which began to work on the same objective almost simultaneously. A joint action did not take place as members of the Governing Board of the Serbian Agricultural Society insisted on autonomous work.

The Society collected the first donations at the charity concert in Thessaloniki, organised by Russian princess Vera Narishkina. In the second half of 1917, the Governing Board member Miodrag Obrenović visited London, where, in order to receive aid, our reputable people set up a board, headed by Čedomilj Mijatović.

The documents we have prepared do not contain data on how successful the action of the Serbian Agricultural Society in exile was. The Society's memorial published in 1919 suggests that the money collected by the Society during its activity in Thessaloniki was brought to liberated Serbia. Though this was a small amount, it served as the first aid in the war-ravaged country.

Чланак примљен: 13. 07. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 11. 09. 2020.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текст доставити на адресу Редакције издања Историјског института,
Кнеза Михаила 36/II, Београд, email:istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у једном примерку у штампаном и електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, руски, француски, немачки).

Текст може да има највише 1,5 табак (1.800 словних места по страни)

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству),
рад треба да садржи:

Анстракт.

Налази се испод наслова рада и не може имати више од 600 словних знакова. Пише се на језику којим је писан основни текст.

Кључне речи. Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.

Резиме.

Предаје се на енглеском језику и не може имати више од 1.200 словних знакова.

Прилоге.

Доставити их електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Листу референци.

Налази се на крају рада и састоји се из два дела (Извори и Литература), по абecedном и азбучном реду аутора, са пуним насловима, називима часописа и бројем страна. Све ћириличке библиографске јединице морају имати и латиничку транслитерацију.

Начин цитирања:

Посебних издања:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Први пут цитиран наслов књиге пише се у целини, курзивом. Место и година издања пишу се иза наслова, без запете између. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Пример:

– С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Пример за поновљено издање књиге:

– К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Чланака у часописима:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада се пише курзивом. Назив часописа (пун или са скраћен), број (арапским цифрама), година у загради и цитирана страна.

Примери:

– Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Бели*, *Историјски часопис* 50 (2003) 15.

– П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, *ИЧ* 45–46 (1998–1999) 2000, 245.

(начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа)

– Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, *Гласник Завичајног музеја* 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

(начин за часописе са истим називом, а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе)

Чланака у зборницима радова:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада курзивом, наслов зборника, место издања и година и цитирана страна.

Пример:

– Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, *Краљ Владислав и Србија 13. века*, Београд 2003, 103.

Поглавља у колективним публикацијама:

Назив публикације (курзивом) и том, место и година издања, цитирана страна и име аутора поглавља у загради.

Пример:

– *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Извора:

Примери:

– Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 97.

– С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, прир. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.

– Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.

– *Actes de Lavra*, III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања даје се скраћени облик, односно понавља се иницијал имена и презиме аутора и скраћени наслов.

– Код узастопног навођења аутора и дела: Исто, Ibid.

– Код поновљеног навођења дела: нав. дело, op. cit.

– У ћирилици употребљава се скраћеница уп. а у латиници cf.

– Напомене се скраћују са нап.

– Не употребљавају се скраћенице стр. односно р. и pp.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2007.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацама, нпр. 2.000, 10.000.

Аутори контролишу и уносе **лекторске интервенције** у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити на штампаној верзији текста.

Радови се примају до 31. марта за текућу годину.

INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

The articles should be submitted both in paper form to the Editorial Board of The Institute of History (Address: Kneza Mihaila Street 36/II, Belgrade, Republic of Serbia) and in digital form via email (istorinst@iib.ac.rs).

The texts should be typed in MS Word application and submitted in one digital copy. We recommend the use of Times New Roman font. The font size of the main text should be 12pt (with 1.5 spacing) and of the footnotes 10pt (with single spacing). Footnotes should be in the footer of each page. Contributors may submit their articles in Serbian or in a foreign language (English, Russian, French, German).

The text should not exceed 24 pages (43.200 characters, including spaces).

Each text should include, along with the main text and footnotes, the following:

Abstract

which comes after the title. It should be written in same language as the main text and not exceed 600 characters (with spaces).

Keywords

up to ten words, given in Serbian and English.

Summary

should be written in English and should not exceed 1.200 characters (with spaces).

Illustrations and charts – If any, should be submitted apart from the Word document in one of the following digital formats .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Black and white illustrations should be at resolution of at least 150, and color ones at least 300 dpi.

List of references. At the end of an article should be added a List of references, comprising two parts (Primary sources, Secondary works), in alphabetical order, containing full titles and pages. All the Cyrillic titles must be followed by a Latin transliteration (Serbian Latin alphabet).

How to cite:

Monographs:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. In the first citation of a monograph, its title should contain complete information, in italic font. Place and year of publication are written after the title, without a comma in between. Cited pages are written at the end, without abbreviations for the words „page“ and „pages“.

Example:

С. Рудић, *Властела Илirског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Second edition of a book:

К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Articles in journals:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the journal title (full or abbreviated name), its volume and/or number (in arabic numbers), year (in the brackets) and cited page – all in regular font.

Examples:

– Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Бету*, Историјски часопис 50 (2003) 15.

– П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, ИЧ 45–46 (1998–1999) 2000, 245.

(example for the journals in which the year that refers to the volume does not match with the year of the actual publication)

– Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

(example for the journals of the same name but different publication places, less known or less available journals)

Articles in edited volumes / collections of works:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the title of the collection of works, place and year of publication and cited page – all in regular font.

Example:

– Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Chapters in books (collective works):

The name of the publication should be written in italic, followed by the volume, place and year of publication, cited page and the name of the author(s) (in the brackets) – all in regular font.

Example:

– *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Primary Sources:

Examples:

– Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, ed. Ђ. Даничић, Београд 1865, 97.

– С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, ed. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.

– Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.

– *Actes de Lavra*, III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

After the first citation of the full bibliographic unit in footnotes, every other citation should be given in abbreviated form which includes the initial of the name and surname of the author(s) and shortened title.

– For successive references to the same author and work use: Isto, Ibid.

– For repeated reference to the work: nav. delo, op. cit.

– In Serbian language the abbreviation up. should be used, while in the foreign languages the form is cf.

– Footnotes are abbreviated with nap. (in English: note)

– The abbreviations str. i.e. p. and pp. are not to be used.

Dates are written in the following way, e.g. March 2nd 2007 (2. mart 2007.)

Numbers with more than three digits should be written with dots, without spaces, e.g. 2.000, 10.000.

The Contributors control and insert editorial interventions in the digital version of their texts. If they have any objections to the interventions received from the Editorial Board they should clearly note that on a printed version of the text.

The admission deadline for the current year is March 31st.

МЕШОВИТА ГРАЂА - MISCELLANEA
Нова серија, књ. XLI

Издавач

Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, 11000 Београд
istorinst@iib.ac.rs, www.iib.ac.rs

За издавача

Проф. др Александар Растовић, директор

Лектура

Весна Ђукић

Превод резимеа на енглески језик

Татјана Ћосовић

Секретар Редакционог одбора

Снежана Ристић

Припрема за штампу

Слободан Симић

Штампа

Службени гласник, Београд

Тираж

300 примерака

ISSN 0350-5650

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94 (497.11)

Мешовита грађа = Miscellanea / Одговорни уредник Срђан Катић. - 1956, књ. 1-1990, књ. 20; Н.С. 2003, књ. 21-. - Београд (Кнез Михаилова 36/II) : Историјски институт, 1956-1990 ; 2003 - (Београд : Службени гласник). - 24 cm
ISSN 0350-5650 = Мешовита грађа - Историјски институт (Београд)

COBISS.SR-ID 14717954

